

קביץ על יד

דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר יט (כט)

הוצאת מקיצי נרדמים
קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
ירושלים תשס"ו

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד החינוך, התרבות והספורט; מינהל התרבות

ISSN 0334-1313

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

נרפס בישראל

דפוס דף-נוי בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

תוכן העניינים

1	קטעים נוספים מתפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל יוצאים לאור על-ידי אורי ארליך
23	תשובות נוספות לרב האיי גאון יוצאות לאור על-ידי יחזקאל דוד
41	פיוטי ר' ינון בר צמח יוצאות לאור על-ידי שולמית אליצור
83	שירי חול עבריים מסוריה בשלהי המאה הי"ב יוצאים לאור על-ידי עזרא פליישר
137	תשובות מהר"ם מרוטנבורג: כ"י פארמה 1282 יוצאות לאור על-ידי שמחה עמנואל
161	פירוש מן המאה הי"ד על י"ג העיקרים יוצא לאור על-ידי אסתי אייזנמן
197	שלושה הספדים של ר' זרחיה הלוי סלדין יוצאים לאור על-ידי ארי אקרמן
241	מנהגי תפילות השנה של קהילת רגנשבורג יוצאים לאור על-ידי אהרן ארנד

קטעים נוספים מתפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל

יוצאים לאור על-ידי אורי ארליך

מבוא

ממצאי הגניזה הקהירית הם המקור הבלעדי כמעט לשחזורו של מנהג התפילה הארץ ישראלי הקדום. כמה חלקים מעולם תפילתם של בני ארץ ישראל זכו להתלכך באופן מקיף בשני העשורים האחרונים, בראש ובראשונה ברכת 'קדושת היום' בעמידות לשבתות ולימים טובים.¹ ואולם דווקא התפילה הנפקדת ביותר בפיותיהם של ישראל, זו העמידה של חול, טרם זכתה לדיון מקיף מעין זה.² סיבה עיקרית לעיכוב המחקר הוא מיעוט כתבי היד של תפילה זו העומד בפני החוקרים. עד כה נתפרסמו רק חמישה קטעים שלמים או כמעט שלמים של עמידת החול על פי מנהג ארץ ישראל. גילוי של כל קטע חדש מתפילה זו הוא יקר מציאות ופרסומו הוא מנוף חשוב לקידום חקר התפילה בחלקה חשובה זו. במאמר זה מתפרסמים שלושה עותקים חדשים של תפילת העמידה הארץ ישראלית לימות החול. שניים מהם מקיפים ביותר; האחד כולל את כל היקף העמידה אך לקוי בחסר גדול בכל אחת מברכותיה והשני חסר שתי ברכות וגם הוא לקוי במקומות לא מעטים. כתב היד השלישי שלם במצבו הפיזי, אך כולל רק כמחצית מברכות העמידה. בהזדמנות זו נתנו גם העתקה מחודשת של קטע עמידה מתוך כ"י שהתפרסם לא מכבר. כתב יד זה זוכה כעת להשלמה מועטת בזכות גילוי של שריד דף שנתלש ממנו והתגלגל לספרייה אחרת.

כ"י ניו יורק ENA 3810 דפים 4 ו-5 (להלן, כ"י 1) כולל חלקים מכל ברכות העמידה לימות החול. ההעתקה הייתה רשומה בתוך קונטרס קלף בעל צביון אקלקטי שהכיל חיבורים ארץ ישראליים שונים.³ את התפילה רשם סופר אחר במקום פנוי שנשא בגיליון הקלף הפנימי של הקונטרס. גיליון זה מורכב מדף 5 של כתב היד ומחובר לו דף 4. דפים אלו הופרדו ומוספרו לצורך אכסונום בספרייה. באמצע עמוד ב' של דף 5 מסתיימת העתקה של 'אלפאט' משנה' למסכת כלים⁴

1 ראה ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.
2 ניסיון יחידי לסקירת נוסחי העמידה לימות החול נעשה בידי י' לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א. אולם מחקר זה הוא מדרגתי ומושתת בעיקרו רק על מדור הליטורגיקה (H) שבסדרה הישנה של אוסף טיילור שכטר שבספריית האוניברסיטה בקיימברידג'.

3 חיבורים אלה מתוארים בקצרה אצל נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק תשנ"ח, עמ' 237. דנציג מציין שם כבודך אגב את נוכחותה של העמידה הארץ ישראלית על צידו השני של אחד הדפים המתוארים בקטלוג, אך לא ציין שחלקה הראשון של העמידה נרשם גם הוא בחלקן התחתון של הדף הקודם.

4 ראה דנציג, שם, קטע 3810.2 ואחריו קטע 3810.5.

ולאחריה כותרת בעברית '[....] לכל יום' שצריך כנראה להשלימה 'תפילה לכל יום'. מכאן ועד לסוף העמוד מועתקת תחילת העמידה מאדוני שפתי תפתח' ועד לאמצע ברכת התשובה. המשך העמידה וקטעי התחנון שאחריה מועתקים על פני צידו הראשון של דף 4 שנשאר ריק בקונטרס המקורי.⁵ מצבם של שני הדפים עגום. חלקו התחתון של דף 5ב קרוע משני צידיו וכתוצאה מכך בכל אחת משורות ההעתקה לא שרד יותר ממילה וחצי או שתיים. שפר מעט יותר חלקה של ההעתקה בדף 4א. דף זה קרוע רק מצידו האחד ובכל שורה שרדו שלוש עד חמש מילים. בעזרת מידע חלקי זה ניתן היה בדרך כלל לזהות את טיפוס הנוסח של הברכות ולשחזר את לשונן המלאה בסבירות גבוהה בסיוע הנוסח המוכר של הברכות מתוך עותקי התפילה האחרים של מנהג ארץ ישראל. למרבה הצער לא עלה בידנו להשלים את נוסחן של ברכות אבות, הודאה ושלוש והותרנו אותן ללא שחזור.

העמידה המובאת בכ"י זה נטולה אפוא הקשר ליטורגי וקשה לעמוד על מניעי מעתיקה. נראה שהסופר העתיק את התפילה לצרכי עצמו, אם לשינון לו או לבני ביתו ואם לתפילה של ממש. על כל פנים ייחוד מה השאיר לנו בכך שכתב את כל שמות האל באות ד' ולא באות ה'. הרחקה מעין זו בכתיבת שמות האלוהות אינה חזון נפרץ בהעתקות ליטורגיות מן הגניזה ואיני מכיר לה רע בהעתקות ליטורגיות ארץ ישראליות.⁶

כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה TS K 27.18 (להלן, כ"י 2) גם הוא בעל היקף מרשים, וכלולות בו כל ברכות העמידה למעט ברכת השלוש וסופה של ברכת ההודאה. העמידה פרושה על פני שני דפי קלף בני אחת עשרה או שתיים עשרה שורות משורטטות. הדף הראשון שלם למעט קרע קטן בראשו ואילו הדף השני, הכתוב באותיות קטנות יותר, קרוע בצידו לכל אורכו. הפסוק שלפני העמידה, 'ה' שפתי [תפתח] וכו', מתחיל את עמ' 1א ואין לעמוד אפוא על ההקשר הליטורגי של התפילה. העתקה זו טומנת בחובה גם כן הפתעה מסוימת בכתיבת שם השם שהוא תמיד מפורש באותיותיו. נוהג זה בהעתקות ליטורגיות כבר נזכר במחקר וצוינו שם קטעים בודדים הנוקטים בשיטה זו.⁷ על אלה יש להוסיף כעת גם את כתב היד שלנו.⁸ מכ"י זה הובא נוסחן של ברכות הגבורות וקדושת השם בפרסומו של מאן ללא דיון ומבלי לציין את מספרו המדויק של כתב היד.⁹

כ"י ניו יורק 3027 ENA, דפים 7–8 (להלן, כ"י 3), מכיל מעט יותר ממחצית ברכותיה של תפילת העמידה ליום חול, מאמצע ברכת הרפואה ועד לאמצע ברכת

5 העתקה של חיבור מסוג ספרות המעשים מתחילה בצידו השני של דף 4. ראה דנציג, שם, קטע 3810.4b ואחריו קטע 3810.3.

6 בהעתקות ליטורגיות בבליה ראה למשל בכ"י פריס, כ"י IV A 64.

7 ראה ע' פליישר, "סידור" השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 304.

8 בין דפי הגניזה ניתן למצוא דוגמאות נוספות לשיטה זו. ראה למשל קטע מברכת המזון בכ"י קיימברידג' TS NS 159.120.

9 לוגר (לעיל, הערה 2) עשה שימוש חלקי בכתב היד הזה במדור חילופי הנוסח וסימנו שם יב.

ההודאה. מצב כתב היד טוב והדפים, בני עשר עד אחת עשרה שורות, שלמים כולם. אולם הסופר היה בלתי מיומן וכתיבת ידו גסה. נוסח התפילה בכתב היד זה מילה במילה אות באות לנוסח התפילה בכ"י ניו יורק ENA 694.10 שפרסם פרופ' ע' פליישר בקובץ על-יד כרך יג. כתב היד הזה מביא את לשון העמידה מברכת הרפואה ועד ברכת קיבוץ גלויות, שלא תועדו בכתב היד שפרסם פליישר. מצאתי לנכון להעתיק פעם נוספת רק את נוסח העמידה שבכ"י ניו יורק ENA 694.10 הנזכר. כתב יד חשוב זה, החריג בנוסחאותיו, לקוי מאוד ובמקומות רבים לא ניתן היה בעת פרסומו לעמוד כראוי על לשונותיו. בינתיים עלה מבין ממצאי הגניזה כ"י קיימברידג' TS AS 102.419, שהוא שריד מדף שנתלש מכתב יד זה. השלמה מלאה של המקומות החסרים מתאפשרת כעת על פי כ"י 3. צירוף קטעים זה יכולה להלן כ"י 4.

הקטעים המתפרסמים כאן כולם ארץ ישראלים מובהקים. כל הסימנים העיקריים לזיהוי מנהג ארץ ישראל שהצטברו עד כה במחקר מצויים בהם. הנוסחים המובאים בהם דומים גם הם ברובם לשאר המקורות הארץ ישראלים. יחד עם זאת הקטעים מביאים לפנינו שפע של חידושים בנוסחי הברכות. מבין אלה ראוי להבליט נוסחים חדשים של ברכות שלמות שטרם נודעו במחקר, כדוגמת לשון ברכת הדעת בכ"י 1 ונוסח ברכת הצדיקים בכ"י 1 ו-3. חידושים משמעותיים, אך מרעישים פחות, הם לשונותיהם של ברכות שכבר נודע כדוגמתן במקורות ארץ ישראלים אחרים אך לא כמותם ממש. כזה הוא נוסחה המיוחדת של ברכת השנים וברכת ירושלים בכ"י 1, וכן סדר הפסקאות השונה שבברכת השנים ובברכת 'שומע תפילה' בכ"י 3. שפע של חידושים מתגלים לנו בכתבי יד אלה גם בשינויי לשון. החשובים שבהם הם הלשונות העולות מכ"י 3 שנשמעת מהם זעקת המתפללים לישועה: 'תקרב מהרה שנת גאלתנו שנת שלומים לריב ציון' בברכת השנים, ו'קנא לביתך ולהיכלך' בברכת ירושלים. אולם מפאת מספרם המועט של עדי הנוסח לתפילתם של בני ארץ ישראל חשובים לא פחות מהם המקומות שבהם המקורות החדשים מאששים את הלשונות הידועות זה מכבר.¹⁰ אישוש זה מאפשר לעיתים גם הערכה מחודשת של נוסח ברכה שהיה עד כה עד יחיד, ומפני הזהירות המתבקשת לא ניתן היה להעריך את משקלו הראוי. כך הוא לדוגמא הנוסח הקצר בברכת 'שומע תפילה' שהיה ידוע עד כה רק מפרסומו של מאן, וכתבי יד 1 ו-2 שלנו מוסיפים לו כעת שני עדים חדשים. יש אפוא להיזהר מלהמעיט בערכם של נוסחים יחידים במקום שבו מועט כל כך מספר כתבי היד. לקח זה נכון גם באשר לנוסח ברכת הצדיקים שפרסם פליישר, שבעת היותו עד יחיד, לקוי, וחריג מעין כמוהו בנוף נוסחי הברכה המוכרים, לא הוערך משקלו הראוי במסגרת לשונות הברכה. אולם כעת לאחר שנמצאה השלמתו ונמצא לו עד נוסף מתבררת חשיבותו בניתוח פסיפס נוסחיה של ברכת הצדיקים.¹¹

10 מספר קטעי העמידה הארץ ישראלית שמביאה לנו הגניזה הקהירית הוא כעשירית ממספר קטעי העמידה הבבלית שהיא מזמנת לנו.

11 גם העובדה שכ"י ניו יורק ENA 694.10, כדבריו של פליישר, הועתק בידי סופר מיומן, רב

בדברים שלהלן אדון בנוסחי העמידה המתפרסמים כאן, כל ברכה לגופה. הדיון ייעשה בהשוואה לנוסחי הברכות שפורסמו בידי החוקרים, בראש ובראשונה אלה שפורסמו נוסחים שלמים של עמידה לימות החול: ש"ז שכטר,¹² ש' אסף,¹³ מאן,¹⁴ ע' פליישר¹⁵ ואנוכי.¹⁶ במידת הצורך נפנה גם לכתבי יד נוספים, אך לא ננסה במסגרת זו להגיע למיצוי המידע מכתבי היד השונים, שבנוגע לשלוש הברכות הראשונות ולשלוש הברכות האחרונות הם רבים למדי. הדיון יתמקד בעיקר בבירור נוסחי הברכות שבכתבי היד החדשים, בלבטי השלמתם הראויה וכמה שנתחדש מהם על אודות לשון העמידה הארץ ישראלית בהקשר הרחב יותר. לא נתנו בכמה זו הערות מפורטות על חילופי הנוסח השונים והמעוניין בכך יוכל להיעזר במה שניתן לאחרונה בהערות למאמרי הנזכר לעיל.

ברכת אבות

ברכת אבות באה בשלמות בכ"י 2 והיא זהה מילה במילה לנוסח הברכה בכל המקורות הארץ ישראליים. לשון ברכה זו במנהג ארץ ישראל אחידה כמעט במוחלט, להוציא התוספת 'לא יבושו לעולם קוין' שבאה בכתבי יד לא מעטים לפני החתימה.¹⁷

על פי לשון זו אפשר היה בקלות לשחזר את לשון הברכה בכ"י 1 עד למילים 'קונה שמים וארץ'. ואולם מכאן ואילך לא עלה בידי לשחזר את נוסח הברכה. המילה 'עלינו', הכתובה בבירור לפני מטבע הברכה, מעידה שלשון הברכה בכ"י שלנו הייתה שונה מלשונה בשאר המקורות הידועים לנו עד כה. יתכן שעוד יתגלה

פעלים ודייקן מחייבת אותנו לשער שנוסח התפילה בכתב היד הזה אינו פרי עיבוד מקומי או מקרי גרידא. העובדה שגם שני כתבי היד האחרים הנדונים במאמרו של פליישר הם פרי עטו של אותו סופר, ומהם שרדה רק מחציתה הראשונה של העמידה מזמינה את ההערכה שהמשכם היה כלשון התפילה בכתב היד שלנו. יש להדגיש שכתב היד עצמו אינו המשך לכתבי היד האחרים הנדונים שם.

12 ראה S. Schechter, 'Genizah Specimens', *JQR*, OS 10 (1898), pp. 656–657 (להלן, בהערות: ש). המקור שמור כעת בספריית האוניברסיטה שבקיימברידג', ומספרו TS K 27.33. בעמודים 658–659 של מאמרו מעיר שכטר על שני כתבי יד נוספים המכילים נוסח חלקי של תפילת שמונה עשרה. מן האחד הוא מביא רק את שינויי הנוסח ומן השני תעתיק חלקי. למרבה הצער, עקבותיהם של כתבי יד אלה אבדו.

13 ראה ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', י' בער (עורך), ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 117–119 (להלן, בהערות: א).

14 ראה J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA*, 2 (1925), pp. 306–307 (להלן, בהערות: מ).

15 ראה ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קובץ עלי-יד (ס"ח), יג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 147–149 (להלן, בהערות: פ). פליישר מפרסם שם שלושה קטעים שונים ורק במידת הצורך ציינתי במפורש את האחד מהם.

16 ראה א' ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל', קובץ עלי-יד (ס"ח), יח, ירושלים תשס"ה, עמ' 18–21 (להלן, בהערות: ל). בפרסום זה צוינו חילופי נוסח מפורטים ללשונות העמידה שבפרסומים שזכרו קודם לכן.

17 על פי תה' כה, ג; ט, ז. ראה מקורות אל וכתבי יד נוספים.

נוסח קבע שיתאים להשלמה המתבקשת כאן, אך אפשר גם שהשתרבה לכאן לשון פיוט שהסתיימה במילים כגון 'מגן עלינו'.¹⁸

ברכות גבורות

לברכת הגבורות במקורות הארץ ישראליים יש מספר ענפי נוסחים. מן השרידים הדלים של לשון הברכה בכ"י 1 ניתן לזהות בקלות יחסית את התאמתה לענף הנוסח הרווח יותר בסידורים הארץ ישראליים, ולהציע לה השלמה לפי זה. ברוב המקורות הגורסים כך נוספת לפני החתימה הבקשה 'כהרף עין ישועה לנו תצמיח', אך אין בכתב היד די מקום לתוספת זו. קצרה ממנה היא תוספת 'ואין למה לך' שבאה במקום זה במספר מועט יותר של כתבי יד.¹⁹ בדוחק מסוים אפשר לשער שמילים אלה נכחו בנוסח הברכה של כ"י 1, אולם העדפתי לשחזר את הנוסח ללא כל תוספת, כפי שהוא במקורות ארץ ישראליים מועטים.²⁰ לשון הברכה בכ"י 2 מייצגת ענף נוסח ארץ ישראלי שונה במקצת. מספר הופעותיה של לשון זו קטן מקודמתה, אך היא מתועדת היטב במנהג ארץ ישראל.²¹ יש להעיר שכ"י 1 מביא ציון לטל ואילו כ"י 2 לגשם.

ברכת קדושת השם

את ברכת קדושת השם בכ"י 1 אפשר להשלים בקלות על פי כ"י 2. זה הנוסח הארץ ישראלי הקלסי של הברכה, והוא נודע, מאז פרסם שכטר את העמידה לימות החול בסוף המאה הי"ט, כמאפיין חד משמעי לתפילה על פי מנהג ארץ ישראל.²² ראוי להזכיר שידוע לנו נוסח ארץ ישראלי נוסף של הברכה ולשונו: 'אתה קדוש ושמן קדוש ולך יאמרו קדושים קדוש'. תפוצתה של זו במקורות הארץ ישראליים קטנה אך במעט מן הנוסח 'קדוש אתה'.²³ תחילתה של לשון זו דומה אמנם לנוסח המנהג הבבלי, אולם על פי סיומה היא יכולה לשמש, כמו הנוסח הקודם, מאפיין ברור לתפילה על פי מנהג ארץ ישראל.

ברכת הדעת

לשון ברכת הדעת בכ"י 2 אופיינית לנוסח ארץ ישראל. היא תוצר של צירוף הנוסח הארץ ישראלי הפשוט כפי שתועד בפרסומו של פליישר 'חנינו דיעה מאתך ולמדנו בינה מתורתך' עם עיבוד קל של הנוסח הזה כפי שהובא לראשונה בידי שכטר: 'חנינו אבינו דיעה מאתך ובינה והשכל מתורתך'.²⁴ לעומת זאת המילים 'מלמד

18 פרופ' פליישר מסר לי שלא נמצא עדיין טור פייטני לברכת אבות שיתאים להשלמה מעין זו.

19 ראה את התוספת הראשונה במקורות שא ואת השנייה במקור פ.

20 ראה נייריוק 20-21; ENA 2028.20-21; קיימברידג' TS NS 158.37.

21 ראה במקור ל ובמה שהעיד עליו שכטר (לעיל, הערה 12), עמ' 658.

22 ראה במקורות שאל.

23 ראה מקור פ.

24 כמו במקור ש כן הוא במקור ל. במקור א יש נוסח יחידאי שלשונו המתוקנת כך: 'חנינו הבינו דעה לתלמוד תורתך האנ[ה] ענינו לשמור מצותיך'.

לאנ[וש] ששרדו מלשון הברכה בכ"י 1 תועדו עד כה רק במנהג הבבלי. אבל על פי החסר בכתב היד אי אפשר שהברכה הכילה מלבד מרכיב השבח גם את מרכיב הבקשה כפי שהוא במנהג בבל. ואולם לא חסרים נוסחים בבליים שאין בהם אלא לשון השבח בלבד. כבר נפתלי וידר הסב את תשומת הלב לארבעה עותקי סידור בבליים שאין בהם לשון בקשה בברכה הזאת.²⁵ אחד מן העדים לנוסח זה הוא עותק מסידור רס"ג, ויש לציין שנוסח קצר זה הוא לשון הברכה גם בכ"י אוקספורד של סדר רב עמרם גאון. ואולם אין ללמוד מזה שנוסח הברכה בכ"י 1 מושפע מענף הנוסח הקצר של מנהג בבל: יש בין דפי הגניזה שני קטעי שמונה עשרה נוספים על פי מנהג ארץ ישראל שגורסים אף הם את לשון השבח בלבד.²⁶ בפנינו אפוא שלושה עדים ארץ ישראלים לנוסח השבח, שהם יותר מרבע מסך העדויות שהגיעו לידינו ממנהג ארץ ישראל.²⁷ סבירה אפוא יותר ההשערה ההפוכה: נוסח השבח בלבד נוסח ארץ ישראלי קדום הוא, וממנו הגיעה לשון זו לבבל. במקום אחר שיערתי שלשון השבח (המשותפת) היא הלשון הקדומה בברכה זו. הנוסחים הרווחים בתקופת הגניזה, הן במנהג הארץ ישראלי והן במנהג הבבלי, באים להפקיע אותה מלשון של שבח בלבד, שנראתה כבלתי הולמת את החטיבה שהיא 'צרכן של בריות' (ירושלמי, ברכות ב, ג [ד ע"ד]), ולהוסיף עליה או להפכה ללשון של בקשה.²⁸

ברכת התשובה

ברכת התשובה בכ"י 1 ו-2 זהה במלואה לנוסח הארץ הישראלי הידוע שהוא מוצק מאוד בברכה זו. התוספת המשמעותית היחידה בה היא הוספת הלשון הפיוטית 'כי שובו שובו אמרת לנו ועל התשובה מראש הבטחתנו' המצויה במעט מקורות ארץ ישראליים.²⁹

ברכת הסליחה

לשונות ברכת הסליחה בכ"י 2 ובמה ששרד ממנה בכ"י 1 שונות זו מזו במילה אחת. כ"י 1 חסר את המילית 'על' וגורס 'והעבר פשעינו'. נוסח זה נראה לקוי. רוב המקורות גורסים בברכה זו 'והעבר פשעינו מנגד עיניך כי רבים רחמיך'. אחדים מהם גורסים 'והעבר על פשעינו כי רבים רחמיך', כמו שהוא בכ"י 2.³⁰ הלשון בכ"י

25 ראה נ' וידר, 'ברכת "חונן הדעת" במנהג בבל', בתוך: הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 101–102.

26 כ"י סנקט פטרסבורג, אוסף אנטונין 995, וכ"י קיימברידג' 6 H 3.2.

27 לעומת זאת הנוסחים הבבליים הקצרים הם כחמישה אחוז בלבד מסך כתבי היד הבבליים שיש בהם לשון ברכה זו.

28 על העניין הזה ועל נוסח ברכת הדעת בכלל, וכן על נוסחן של שתי הברכות שלפניה ראה: א' ארליך, 'ברכת הגבורות, קדושת השם והדעת בנוסח התפילה הקדום לאור קטע חדש מסידור על פי מנהג ארץ ישראל', תרכ"ץ עג (תשס"ד), עמ' 555–584.

29 ראה במקור פ.

30 את הלשון הראשונה ראה במקורות שאמפ', ואת הלשון השנייה במקור ל. השווה לזה מי' ז, יח; מש' יט יא.

1 היא אפוא הרכבה מצמצמת של שני הנוסחים. ידועה בברכה הזאת גם הרכבה נוספת, מרחיבה, שגם היא קשה מבחינה לשונית: 'מחה והעבר על פשעינו מנגד עיניך כי רבים רחמיך'.³¹

בכ"י 2 הגרסה היא 'חטאנו', ולא 'חטאנו לך' כפי שהוא אצל שכטר, אסף ומאן שעל פיהם השלמתי בכ"י 1. המילה 'לך' אינה קבועה במקום הזה במקורות הארץ הישראליים. גם בכתב היד שפרסמתי בשעתו אין היא נמצאת. במקורות שפורסמו בידי פליישר הגרסה היא 'לפניך'.

ברכת הגאולה

נוסח ברכת הגאולה העולה מכ"י 2 וממה ששחזרנו על פי כ"י 1, זהה לנוסח כל שאר המקורות הארץ ישראלים. רק אצל שכטר המילה 'מהרה' איננה. יש לציין שבברכה זו קרובים במיוחד שני המנהגים, הארץ ישראלי והבבלי.

ברכת הרפואה

בברכה זו מצטרף לדיון כ"י 3; חסרות ממנה ארבע המילים הפותחות אותה, אולם השלמתה ודאית על פי עדותם המשותפת של כל שאר המקורות. החסר בכ"י 1 מלאתי על פי הנוסח הרווח בכתבי היד הארץ ישראלים,³² ורק הלשון 'העבר ממנו' מוטלת בספק. לשון זו כך היא בפרסומיהם של שכטר ומאן, וכך הוא גם במה שפרסמתי אני. אך אצל פליישר הנוסח הוא 'מנגדינו', ואצל אסף הגרסה היא 'מלפנינו'. הנוסח 'העבר מלבינו' העולה מכ"י 3 נראה מגומגם, הן מבחינת העניין והן מבחינת הסגנון. כ"י 2 גורס כאן את הלשון המורחבת ביותר מבין כל המקורות. לתוספת 'ותעלה רפואה לכל מכותינו' יש תיעוד לא מועט במקורות הארץ ישראלים,³³ אך המילים 'ומכה' ו'יצר הרע' הנוספות במקור זה ייחודיות.

ברכת השנים

ברכת השנים במקורות הארץ ישראל פותחת במילים 'ברך עלינו ה' אלהינו את השנה הזאת לטובה (ולברכה) ככל מיני תבואתה'.³⁴ כך הוא גם כ"י 3 המביא ברכה זו בשלמות. על פי זה השלמתי את תחילת הברכה בכ"י 2. גם נוסח כ"י 1 הושלם בסיוע לשון קבועה זו, אך בו חסר במפורש 'ה' אלהינו', וגם להמשך יש רק בדוחק מקום בחסר שבכתב היד.

בכ"י 3 באה אחרי הפתיחה הבקשה 'תקרב מהרה שנת גאלתנו שנת שלומים

31 כך הוא במקור פ', וראה פליישר (לעיל, הערה 15), הערה 18.

32 כך הוא במקורות ש (בלי 'דברי'), מפל. במקור א המילה 'דבר' באה לפני 'יגון' ובמקום 'העבר' בא שם 'הסר'.

33 כך הוא במקורות שאמ. אך במקורות פל חסר, וכן חסרות מילים אלו במה שמעיד עליו שכטר (לעיל, הערה 12), עמ' 659.

34 רק במקור א חסר 'את' ובמקור פ במקום 'ולברכה' בא 'טללי ברכה'.

לריב ציון'. הבקשה הכללית לגאולה 'וקרב' (נ"א 'תקרב') מהרה שנת (קץ) גאולתנו' באה במקום הזה גם במה שפרסמו שכטר, אסף ופליישר,³⁵ אך הקריאה לנקמה שבהמשך (על פי יש' לר, ח) ייחודית לכתב יד זה.³⁶ בכ"י 3 נגמרת הברכה בבקשה זו, ואין אחרי כן אלא החתימה בלבד. סדר זה בלשון הברכה טרם תועד במחקר. החטיבה הבאה מברכת השנים היא הבקשה לגשם או לטל. בקשה זו פותחת תמיד במילה 'ותן' והיא מסיימת במילים 'על פני האדמה'. באמצע מצויות לשונות מתחלפות: 'טל ומטר' (ברצון) / 'ומטר וטל ברצון' / 'גשם ברצון'.³⁷ על פי זה השלמתי בכ"י 2 את החטיבה הזאת, אלא שאין שם בקשה לגאולה כלל. היא חסרה גם במה שהתפרסם אצל מאן ובמה שנתפרסם על ידי. כנגד זה מופלאה גרסת כ"י 3 שהוא היחידי שאין בו זכר בקשה לא לגשם ולא לטל.³⁸ אם אין כאן טעות של מעתיק בלתי מיומן זה שזעק לגאולה והסיח דעתו מצורכי היומיום, אין דרך אלא לקבל את הממצא ככתבו. מתמיה גם מה שבא בכ"י 1: אם השלמתנו נכונה, ולשון הבקשה לטל בכתב יד זה הייתה 'ותן' טלליך', הרי שזו עדות יחידה לבקשה זו שחסרות ממנה המילים 'על פני האדמה'. גם ללשון עצמה אין מקבילה במה שתועד עד כה במקורות הארץ ישראליים. הקרוב ביותר ללשון זו הוא הקטע שעליו מעיד שכטר: 'ותן גשמי (טללי) רצון על פני האדמה'.³⁹ כ"י 1 מביא אפוא במקום הזה נוסח המתאים לקיץ, אך סביר שגם הוא מניח שהמתפלל ידע להחליף טל בגשם.⁴⁰ לאחר הבקשה לטל (ולגשם) באה בכ"י 1 הסיומת 'ותן ברכה במעשה ידינו'. אצל אסף באה שם הלשון 'ושבע עולמך מברכותיך', ונראה ששתי הלשונות נוספו כדי לסיים את הברכה בלשון שהיא 'מעין החתימה'. אצל שכטר ובמה שפרסמתי אני מסתיימת הברכה בצירוף של שתי הלשונות האלה.⁴¹ כ"י 2 הושלם על פי הלשון המובאת אצל מאן, וקרוב להניח שאכן כך הייתה גרסתו. שני כתבי יד אלה גרסו אפוא רק את פסקת הפתיחה ולאחריה בקשה לגשם (או לטל) וחתימה. נראה שכך הייתה צורת היסוד של הברכה.

35 מקור פ נקטע אחרי המילה 'שנת'. כנגד אמירת הבקשה לגאולה, שאינה מעניינה הישיר של הברכה, יצא רב סעדיה גאון. ראה סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף, י' יואל, ירושלים תש"א, עמ' כב.

36 בהתאם להלך רוח זה באה במקור הזה, גם בברכת ירושלים, העתירה: 'קנא לביתך ולהיכלך'.
37 הלשון הראשונה במקור ש (ללא 'ברצון') ובמקור מ; הלשון השנייה במקור א; הלשון השלישית במקור ל.

38 ידועים לנו נוסחים בכלים שאין בהם בקשה מפורשת לטל או לגשם, אך אין כאן סימנים להשפעה בבלית.

39 לפי עדותו המילה 'טללי' תלויה בין השיטין, וברור שהמעתיק מציע להתאים את הנוסח לעונות השנה. ראה שכטר (לעיל, הערה 12), עמ' 659.

40 גם במקור פ באה ככל הנראה ברכת השנים המתאימה לקיץ, אך חסרון ההמשך אינו מאפשר הכרעה. לשון הברכה הקטועה שם כך הוא: 'ברך עלינו יי אלהינו את השנה הזאת לטובה טללי ברכה בכל מיני תבואתה תקרב מהרה שנת', וכאן נקטע כתב היד.

41 תהליך כזה מתועד גם במה שמביא שכטר (לעיל, הערה 12), עמ' 659. המילים 'ותן ברכה במעשה ידינו' תלויות שם בין השיטין.

ברכת קיבוץ גלויות

נוסח ברכת קיבוץ גלויות חופף בכל המקורות הנדונים כאן, וכך הלשון, למעט שינוי אותיות קלים, בכל המקורות הארץ ישראלים הידועים.⁴² גם מקורות בבליים רבים גורסים לשון קצרה זו, אך אחרים חוזרים ומוסיפים את הבקשה 'וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ'. אחדים מוסיפים מעט יותר.

ברכת המשפט

ברכה זו פותחת בכל נוסחאותיה במילים 'השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו ככתחילה' וכך הוא גם בכל כתבי היד דלהלן, שאליהם מצטרף כעת כ"י 4. בכ"י 2 אין בברכה יותר מזה וכך הוא גם אצל מאן. גם מקורות בבליים רבים מסיימים בזה את גוף הברכה, ונראה שזו הייתה צורתה היסודית. אבל כ"י 1 מוסיף אחר כך 'ותמלוק עלינו אתה לבדך'. מילים אלו באות גם ברוב שאר המקורות הארץ ישראלים שבידנו.⁴³ בכ"י 3 בא במקום זה משפט מליצי: 'ישפטו עמך בצדק וענייך באמונה ובמשפט' המיוסד על תה' עב, ב, וכך צריך להשלים בכ"י 4. משפט זה על פי הקשרו המקראי משאיר את נושא הבקשה לצדק ומשפט בידי בני אנוש.

ברכת המינים

לשונה של ברכת המינים בקטעים שלנו אחידה, מלבד שינויים זעירים. כך הוא הנוסח בכל המקורות הארץ ישראלים, מלבד שניים הגורסים 'ומלכות זדון מהרה תעקר בימינו' במקום 'אם לא ישובו לתורתך'.⁴⁴ המילים 'ומלכות זדון וכו'' נוכחות גם בכל הנוסחאות הבבליות של הברכה.

ברכת הצדיקים

כתבי היד המתפרסמים כאן שונים זה מזה במפתיע בלשון ברכת הצדיקים. כ"י 1 חסר באמצעו, אך ניתן להשלימו בקלות על פי נוסחו של שכטר.⁴⁵ ההשלמה של תחילת כ"י 2 בטוחה פחות. מהערכת שרידי המילים שניתן לקוראן והיקף התיבות הנצרכות להשלמה עולה שנוסח כתב היד הזה דומה למה שפרסם בזמנו מאן ולאחרונה אני. אולם לפני המילים 'ועל גירי הצדק' אין מקום לתיבות 'יהמו רחמך'. על כן העדפתי השלמה אחרת, שהיא כלשון הרווחת במנהג בבל. חלקה השני של הברכה, כולל החתימה 'משען ומבטח לצדיקים', הושלם בביטחון סביר

42 רק במקור ל בא 'לקבוצינו' במקום 'לקבוץ גלויותנו'. 'לקבוצינו' בלבד בא גם במקורות בבליים רבים.

43 כך במקורות שאל. התוספת באה גם במקורות בבליים, אך בחלקם היא מלווה בתוספות אחרות.

44 כך הוא במקור ש, ובכ"י קיימברידג' TS 20.57. ראה על כ"י זה במאמרו של ע' פליישר, 'מגילה קדומה לתפילת יום חול כמנהג ארץ ישראל', ג' חזן-רוקם, ו' לוינסון (עורכים), ספר היובל לכבוד יונה פרנקל (בדפוס).

45 כך השלים את הנוסח גם מ"ע פרידמן בספרו 'הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד', ירושלים תשס"ב, עמ' 9-10, הערה 2.

על פי מה שפרסם מאן. לשון מפתיעה ביותר בזרותה באה בברכה זו בכה"י 3 ר"4. היא עמדה בזמנו במקוטע גם לפני פליישר, אך לא הצליח לשחזר אותה כראוי.⁴⁶ כעת, מלבד השלמה מועטה שניתן להביא לה מכתב יד TS AS 102.419, קם לה אח תאום בכ"י 3.

על לשונותיה של ברכה זו הרחבתי מעט את הדיבור במקום אחר⁴⁷ אך כעת מתברר שמגוון הנוסחים במנהג ארץ ישראל בברכה זו היה גדול יותר משסברתי. אביא כאן אפוא את ענפי הנוסח בהצגה סינופטית ואוסיף עוד כמה הערות על מה שכתבתי שם.

מנהג בכל	מנהג ארץ ישראל			
	שכטר ⁴⁸	כ"י 1	כ"י 3 ר"4	כ"י 492
על הצדיקים ועל החסידים	על ישראל עמך	תרחם על זקני עמך בית ישראל	על הצדיקים ועל החסידים	על הצדיקים ועל החסידים
על גירי הצדק יהמו רחמין	יהמו רחמין	ועל הגרים גרי הצדק	ועל גירי הצדק יהמו רחמין	ועל גירי הצדק יהמו רחמין
ותן לנו שכר טוב עם עושי רצונך	ותן לנו שכר טוב עם עושי רצונך	וישמחו כל בוטחי כח	ותן לנו להם שכר טוב עם עושי רצונך	ותן לנו להם שכר טוב עם עושי רצונך
בא"י מבטח לצדיקים	בא"י מבטח לצדיקים	בא"י מבטח לצדיקים	בא"י מבטח לצדיקים	בא"י מבטח לצדיקים

- 46 ראה מאמרו (לעיל, הערה 15), עמ' 149, הערה 35.
- 47 במאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 12–15. על פי הנוסח המלא של כ"י 3 ר"4 המובא כאן יש לתקן במעט את מה ששחזרתי בנוסח ברכה זו שם, הערה 61.
- 48 שכטר (לעיל, הערה 12), עמ' 659, מעיד על כ"י נוסף השייך לענף הזה. כך הוא, בשינויים מעטים, גם במקור א. לשון זהה למה שפרסם שכטר באה גם בכ"י קיימברידג' TS 20.57 הנ"ל בהערה 44.
- 49 במקור מ הנוסח כך: 'על הצדיקים [ועל] החסידים יהמו רחמין יי אלהינו ועל גירי הצדק אשר הם בטחו כח ותן לנו ולהם שיכר טוב עם עושי רצונך בא"י משען ומבטח לצדיקים', וכך הוא גם במקור ל, אלא ששם חסר 'יי אלהינו' ובמקום 'לנו ולהם שיכר טוב עם' בא 'חלקינו עמהם ועם'.
- 50 על פי כ"י אוקספורד Heb. d. 51.73–78. בנוסח הדפוס חסרות המילים 'באמת ... עמנו', אך מילים אלו מקומות בכל שאר נוסחי בכל מן הגניזה, כולל עותקי התפילה מסידור רס"ג שנתגלו בה. לשון זו מייצגת נאמנה את נוסח בכל וכמותה בשינויים קטנים בא ברוב הסידורים הבבליים ששרדו בגניזה. כן הוא בסדר רב עמרם גאון, מהר"ד גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' כה.
- 51 צ"ל 'עמהם'.

במאמרי הנזכר ניסיתי לברר את טיב הזיקה בין הנוסחים השונים ושיעוריהם שהמניע העיקרי לריבוי הנוסחים הוא פועל יוצא של הצורך לכלול את 'של גרים בשל זקנים' בברכה אחת.⁵² צורך זה גרם להערכה מחודשת של ייצוג עניין ה'גרים' בברכה, וחייב לאזן את משקלם של ה'זקנים' כנגד משקלם של 'גירי הצדק'. הנוסח נעשה מפותל עוד יותר מפני רצונם של המתפללים לכלול גם את עצמם בתפילה לשכר הטוב המובטח ל'זקנים' ול'גרים'. כל הנוסחים, כולל שני ענפי הנוסח החדשים המתפרסמים כאן, מתמודדים כנראה עם האתגרים האלה. הנוסח 'על גירי הצדק' הבא אצל שכטר נראה משקף עדיין את דמותה של 'ברכת הגרים' הקדומה, אך בהמשכה ובחתימתה יש כבר מענה מסוים להזכרת ה'זקנים', אף אם לא בשמם זה. נוסח זה התקבל בוודאי בקהילות רבות, ומשרידי סידוריהן אנו מוצאים כמה עותקים בגניזה. מסתבר שכ"י 1 הוא עיבוד הנוסח 'על גירי הצדק' הקדום. מי שעיצב אותו סילק את הגרים מפתחת הברכה והציב במקומם את 'ישראל עמך'. כ"י 2 ונוסחי בבל השאירו את הגרים במקומם אך הקדימו להם את ה'צדיקים' ו'החסידים'. ייתכן שמהלך זה בבלי ביסודו, אך לאור ההיקריות הרבות במנהג ארץ ישראל ניתן לשער שהוא מהלך ארץ ישראלי שנקלט בבבל ונתגבש בה כנוסח יחיד. כ"י 3 ו-4 הולכים בשיטה שבה נקטו בעלי נוסח 'על הצדיקים', אך הם ניסחו את הדברים בלשון שונה. מהלך זה בוודאי ארץ ישראלי הוא.

יש לציין שללשון הברכה כפי שהיא בכ"י 3 ו-4 יש רמזות קדומות מספרות חז"ל הארץ ישראלית, ויש אפוא לייחס לה קדימות יתרה. מלבד ההזכרה המפורשת של ה'זקנים' המתחייבת מן המקורות התנאיים, גם הלשון 'וישמחו כל בוטחי כך' נזכרת כמעט ככתבה בנוסח 'הביננו' המיוחס בירושלמי לשמואל: 'וישמחו כל חוסי כך'.⁵³ המובאה מעניין ה'גרים' בברכה מתועדת גם בפרקי דר' אליעזר: 'ונדרו איש להביא את בנו ואת כל אשר לו לאלהי יונה ונדרו ושלמו, ועליהם הוא אומר על הגרים גרי צדק'.⁵⁴ ראוי לציין בהקשר זה שנוסח 'הביננו' שבבבלי קרוב כאן בלשוניותו האחרות ללשון הביננו שבירושלמי. אולם בהזכרה המתמייחסת לברכת הצדיקים לשון הבבלי מתרחקת מעט מלשון הירושלמי וגורסת 'וישמחו צדיקים'.⁵⁵ שינוי זה הוא בהתאם ללשון הברכה המלאה שהתקבלה בבבל: 'על הצדיקים'.

ברכת ירושלים

ברכת 'בונה ירושלים' בכה"י 2, 3 ו-4 דומה בלשונה לנוסח ארץ ישראל שהיה נפוץ בתקופת הגניזה.⁵⁶ השלמתי את החסרים בכ"י 2 בהתאם לתבנית נוסח זו, אך אין ביטחון בפרטי השלמה זו. כ"י 3 העומד בפנינו במלואו וכ"י 4 שהשלמתו כעת

52 ראה תוספתא ברכות ג, כה, מהד' ליכרמן, עמ' 18, והשווה ירושלמי, תענית ב, ב (סה ע"ג), ושם, ברכות ד, ג (ח ע"א).

53 ירושלמי, ברכות ד, ג (ח ע"א) ושם, תענית ב, ב (סה ע"ג).

54 פרקי דר' אליעזר, מהד' רד"ל, סוף פרק י; והשווה תנחומא, ויקרא, סוף סימן ח.

55 בבלי, ברכות כט ע"א.

56 ראה במקורות שאל.

בטוחה מביאים בפנינו שני חידושים ביחס למה שנודע לנו עד כה על לשון ברכה זו במנהג ארץ ישראל. ראשית, כתבי יד אלה חסרים בגוף הברכה את המילים 'ועל מלכות בית דוד משיחך' או 'משיח צדקך'. הכללת 'של דוד בשל ירושלים'⁵⁷ הוא ממאפייני מנהג ארץ ישראל בברכה זו, ובכל כתבי היד של מנהג זה קבעו ל'מלכות דוד' מקום משל עצמו בגוף הברכה. נראה שבמקום שבו השתמשו בנוסח כ"י 3 ו-4 סברו ש'הכול הולך אחר החתום'. ראוי לציין שגם בנוסח שפרסם מאן, אף שהוא שייך לענף שונה של הברכה, נזכר עניין 'דוד' רק בחתימה.

החידוש השני שמביאים לנו כ"י 3 ו-4 הוא בלשון 'קנא לביתך ולהיכלך' הבאה לפני החתימה. במקום הזה בא אצל אסף 'בנה ביתך ושכלל היכלך', וכך מתעד גם שכטר על פי כתבי היד שהיו בפניו.⁵⁸ בארבעת כתבי היד האלה בקשה זו באה חלף המילים 'ועל היכלך (ועל מקדשך) ועל מעונך' הבאות במקור שהביא שכטר ובמה שפרסמתי אני, והן נותנות ביטוי לתודעת החורבן, שאינה מובהקת בלשונותיה האחרות של הברכה. כ"י 3 ו-4 בולטים בהלך הרוח המשיחי שהם מקנים לתודעה זו. הלך רוח זה כבר עלה, כאמור, מלשונה של ברכת השנים בנוסח כתבי היד האלה. לשון ברכת ירושלים בכ"י 1 שונה מאוד מנוסח הברכה הרווח במקורות הארץ ישראלים. ואולם אין היא זרה לחלוטין למנהג ארץ ישראל. כבר בפרסומו של מאן עלה נוסח דומה: 'על ירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה כאשר דיברת בא"י אלהי דוד בונה ירושלים'. חלקו הראשון של נוסח זה זהה מילה במילה לחלקה הראשון של לשון הברכה שבכ"י 1. לא מן הנמנע ששני נוסחים אלה הושפעו מלשון הברכה כפי שהיא מתועדת בסידורים לא מעטים של מנהג בבל, ובתוכם סדר רב עמרם גאון שהברכה פותחת בה במילים: 'על ירושלים עירך ברחמים תשוב'. ברוב הנוסחים הבבליים האלה באה לאחר מכן הבקשה: 'ובנה אותה בניין עולם'; באחדים מהם בא במקום זה 'ותשכון בתוכה כאשר דיברת', ובכמה נוסחים מצורפות שתי הבקשות זו לזו. ואולם במקום אחר כבר הצעתי שכל הנוסחים הפותחים בלשון 'על ירושלים' מקורם דווקא בארץ ישראל, והם מושפעים מן היצירה הפייטנית הקדומה.⁵⁹ הצעה זו נתמכה בלשון הטור הפייטני של ברכה זו בקרובת י"ח קדומה שפורסמה כמה פעמים, ולשונה כך: על ירושלים עירך / ברחמים תשוב / כסא דויד / בתוכה יכון / בא"י אלהי דויד בונה ירושלים.⁶⁰ השפעתו של טור פייטני זה על לשון הקבע של הברכה ניכרת כעת בבירור מלשון הברכה בכ"י 1, שהיא זהה מילה במילה ללשון הטור הפייטני בקרובה הזו.

57 תוספתא, ברכות ג, כה, מהד' ליברמן, עמ' 18; ירושלמי, תענית ב, ב (סה ע"ג); שם, ברכות ד, ג (ח ע"א).

58 ראה שכטר (לעיל, הערה 12), עמ' 659.

59 ראה א' ארליך, 'לנוסחן הקדום של ברכת "בונה ירושלים" ו"ברכת דוד" בתפילה', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 32 ואילך.

60 פורסמה לראשונה אצל מאן (לעיל, הערה 14), עמ' 309. מובא כאן על פי ש' אליצור, 'ראשיתם של פיוטי יח', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ה (תשמ"ד), עמ' 171-172.

ברכת שומע תפילה

ממה ששרד בכתבי יד 1 ו-2 מנוסח ברכת 'שומע תפילה' עולה שלשונם קרובה ביותר לנוסח הברכה שנדפס אצל מאן, שהיה עד כה עד יחיד ללשון קצרה זו. בעזרת מה שנדפס שם שחזרנו את לשונן המלאה בכתבי היד שלנו. לשון קצרה ותובענית של נוסח זה קרובה לאחדות מלשונות התפילה הקצרה במקום סכנה: 'ר' יוסה או', שמע לתפלת עמך ישראל ועשה מהרה בקשתן ב' שומע תפלה. ר' אלעזר בר' צדוק אומ', שמע קול צעקת עמך ישר' ועשה מהרה בקשתם, ב' שומע תפילה' (תוספתא, ברכות ג, ז).⁶¹

לשון הברכה בכ"י 3 ובמה ששחזרתי בכ"י 4 ארוכה מעט יותר, ויש בה עידון של נימת הדחיפות והתביעה שבנוסח הקצר שנדון קודם לכן. רצף זה של מרכיבי הברכה עדיין לא תועד במחקר. בפרסומו של שכטר באה הלשון 'שמע יי אלהינו בקול תפלתנו ורחם עלינו כי אל חנון ורחום אתה', ובנוסח דומה גם במה שפרסמתי אני. בלשון זו מתחלפת נעימת התביעה בפנייה לרחמי שמים. הלשון אצל אסף מצרפת את הנוסחים כולם.

ברכת העבודה

לשון ברכת העבודה בכ"י 1 ו-2 הושלמה על פי מה שנתפרסם על ידי. כך הוא לערך במקורות ארץ ישראלים נוספים.⁶² תחילת הברכה בכ"י 3 ומה ששחזר בכ"י 4 עד למילה 'בירושלם' הוא כפי שפרסם שכטר, אולם ההמשך בכתבי היד שלנו שונה ממה שפורסם שם. לאחר 'בירושלם' בא התואר 'עירך' ואחר כך נוסף 'ואתה ברחמים תחפץ בנו ותרצנו'. משפט זה מצוי אצל אסף לאחר פסקת 'יעלה ויבוא' לראש חודש⁶³ וכן במקורות ארץ ישראלים נוספים.⁶⁴

ברכת ההודאה

לשון ברכת ההודאה בכ"י 1, עד למילה 'מלפנינו', הושלמה על פי נוסח הברכה אצל שכטר ומקורות ארץ ישראלים נוספים.⁶⁵ גם כ"י 2 מציג אותו נוסח עצמו, ובהתאם לכך הושלם, אלא שהדף שבידנו מסתיים לאחר המילה 'עמנו'. כ"י 3 ו-4 מביאים גם הם לשון זו, אולם בכ"י 3 נוספות המילים 'לעולם ועד אתה הוא מלך',

61 ניתן אפוא לפרש שר' יוסי ייסד את התפילה הקצרה על ברכת שומע תפילה שהיא מעין סיכום לחטיבת הבקשות שבתפילת שמונה עשרה. ר' אלעזר בר' צדוק מסכים עמו, אך הוא מבקש לשון שתשקף בהדגשה את מצב הסכנה, כדוגמת הלשון של תפילת התעניות (תענית ב, ד). ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לברכות, נויארק תשט"ו, עמ' 34.

62 ראה במקור א ובמקור מ, אך שם נוספה המילה 'כמאז' לאחר המילה 'בציון' ואפשר שכך היה גם בכ"י 2.

63 כך יש להשלים בהעתקתו של אסף.

64 ראה דוגמאות במה שפרסמו אסף, עמ' 126, ופליישר (לעיל, הערה 7), עמ' 338–339. על נוסחה הקדום של ברכה זו ראה א' ארליך, 'לחקר נוסחה הקדום של תפילת שמונה עשרה: ברכת העבודה', בתוך י' תבורי (עורך), מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' יז–לח.

65 ראה במקורות אל.

שאך בקושי יש להן מובן; ונראה לי שהן טעות של המעתיק. בני ארץ ישראל הכירו גם לשון אחרת בברכה זו. אצל מאן מובא למשל כך: 'מודים אנחנו לך יי אלהינו [ואלהי אבותינו] על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם'.⁶⁶ המשך לשון הברכה בכ"י 1 ובכ"י 3 ו-4 סוטה מן המקובל בלשונות הקבע של ברכה זו. ברוב המקורות הארץ ישראלים לאחר 'מלפנינו' או לאחר 'מימי קדם' באה לשון מעין זו: 'ואם אמרנו מטה רגלינו חסדך יי יסעדינו' שהיא עיבוד ללשון רבים של תהלים צד, יח.⁶⁷ ואולם בכ"י 1 לאחר המילה 'מלפנינו' יש חסר של כחמש תיבות, ולאחריו באות המילים 'ותשבחות לך יי[...]'. מילים אלו אינן יודע לעמוד על מהותן קל וחומר להשלימן, אך אין ספק שהן המשך של מה שבא לפניו. לאחר המילה 'מלפנינו' בכ"י 3 באות המילים 'ולך נודה' ושם מסתיים הדף שבידנו. את ההמשך יש להשלים על פי כ"י 4: 'ולך נודה תמיד חסין העולמים צדיק כל הדורות'. כפי שהראה פליישר זה טור פייטני מתוך קרובת י"ח עתיקה.⁶⁸ התופעה שבברכת ההודאה דרים לעיתים זה בצד זה לשונות קבע ופיוט ידועה גם ממקורות נוספים.⁶⁹ אפשר אפוא שגם המשך לשון הברכה בכ"י 1 לשון פיוט הוא. ואולם האפשרות שבאה כאן לשון של קבע שטרם הגיע לידנו צריכה להילקח גם היא בחשבון.

ברכת השלום

חלקו התחתון של כ"י 1, מן המקום שבו רשומה ברכת השלום ומטה, קרוע בצידו יתר מאשר חלקו העליון, והמעט ששרד מן הברכה אינו מאפשר לשחזר את לשונה. תבנית היסוד של הברכה הזאת במנהג ארץ ישראל היא מעין הנוסח שפרסם לראשונה שכטר: 'שים שלומך על ישראל עמך ועל עירך ועל נחלתך וברכנו כולנו כאחד בא"י עושה השלום', ואולם במסגרת זו רבו הגיוונים וקשה למצוא שני כתבי יד שגורסים לשון אחת.⁷⁰ במקום אחר הערתי על נוסח ברכת השלום המקדים את הבקשה 'ברכנו' וכו' ללשון 'שים שלומך' וכו'. עיבוד זה הוסבר כפרי השפעה מנוכחותה המרשימה של ברכת כוהנים המתבצעת לפני הברכה. נוכחות זו העמידה את ברכת השלום על הסדר הלשוני המתאים לברכת כוהנים.⁷¹ אפשר אפוא שגם

66 ב'סידור השם המפורש' שפרסם פליישר (לעיל, הערה 7), עמ' 311–312, 339 מציע הסופר את שני הנוסחים כאופציות מקבילות שהמתפלל יכול לבחור ביניהן.

67 ראה מקורות שאמל.

68 ראה פליישר (לעיל, הערה 15), עמ' 104, 149.

69 ראה ע' פליישר, 'לעניין המשמרות בפיוטים', סיני, סב (תשכ"ח), עמ' לז-לח. וראה גם את הנוסח המשולב שבא בקרובת י"ח שפורסמה אצל מאן, עמ' 309–310: 'מודים אנחנו לך [אתה] הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו כורעים ומשתחוים לפניך אבינו מלכנו צור חיינו ואדון שלומינו על כל הטובות החסד והרחמים אשר גמלתנו אשר עשית עימנו עם אבותינו מלפנינו דורשיך יהללך בכל עת בשפתיים ובלשון בלב ובכליות בא"י הטוב לך להודות'.

70 עד כמה שידוע לי, כלשון המובאת למעלה בדיוק יש רק בכ"י קיימברידג' TS 20.57. קרוב ללשון הזו מקור א. וראה גם מקור מ וכתב יד נוסף שמעיד עליו שכטר (לעיל, הערה 12), עמ' 659, וכן אצל פליישר, (לעיל, הערה 7), עמ' 335.

71 ראה מאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 15–16.

סדר מרכיביה של ברכת השלום בכתב היד שלנו הפוך היה, ולשונה היה מעין זה: [ברכנו] אבינו במברכותיך⁷² [...] ... ושים שלומך על ישראל עמך ועל עבדך ועל בית [מקדשך ב' מעון] הברכות ועושה ה[שלום].⁷³ אשר לברכת השלום בכ"י 4 כבר הראה פליישר שהלשון היא טור פייטני הלקוח מקרובת י"ח עתיקה.⁷⁴

קטעי התחנון והחיתום

סופר כ"י 1 לא הסתפק בהעתקת תפילת שמונה עשרה, אלא הביא גם את פסקאות התחנונים והחיתום שנאמרו אחריה. אף שמשקלן ההלכתי של שתי החטיבות אינו שווה, סופרנו בוודאי ראה בהן יחידה אחת של תפילה, זו הציבורית ולאחריה זו האישית. מסתבר גם כי במקומו של הסופר לא הבדילו לעניין התחנונים בין התפילות השונות, ומה שנאמר בשחרית הוא שנאמר גם במנחה ובערבית.⁷⁵ על פי המילים המועטות ששרדו בכתב היד שלנו קשה לעמוד על תוכן וסדרן של פסקאות התחנונים והחיתום. בחלק זה גם היה גיוון רב, ואין אחידות בין המובא בסידורים הקדומים. פסקת החתימה הארץ ישראלית הידועה: '[אתה הוא] יי לבדך [אתה]' שנאמרה בדרך כלל בסמוך לסוף העמידה⁷⁶ באה בסידור שלנו לאחר כמה פסקאות תחנונים. המילים 'וכן יהי רצון' רומזות אולי לפסקה שגם היא ידועה מן האמירות שלאחר העמידה במנהג ארץ ישראל ולשונה אצל שטר כך: 'כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתקרבנו ולכל ישראל עמך לרצונך ליראתך לאהבתך לתורתך לישועתך לעשות רצונך כרצונך בלבב שלם אמין'.⁷⁷ אולם פסקה זו באה בכל ההיקרויות הידועות עד כה לאחר פסקת 'אתה הוא יי לבדך'. יתכן אפוא שמילים אלו רומזות לפסקה אחרת. הפסוק 'יהי חסדך יי עלינו' מתהלים לג, כב מצוי למדי בקטעי תחנונים אך מצאתיו רק במנהג בבל.⁷⁸ את המילים הראשונות ששרדו בחטיבת התחנונים אם נשלים כך: '[אבינו מלכינו חנינו וענינו] הרי שגם הן ידועות היטב מפסקאות התחנונים, אך גם כן בעיקר מן המנהג הבבלי.⁷⁹

72 בדומה ללשון 'ברכנו אבינו בעוצם ברכותיך' אצל מאן (לעיל, הערה 14), עמ' 308.

73 על חתימה ארץ ישראלית זו ראה מאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 16–17.

74 ראה פליישר (לעיל, הערה 15), עמ' 104.

75 במנהג ארץ ישראל רווח תיעוד של אמירת תחנונים בסיום עמידה של ערבית, ואילו במנהג בבבל היו בעניין זה מנהגים מתחלפים. על מנהג ארץ ישראל ראה פליישר (לעיל, הערה 7), עמ' 322 ואילך. על מנהג בבל ראה סיכומו של אלכוגן בספרו התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 81.

76 ראה על פסקה זו בהרחבה אצל פליישר (לעיל, הערה 1), 89–92.

77 ראה שטר (לעיל, הערה 12), עמ' 657 וראה גם על זה פליישר, שם.

78 ראה למשל כתב יד ניריורק ENA 964.3–10 וקיימברידג' TS NS 196.5a וכן הוא בסדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 50), עמ' לח.

79 ראה למשל כ"י קיימברידג' TS 10 H 1.5; TS 10 H 1.2. וכן הוא בסדר רב עמרם גאון, שם, וסידור רס"ג (לעיל, הערה 35), עמ' כד. על האפשרות של הופעת 'אבינו מלכנו' במנהג ארץ ישראל ראה מאן (לעיל, הערה 14), עמ' 299.

קטעי עמידה נוספים על פי מנהג ארץ ישראל

א

כ"י 1: ניו-יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה ENA 3810.4-5

[....] לכל יום¹

י"י שפתי תפתח ופי יגיד ת[ה]לתיך

1. בר[נך] אתה י"י אלהינו ואלהי אבותינו אלהי² אברהם] אלהי יצחק ואלהי יעקב האל הגדול הגיבור והנורא אל עלי[ן] קנה שמים וארץ [....]³ עלינו ב' מגן
2. [אתה גבור משפיל גאים חזק לדי[ן] עריצים חני עולמים מקים מתים משיב הרוח] ומור[נ]יד[ן] הטל [מכלכל חיים מחיה המתים ב' מחי[ן] המתים
3. [קדוש אתה ונורא שמך ואין אלוה] מבלעדיך ב' [האל הקדוש]
4. [אתה חונן לאדם דעת ו]מלמד לאנ[וש] בינה ב' חונן הדעת]
5. [השיבנו יי] אליך ונשובה [חדש] ימינו⁴ כקדם ב' הרוצה בת'
6. סלח לנו אבינו כי חטאנו לך מחה] והעבר פשעינו כי רבים רחמי[ך] ב' המרבה לסלוח]
7. [ראה] בענינו וריבה ריבנו גאלנו מהנרה למען שמך ב' גואל ישראל]
8. רפאינו יי אלהינו ממכאוב לבנ[נו] יגון ואנחה ודבר העבר ממנו ב' רופא] חולי עמו ישראל
9. ברך עלינו את [השנה הזאת לטובה בכל מיני תבואתה ותן] טלליך ותן ברכה במעשה ידי[נו] ב' מבורך השנים]
10. [תקע] בשופר גדול לחירותינו ושא נס ל[ק]יבוץ גלויותנו ב' מקבץ נדחי[ן] עמו ישראל
11. השיבה שפטנו כבר[נ]אשונה ויועצנו כבתחילה] ותמלך עלינו אתה לבדך ב' אורב [המשפט]

* תודתי לד"ר מייקל רנד מבית המדרש לרבנים באמריקה על שבדק עבורי את קריאתן של כמה מילים מכתב יד מס' 1.

1 הכותרת רשומה באמצע השורה העשירית של כ"י ENA 3810.5, ע"ב, אולם צידו הימני של העמוד קרוע ועל כן אין לדעת בבטחה כמה תיבות היו בה.

2 בכתב היד 'אלדי' וכך גם בהמשך.

3 חסר של כשבע מילים.

4 מהמילה "מינו" ואילך מועתק בכ"י ENA 3810.4, ע"א.

12. [למשומדים אל] תהי תקוה אם לא ישובו בתורתך [הנצרים והמינים כרגע] יאבדו ימחו מספר חיים ועם צדיקנים אל יכתבו ב' מכניע] זדים
13. על ישראל עמך יהמו רחמך ותנן לנו שכר טוב עם עושי רצונך ב' מבטח לצדיקים
14. על ירושלים עירך ברחמים תשוב ונסה דויד בתוכה יכון ב' אלהי דונד בונה ירושלים
15. [שמע יי את קול תפלתנו] ועשה מהרה בקשתינו ב' שומע [תפלה]
16. [רצה יי אלהינו] שכון בציון מהרה יעבדוך [עבדך] ובירושלם נשתחוה לך ב' שאותך] ביראה נעבוד
17. מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו על כל הטובות החסד והרחמים שגמלתנו ושעשית עמנו ועם אבותינו מלפנינו [...] ⁵ ותשכחות לך יי ⁶ [...]
18. [...] אבינו מברכותך [...] ועל עבדך על בית [מקדשך ב' מעון] הברכות ועושה השלום
- [....]נו וענינו וכן יהי רצון [...] [הצי] לנו מן השעות [...] ל[....]ם יהי חסדך [....] אתה הוא] יי לבדך [אתה] [...] - - -

ב

כ"י 2: קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 27.18

יהוה שפתי [תפתח ו]פי יגיד תהילתיך

1. ברוך אתה יהוה אלהינו ואלהי אבותינו] אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב האל הגדול הגבור והנורא אל עליון קנה שמים וארץ מגנינו מגן אבותינו מבטחין] בכל דור ודור ברוך אתה יהוה מגן אברהם]
2. אתה גבור אין כמוך חזק אין זולתך משיב הרוח ומוריד הגשם מכלכל חיים בחסד מחיה מתים ורב להושיע ברוך אתה יהוה מחיה המתים
3. קדוש אתה ונורא (ב) שמך ואין אלוה מבלעדיך [ברוך אתה] יהוה האל [הק]דוש
4. חנינו אבינו דניעה] מאתך ולמדינו בינה והשכל מתורתך ברוך אתה יהוה חונן הדעת
5. השיבנו יהוה אליך ונשובה חדש ימינו כקדם ברוך אתה יהוה הרוצה בתשובה
6. סלח לנו אבינו כי חטאנו מזה ויהי עבר על פשיענו כי רבים רחמך ברוך אתה יהוה [המ]רבה לסלוח

5 החסרים מכאן ואילך הם של כשש תיבות.

6 נראה שכתוב כאן 'יום'.

7. ראה בענייני וריבה ריבנו וגאלינו מהרה למען שמך ברוך אתה יהוה גֵּוֹאֵל ישראל
8. רפאינו יהוה אלהינו ממכאוב לבינו יגון ואנחה ומכה ודבר ויצר הרע תעביר ממנו ותעלה רפואה לכל מכותינו ברוך אתה יהוה רופה (א2) חולי עמו יש[ראל]
9. [ברך עלינו יהוה אלהינו את השנה הזאת] לטובה ולרבכ[נה]⁷ בכל מיני תבואתה ותן טל ומטר על פני[ה] האדמה ברוך אתה יהוה מברך השנים
10. [תקע בשופר] גדול לחירותינו ושא נס ל[קבוץ] גלויותינו ברוך אתה יהוה מקבץ נדחי עמו ישראל
11. [השיבה שופטינו כבראשונה] ויועצינו כבתחלה ב[ר]ך אתה יהוה אוהב המשפט
12. [למשומדים] א[ל] [תהי תקוה אם לא ישובו לתורתך הנצרים] והמנים כרגע יאבדו ימנחו מספר החיים ועם צדיקים אל[ה] יכת[ו]בו ברוך אתה יהוה [מכניע זדים]
13. [על הצדיקים ועל החסידים] ו[על] ג[רי] הצדק [יהמו רחמין] יהוה אלהינו ותן לנו להם שכ[ר] [טוב] [עם] עושי [רצונך] ברוך אתה (ב2) יהוה משען ומבטח לצדיקים
14. [רחם] יהוה⁸ [אלהינו ברחמין הרבים עלינו ועל ירושלים עירך] ועל ציון⁹ [משכן כבודך ועל מלכות בית דוד משיחך] ב[ר]ך אתה יהוה¹⁰ [אלהי דוד ובונה ירושלם]
15. שמע יהוה אלהינו [את קול תפלותינו ועשה מהרה] בקשתינו ברוך אתה [יהוה שומע תפלה]
16. [רצה יהוה] אלהינו ושכ[ו]ן¹¹ [בציון] מהרה יעבדוך עבדיך ו[בירושלים נשתחוה לך] ברוך אתה יהוה שאותך ביר[אה] נעבד
17. מודים [אנחנו לך אתה הוא יהוה אלהינו] ואלהי אבותינו על כל [הטובות] החסד והרחמים שגמל[תנו] ו[שנעשית] עמנו – – –

ג

כ"י 3: ניריורק, בית המדרש לרבנים באמריקה 8-3027.7-ENA

— — —

8. [רפאינו יי אלהינו ממכאוב] (א1) לבינו יגון ואנחה ודבר העבר מלבינו ב' אתה יי רפא חולי עמו ישראל

7 כך בכתב היד.

8 אחרי השם בא 'אל' למלא את השורה ויש בכך כדי ללמד על המילה החסרה שאחריו.

9 אחרי 'ציון' בא 'מש' כמילוי שורה.

10 אחרי השם בא 'א' למילוי השורה.

11 אחרי מילה זו רשום 'בצ' למלא את השורה.

9. ברך עלינו יי אלהינו את השנה הזאת לטוב]ה ולברכה בכל מיני תבואתה תקרב מהרה שנת גאלתנו שנת שלומים לריב ציון ב' אתה יי מברך השנים
10. תקע בשופר גדול לחוריתנו וסא נס (לקבוץ) לקבוצ] גל]ליותינו ב' אתה יי מקבץ נדחי עמו ישראל
11. (ב1) השיבה שופטנו כבארשנה¹² ויעצנו כבתחלה ישפטו עמך בצדק וענייך באמונה ובמשפט ב' אתה יי אוהב המשפט
12. למשומדים אל תהי תקוה אם לא ישובו לתורתך הנצרים והמינים כרגע יאבדו ימחו מספר חיים ועם צדיקים אל יכתבו ב' אתה יי מכניע זדים
13. תרחם על זקני עמך בית (א2) ישראל ועל הגרים גרי הצדק וישמחו כל ב'וֹטחי בך ב' אתה יי מבטח לצדיקים
14. רחם יי אלהינו ברחמיך הרבים עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלם עירך ועל ציון משכן כבודך קנא לביתך ולהיכלך ב' אתה יי אלהי דוד בנה ירושלם
15. שמע יי אלהינו בקול תפלתנו ורחם עלינו ועשה מהרה את בקשתנו (ב2) ב' אתה יי שומע תפלה
16. רצה יי אלהינו ושכון בציון מהרה יעבדוך עבדיך בירושלם עירך ואתה ברחמים תחפץ בנו ותרצנו ב' אתה יי שאֵוֹתך ביראה נעבד
17. מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו לעולם ועד אתה הוא מלך על כל הטובות החסד והרחמים אשר גמלתנו ואשר עשית עמנו ועם אבותינו מלפנינו ולך נודה – – –

ד

כ"י 4: ניוֹיורק, ביהמ"ל 694.10, ENA, בצירוף כ"י קיימברידג' TS AS 102.419

– – – ישראל

11. השיבה שופטנו כ[בראשונה] ויעצנו כבתחלה ישפטו עמך [בצדק וענייך] באמונה ובמשפט ב' אתה יי אוהב ה[משפט]
12. למשומדים אל תהי תקוה אם לא ישנבון] לתורתך הנצרים והמינים כרגע יאבדו וינמחו] מספר חיים ועם צדיקים אל יכתבו ב' אתה יי [מכניע זדים]
13. תרחם על זקני [עמך בית יש]ראל ועל הגרים גרי הצדק וישנמחו כל] בוטחי בך ברוך אתה יי מבטח ל[צדיקים]
14. רחם יי אלהנו ברחמיך הרבים עלינו¹³ ועל ישראל] עמך ועל ירושלם עירך ועל ציון [משכן כבודך] קנא לביתך ולהיכלך [ברוך אתה יי אלהי דוד בן]ירושלם

12 כך בכתב היד.

13 ההשלמה 'עלינו' מסתברת לאור הניקוד ששרד תחת האותיות.

15. [שמע יי אלהינו בקול] תפלינו ורנחם עלינו ועשה מהרה את בקשתנו ב' אתנה יי שומע תפלה
16. [רצה יי אלהינו] ושכון [בציון מהרה יעבדוך עבדיך בירושלם] עירנך ואתה ברחמים תחפוץ בנו ותרצנו ב' אתה יי שאותך ביראה נעבד
- — —
17. (ע"ב) [...] על כל הטובות החסד והרחמים [אשר גמלתנו ו] אשר עשית עמנו ועם אבותנו [מלפנינו] ולך נודה תמיד חסין העולמים צדיק [בכל] הדורות ב' אתה יי הטוב לך להודות
18. אתה הוא יי אלהינו צדקות [אהבת צדק ו] שלום תטע בתוכנו ב' אתה יי [עושה ה] שלום

תשובות נוספות לרב הא"י גאון

יוצאות לאור על-ידי יחזקאל דוד

מבוא

למורי פרופ' משה עסיס בהוקרה

להלן מתפרסמות מכתב יד פילדלפיה, דרופסי 121, שש תשובות שניתן ליחסן לרב האי. כתב היד כולל ארבעה דפים שלמים. לשתי התשובות הראשונות יש מקבילה חלקית בכתב יד TS G 2.84.¹ התשובה השלישית לא פורסמה עדיין. תשובות ד"ו פורסמו על ידי ש' אסף מכ"י TS Ar 18 (1).27.² כתב היד שפרסם ש' אסף דהוי בכמה מקומות וחסר במקומות רבים, שהושלמו בחלקן על פי שיקול הדעת. לעומת זאת כתב היד דלהלן שלם וכל אותיותיו ברורות. כתב יד דרופסי תואר בקצרה על ידי ב"צ הלפר.³ תשובה אחת ממנו פורסמה בתרגום עברי לראשונה על ידי ש' אסף ואחרי כן בידי מ' בן ששון.⁴ הקביעה שהתשובות הן לרה"ג נסמכת בעיקר על ראיות שהובאו בפרסומי הנ"ל שבקובץ על יד, יח. תחילה נעמוד על תוכן התשובות:

תשובה א: השואלים רוצים לדעת אם דין האישה שממנה עשרה אנשים לקבל את גיטה כדין שלוחי הולכה של הבעל. הגאון משיב שאם הכוונה לבעל, הרי דין שלוחים אלה כדין שליחי הולכה, שאם מסר הבעל את הגט לאחד מהם בינו לבינו, וחזר וביטל אותו, הרי הגט בטל. ואם הכוונה לאישה, הרי הדין הוא כדין עשרה אנשים שמינה אותם הבעל להוליך גט לאשתו, שאם אמר להם כולכם הוליכו – כולם מוליכים אותו, ואם מנה אותם, הדבר בספק והולכים להחמיר, ותקנת הדבר לכתחילה לומר: כל אחד מכם יוליך. והוא הדין כאן.

תשובה ב: דנה בסעודת אירוסין. הגאון מבהיר שסעודה זו נערכת על ידי אבי הארוסה לארוס, ושהיא אסורה בחול המועד מפני שאין מערבין שמחה בשמחה. והיא נקראת גם סעודת חתן. התשובה הזאת נזכרה בשערי שמחה לר' יצחק אבן גיאת, מהד' י"ד באמרערגער, פירטה תרכ"ב, ח"ב, עמ' יד, וכן בשו"ת הריב"ש, מהד' ד' מצגר, ירושלים תשנ"ג, עמ' שנא, סימן רס, אך הציטוטים של

* תודתי נתונה לפרופ' ע' פליישר על הערותיו הרבות ולפרופ' מ' עסיס על שהואיל לקרוא את ההעתיקה של כתב היד והתרגום ולחקן שגיאות רבות שנפלו בו. אחריות הדברים דלהלן מוטלת עליי בלבד.

1 ראה י' דוד, 'מתשובות רב האי גאון', קבץ על-יד, יח (תשס"ה), עמ' 23–42.

2 ראה ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 105–109.

3 ראה ב"צ הלפר, 'עלים בלים', התקופה, כ (תרפ"ג), עמ' 261–284.

4 ראה ש' אסף, בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד, ירושלים תרפ"ד, עמ' 26 (התרגום של בן ציון הלפר); מ' בן ששון, 'הצעה אל הציבור בבית הכנסת בארצות האסלאם בראשית ימי הביניים', כנסת עזרא (ספר היובל לע' פליישר בעריכת ש' אליצור ואחרים), ירושלים תשנ"ה, עמ' 330.

התשובה אינם מדויקים. הם מוסרים את עיקרה של התשובה אבל מדייקים בהצגת השאלה בתרגום לעברית: 'ונשאל מרבינו האיי סעודת אירוסין שאסורה במועד [היא] שעושה אבי הארוסה לארוס או שעושה הארוס לאבי הארוסה'. המקורות התלמודיים הנזכרים בשו"ת אלו באים גם בתשובה שבכתב היד.

תשובה ג: בשאלה זו נתבקש הגאון להשיב אם צריך להשתדל להציל יהודי שהורה ברציחת יהודי אחר מעונש מוות שנגזר עליו על ידי הסולטאן. הגאון משיב שיש לעזור לו ככול האפשר: רק סנהדרין מוסמכת לגזור מוות על יהודי, ואף זאת רק בתנאים מיוחדים. בגולה אין להוציא אל הפועל גזר דין מוות ליהודי, אלא שדינו נמסר לשמים. דברי הגאון כאן מתאימים לדברי אביו רש"ג שהשיב: 'ההורג את הנפש בזמן הזה אין בדינו לעשות לו מאומה לא להורגו ולא לחובטו ולא להגלותו אלא לימנע ממנו שלא להתערב עמו ואסור להתפלל עמו ולהסתכל בדמותו שכן אמרו חכמים אסור להסתכל בדמות אדם רשע ופסול לכל עדות שבעולם'.⁵

תשובה ד מתייחסת לשאלה אם מותר לאפות מצה לפסח על ידי נכרי, ובאיזה אופן. רה"ג מורה שמותר לנכרי לאפות מצה לפסח בשביל ישראל ובלבד שיהיה יהודי משגיח עליו שלא תבוא העיסה לידי חימוץ. ש' אסף סבר שהתשובה הזאת אינה לרב האיי, מפני שרב שרירא ורב האיי גרסו במשנה: 'תפח',⁶ ואילו נוסח המשנה המצוטט בכתב היד הוא: 'תאפה'.⁷ גירסה זו מובאת משם רב האיי בערוך ערך 'לטש'. אבל יש בידנו עדות של רי"צ גיאת, שהיה בקי מאוד בספרות הגאונים, והזכיר את רה"ג עשרים ושש פעמים רק בהלכות פסחים, ולפיה 'והכי אמר רב האיי מצה שאפאה גוי בפני ישראל על [ידי] שמור כתקנה וכהלכתא מותר לישראל לאוכלה'.⁸ מובאה זו נראית כאילו נלקחה מנוסח כתב היד שלנו או ממה שעובד על פיו. רי"צ גיאת הוסיף עוד הסבר של רה"ג למשנה בפסחים ג, ד והוא דומה להפליא למובא במקור שלפנינו:

והכי אמר רב האיי כדברי רבן גמליאל שלש נשים לשות כאחת בג' עיסות כל אחת ואחת לעצמה וכשגומרות אופות בתנור אחד וזו שוהה לזו כדי אפייתה וזו שנייה שוהה כדי אפיית ראשונה ושנייה וחכמים אין רואין דבריו אלא יתכן להיות שלש נשים עסוקות בשלש בציקות בעריבה אחת ובתנור אחד כל אחת ואחת לעצמה בלא שיהוי, אלא אחת לשה וכשמגעת לערוך ולקטף השנית לשה במקומה וכשמגעת לקטף עמדה הראשונה לאפות וישבה שלישית ללוש, נמצאו שלשתם כאח' באותה שעה עסוקות בג' בצקות: ראשונה אופה שניה מקטפת שלישית לשה.⁹

5 ראה ח"צ טריבש, אוצר הגאונים (להלן: אוצה"ג), סנהדרין, ירושלים תשכ"ז, סימן תפח, עמ' רכא.

6 ראה ב"מ לוין, אוצה"ג, פסחים, חלק הפירושים, סימן סה, עמ' 147.

7 ראה ש' אסף (לעיל הערה 2), עמ' 107, הערה 4.

8 ראה אוצה"ג (לעיל הערה 6), סימן קכא, עמ' 44. וראה גם טור, אר"ח, סימן תס.

9 שערי שמחה לרבינו יצחק אבן גיאת, פירטה תשכ"ב, מהד' י"ד באמבערגער, דף צה ע"א.

וידוע שרש"ג ורה"ג התירו לכתחילה אפיית נכרי בפסח,¹⁰ בניגוד לרב אחאי גאון¹¹ ולר' שמעון קיירא ולגאונים אחרים שאסרו את אפיית הנכרי בפסח, או שהתירו רק בדיעבד.¹²

נראה אפוא שאין סיבה להפקיע את התשובה הזאת מחזקתו של רה"ג. תשובה ה: דנה בעיכוב תפילה כדי שהציבור ידון בין שני בעלי דין. הגאון מתיר לעכב את התפילה לזמן קצוב כדי לקבל סיוע מן הקהל, אבל אין למנוע את התפילה כליל. הגאון מוסיף שהמנהג אינו מוכר בבבל אלא בית דין עוסקים בכך ולא הציבור.

תשובה ו עוסקת במנהג שרווח במקום השואל לקרוא תהילים בעוד לילה עד זמן תפילת שחרית של שבת. כך נהגו בכל שבת, להוציא עשרת ימי תשובה ויום הכיפורים. ובא מי שהכריח אותם לעזוב מנהג זה וללמוד תלמוד משנה והלכות. הגאון נשאל אם מותר לעזוב את המנהג שהורגלו בו. מתשובה זו נשתמרו במקור שלנו רק שתי שורות, ואת החסר השלמנו מכתב היד שפרסם ש' אסף, שבו נשתמרו תשע שורות. תשובה זו קרובה בעניינה לתשובת רה"ג המובאת בתשובות הגאונים ליק, סימן פז: 'וששאלתם שיש בתי כנסיות שמתקבצים הצבור ואומרים פרשיות שבספר תהילים בשבת וביו"ט. ובר"ה ויוהכ"פ מוסיפין פרשיות, ועד שהצבור מזמרינ וכו'.'¹³

סימני ההדרה:

[] תוספת

< > כתוב מעל השורה

» « מחוק במקור

השווה לכתב היד דפים 33-44. וראה גם שערי תשובה, סימן רצ מובא באוצה"ג, פסחים, סימן קנו, עמ' 62-63.

10 ראה ב"מ לרין, 'שאלות בני קירואן מר' שרירא ומר' האי', גנזי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 70: 'הולכך כד מנטרין ישראל מצה כהלכתה אפילו גוים התעסקו בה מתחלה ועד סוף בכל מקום שאין אוסר ובשימור ישראל אדם יוצא בה ידי חובתו'.

11 ראה שאילתות דרב אחאי גאון, ירושלים תשכ"א, שאילתא עו, עמ' נח.

12 ראה ספר הלכות גדולות, הלכות פסח, מהר" אור המזרח, ירושלים תשנ"ב, עמ' קעד; אוצה"ג, פסחים, סימנים קיט-קכ, עמ' 43-44.

13 ראה אוצה"ג, ברכות, חיפה תרפ"ח, סימן מא, עמ' 23.

התשובות

כ"י פילדלפיה, דרופטי 121

המקור הערבי:

דף 1א

- 1 (א) שלוחים לקבל לה גיטה מיד בעלה אנמא ינטר¹ פי מא סאלת
- 2 הל אלחכם פיהם מתל אלחכם פי שלוחי הבעל להולכה
- 3 אנמא יכון פי אן ילקאהם אלבעל באבטאל אלגט פאדא כאנת
- 4 אלמראה לא תטלק אלא בתסלם אל שליח ללגט פקד תבת לנא
- 5 פי עידי הולכה אמר רב נחמן הלכה כרבי בשתיהם
- 6 והו קולהם אמר לשנים תנו גט לאשתי יכול לבטל זה שלא
- 7 בפני זה וכדלך אדא קאל למא² לא תטלק אלמראה אלא בתסלמה
- 8 פהו מקאם קולה להא גט ששלחתי לך בטל לאן אצל גמיע
- 9 דלך הו קול אלמשנה האשה שאמרה התק³בלי גטי צריכה
- 10 שתי כתי עדים שנים שאמרו³ בפנינו אמרה ושנים שיאמרו
- 11 בפנינו קיבל וקרע עלי מא פי דלך מן אלתחריר ובקי אלנטר⁴
- 12 פי אלקול אלאכר אמר לעשרה תנו גט לאשתי אחד כותב
- 13 ושנים חותמין כולכם כתובו אחד כותב וכולם חותמין
- 14 לפיכך⁴ אחד מהם הרי הגט בטל פאמא אלמראה אדא
- 15 וכלת שלוחים לקבלה וקאלת להם כולכם קבלו גטי פלא מחאלה
- 16 אנהא אנמא תטלק בחצול אל גט פי ידי גמיעהם ואנמא
- 17 יוחתאג אן ינטר אדא לם תקול כולכם הל יגרון מגרי
- 18 הולכה ואלנטר איבעיא להו מנה מאי ולם יצח אל גואב בל
- 19 יוכד באלאתקל פאמא מא יעמל בקצד פהו מתל מא קרר ראבא

דף 1ב

- 1 פי מא אתקין רב יהודה בגיטא דכולכם כתובו כל חד מינכון
- 2 חתומו כל תרין מנכון אובילו כל חד מינכון (ב) וסאלת סעודה

1 בכ"י TS G 2.48, שממנו פרסמתי את התשובה בקובץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 36 שורה 4 : אלנטר.

2 בכ"י הנ"ל: למן.

3 בכ"י הנ"ל: שיאמרו.

4 בכ"י הנ"ל נוסף כאן: 'אם מת'.

- 3 אירוסין אלדי הי אסורה במועד' הו' מא יעמלהא אבי הארוסה
- 4 לארוס או מא יעמלהא הארוס לאבי הארוסה פקד קאל בעץ'
- 5 אלחכמים אן הדה הם הי חראם במועד יערפנא סיידנא אלוואגב
- 6 פי דלך אלגואב קד וגדנא פי אלמשנה אן אלדעוה אלתי תעמל
- 7 פי בית אלאחמא בעד אלאירוסין וידעא פיהא אלחתן סמית סעודת
- 8 חתן והו' קולהם השולח סבלונות לבית חמיו ושלח שם מאה
- 9 מנה ואכל שם סעודת חתן אפילו בדינר אין נגבין לא אכל
- 10 שם סעודת חתן הרי אילו ניגבין והי ממא גא פיה תא שמע
- 11 דתונא דבי שמואל מארסין ואין כותבין ואין עושין סעודת
- 12 אירוסין שמע מ'י'נה וקאלו איצ'א סעודת אירוסין רשות
- 13 דברי רבי יהודה ר' יוסי אומר מצוה ואמר רב חסדא מחלוקת
- 14 בסעודה שנייה אבל בסעודה ראשונה דברי הכל מצוה
- 15 ופי אלמשנה ולאכל סעודת אירוסין בבית חמיו (ג) וסאלת
- 16 רגל שהדת עליה ביינה אנהם כאנו רקוד פקאמו וגדוה
- 17 ופי ידיה סכין וראובן מטרוח מקתול פקאלו לה מן קתלה
- 18 הדא אלמקתול קאל להם אנא פאכד וסלם ללסלטאן וחצל פי

דף א2

- 1 אלסגן ולזמה אלקתל בדיני הגוים הל יגוז לבר 'ישרא' אן
- 2 יכלצה מן יד אלסלטאן או למא כאן מן הדה צפתה חכמה
- 3 מן השמים שנמסר למלכות נבקה עלי חאלה לאנא נחן
- 4 לס נאדן בתסלימה ללסלטאן כל אבן אלמיית סלמה אליה
- 5 יערפנא סיידנא אלחכם פי דלך אלגואב אנת אידך אללה
- 6 תעלם אנה לא יגוז אלקתל למן וגב עליה אלא לסנדרין אלתי
- 7 להא צפאת מכצוצה ובעד אן יכון פיהא מחייבין ומזכין
- 8 חתי לו אגתמעו כלהם עלי אלחיוב לא יגוז להם אלקתל פכיה
- 9 יגב עלי הדא אלאנסאן אלקתל ואקרארה לא יותר פי דלך שיא
- 10 לאן אלעמל בקול שני עדים ותעלם אן הדה אלשהאדה אל
- 11 מדכורה לא תותר שיא ותעלם קולהם כיצד מאימין על
- 12 עידי נפשות ואנהם ממא יקאל להם שמה תאמרו מאומד
- 13 ומשמועה עד מפי עד מפי אדם נאמן שמענו ושריח
- 14 כאיצד מאומד שמה כך ראיתם אדם שרץ אחר
- 15 חבירו להרגו ורצתם אחריו ומצאתם סייף בידו ודם מטפטף
- 16 והרוג מפרפר אם כך ראיתם לא ראיתם כלום ותעלם
- 17 מא חכאה שמעון בן שטח פי דלך פלא יגוז למן יקדר עלי
- 18 תכליץ הדא אלאנסן מן אלמלכות אן ימתנע מן דלך ואמא קולהם
- 19 מי שנתחייב הריגה נמסר למלכות הו' בפעל אללה תעלי בחית

דף 22

- 1 בחית לם יתפק מן יקדר עלי כלאצה וקד עלמת אן פי אלגלות
- 2 מן תבת עליה אלקתל לא יקתל כל מא ימכן מן תכליצה יפעל
- 3 כמא פי אלתלמוד כיהא דבר חמא קטל נפשא אמ' ליה
- 4 ראש גלותא לרב אחא בר יעקב פוק עיין במילתיה או ודאי
- 5 קטל איכחייה אתו שהדי אשהידו ביה דודאי קטל פלם
- 6 יחכם עליה אמאתה אנה קתל אלא איכחייה פלמא גא מן
- 7 יתבת עלי אלשהוד מן יצ'עף שהאדתהם והו אלסרק ופי דלך
- 8 כִּלְף ר' מאיר ור' יוסי מֵדָה אלדי תלטף לכלאצה ולולא דאך למא
- 9 קבל מנה מא תחמל ענה ודאך קולהם קם בר חמא נשקיה
- 10 אכראעיה וקבליה לאכרגיה דכוליה שנייה (ד) וסאלת
- 11 קום גרת מן סנה בלדהם אנה קבל אלפסח יאתון בגוים
- 12 יכבזון להם רקאק פי אלתנור והם יתולא⁵ «ען» עגנה להם
- 13 ויש' יקד אלנאר לכנה ליס ימכנו ישראל' מן אן תכן ידה פי
- 14 אלעגין ולא תזול מהמא הם יקרצוה תם אן קום מנהם
- 15 יעגנון תמנין ואזיד וכאנו יגדו לדלך ראהה כבירה פאתא
- 16 מן חרם דלך ואלזם כל אנסן יעמל פי דארה פבלג מן אלאמר
- 17 אן יעגנון פי אلدור אכתר מן הדא אלשיעור ובלג מן אמרהם
- 18 אנהם יעגנון ויקרצון וכדלך יקדון אלנאר ולחקקהם מן
- 19 דלך תפריט כתיר אד לא יקומון בה מע תכלפהם באחואל

דף 23

- 1 אלעיד ומנהם מן לא תרא אן תדנו בשי בידהא ללא תצ'יע
- 2 זינתהא ואכרה אנהם גיר זריזין ולא בצירין בהדא אלכבז
- 3 ואלגוים פהו צנעתהם וען קליל יפרגון כתיר מן אלעגין יערפנא
- 4 סיידנא גאון צ'ל⁶ וגה אלכלאץ להם פי מא יעמלוה אן כאן תת«ו»קף
- 5 אמורהם על ידי גוים ויעגנון פי אואני גדד בקדר מא יחל ויכון
- 6 בר ישראל' ידה תערך אלעגין או גיר דלך תם אן לא בד לכל בר ישראל'
- 7 מע כון הדא אלרקאק מן מצה משומרת יאכל מנהא הל להם
- 8 פסחה פי «אכל דל» כון דלך על ידי גוים זריזין וישר' פקט
- 9 יקד אלנאר יערפנא סיידנא וגה אלכלאץ פי דלך ליעמל עליה
- 10 אלגואב אמא חקיקה אלואגב אדא עמל אלגוים מן אלמצה מא
- 11 יגוז לנא אכלה מן עמלהם וקאם פי נפוסנא אלסלאמה מן חשש
- 12 חימוץ וסלם לישראל' שימור מא יגב עליהם אכלה ליס פי דלך
- 13 גנאח וליס נעלם מן חרם דלך ואלזם כל אנסן מן ישראל' אן יעמל

5 צ'ל יתולוא.

6 זוהי ודאי תוספת של המעתיק.

- 14 פי דארה אי שי כרה ממא יתולאה אלגוים מן דלך אדא גרי
- 15 כהלכתו אלא אן בלג אלאמר פימא יעמל פי אלדור אלי אן ילחקהם
- 16 תפריט כתייר ויגב אן ינט'ר אלדי חרמה ומנע מן אגלה פאן כאן צחיחא
- 17 אמתתל קולה ומא ערפנא פי דלך מא לנא פיה כלאם אלא קול אלסאיל
- 18 אן קומא מנהם יעגנון תמנין ואזיד ובלג מן אלאמר אן עגנו פי אלדור
- 19 אכתר מן הדא אלשיעור ואלתמנין אלמדכורה פי אלמסלה לא נעלם כם

דף 33

- 1 זונהא ומעולנא פי דלך עלי מא פי אלתלמוד וכמה שיעור עיסה
- 2 וכלף ר' ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקה ור' נתן ואלדי יתחקר
- 3 פי אלחנטה אמ' רב קבא מגלונאה לפיסחא וכן לחלה והא אגן
- 4 תנן חמשת רבעים ועוד קמח חייבין בחלה אמרי קבא
- 5 מגלונאה קאיי אהאיי שיעורא ואמא נחן פי סומנא אל
- 6 אסתט'האר באלתנקיץ כק' אמ' ר' יוסף הני דידן נהגן למיפא
- 7 קפיזא קפיזא וליס הו הדא אלקפיץ אלמערוף בל הו שי דון קבא
- 8 מגלונאה לקו' פי אלתלמוד אמר ליה אביי מאי דעתך לחומרא
- 9 חומרא דאטי לידי קולא הוא דקא מפקעא ליה מחלה אמ'
- 10 ליה עבדן כר' אליעזר דתנן ר' אליעזר אומר הרודה ונותן
- 11 לסל והסל מצרפן לחלה ועלי קול רב קבא מגלונאה מצ'ת
- 12 אלמתניתין רבן גמל' אומ' שלש נשים לשות כאחת ואופות
- 13 בתנור אחד זו אחר זו אחר זו וחכמים אומ' שלש נשים
- 14 עסיקות בבצק אחת לשה ואחת עורכת ואחת אופה
- 15 פאמא קול רבן גמליאל פאנה קד אטרח ואמא קול אלחכמים
- 16 פשרחה תבדא ואחדה תעגן פאדא אכדת אן תקרצה
- 17 רגפאן תבתידי אלתאניה תעגן תקום אלאולה תכבו עגינהא
- 18 תקרץ אלתאניה עגינהא פאדא אבתדת אלתאניה תקרץ
- 19 עגינהא אבתדת אלתאלתה תעגן ועלי הדא יכון תרתיבה

דף 34

- 1 יקדר כל עגנה הדא אלמקדאר אלדי קד דכרנאה והו כקבא
- 2 מגלונאה ועלי דלך שרחו אלחכמים תנו רבנן לשה הי מקטפת
- 3 וחברתה לשה תחתיה מקטפת היא אופה וחברתה מקטפת
- 4 תחתיה יעניי במקטפת אלאולה מקטפת⁷ אלתאניה היא אופה
- 5 וחברתה מקטפת תחתיה וחוזרת חלילה כל זמן שעסיקות
- 6 בבצק אינו בא לידי חימוץ וליס⁸ תבקא עגינה אלא ופיהא יד

7 מכאן עד סוף התשובה מועתקת בכ"י TS Ar. 18 (1).27 ונתפרסמה על-ידי ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 105 (להלן: אסף).

8 אצל אסף: פליס.

- 7 תעמל פחין תבתי אלעגאנה אלאולה תקרץ עגינהא לתתבעה
- 8 באלכבו תבתי אלעגאנה אלתאניה באלעגן לתתבעה⁹ באלתקריץ
- 9 ומע אבתדיהא באלתקריץ תבתי אלעגאנה אלתאלתה באלעגן
- 10 וחוזרת¹⁰ חלילה לאן כל עגנה לא תזיד עלי חמשת רבעים
- 11 ועוד ואמא ר' עקיבא פאנה לם יעטי שיעור בל קאל אן תתאמל
- 12 אלחאל והו קולהם ר' עקיבא אומ' לא כל הנשים ולא כל העצים ולא
- 13 כל התנורים שוין תם שרחו אמ' ר' עקיבא דנתי לפני רבן גמליאל
- 14 ילמדנו רבנו בנשים זריזות או בנשים שאין זריזות בעצים
- 15 יבשים או בעצים לחים בתנור קם או בתנור צונן אמ' לי אין
- 16 לך אלא מה ששנו חכמי תאפה תלטוש בצונן ואמא נחן
- 17 ואסלאפנא פקד רפענא אלשבהאית ולזמנא תצגיר אלעגינה
- 18 ונחדר מא חדרה ר' עקיבא מן עצים לחים ומן תנור צונן
- 19 ומא אשבה דלך וליס נערף מא קד אנכר ומנע מן כבו אלגוי

דף 4ב

- 1 ואלזם אלנאס אלכבו פי מנאזלהם פנדכר פיה תקאנה אן ראינהא
- 2 ואן שרחת לנא דלך דכרנא מא ענדנא פיה בתופיק אללה
- 3 לירתפק ישרא' מן תרויג אלגויס אדא מצי' אלשי פי חקה וגמלה
- 4 אלאמר לא¹¹ ליש' אן יעגן פי אלעגנה לכבו אלמצה אכתר מן
- 5 קבא מגלונאה והו מקדאר חמשת רבעים ועוד ולא יגוז
- 6 אן יעגן גוי לכבו אלמצה לישרא' אכתר מן דלך
- 7 (ה) וסאלת יגוז לבר ישרא' אן יעקל אלצלאה פי אלסבת אמא
- 8 לאסתכראג חק מן כצמה או לילזם אלקעוד מעה ללדין
- 9 בעד אלסבת יערפנא סידנא מא אלואגב פי דלך אלגואב ען
- 10 דלך אן פעל דלך דו אלחק ברהה מן אלזמאן סומא על¹² ישראל
- 11 או תנהיץ' למעאונתה עלי חקה פדלך גאיז ואן לג' ואקאם
- 12 עלי מנעה מן אלצלאה ליס לה דלך בל יקהרונה ויצלון ואמא
- 13 באלעראק פליס יעלם דלך ולא ילזם אלציבור אקאמה אלחקאיק
- 14 ואנמא בית דין יגב עליה דלך ועלי אלציבור אמתתאל מא ירסמה
- 15 בית דין מן דכר מן עליה לחק¹³ או¹⁴ בהתראה או בסמאת¹⁵ באל
- 16 אנפראז ענה וכדלך כל בלד פיה דיאן ממונה לאקאמה

9 אצל אסף : לתתבעה, וכן עיקר.

10 אצל אסף : וחוזרות, וכן עיקר.

11 כאן נוסף אצל אסף 'יגוז'.

12 אצל אסף : עלי.

13 אצל אסף : אלחק.

14 אצל אסף : אמא.

15 אצל אסף נוסף כאן : או.

- 17 אלחקאיק אנמא מכאטבה די אלחק מעה דון אלציבור
 18 (ו) וסאלת קום גרת סנתהם אנה כל יום סבת ומועד ידלגון ללכניסה
 19 יקראו שי מן אלתילים אלי וקת תגב פי¹⁶ אלצלאה סוא אנה פי עשרת¹⁷
 [ימי התשובה ויום הכיפורים מא / כאנו יקרון מנה שיא פאתא מן אלזמהם תרך
 דלך ואן ירגעון / יקרון מוצ'ע דלך תלמוד ומשנה והלכות והולא אל קאריין
 להדא / אל תילים גיר בצירין בדלך ואל בצירין בה כל ואחד מנהם יקרא / פי
 מרה שי הל יגוז תרך דלך ותכון אל גמאעה סאכתה אלי אן / יקצ'ו הולאי תם
 אן הולאי אל תלמידים לא יתמכנון מן אל קראנה עלין / אלהר על פה ואל
 וקת מא יצלח קראתהם נ[...]] פאתת ואל [...]

תרגום:

דף ו א

- 1 (א) שלוחים לקבל לה גיטה מיד בעלה, אין זאת אלא שהעיון במה ששאלת
 2 האם הדין בזה כמו הדין בשלוחי הבעל להולכה
 3 היינו שאם יפגוש בהם הבעל ויבטל את הגט בפניהם (הגט בטל), והנה
 4 אף שהאישה לא תגורש אלא בקבלת השליח את הגט, כבר נקבע לנו
 5 בעידי הולכה: 'אמר רב נחמן הלכה כרבי בשתייהם' (גיטין לג ע"ב).
 6 והוא דבריהם: 'אמ' לשנים תנו גט לאשתי יכול לבטל זה שלא
 7 בפני זה' (גיטין שם).¹⁸ וכמו כן אם אמר למי שלא תגורש האישה אלא
 בקבלתו¹⁹
 8 הרי הוא במקום אמירתו לה: 'גט ששלחתי לך בטל' (שם לב ע"א). מפני
 שעיקר כל זה
 9 הוא מאמר המשנה: 'האשה שאמרה התקבל לי גטי צריכה
 10 שתי כתי עדים שנים שאמרו בפנינו אמרה ושנים שיאמרו'²⁰
 11 בפנינו קיבל וקרע' (שם ו, ב), על פי מה שדייקו בזה. ונשאר העיון
 12 במאמר האחר: 'אמר לעשרה תנו'²¹ גט לאשתי — אחד כותב
 13 ושנים חותמין, כולכם כתובו, אחד כותב וכולם חותמין,
 14 לפיכך [אם מת] אחד מהן הרי הגט בטל' (שם סו ע"ב), והנה אם מינתה
 האישה
 15 שלוחים לקבלה ואמרה להם: 'כלכם קבלו גטי', אין ספק

16 צ"ל פיה.

17 מכאן ועד הסוף על פי כ"י TS Ar. 18 (1).27.

18 ראה רמב"ם, משנה תורה, הל' גירושין ו, יח.

19 הגאון סבור כנראה שהגט חייב להימסר לאשה או לשליח קבלה שלה בפני שני עדים, ואם לא נמסר בפני שנים אין כאן גירושין, ולכן אע"פ שכבר מסר הבעל את הגט לאחד משלוחי הקבלה של האישה בינו לבינו אין כאן עדיין גירושין, והוא יכול לבטל אותו.

20 בגיטין סג ע"ב: 'שאומרים', אך יש גרסאות רבות בדק"ס שבהן כתוב 'שיאמרו'.

21 בגיטין סו ע"ב: 'כתבו ותנו', אך מקורות רבים גורסים כלשון הגאון 'תנו' בלבד.

- 16 שהיא לא תגורש אלא בהגעת הגט לידי כולם. אבל
 17 צריך עיון אם לא אמרה 'כולכם', האם נוהגים מנהג
 18 ההולכה? והעיון: 'איבעיא להו מנה מאי' (שם סז ע"ב) ולא איפשיטא,
 אבל
 19 יש לנקוט בחמור יותר. אולם מה שיעשה לכתחילה הוא כמו שהחליט
 ראבא

דף 10ב

- 1 במה שהתקין רב יהודה בגיטא ד'כולכם' כתובו כל חד מינכון
 2 חתומו כל תרין מנכון אובילו כל חד מינכון' (שם סז ע"ב).²² (ב) ושאלת
 סעודת
 3 אירוסין שאסורה היא במועד, היא זו שעושה אבי הארוסה
 4 לארוס או מה שעושה הארוס לאבי הארוסה? כי כבר הורה אחד מן
 5 החכמים שזו וזו אסורות במועד. יודיע לנו אדוננו מה נכון
 6 בזה. התשובה: כבר מצאנו במשנה שהסעודה אשר נעשית
 7 בבית החותנים אחרי האירוסין, שהחתן מוזמן אליה, נקראת סעודת
 8 חתן. ואלו דבריהם: 'השולח סבלונות לבית חמיו ושולח שם מאה
 9 מנה ואכל שם סעודת חתן אפילו בדינר אין נגבין, לא אכל
 10 שם סעודת חתן הרי אילו ניגבין' (ב"ב קמו ע"א). היא ממה שנאמר בו:
 'תא שמע'
 11 דתונא דבי שמואל מארסין ואין כותבין ואין עושין סעודת
 12 אירוסין שמע מינה' (מועד קטן יח ע"ב).²³ ואמר גם כן: 'סעודת אירוסין
 רשות
 13 דברי רבי יהודה ר' יוסי אומר מצוה ואמר²⁴ רב חסדא מחלוקת
 14 בסעודה שנייה אבל בסעודה ראשונה דברי הכל מצוה' (פסחים מט ע"א).
 15 ובמשנה: 'ולאכל סעודת אירוסין בבית חמיו' (שם ג, ז). (ג) ושאלת
 16 איש שהעידו עליו עדים שהם היו שוכבים ועמדו ומצאו אותו
 17 ובידיו סכין וראובן מוטל הרוג, אמרו לו מי הרגו
 18 את ההרוג הזה? אמר להם אני, ונלקח ונמסר לסולטאן והושם

22 העיטור מביא בשם גאון את הדברים דלהלן: 'וכתב גאון דבתר תקנה אי אמר סתם ולא אמר
 כולכם כתובו אע"פ שאינו במעמד כולן כשר וכן חתומו סתם אין עליהן לחתום אלא שנים
 וכן הוליקו עד דאמר כולכם כתובו וכולכם חתומו והאי דאתקון עצה טובה קמ"ל כדי שלא
 יבא לידי מחלוקת' (מובא באוצה"ג, גיטין, סימן שעג, עמ' 151).
 23 בגמרא המודפסת: 'מארסין אבל לא כונסין ואין עושין סעודת אירוסין ולא מיבמין מפני
 ששמחה היא לו שמע מינה'.
 24 בגמרא המודפסת: והשתא דאמר.

דף א2

- 1 בכלא ונתחייב מיתה בדיני הגוים. האם מותר לבר ישראל
- 2 לחלצו מיד הסולטאן? או מפני שזה טיבו דינו
- 3 מן השמים להימסר למלכות, נשאיר אותו במצבו, מפני שאנו
- 4 לא התרנו למסור אותו לסולטאן אלא בנו של ההרוג מסרו אליו.
- 5 יודיענו אדוננו מה הדין בזה? התשובה: אתה, יעזור לך ה',
- 6 יודע שלא הותר להרוג את המחויב מיתה אלא לסנהדרין²⁵
- 7 שיש לה תנאים מיוחדים,²⁶ ולאחר שיהיו בה מחייבין ומזכין,
- 8 שאפילו אם הסכימו כולם לחייבו לא יותר להם להרוג,²⁷ ואיך
- 9 יחויב אדם זה למיתה? והודאתו אינה משפיעה בזה כלל,²⁸
- 10 כי המעשה (תלוי) בדברי שני עדים. ואתה יודע כי העדות הזאת
- 11 הנזכרת לא תועיל כלום,²⁹ ויודע אתה את דבריהם: 'כיזצד'³⁰ מאימין³¹ על
- 12 עידי נפשות' (סנהדרין לו). ושהם ממה שנאמר להם: 'שמה תאמרו מאומד
- 13 ומשמועה עד מפי עד מפי אדם נאמן שמענו' (שם). ונתפרש:
- 14 'כאיזצד מאומד שמה כך ראיתם אדם שרץ אחר
- 15 חבירו להרוג ורצתם אחריו ומצאתם סייף בידו ודם מטפטף
- 16 והרוג מפרפר אם כך ראיתם לא ראיתם כלום' (שם לו ע"ב). ואתה יודע
- 17 מה סיפר שמעון בן שטח בזה,³² ולכן אסור למי שיכול לחלץ
- 18 את האיש הזה מן המלכות להימנע מכך. ובאשר לדבריהם:
- 19 מי שנתחייב הריגה נמסר למלכות,³³ זה בידי ה' יתעלה,

דף ב2

- 1 כך שלא ימצא מי שיכול לחלצו. ואתה הרי יודע שבגלות
- 2 לא נהרג מי שנתחייב מיתה, אלא עושים את כל הניתן לעשות כדי לחלצו
- 3 כמו (שנזכר) בתלמוד: 'כיהא דבר חמא קטל נפשא אמ' ליה

- 25 משנה סנהדרין ב, א.
- 26 כגון שבית המקדש קיים ובית הדין הגדול יושב בלשכת הגזית (רמב"ם הל' סנהדרין יד, יא-יג).
- 27 ראה סנהדרין יז ע"א; אוצה"ג סנהדרין, סימן רעו, עמ' קמא; רמב"ם הל' סנהדרין ט, א.
- 28 מפני שאדם קרוב אצל עצמו ואין אדם משים עצמו רשע, כלומר אין הודאתו של האדם יכולה לשמש עדות כנגדו ומכוחה ניתן להלקותו או להמיתו. ראה א' קירשנבאום, הרשעה עצמית במשפט העברי, ירושלים תשס"ה.
- 29 ראה ש' אסף, 'חמש עשרה תשובות קצרות לרב נטרונאי', גנזי קדם, ד, ירושלים תרנ"ן, עמ' 99-100: 'אבל מי שהרג נפש בעדים מנדין אותו עד שימות בנדויו ומי שבא מאליו לבית דין ואמ' הרגתי את הנפש חיללתי שבתות אין מנדין אותו ולא מלקין אותו על פי עצמו'.
- 30 על צורה זו ראה: ש"י פרידמן, 'מסכת עבודה זרה, כ"י ניו יורק: כתב יד שהועתק בשני שלבים', לשוננו, נו (תשנ"ב), עמ' 371.
- 31 בסנהדרין שם נוסף 'את העדים'.
- 32 סנהדרין לו ע"ב.
- 33 סנהדרין לו ע"ב.

- 4 ראש גלותא לרב אחא³⁴ בר יעקב פוק עיין במילתיה או ודאי
- 5 קטל איכחיה³⁵ אתו³⁶ שהדי אשהידו ביה דודאי קטל' (שם כז ע"א). ולא
- 6 דן אותו למיתה (בגלל) שהוא הרג, אלא 'איכחיה'³⁷ וכאשר בא מי
- 7 שמסר עדות על העדים שהם גנבו והחליש בכך את עדותם, ובזה
- 8 נחלקו ר' מאיר ור' יוסי³⁸, אשר נהג בחמלה וחילץ אותו מפני שלולי זאת
- 9 לא היה מקבל ממנו מה שהוא קיבל בשבילו, ואלו דבריהם: 'קם בר חמא
- נשקיה
- 10 אכראעיה וקבליה לאכרגיה דכוליה שנייה' (שם). (ד) ושאלת
- 11 אנשים שבעירם נתפשט המנהג שלפני הפסח יביאו גוים
- 12 שיאפו להם מצות בתנור והם מתעסקים בלישתו להם
- 13 וישראל מבעיר את האש, אבל אינם מאפשרים לישראל שתהיה ידו
- 14 בבצק כל עוד הם עורכים אותו. ועוד אנשים מהם היו
- 15 לשים 'תמנין' ויותר, והיו מוצאים מנוחה רבה (עד) שבא
- 16 מי שאסר זאת, וחייב שכל אחד יאפה בביתו וזה גרם לכך
- 17 שלשו בבתים יותר מן השיעור הזה, והגיע מעניינם
- 18 שהם לשו וערכו, וכמו כן הבעירו את האש, ונגרם להם
- 19 בזה הפסד רב, מכיוון שלא עמדו בזה עם מה שנצטוו בו מצרכי

דף 3א

- 1 החג. ומהם מי שאינך רואה שנוגעת בדבר בידיה כדי שלא ייפגם
- 2 תכשיטה, סופו של דבר, הם אינם זריזין ולא מבינים באפייה הזאת
- 3 והגויים, הרי זוהי מלאכתם, ובזמן קצר הם מספיקים הרבה מן הבצק.
- יודיענו
- 4 אדוננו גאון זצ"ל את האופן שבו יינצלו במה שיעשוהו, אם ענייניהם יהיו
- תלויים
- 5 על ידי גוים, וילושו בכלים חדשים בשיעור המותר ותהיה ידו
- 6 של בר ישראל מהפכת את הבצק או כיוצא בזה. ועוד בהיות המצות הללו

34 בגמרא המודפסת: 'אבא'. הגירסה הנכונה היא כמו בכתב היד שלפננו, ראה ח' אלבק, מבוא לתלמודים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 213, הערה 128; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד, א, עמ' 46.

35 בגמרא שם: 'ליכחיהו לעיניה'. ח"צ טויבש הביא באוצה"ג, סנהדרין, סימן תפו, עמ' רכ, הערה 58, שלושה פירושים של הגאונים למילה 'ליכחיה': להרוג אותו בהכאה, להכהות את עיניו, תשלום ממון. בתשובות הגאונים (מהד' א"א הרכבי), ברלין תרמ"ז, סימן שס, עמ' 182-183: 'פוק עיין בדיניה ואו קטל ליכחיה'. א' קירשנבאום ראה בעונש הזה של פגיעה בעיניים חידוש מהפכני בתולדות דיני העונשין בישראל; ראה: א' קירשנבאום, 'עונשי גוף שלאחר חתימת התלמוד', מאזני משפט, ד (תשס"ה) עמ' 724-742.

36 בגמרא שם נוסף: תרי.

37 ראה לעיל, הערה 20.

38 הם נחלקו במי שנפסל בדיני ממונות אם הוא פסול להעיד גם בדיני נפשות או לא. ר' מאיר סובר שכן, ונפסקה הלכה לפיו מפני שיש סתם משנה התומכת בעמדתו.

- 7 ממצה משומרת שבר ישראל אוכל ממנה, האם יש להם
8 היתר (לאכול זאת), כשנעשו על ידי גוים זריזין וישראלי מבעיר
9 את האש בלבד. יודיע לנו אדוננו אופן ההיתר בזה כדי לנהוג לפיו.
10 התשובה: אשר לאמיתת הדין, אם הכינו הגויים מן המצה מה
11 שמותר לנו לאכול ממעשיהם, ואנו בטוחים מפני חשש
12 חימוץ, ונמסר לישראל שימור מה שמחויבים הם לאוכלו, אין בזה
13 חטא, ואין אנו יודעים מי שאסר זאת וחייב כל איש מישראל שיעשה
14 בביתו איזה דבר מאס ממה שמתעסקים בו הגויים בזה, אם נעשה
15 כהלכתו, עד שהגיעו הדברים לידי כך שמה שנעשה בבתיים, נעשה
16 בהפסד רב. וצריך להתבונן מי שאסרו ומנע בגללו, שאם נכון הוא
17 לציית לדבריו. ואין אנו יודעים בזאת, מה שיש לנו בו מה לומר, אלא דברי
השואל
18 שאנשים מהם לשים 'תמנין' ועוד, וזה גרם לכך שלשו בבתיים
19 יותר מן השיעור הזה. אין אנו יודעים את משקל ה'תמנין' שנזכרו בשאלה

דף 33

- 1 אבל אנו סומכים בזאת על מה שמצוי בתלמוד, וכמה שיעור עיסה,
2 ונחלקו ר' ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקה ור' נתן ומה שנתאמת לנו
3 בקשר לחיטים: 'אמ' רב קבא מגלונאה³⁹ לפיסחא וכן לחלה והא אנן
4 תנן חמשת רבעים ועוד קמח חייבין בחלה אמרי קבא
5 מגלונאה קאיי אהאיי שיעורא' (פסחים מח ע"א). אבל הזהירות מטילה
עלינו
6 את ההפחתה כמו שאמרו: 'אמ' ר' יוסף הני דידן נהגן למיפא
7 קפיזא קפיזא' (שם מח ע"ב). ואין זה ה'קפיץ' הידוע אלא הוא דבר פחות
מ'קבא
8 מגלונאה' לדבריהם בתלמוד: 'אמר ליה אביי מאי דעתך לחומרא
9 חומרא דאתי לידי קולא הוא דקא מפקעא ליה מחלה אמ'
10 ליה עבדן כר' אליעזר דתנן ר' אליעזר אומר הרודה ונותנן
11 לסל והסל מצרפן לחלה' (שם). ולפי דברי רב: קבא מגלונאה נקבע
12 במשנה: 'רבן גמל' אומ' שלש נשים לשות כאחת ואופות
13 בתנור אחד זו אחר זו אחר זו וחכמים אומ' שלש נשים
14 עסיקות בבצק אחת לשה ואחת עורכת⁴⁰ ואחת אופה' (שם).
15 ברם דברי רבן גמליאל נדחו. ופירוש דברי חכמים

39 בגמרא המודפסת 'קבא מלונאה', רב צמח גאון פירש: 'עיר ששמה מגלו והיא ששרוי בה
חוני המעגל זכרו לטוב' (אוצה"ג, פסחים, חלק הפירושים, סימן סב, עמ' 147).

40 הברייתא הזאת מובאת בתוספתא פסחים ג, ח, ושם הגירסה 'מקטפת': ראה דברי ש' ליברמן,
תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשכ"ב, ד, עמ' 521.

- 16 כך: ⁴¹ תתחיל האחת ללוש וכאשר תתחיל לערוך אותו
17 לכיכרות, תתחיל השנייה ללוש, ו(כאשר) הראשונה תתחיל לאפות את
בציקה,
18 השנייה תערוך את בציקה, וכאשר השנייה מתחילה לערוך את
19 בציקה, מתחילה השלישית ללוש, ועל פי זה יהיה הסדר:

דף 4א

- 1 מעריכים כל עיסה לפי השיעור שכבר הזכרנו אותו שהוא, 'כקבא
2 מגלונאה' ועל זה פירשו החכמים: 'תנו רבנן לשה הי מקטפת
3 וחברתה לשה תחתיה מקטפת היא אופה וחברתה מקטפת
4 תחתיה' (פסחים מח ע"ב). כלומר ב'מקטפת' הראשונה מקטפת, השנייה
היא אופה
5 וחברתה מקטפת תחתיה, וחוזרת חלילה כל זמן שעסקות
6 בבצק אינו בא לידי חימוץ, ואין בצק שאין בו יד
7 עוברת, וכשמתחילה הלשה הראשונה לערוך את בציקה לעשות אחריו את
8 האפייה תתחיל הלשה השנייה ללוש לעשות אחריו את העריכה,
9 וכאשר תתחיל בעריכה, תתחיל הלשה השלישית ללוש
10 וחוזרת חלילה, מפני שכל עיסה לא תהיה יותר על חמשת רבעים
11 ועוד, ⁴² אולם ר' עקיבא אינו נותן שיעור אלא אמר שיש להתבונן
12 בנסיבות, ואלו דבריהם: 'ר' עקיבא אומר' לא כל הנשים ולא כל העצים ולא
13 כל התנורים שוין' (פסחים שם). אחר כך פירשו: 'אומר ר' עקיבא דנתי לפני
רבן גמליאל
14 ילמדנו רבנו בנשים זריזות או בנשים שאין זריזות בעצים
15 יבשים או בעצים לחים בתנור חם או בתנור צונן אמ' לי אין
16 לך אלא מה ששנו חכמי תאפה תלטוש בצונן' (שם). ⁴³ אבל אנו ואבותינו
17 הסרנו את הספקות וחייבנו להקטין את שיעור העיסה
18 והזהרנו מה שהזהיר מפניו ר' עקיבא, מן עצים לחים ומן תנור צונן
19 וכיוצא בזה, ואין אנו יודעים על שום מה גינה ואסר את אפיית הגוי

41 באותו אופן פירש הרי"ף לפסחים מח ע"ב, מהד' נ' זק"ש, 'ירושלים תשכ"ט, עמ' ריא:
'וחכמים אומר' שלש נשים עסוקות בבצק אחת לשה בתחלה וכשמתחלת לערוך מתחלת
חברתה ללוש וכשמתחלת הראשונה לאפות והשנייה לערוך מתחלת השלישית ללוש, וכן
פירש המאירי לפסחים כאן, מהד' י' קליין, 'ירושלים תשכ"ד, עמ' קעב. אבל רשב"ח פירש
באופן אחר לגמרי: 'שאפיית מצה צריכה שלוש נשים אחת לשה ואחת עורכת חלות ואחת
אופה' (ראה: ש' אסף, תשובות הגאונים, 'ירושלים תש"ב, עמ' 15) ובאותו אופן פירש רס"ג
(ראה: ארצה"ג, פסחים, סימן קנה, עמ' 62).

42 רש"י לפסחים מח ע"ב לא גרס 'ועוד', אבל ר"ת בתוספות לפסחים שם, ד"ה חמשת, גרס
'ועוד'.

43 ראה דברי י"ג אפשטיין (לעיל, הערה 24), עמ' 1040–1041. על המילה 'תפח' או 'תאפה'
ראה דברי ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר מועד, 'ירושלים תשי"ט, עמ' 447.

דף 44

- 1 וחייב את האנשים לאפות בבתיהם עד שנוכיר בזה אם תראה לנו.
- 2 ואם תפרש לנו זאת נאמר מה שיש עמנו בזה בעזרת ה'⁴⁴
- 3 כדי שיפיקו ישראל תועלת מזריות הגוים אם נעשה הדבר כהלכתו. כללו של
- 4 דבר, לא [יותר] לישראל ללוש עיסה לאפות מצה יותר
- 5 מקבא מגלונאה והוא שיעור חמשת רבעים ועוד, ולא יותר לגוי
- 6 ללוש לצורך מצה של ישראל יותר מזאת.
- 7 (ה) ושאלת האם מותר לבר ישראל לעכב את התפילה בשבת כדי
- 8 להוציא את המגיע לו מידי יריבו, או לחייב לשבת עימו לדין
- 9 לאחר השבת. יודיענו אדוננו מה הדין בזה. התשובה על זה:
- 10 אם עשה זאת בעל הדין במשך זמן מה לשם הטלת תפקיד (השיפוט) על ישראל
- 11 או כדי לעזור לעזור לו בדינו, הרי זה מותר, ואם התעקש
- 12 והתמיד למנוע אותו מן התפילה, אין לו זכות לזאת אלא יכפו עליו ויתפללו, ברם
- 13 בעיראק אין זה מוכר, ואין הציבור מחויב להוציא את האמת אל האור
- 14 אלא בית הדין מחויב בזה, ועל הציבור לציית למה שפוסק
- 15 בית הדין בהזכרת מי שעליו הדין אם בהתראה או בחרם בהיפרדות
- 16 ממנו. וכן בכל עיר שיש בה דיין ממונה להוציא את האמת
- 17 אל האור, אין בעל הדין טוען אלא בפניו, לא אל הציבור.
- 18 (ו) ושאלת אנשים שנהגו בכל יום שבת ומועד לקרוא תהילים בעוד לילה בבית הכנסת
- 19 עד שיגיע זמן התפילה חוץ מעשרת⁴⁵ נימי התשובה וכיום הכיפורים לא היו קוראים ממנו דבר, ובא מי שאילץ אותם לעזוב (מנהג זה) וללמוד מעכשיו במקום זה תלמוד ומשנה והלכות, ואלה הקוראים את התהילים, אינם בקיאים בזה, והבקיאים בו כל אחד מהם לומד ב(כל) פעם דבר. האם יותר לעזוב (מנהג) זה, והאם הציבור צריך לשתוק עד שאלו גומרים? ועוד: התלמידים הללו אי אפשר להם ללמוד [...] על פה, ועד הזמן שתתכן קריאתם (בספר) הרי כבר עבר זמנה [...]

44 במקור: בתופיק אללה. כ"י TS G 248 (לעיל, הערה 1) חזר הביטוי: אלגואב ובאללה אלחופיק. בכת"י שלפנינו חסר, ואפשר שהיא שם תוספת של המעתיק, או השמטה כאן. ר' יוסף ראש הסדר למשל רגיל היה להשתמש בנוסחה זו, ראה מ"ע פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראלים בשאלות ותשובות שמן הגניזה', כנסת עזרא (לעיל, מבוא, הערה 4), עמ' 89, הנ"ל, 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', בר אילן, כו-כז (תשנ"ה), עמ' 274.

45 מכאן ועד הסוף על פי כ"י TS Ar. 18 (1).27

פיוטי ר' ינון בר צמח

יוצאים לאור על-ידי שולמית אליצור

מבוא

ליאיר ומיכל, בהקימם בית בישראל,
יִשַׁע יִשְׁעָבוּ, וְשִׁשׁוֹן יִקְשִׁיבוּ
וְיִהְיוּ מַצְלִיחִים.

א

השירה העברית במזרח עמדה בראשית המאה האחת עשרה על פרשת דרכים. היצירה הפייטנית התפשטה והגיעה גם לבתי כנסת מקומיים ולקהילות מרוחקות, אשר לא תמיד היה טעם יושביהן מובחר ולא בכל עת נמצאו להן משוררים מוכשרים. מלאכת עשיית הפיוטים הפכה כמעט לטכניקה בידי המון חזנים־חרונים, אשר לעתים קרובות אף לא טרחו לכתוב יצירות משלהם, והסתפקו בארגון מחודש של יצירות קדומות, ולכל היותר שילבו בתוכן קטעי פזמונות קצרים וקלילים.¹ כמה משוררים גדולים שעמדו באותה עת, אשר הבולט ביניהם הוא ר' שמואל השלישי שפעל בארץ ישראל,² ולצדו אפשר להוסיף את רב האיי גאון ואת ר' יחזקאל הכהן בבבל,³ הציעו אמנם

1 על אופיה של השירה הפייטנית במזרח בתקופה זו ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה (להלן: פליישר, שירת הקודש), עמ' 279–329.

2 ראה עליו: שם, 329; ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 195–196 (ובמקומות נוספים בהמשך, על פי המפתח); נ' קצומטה, הסגנון העברי בפיוטי שמואל השלישי, לידן–בוסטון תשס"ג.

3 על פיוטי רב האיי גאון ראה: ח' בראדי, פיוטים ושירי תהילה מרב האיי גאון, ידיעות המכון לחקר השירה העברית ג (ברלין תרצ"ז), עמ' ג–ג; ע' פליישר, 'עיונים בשירתו של רב האיי גאון', שי להימן, ספר היוכל לא"מ הברמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 239–274; הנ"ל, 'עיון נוסף בשירת רב האיי גאון', יד להימן (מחקרים בתרבות העברית לזכר א"מ הברמן), לוד תשמ"ד, עמ' 109–129; הנ"ל, 'נוספות למורשתו הפייטנית של רב האיי גאון', סיני סז, תשל"ל, עמ' קפ–קצח; הנ"ל, 'Unpublished Poems by Rav Hai Gaon', *JQR* 65 (1974), pp. 1–17; הנ"ל, 'עיונים לנחלתו הפייטנית של רב האיי גאון: פתיחות השיר במדרש "פטרון תורה"', מחקרי ירושלים בספרות עברית י–יא (אסופת מאמרים לזכר דן פגיס), תשמ"ח, כ, עמ' 661–681 — (על שיר חול שלו ראה: הנ"ל, 'שירו של רב האיי גאון אל רב יהודה ראש הסדר מקירואן — נסיבותיו וסביבותיו', תרביץ סה, תשנ"ו, עמ' 451–482). יצירתו השירית של ר' יחזקאל הכהן עדיין לא נחקרה, אולם מכמה דוגמאות שלה שראו אור ניתן לעמוד על גדולתו של המשורר. על זהותו, מקומו ועיונים ראשונים לאופי שירתו ראה: ט' בארי, 'שניים שהם שלושה: לביורו זהותם של כמה פייטנים מזרחיים מן המאה האחת עשרה', מחקרי ירושלים בספרות עברית (כרך זיכרון למ' זולאי, בדפוס). דוגמאות אחדות לשיריו ראה: י' דוידזון, גנזי שכטר ג,

שירה מעולה ברמה גבוהה, אך לא יכלו לשנות את פני היצירה העברית בכללה. הקרקע הייתה בשלה לשינוי.

בשורה לשינוי מהפכני באופיה המסורתי של הפייטנות אכן הגיעה למזרח באותה עת, עם חדירת שירים בתבניות ובסגנון שנתחדשו בספרד. עלייתה המהירה של האסכולה הפייטנית הספרדית במחצית השנייה של המאה העשירית ובראשית המאה האחת עשרה, ופירותיה הספרותיים המרשימים שהבשילו תוך זמן קצר יחסית, הציבו בפני המשוררים במזרח אתגרים חדשים. הדור, שהיה צמא לשינוי ולחידוש,⁴ אימץ חידושים אלה, אם כי בהדרגה.⁵

השירה, שכבר לא הייתה באותה עת נחלתם של בני ארץ ישראל בלבד, וגם בתי הכנסיות בבבל, במצרים ובעוד ארצות במזרח היו מלאים ממנה, נעה בכל מקום בין מסורת לחידוש. כל אחד מיוצריה בחר לו מערכת איזונים משלו, על פי טעמו וטעם קהילתו, וניווט את שיריו בין נאמנות למסורת הפייטנית הקדומה

ניר-יוק תרפ"ח (להלן: דוידזון, גנזי שכתר), עמ' 191–193; מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, ירושלים תשס"ה, עמ' קנז–קסג. בין המשוררים הגדולים שפעלו במזרח באותם ימים יש למנות, כמובן, גם את ר' יוסף אבן אביתור, אך עיקר גידולו ועיצובו של משורר זה בספרד היה, ועל כן לא מנינו אותו כאן (ראה עליו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ערך והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 150–173).

סימנים ל'צמא' זה, שיסודו לא רק בירידת רמתה של הפייטנות אלא גם בהיכרות עם השירה הערבית, עולים ביצירות מזרחיות בנות התקופה המראות על קליטה הדרגתית של נורמות ספרותיות ערביות שמשוררי המזרח נחשפו להן, גם בלא תיווך ספרדי ישיר. תחילת התהליך, כידוע, ביצירתו של רב סעדיה גאון, אשר יצר סינתזה מופלאה בין חידושים על דרך הערבים לבין ניסיון לחדש את פני הפיוט בכיוון מסורתי ניאורקלסיציסטי. ראה: מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' יג–מ; פליישר, שירת הקודש, עמ' 324–327; ה"ל, 'מקומו של רב סעדיה גאון בתולדות השירה העברית', פעמים 54, תשנ"ג, עמ' 4–17; ה"ל, 'תשלום סדר עבודה לרב סעדיה גאון מעוזבנו של א' וילסקר ז"ל', תרביץ נח, תשמ"ט, עמ' 191–205; 'טובי, פיוטי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ב. יש לציין שאצל רב סעדיה גאון אין אלא הפנמה של תאוריות עקרוניות ושיטות לשוניות ורטוריות (בצד מעט מאוד השפעות פרוזודיות) שלמד מן הערבים, אך רוב יצירתו פייטני-מסורתית. פייטן קרוב יותר לתקופה שאנו עוסקים בה, אשר ניתן לראות את הרוח החדשה נושבת ביצירתו, הוא דרך משל ר' יהושע בר כלפה. גם בפיוטיו ניכר קו ניאורקלסיציסטי, אולם בתבניותיהם של רבים משיריו ניכרת הרוח החדשה (בעיקר בנטייה לחרוז בחרוז אחיד כל יצירה שאין מסורת סטרופית מחייבת לגביה). ראה ש' אליצור, פייטן בעידן של מפנה: ר' יהושע בר כלפה ופיוטיו, עמ' 94–98, 142–149. בצד ר' יהושע בר כלפה פעלו במפנה המאה העשירית עוד משוררים מזרחיים רבים שיצירתם טרם נחקרה לעומק, אך כרי שגם אצלם אפשר יהיה למצוא כיוונים מחודשים דומים.

כבר בסוף המאה העשירית ובראשית המאה האחת-עשרה ניכרת השפעה ספרדית על כמה פינות ביצירתם השירית של פייטני המזרח הגדולים, כר' שמואל השלישי (ראה: ע' פליישר, 'חידושי האסכולה הפייטנית הספרדית בפיוטי היוצר', הספרות ד [תשל"ג], עמ' 350–351) ורב האיי גאון (ראה במצוין לעיל, הערה 3). הכתיבה בסגנון הספרדי הלכה והעמיקה במהלך המאה האחת-עשרה, אך לצדה נמשכה הכתיבה בסגנון הפייטני המסורתי כל אותה עת. התהליך התגבר במאה השתים-עשרה, ובה אנו מוצאים את החשובים שבפייטני המזרח כותבים כמעט רק על דרך הספרדים.

הנפתחת לחידושים מקומיים 'מודרניים', לבין קבלת הדגמים הספרדיים השונים בעליל.

על רקע זה מרתקת האפשרות הניתנת לנו כאן לעיין ביצירתו של פייטן מוכשר למדיי שפעל באותם ימים במזרח, אבל הרחק מן המרכזים המובהקים והמוכרים של השירה באותם ימים: בסוריה. ר' ינון בר צמח, אשר לפרסום שיריו מוקדש מאמר זה, איננו פנים חדשות בחקר הפיוט, אבל עד כה לא נדפסו אלא שניים משיריו. לפני קרוב לתשעים שנה (בשנת תרפ"ח) פרסם ישראל דוידזון שיר אחד שלו,⁶ אך לא זיהה בו את חתימת המשורר. רק כעבור יותר מעשרים שנה (בשנת תשי"א) הובהרה זהותו של הכותב, כאשר מנחם זולאי הדפיס שיר נוסף שלו ואגב כך בירר את נוסח השיר הקודם וטיב החתימה שבו.⁷ זולאי אף ציין לשיר נוסף של ר' ינון החתום בצד 'ינון בירכין' צמח' גם 'צמח בירכי ינון',⁸ חתימה המעידה לכאורה שגם אביו או בנו של ר' ינון היה חזן ופייטן.

שם פייטננו, ינון, וכן שם אביו צמח, הם על פי האגדה משמותיו של המשיח,⁹ וייתכן שמשפחתו נתייחסה על בית דוד. השם צמח שכיח בתקופת הגניזה, אך השם ינון נדיר מאוד. אדם בשם צמח החזן בירכי ינון הדיין רשם את שמו בקולופון בצד פיוטים שהעתיק, ומתברר שהשלים את מלאכתו בעיר רחבה שבסוריה בשנת אש"ם לשטרות (1029).¹⁰ אם המדובר בבנו של ר' ינון פייטננו, ניתן ללמוד שר' ינון הפייטן היה גם דיין, ושפעל בסביבות שנת 1000.¹¹

רמז נוסף לפעילות פייטננו ובני משפחתו בסוריה עולה גם מקטעי פיוט המועתקים בקטע גניזה אחד (כתב יד סינסינטי, HUC 1274), ובהם בצד חתימת ר' ינון בא הציון 'אלאדקי', כלומר: בן העיר לאד'קיה שבסוריה.¹² מעניין לציין

6 הוא השיר 'ישושום מדברות' (להלן, שיר ג). ראה: דוידזון, גנזי שכטר, עמ' 279–280.
7 מ' זולאי, 'שברי צלילים', סיני יד (תשי"א), עמ' רצא–רצג (=הנ"ל, ארץ-ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 582–584; להלן: זולאי, שברי צלילים). הפיוט הנוסף שהדפיס שם זולאי הוא 'אטמה כל פה' (להלן יב). פיוט זה שב והדפיס י"ל וינברגר, 'שירים חדשים מהתקופה הביזאנטית', HUCA, 39 (סינסינטי 1968), חלק עברי, עמ' ג–י, בלא ששם לב לפרסומו הקודם של זולאי.

8 הוא הפיוט 'יפיה וחמודה כמרגלית ופטרה' (להלן, שיר ב).

9 השווה מדרש משלי יט, כא, וראה גם בבלי סנהדרין צח ע"ב.

10 על הקשר בין קולופון זה, הבא בכ"י אוקספורד (2730/7) f. 30, לבין פייטננו עמד זולאי, שברי צלילים, שם. השווה גם: מ' זולאי, 'לתולדות הפיוט בארץ-ישראל', ידיעות המכון לחקר השירה העברית ה (תרצ"ט), עמ' קלב (=הנ"ל, ארץ-ישראל ופיוטיה [לעיל, הערה 7], עמ' 149).

11 תאריך זה מתאים לניתוח פיוטי, אשר ממנו נלמד, כפי שנראה בהמשך, על קליטה חלקית ובלתי מגובשת של הנורמות התבניתיות הספרדיות אצל ר' ינון. אם נניח שפייטננו הוא בנו של צמח החזן בן ינון הדיין נצטרך לאחר את פעילותו עד לאמצע המאה האחת-עשרה; במקרה כזה יש לתלות את רפיסות תבניות שיריו במקומו המרוחק (השערה זו אף תחייב אותנו להניח ששני אנשים נקראו בשם הנדיר ינון, אולם בהקשר של סב ונכדו הדבר אינו מוקשה).

12 על דרך החתימה ושאלת ייחוס השירים ראה עוד להלן. הקטעים הנזכרים הם פיוטים ח–י במהדורתנו.

שבמכתב שנמצא בגניזה ונכתב בסביבות שנת 1025 נזכר 'שמואל בן צמח חזן נ"ע הידוע בן לאדקי', וייתכן שאף הוא קשור למשפחה.¹³ נראה אפוא שר' ינון בר צמח פעל בסוריה, בסביבות המחצית הראשונה של המאה האחת עשרה.¹⁴ מעיזבונו של ר' ינון בר צמח נדפסים בהמשך שלושה עשר פיוטים (אחד מהם מיוחס לו מספק). כמעט כולם הגיעו לידינו מן הגניזה הקהירית,¹⁵ ורק אחד מהם (הוא הפיוט שהדפוס זולאי בשעתו) נמצא מחוץ לגניזה, במחזור כמנהג קנדיאה. כמה מן השירים היו חביבים על הציבור בתקופת הגניזה ונמצאו במספר העתקות מקבילות. אחרים הגיעו לידינו בהעתקה אחת בלבד. נעיין עתה בשאלת ייחוסם, בייעודיהם, בסוגיהם, בתבניותיהם, בתכניהם ובמהלכיהם השירים, ולאחר מכן נביא את נוסחם.

ב

ייחוס הפיוטים לר' ינון בר צמח עולה מחתימת שמו הברורה שברובם. אותיות שמו, 'י', 'נ', 'ו', הן אותיות שכיחות למדיי באלפבית העברי, והצירוף 'ינון' עשוי לכאורה לעלות בראשי טורים גם באופן אקראי. אולם בפיוטים המיוחסים לו כאן באות האותיות בהקשר המחייב חתימת שם: או בסמוך לשם האב (לפני ציון 'בר' או 'בירבי', ברוב המקרים, להוציא קיטועים בודדים, בתוספת שם האב 'צמח'), או בצירוף למילת ברכה אופיינית ('חזק' או 'יזכה').

פיוט א (יוצר לארוס) חתום 'ינון' (בשתי מחרוזות הקדוש הראשונות) 'בירבי' (במחרוזת הקדוש השלישית) 'צמח חזק' (אותיות צ'מ' בגוף הפיוט, לאחר השלמת האלפבית; 'ח חזק' במחרוזת הקדוש הרביעית). פיוט ב חתום, כפי שכבר ציינו,

13 ראה גיל, א"י, כרך א, עמ' 547, וכרך ג, עמ' 1-2. מובא שם מכתב בכתב ידו של ר' אליהו הכהן בן שלמה גאון, המבקש מיהודי מצרים לסייע לשמואל בן צמח 'בן לאדקי' שישב עד אותה עת ברמלה ושימש כסופר הישיבה, משום שיש עליו עול כבד שתי אחיות ויולדתו הזקינה ובצער חולי עגונה. הקשר בין ר' שמואל זה ובין ר' צמח החזן כירבי ינון הדיין אינו ברור, משום שאם מדובר בכנו קשה להבין מדוע הוא יושב ברמלה עם אמו הזקנה בעת שאביו עוסק בהעתקת כתבי יד בסוריה. ייתכן אפוא שמדובר בבן משפחה אחר, או באדם שאינו בן המשפחה ורק דרך מקרה שמו (צמח), מקצועו (חזן) ומקומו (לאדקיה) דומים.

14 עזרא פליישר, במאמרו על שירי חול מסוריה הנדפס בכרך זה (הערה 51), מציע שאולי גם שם המשורר יוסף בן צמח שמוכר יהודה אחריו כמשורר שפעל בסוריה 'בתחילה', כלומר זמן ניכר קודם לימיו, אינו אלא שיבוש של השם הנדיר ינון בן צמח (ראה: 'י' טופורובסקי [מהדיר], רבי יהודה אחריו: תחכמוני, תל-אביב תשי"ב, עמ' 193; 'י' יהלום ו' בלאו [מהדירים], מסעי יהודה, ירושלים תשס"ג, עמ' 184). אחריו מציין את מקום פעילותו בצובה (היא חלב), ואם הזיהוי נכון מסתבר שר' ינון או בני משפחתו נדדו בין ערים שונות בסוריה (רחבה, לאדקיה וחלב). שירתו של אותו בן צמח לא מצאה חן בעיני אחריו, והוא קובע ש'שירו צמח בלי יעשה קמח' (תוך שימוש במליצת הושע ח, ז); בחלק מנוסחי תחכמוני נוסף משפט המציין שהיו בפייטן זה מידות טובות (ראה יהלום ובלאו שם, ובהערותם לשורה 282).

15 מקורות השירים מן הגניזה רוכזו כאן על פי הקטלוגים של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בראשותו של פרופ' עזרא פליישר.

'ינון בירכי צמח צמח בירכי ינון', תיבה תיבה למחרוזות. פיוט ג חתום 'ינון בר צמח חזק', אות אות בראש כל מחרוזות (תיבת 'חזק' במחרוזות אחת). בראשי המחרוזות בפיוט ד, לאחר מילת הקבע 'קול', באות אותיות 'ינון בר', והשיר נקטע. בפיוט ה באה חתימה דומה, אך מלאה יותר.¹⁶ פיוטים ו-ז הם שירים שקולים בתבנית ספרדית קלסית, וחתימת 'ינון חזק' באה בראשי בתיים. פיוטים ח-י מועתקים יחדיו בדף אחד מן הגניזה. הראשון שבהם חתום 'ינון חזק' בראשי המחרוזות; השני מועתק בשוליו, בניצב לכיוון הכתיבה, וחתימתו חד משמעית: 'ינון' (בראשי הטורים) 'בן' (בטור 5) 'צמח' (בטור 6). הקטע השלישי (י) בעייתי יותר: הוא מועתק בעמוד השני של הדף, וחתום 'אלאדקי יזכה' בראשי טוריו. חתימה זו, המציינת את מקומו של הפייטן (ראה בסעיף הקודם), נועדה מטיבה להצטרף אל חתימת שם. משום כך נראה שהקטע נועד להתחבר (אולי כפזמון) אל אחד הקטעים הקודמים לו, וגם הוא לר' ינון, אם כי במקרה זה הביטחון בייחוס אינו מוחלט.¹⁷ אותיות השם 'ינון בר צ[...]' באות בפיוט יא אחרי מילת הקבע (שוב 'קול') שבראש כל טור רביעי; השיר נקטע ואינו שלם לפנינו.¹⁸ פיוט יב מביא אלפבית שלם בראש כל טור ראשון ושלישי במחרוזות, ואחרי השלמת האלפבית באה במקום זה חתימת הפייטן 'ינון] בר צמח'.¹⁹

הפיוט האחרון, יג, הוא גוף יוצר קטוע, שבראשי הטורים של מחרוזות הקדוש היחידה שלפנינו עומדות בו האותיות 'ינו'. ייתכן אפוא שמדובר בפתיחה של חתימת השם 'ינון', אך העדר הקשר חד משמעי אינו מאפשר לייחס אותו לפייטננו בביטחון (אפשר שפייטן בעל שם שגרתי יותר המתחיל ב', כיהודה או יוסף, הציב רק אות אחת משמו בראש מחרוזות הקדוש, והאותיות נ'ו' הזדמנו שם באקראי). שיר נוסף שצירוף האותיות 'ינון' עולה בסיומו הוא שיר בשבח חכם, כנראה הרחבה לקדיש, שהדפיס בשעתו חיים שירמן.²⁰ מדובר בשיר חד חרוזי, לא שקול,

16 'ינון בן] צמח'; המחרוזות שכנגד האות ר' אינה עומדת לפנינו, ואולי האות הובאה בראש הטור השלישי, הלקוי, בצד האות ב'. האות צ' קשה לפיענוח בכתב היד, אך השלמתה מתאימה לתוכן השיר.

17 בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת שכיחה הייתה מאוד התבנית המכונה 'מחרוזות ופזמון'. בתבנית זו עשויה פסקת פיוט אחת, לרוב קצרה או קטועה, להיות מלווה בפזמון שונה בתבניתו (ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 290-297; הנ"ל, היוצרות [לעיל, הערה 2], עמ' 392-439). אמנם אין כל ראייה שר' ינון הכיר תבנית זו, אך מכיוון שהייתה נפוצה בימיו בארץ ישראל, במצרים ובבבל, ואפילו על ספרד השפיעה בכמה פינות, קשה להעלות על הדעת שהייתה זרה לו. עם זאת, אין בפיוט החתום 'אלאדקי' שלפנינו שום רמז הקושר אותו במישרין לעניין הקטעים שלפניו, ואין אפוא ביטחון שהם קשורים זה בזה. כדי לא להפריד בין הקטעים הסמוכים בכתב היד הובא גם פיוט זה בגוף המהדורה ולא במדור השירים המסופקים.

18 ייתכן שהיקפו היה גדול, משום שבמקביל לאותיות החתימה בא בו אלפבית סטרופי, ואם כן הוא אין לדעת איך נמשכה החתימה אחרי השלמת השם 'צמח'. אבל מבחינת תוכנו [בכריות יעקב לשבטים] הוא כמעט שלם.

19 הני' השנייה כנראה הופיעה במקומה, אך הנוסח שלפנינו נשתבש; ראה בביאור הטור.

20 ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 25.

ולפנינו באים טורי הסיום של אקרוסטיכון אלפביתי (מאמצע טור האות ס' ואילך). אחרי האות ת' נפתחים ארבעה טורים באותיות 'נישי', וארבעה טורים נוספים פותחים באותיות 'ינון'.²¹ שירמן ייחס את השיר על פי צירוף האותיות הראשון לרב ניסי אלנהרואני, חכם ופייטן בבלי שפעל בראשית המאה העשירית, אך ייחוס זה אינו בטוח. עם זאת, גם לר' ינון אי אפשר לייחס אותו: הופעת האותיות היוצרות לכאורה את חתימת שמו שלא מיד בסיום האלפבית תמוהה. לא מן הנמנע ששני צירופי השמות מקריים, ומכל מקום אין כל סימן נוסף (כתוספת 'חזק' וכדומה) לחתימה מכוונת של השורות הפותחות באותיות 'ינון'. קושי נוסף בייחוס השיר לר' ינון הוא מקומו הנרמז של החכם המהולל: המשורר אומר לו 'שְׁתִּי יְשִׁיבוֹת תְּמוֹגֵג הַגִּיּוֹנִים', רמז לפעילותו באזור בבל ולקשריו עם ישיבות סורא ופומבדיתא. אי אפשר להניח שמשורר השוכן הרחק, בסוריה, משבח חכם בבלי. משום כל הספיקות הללו, ומכיוון שהשיר כבר נדפס בעבר, לא הבאנו אותו כאן שנית.²²

ג

פיוטי ר' ינון שהגיעו לידינו בולטים קודם כול בייעודיהם הייחודיים: בניגוד למקובל בפייטנות המזרחית, רובם לא נכתבו לשבתות או לחגים. רק קטע אחד נועד כנראה לפייט קריאה שבועית בתורה (האופן לויחי, להלן סימן יא). לצדו עומדת סליחה ליום תענית.²³ אך רוב פיוטי ר' ינון שאפשר לזהות את ייעודם נועדו

21 בראש טור 14 יש לקרוא 'נחת' ולא 'תחת'.

22 עם זאת, מלבד התיקון בשורה 14 (ראה בהערה הקודמת), יש להעיר על כמה תיקונים נוספים לנוסח שהדפיס שירמן: בשורה 2 יש לקרוא 'עבור לצדקך' (במקום 'עבד לצדקך'); שורה 9 נחתמת 'עם עננים' (השווה בבלי סנהדרין צח ע"א); בשורה 16 כתוב 'אדונינו אח דיינים' (ולא 'אנת) בית דיינים'; תיבת 'בית' מופיעה בכתב היד אך מסומנת למחיקה), אך ייתכן שהמכוון הוא 'אב דיינים', כלומר אב בית דין. שורה זו חותמת את השיר, והשורה שאחריה מביאה נוסח חפילה מעורב בארמית, כנראה מעבר להמשך הקדיש. אחרי המילה 'ומיך' כתוב בכתב היד: 'כוליה', רמז לאמירת הנוסח השלם שאינו מועתק לפנינו. אחריה הוסיף המעתיק 'וירבון', ואולי עוד מילה, שמא כהשלמה לנוסח שהובא קודם. גם תוספת זו אינה חלק מהשיר.

23 היא הסליחה שהדפיסו זולאי ווינברגר ('אטמה כל פה', להלן יב). הפיוט מועתק בכתב היד כסליחה לצום גדליה. העובדה שלפנינו סליחה מוכחת מגופו של הפיוט, המעביר בסופו לאמירת שלוש עשרה המידות בלשון 'אל הורתנו לומר שלש עשרה', כנהוג בסליחות. זולאי סבר שהפיוט הוא קינה לתשעה באב (שברי צלילים, עמ' רצא [582]). הדבר אפשרי, שכן הצומות כולם נזכרים בו במסגרת של דברי בכי וקינה; אולם יש לציין שאם אכן נכתב הפיוט לתשעה באב, הרי שהוא מייצג מנהג בבלי מובהק: בניגוד למנהג ארץ ישראל, לומר כיום זה קינות (המשולבות בברכת בונה ירושלים של העמידה), נהגו בבבל לומר גם בתשעה באב סליחות. ראה גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב, מבוא, עמ' ח; פליישר, שירת הקודש, עמ' 203–205. אבל הסליחה של ר' ינון עשויה הייתה לשמש גם לתענית אחרת, ויש להיזהר מלהיחפז ולהסיק ממנה דבר בעניין מנהג מקומו של הפייטן.

לאירוע מזדמן: שמחת חתנים. בכמה שירים נוספים אין כל ציון המאפשר לקבוע למה נועדו, ונראה שלפחות חלק מהם נכתבו אף הם לכבוד חתן וכלה.²⁴

גם מבחינת סוגיהם רק מיעוט הפיוטים ממשיך את הקו המסורתי של הפיוט הקדום. במורשתו של ר' ינון אנו מוצאים גוף יוצר אחד (א; לארוס), אולי קטע מגוף יוצר נוסף (יג; ייחוסו מספק), אופן אחד (יא; לפרשת ויחי) וסליחה אחת (יב). כל יתר השירים אינם שייכים לסוגי הפיוט הקומפוזיציוניים הקדומים. אחד מהם (י) עוסק בברכת כוהנים ונראה ששימש כפיוט עושה השלום.²⁵ על סוגם של יתר הפיוטים אי אפשר לעמוד. חלקם מוגדרים במונח המעורפל 'רהט', כלומר פיוט קצר המשמש כשיר עצמאי או כקטע מילואים שלא במסגרת קומפוזיציונית ברורה.²⁶ אחרים מקיפים יותר ואפשר ששימשו כשירי זמר לסעודת נישואין. בין כך ובין כך נראה שלא השתלבו בתפילה התקנית ובוודאי לא החליפו חלקים מתוכה.

אנו רואים אפוא שגם ביעוד השירים וגם בסוגיהם מרוחקת יצירתו של ר' ינון מן המסורת הפייטנית המזרחית רבת השנים, והיא מעדיפה את המזדמן, הקצר והקליל על פני הקבוע, המקיף והכבד. יש לציין שבחירה זו היא פרי טעמו האישי או מקומו המיוחד: בימיו אפילו במרכז חדשני ומרוחק כספרד עדיין כותבים לא מעט שירים הקשורים לסוגי הפיוט המסורתיים (בעיקר יצירות אך גם מעט קרובות), ודואגים לעטר בפיוטים קודם כול דווקא את החגים המרכזיים;²⁷ ואין צורך לומר שבמרכזי הפיוט שבמזרח, ובראשם ארץ ישראל ומצרים, מושקע עדיין מאמץ פייטני גדול בכתבת מערכות יוצר מקיפות, וכפעם בפעם מתחברות אפילו קרובות. התמונה המצטיירת מפיוטי ר' ינון משקפת אפוא מהלך המאפיין פריפריה מרוחקת המפלט לעצמה דרכים צדדיות הסוטות מדרך המלך.

ד

גם תבניות פיוטי ר' ינון מעידות על ריחוקו ממרכזי הפייטנות הגדולים. פיוטיו נעים, כצפוי, בין תבניות סטרופיות פייטניות מסורתיות, לבין תבניות ספרדיות

24 פיוטים א-ג להלן מוקדשים בתוכנם לענייני אירוסין וחתונה. ייעודו הדומה של פיוט ד ברור מן הרפרין שבו ('קול ששון קול שמחה קול חתן קול כלה' וכו'), אך בגוף השיר עוסק ר' ינון בבקשות גאולה כלליות ואינו מתייחס כלל לחתן ולכלה. פיוט ה ('מנחם וגם צמח') דומה לו בתוכנו ואין בו כל רמז לייעודו, אך מן הכותרת שבראשו מתברר שאף הוא שימש כפיוט לחתן. משום כך ייתכן שגם פיוטים ו-ט, העוסקים באופן כללי בבקשת גאולה, נכתבו לפחות בחלקם לכבוד חתנים (אם כי הזכרה כפולה של פרעה ומצרים בפיוט ז יש בה אולי לרמז שונכתב לחג הפסח). גם היוצר (שייחוסו מספק) 'ארבעה צריכים ערוך שיר' (יג) נראה שנכתב לכבוד אירוע מזדמן: הוא עוסק בחייבי קרבן תודה, ואולי נכתב לכבוד אדם שניצל מצרה ועמד לברך ברכת 'הגומל'.

25 מדובר בסוג פיוט מאוחר, המתחדש בשלהי תקופת הפייטנות הקלסית ועיקר פריחתו בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת. ראה עליו פליישר, שירת הקודש, עמ' 297-299.

26 ראה פליישר, שם, עמ' 299-301.

27 על סוגי הפיוט בספרד ראה פליישר, שם, עמ' 369-412.

מובהקות (כשיר השקול הקלסי או השיר המעין אזורי). אבל לא עצם הבחירה בתבנית זו או אחרת מושכת את העין, אלא דווקא העירוב בין תבניות שונות ורפיסות השימוש בהן: הגבולות בין השיר הסטרופי לשיר החד חרוזי או בין השיר הקלסי לשיר המעין אזורי אינם ברורים אצלו כל צרכם. נציג תחילה את הפיוטים שתבניתם חתוכה וברורה, ולאחר מכן נעבור לעיין בשירים המציגים תבניות ביניים בלתי מגובשות.

שיריו הסטרופיים המסורתיים של ר' ינון, המביאים כמקובל חרוז אחד בכל מחרוזת, הם קודם כול אלו השייכים לסוגים הפייטניים המקובלים: גופי היוצר והסליחה. גופי היוצר (א, יג) בנויים כמקובל בתבנית הקיקלר,²⁸ ובכל אחד מהם גושים של שלוש שלוש מחרוזות משולשות המלוות במחרוזת קדוש, משולשת אף היא. הסליחה (יב) כתובה במחרוזות מרובעות. גם אחד הפיוטים לחתן (ב) בנוי במחרוזות מסורתיות מן הסוג הזה, אם כי הן מקיפות יותר (בנות שישה טורים). על פי הנרמז בכמה מכתבי היד, ייתכן שנוסף בו רפרין בין מחרוזות לחברתה.²⁹

בצד השירים הסטרופיים אנו מוצאים אצל ר' ינון שלושה שירים חד חרוזיים קצרים. האחד (ט) אינו שקול, והוא עומד לפנינו כשהוא קטוע. אפשר שהוא משמש כמחרוזת מורחבת שאחריה פזמון (י).³⁰ שני השירים האחרים (ו, ז) כתובים על דרך השיר הקלסי הספרדי: הם שקולים במשקלים כמותיים ומחוזרים בחרוז מברית. מעניין לציין שר' ינון לא בחר לכתבם במשקלים הנפוצים (המרובה או השלם): שיר ז שקול במשקל הקלוע, שהוא משקל נדיר יחסית. כאן הוא בא בתבניתו המקוצרת: פעלולים פעלולים בדלת ובסוגר.³¹ הבתים הקצרים, בני ארבעת העמודים, מעמידים את החרוז בתכיפות יחסית. שיר ו שקול במשקל הארוך, אך לא בתבניתו השכיחה (פעולים מפועלים פעולים מפועלים) אלא בדגם נדיר יחסית (וקרוב יותר לסכמת

28 מחרוזות שני הפיוטים נחתמות בסיומות מקראיות ממין העניין (אירוסין או הודיה). בפיוט לארוס (א) בא בחמש המחרוזות הראשונות רצף של סיומות מהושע ב, כא–כב (וארשתין לי לעולם וגו'), אך לאחר מכן הסיומות מלוקטות. ביוצר 'ארבעה צריכים ערוך שיר' (יג) נחתמות שתי המחרוזות הראשונות בשני חלקיו של פסוק אחד (תה' קז, לב), ובהמשך עומדת סיומת אחרת (המשך הפיוט, כזכור, קטוע). מחרוזת הקדוש בפיוט זה נקטעת אחרי שלושה טורים, אך ללא הציון 'קדוש' בסופה, וגם תוכנה אינו מצביע בהכרח על סיום, ואפשר שהייתה מקיפה יותר (על הגדלת היקפן של מחרוזות הקדוש ביוצרות בסביבות המאה האחת-עשרה ראה פליישר, היוצרות [לעיל, הערה 2], עמ' 224).

29 בראש הפיוט באה במקור המרכזי הכותרת 'שמח חתן'. הציון 'שמח' מופיע במקור אחר אחרי כל מחרוזת. ייתכן אפוא שהרפרין היה, כמקובל בפיוטי חתנים, 'שמח חתן עם הכלה', ואף ייתכן שהיה ארוך יותר. אין דרך לדעת אם הפייטן הוא שביקש לשלב רפרין זה ביצירתו, או שמא מעתיקים מאוחרים הוסיפוהו (אפשרות המתחזקת משום שהפיוט ברובו מוקדש דווקא לכלה, כפי שנראה בהמשך, ורפרין המעמיד את החתן במרכז אינו מתאים לו). אבל על פי אופיים של רוב פיוטי ר' ינון לחתנים ייתכן מאוד שהרפרין מקורי.

30 ראה לעיל, סעיף ב.

31 סכמת היסוד של המשקל היא פעלולים פעלולים בדלת ובסוגר, אך השימוש בה גם בספר נדיר ביותר, ורוב השירים העבריים הנשקלים במשקל זה שקולים על פי התבנית המקוצרת. ראה ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול העברית: ספרד ואיטליה, ירושלים תשל"ז, עמ' 122.

היסוד): פעולים מפועלים פעולים מפוללים.³² בתי השיר במשקל הארוך מקיפים, בני שמונה עמודים, דבר הדורש המתנה עד להופעת החרוז. דומה שעניין זה הפריע לר' ינון שהיה אמון על הטורים הקצרים יחסית של הפיוט המזרחי, והוא העמיד כל בית על מחצית היקפו הקלסי.³³

דגם ספרדי נוסף המיוצג אצל ר' ינון הוא השיר המעין אזורי.³⁴ שיריו המעין אזוריים הוודאיים של ר' ינון פשוטים יחסית, ויש בהם חריגות תבניות המעידות בו שלא הפנים במלואם את כללי הדגם. השיר 'מנחם וגם צמח' (ה) בנוי מחרוזות מרובעות, אשר בכל אחת מהן חרוז משלה בשלושת הטורים הראשונים, והטור הרביעי מביא את החרוז הקבוע, ואחריו מסומן קיומו של רפרין. המחרוזת הראשונה של השיר היא מחרוזת פתיחה הבולטת בייחודה משום שחתומת הפייטן מתחילה במחרוזת שאחריה.³⁵ אולם בניגוד למחרוזות הפתיחה האופייניות בשיר המעין אזורי, אין היא נחרזת כולה בחרוז הקבוע, אלא דומה במתכונתה ליתר מחרוזות השיר, ושלושת טוריה הראשונים מביאים חרוז משלהם. בדרך כלל משמש הטור האחרון במחרוזת הפתיחה, לרוב פסוק מקראי, כרפרין בשיר. כאן אין הדבר אפשרי, ונראה שהמחרוזת כולה, על חרוזיה המגוונים, נועדה לחזור כרפרין. גם מבחינת משקלו שונה השיר מן המשקל ההברתי הדקדוקי המקובל בדגם בספרד, ואין בו כל משקל מדויק.

32 ראה שם, עמ' 121. שיר במשקל זה בדיוק, אף הוא שיר חרוזי (ראה בסמוך), שרד גם כמורשתו של רב האי גאון (הוא השיר 'ענה נא אהוביך בצער כשוער'; ראה: ע' פליישר, 'עיונים בשירתו של רב האי גאון' [לעיל, הערה 3], עמ' 270). בין שירי רב האי מצוי שיר דומה נוסף, אך הוא אינו חרוזי ורק דלתותיו שקולות במשקל זה בדיוק (הסוגרים שם נחתמים כמקובל בעמודי 'מפועלים'). ראה בראדי (לעיל, הערה 3), עמ' כז-לא, ופליישר, שם, עמ' 261, הערה 76. עוד שיר חרוזי של רב האי השקול במשקל הארוך (אך במתכונתו השגורה) הדפוס פליישר, שם, עמ' 271.

33 שיר מן הסוג הזה, שבו לכאורה גם הדלתות נחרזות בחרוז המברית, מכונה 'שיר חרוזי' (ובעברית: ארגיזה. ראה ע' פליישר, 'מילון מונחים', בתוך: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז [להלן: פליישר, מילון], עמ' 679). שירים חרוזיים נדירים מאוד בספרד הקלסית, אך מצויים במזרח בתקופתו של ר' ינון (ראה במצוין בהערה הקודמת). ר' ינון ראה ללא ספק בכל 'מחצית' כזאת בית שלם, כמוכח ממספרם הבלתי זוגי של בתי השיר (שבעה 'בתי' העומדים על מחצית היקף המשקל המקורי). בנוסף לשירים אלו כתב ר' ינון עוד שיר חד-חרוזי (ח), אך הוא מחולק בבירור למחרוזות. שיר שקול נוסף שלו (ג) איננו חד-חרוזי. בשני השירים הללו מעורבים דגמים שונים, ונעסוק בהם בהמשך.

34 לתיאור ממצה של הדגם ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 355–359.

35 יש לציין שמחרוזות זו עומדת בכתבי הגניזה הקהירית כראש עוד כמה שירים. באחד מהם, החתום 'מחפוט' (ברגיל תרגום ערבי של השם שמריה), היא כלולה בחתימה, ואפשר ששם מקורה; השיר נדפס אצל מ' זולאי, 'לחקר הסידור והמנהגים', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 315 (=הנ"ל, ארץ-ישראל ופיוטיה [לעיל, הערה 7], עמ' 16). שיר אחר שהיא מופיעה בראשו, 'שמו ינון נגלה', החתום 'שמריה הכהן בן אהרן' (ראה סיכום המחקר עליו בהערותיי לספרו של מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, ירושלים תשס"ה, סימן צ, עמ' נד) מועתק בכמה מקורות בסמוך לשירי ר' ינון (בכ"י פילדלפיה 300, המכיל את שיר ב של ר' ינון, בא בראש שיר זה של ר' שמריה דווקא רפרין אחר, המשמש בשיר ג של ר' ינון: 'ושבי יהודאי' וכו').

שיר מעין אזורי נוסף עומד לכאורה בין השיר הקלסי השקול לבין השיר המעין אזורי. המדובר בשיר 'ישושם מדברות' (ג). השיר עשוי לכאורה בתים קלסיים שקולים, אך כל אחד מהם מחולק לארבע צלעיות אשר שלוש הראשונות שבהן חורזות ביניהן והרביעית מביאה את החרוז המברית. משקל השיר הוא המשקל המכונה 'משקלו של דונש' (פעולים נפעלים ככל צלעית), והוא שכיח בשירים מן הדגם הזה, המכונה 'מרובע',³⁶ למן ימי דונש בן לברט. עם זאת, ברור שר' ינון לא ראה בטורי השיר בתים קלסיים אלא מחורזות מרובעות מעין אזוריות, שכן הוא הציב בראשו פסוק קצר, 'ושבי יהודאי בנין ומצלחין', החורז בחרוז הקבוע של השיר ומסומן בו כרפרין אחרי כל מחורזות. אין צורך לומר שבמרובע הספרדי אין כל רפרין, ושיירונו קרוב אפוא יותר לדגם המעין אזורי.³⁷

בשיר נוסף, 'אמן אמן אמן' (י), אנו מוצאים כיוון אחר של טשטוש בין הדגם החד חרוזי לבין החריזה המעין אזורית. טורי השיר מסתיימים כולם בחרוז אחד, אך שעה שבשני הטורים הראשונים אין אלא החרוז המסיים אותם, למן הטור השלישי ואילך מחולקים כל טורי השיר לארבע צלעיות, אשר שתי הראשונות שבהן חורזות זו בזו והשלישית משוחררת מחריזה.³⁸ טורים הבנויים כך (לרוב במשקל מדויק) שכיחים בספרד למן ימי ר' שלמה אבן גבירול,³⁹ אך המעבר הנעשה בתוך השיר מטורים שאין בהם חריזה פנימית לטורים שחרוזתם מעין אזורית⁴⁰ מראה על עשייה ראשונית וספונטנית בדגם.⁴¹

עירובי דגמים אנו מוצאים גם בין שירי האחרים של ר' ינון. שירו 'ידידך תושיעה' (ח) הוא שיר חד חרוזי, המחולק באופן ברור למחורזות מרובעות בעלות טורים קצרים, הקשורות זו בזו בשרשור.⁴² שירים סטרופיים חד חרוזיים שכיחים

36 ראה פליישר, מילון, עמ' 688, בערך 'מַרְבֵּעַ' (א).

37 לבד מן המשקל המדויק, העשוי להופיע לעתים בשירים מעין אזוריים, שונה השיר מן המקובל בדגם רק בהעמדת הרפרין בפני עצמו בראשו, שלא כסיום של מחורזות פתיחה החורזות בו. תופעה זו שכיחה בספרד (בהקשר של שירים בלתי שקולים) בפיוטים מסוג המסתג'אב (ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 379–380) ומצויה לעתים גם במקומות נוספים.

38 החלוקה לארבע צלעיות עולה ממקצב השיר. אמנם אין בו משקל מדויק, אבל רוב הצלעיות המחורזות עומדות על שלוש או ארבע הברות דקדוקיות, שעה שיתר הטור עומד על מספר כפול של הברות. יש להזכיר שייחוסו של פיוט זה, החתום 'אלאדקי' ולא 'ינון', אינו בטוח, אולם מחתימתו וממהלכו ברור שנכתב בסוריה בתקופתו של ר' ינון, ולכן הלימוד העולה ממנו על מצב השירה בסוריה באותם ימים מצטרף אל הממצאים הנלמדים מפיוטי ר' ינון הבטוחים.

39 הדגם שכיח בעיקר בטורי שירים מעין אזוריים. ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 354–355.

40 שיר נוסף הנפתח בטורים חד-חרוזיים ובהמשכו הופכים טוריו למעין משולשים הוא הפיוט 'לך אמר לבי נפלאים מעשיך' לר' יהודה אבן קוריש, גם הוא פייטן שישב באזור מרוחק ממרכזי הפייטנות בימיו; ראה ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין-אזוריים בפיוט הקדום', הספרות ב (תשל"ל), עמ' 199–200.

41 יש לציין שבכל שירי הסטרופיים של ר' ינון אין טוריו מחולקים לצלעיות ואין אצלו זכר לדגמים מורכבים (כחריזה מסורגת) שהתפתחו בשפע בספרד והיו ידועים בזמן הפייטן גם בקהילות המזרח.

42 השרשור חייב את ר' ינון כמובן לסיים כל מחורזת במילה המתאימה גם לחרוז וגם לאות

ברחבי המזרח בראשית המאה האחת עשרה,⁴³ ור' ינון נענה כאן למהלך מקובל בימיו.

סבוך יותר המצב בשני פיוטים אחרים. בראש שיר ד מוצבת יחידת פתיחה חריגה בצורתה:

קול ששון קול שמחה / קול חתן קול כלה
קול אומר קול אומרים / הללו את יי

יסוד המחרוזת בפסוק ביר' לג, יא: 'קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומרים וקול את ה' וגו'. התוספת 'קול אומר', המקיימת בכל כתבי היד, באה כנראה כדי לקרב את לשון הפסוק למקצב מחרוזות השיר; אך העדר כל ניסיון לחרוז את הקטע מעיד על חוסר ליטוש. הטור האחרון מופיע ברוב המקורות בנוסח 'הללו את יי', לשון שישמש, כפי שנראה, כרפרין בהמשך השיר; באחד המקורות נוסחו הוא 'הודו את יי', ונראה שמדובר ב'תיקון' של מעתיק על פי לשון הפסוק בירמיהו. לאחר מכן מתחיל השיר עצמו. המחרוזת הראשונה נפתחת בו במילת הקבע 'קול', ומהמשכה נראה לכאורה שהפיוט כוון להיכתב בדגם מעין אזורי: שלושת טוריה הראשונים חורזים ביניהם, וטורה האחרון, 'שלוש אומר יי', מביא את החרוז הקבוע (במקרה זה: שם ה'), ושונה בלשונו מן הרפרין הצפוי. אבל למן המחרוזת השנייה משתנה הדגם: הטור הרביעי הופך רפריני, ולשונו תמיד 'הללו את ה'; לאחריו מסומן ברוב המקורות רפרין נוסף, 'קול', המכוון לחזרה על מחרוזת הפתיחה בשלמותה. מנקודה זו ואילך מופיעות מילות הקבע 'קול אומרים' גם בראש הטור השלישי בכל מחרוזת. הדגם הנוצר כאן הוא אפוא דגם סטרופי פשוט, שבו כל מחרוזת (משולשת) מלווה בטור רפריני קצר שאיננו חורז בה, ובמחרוזת רפרנית (בלתי מחרוזת) נוספת. המהלך כולו חריג, והוא שב ומעיד על עשייה בלתי מיומנת בדגם המעין אזורי. אבל אפשר להניח שמחרוזת הפתיחה של השיר אינה אורגנית, ושחלוקת הקטע מבחינת תבנית המחרוזות תלויה בתוכן השיר.

באופן 'איש כברכתו' (יא) עולה תופעה דומה, אם כי כאן הפיוט יותר מסודר. המחרוזות בפיוט הזה מרובעות ובנויות על אלפבית סטרופי. כל טור רביעי בהן נפתח במילת הקבע 'וקול' ואחריה אות מחתימת שם הפייטן. בין מחרוזות השיר נעה מחרוזת רפרנית דו טורית, מחרוזת: 'יענו ויאמרו / אמן בן יפרו ירבו ויגברו'. בטור שלפני מחרוזת זו בא בדרך כלל, אחרי מילת הקבע 'וקול', כינוי למלאכים. אבל במחרוזת הראשונה לא הביא ר' ינון כינוי למלאכים (אלא להקב"ה), ושינה מטעם זה את לשון הפתיחה של המחרוזת (הנעשית אחר כך רפריין): 'ימלאךיו יאמרו / אמן בן יפרו ירבו ויגברו'. אמנם השינוי כאן אינו מהותי, אך הגמישות הניכרת ממנו אינה שכיחה בפייטנות המסורתית, והיא ראויה לציון.

החתימה הנצרכת לפתיחת המחרוזת הבאה. המחרוזת הרביעית מסתיימת משום מה במילה שאינה מתאימה לחתימה, ובראש המחרוזת החמישית אין אפוא מילת שרשור.

43 ראה: פליישר, 'עיונים בשירתו של רב האיי גאון' (לעיל, הערה 3), עמ' 266; ש' אליצור, פייטן בעידן של מפנה (לעיל, הערה 4), עמ' 95-97.

ה

תכניהם של רוב פיוטי ר' ינון נגזרים, כצפוי, מייעודי הפיוטים. פיוטי חתנים עוסקים, בדרך הטבע, בברכות לחתן ולכלה, אך המשורר, על פי מיטב המסורת המזרחית והספרדית יחדיו, משכיל לנצלם גם לעניין גאולת ישראל, תוך שימוש במטפורה המסורתית של עם ישראל כרעיה והקב"ה כדודה. הדבר בולט במיוחד לכל אורך היוצר לארוס (א). יש להבליט את מקומה המרכזי של הכלה בפיוט 'יפיפה וחמודה' (ב): בדרך כלל מרכיבים הפייטנים לשבח את החתן, ואילו כאן שתי המחרוזות הראשונות בפיוט מוקדשות לתיאור יופיה ומידותיה הטובות של הכלה, ועל החתן לא נאמר בהן אלא ש'כטח בה לב בעלה'; ושתי מחרוזות נוספות מוקדשות לשני בני הזוג כאחד.⁴⁴ לחתן בפני עצמו לא הקדיש ר' ינון בפיוט זה כל מקום. יפות במיוחד שתי המחרוזות החותמות את הפיוט, ובהן מביא הפייטן דברי הזמנה עדינים מפי הכלה הקוראת לחתן לבוא לבית שהכינה לו; במסגרת זו נרמזים טוב 'דעתו ושכלו' של החתן, ויופיו של הבית המוצע אינו רק 'בכותל כסף' ו'בעמודי ישפה', אלא קודם כול בתוכנו הרוחני: 'יקר תורה יהי מחופה'.

כמה פיוטים ראויים לציון מיוחד מבחינת תכניהם. הפיוט 'אמן אמן אמן' (י), החתום כזכור 'אלאדקי יזכה' בלבד, מביא תיאור מלא של ברכת הכהנים, למן עניית ה'אמן' המשולשת,⁴⁵ ועד לתיאור מדויק של מחוות הגוף של הכהנים והעם: ידי הכהנים הפרושות נזכרות כמה פעמים, וקהל המתברכים עומדים 'על רגליהם', אך בעיקר מעניין הציון ש'ידיהם על פניהם'. כיסוי הפנים בידיים על ידי המתברכים קשור אולי בהימנעות המסורתית מלהסתכל בכוהנים המברכים.⁴⁶

נושא מיוחד בחר ר' ינון לפייט בסליחה 'אטמה כל פה' (יב). בפיוט זה הוא מפרט ימי תעניות החלים מדי חודש בחודשו, על פי רשימה המכונה 'מגילת תענית בתרא' ומופיעה בספר הלכות גדולות, בסידור רב עמרם גאון ובמקורות רבים נוספים.⁴⁷ רשימה זו התפתחה, כפי שברור היום, מרשימה ארץ ישראלית

44 בטורים 15–16 מתייחס ר' ינון אל כל אחד מהם בנפרד, אך מציב אותם זה לצד זה באופן סימטרי, כאשר הכלה מדומה לחמה והחתן לירח; ייתכן שאף בדימויים אלה נרמז יתרון לכלה.

45 בעיה מסוימת עולה מן הטור השני, המתאר לכאורה את הכהנים המברכים בשם המפורש ואת העם הנופלים על פניהם בשמעם אותו. תיאורים אלה מתאימים לברכת הכהנים במשכן ובמקדש (ראה בביאור הטור), אך לא בבתי הכנסת; הם עומדים בסתירה לעניית האמן המשולשת שנזכרה בטור הראשון, מנהג שלא היה קיים במקדש (ראה משנה תמיד ז, ב).

46 ראה בבלי חגיגה טז ע"א: 'כל המסתכל בשלשה דברים עיניו כהות: בקשת, ובנשיא, ובכהנים' (והשווה להסברו של רש"י שם: 'שהשכינה שורה על קשרי אצבעותיהם'). על פי ההמשך שם מדובר אמנם בכוהנים שבמקדש בלבד, אבל בקהילות ישראל נהגו עד היום להימנע מלהסתכל בכוהנים. וכבר במשנה (מגילה ד, ז) הורו לכוהנים שידיהם מושכות תשומת לב יתרה (משום מום או צבע חריג) שלא ישאו את כפיהם, אך שם ייתכן שחוששים להיסח הדעת.

47 ראה: ע' הילדסהיימר (מהדיר), ספר הלכות גדולות, חלק ראשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 396–398; ד' גולדשמידט (מהדיר), סדר רב עמרם גאון, ירושלים תשל"ב, עמ' צא–צב. הרשימה מופיעה גם במחזוריים וספרי הלכה רבים מתקופת הראשונים (כמחזור ויטרי, טור,

קדומה המתועדת לראשונה בפיוטי ר' אלעזר בירבי קליר ור' פינחס הכהן.⁴⁸ בגניזה הקהרית עדיין מצויות רשימות צומות הקרובות מאוד בנוסחיהן לרשימות שבפיוטים הקדומים,⁴⁹ ולצדן רשימות בנוסחים מורחבים ושונים, כולל נוסח מגילת תענית בתרא.⁵⁰ העובדה שר' ינון מפייט דווקא את נוסח הרשימה המאוחרת מעידה בה שהיא הייתה מצויה בסוריה בזמנו. אפשר שהרשימות הארץ ישראליות הקדומות לא היו ידועות שם עוד. גם ציון מועדה של תענית אסתר ב"ג באדר מעיד על השפעה בבליית מובהקת.⁵¹

רשימת התעניות איננה משמשת מסגרת תבניתית למחרוזות המרובעות של הסליחה, ור' ינון פותח את יצירתו בשתי מחרוזות כלליות, ולאחר מכן מקדיש לכל אחד מן הצומות מקום כפי הנצרך לו לסיפור האירוע: הוא עשוי לצופף שלושה צומות במחרוזת אחת (ראה דרך משל בטורים 10–12), ומצד שני להקדיש מחרוזת שלמה לתענית אחת בלבד (ראה טורים 13–16). העדר כל קשר בין גבולות המחרוזות המרובעות לבין סדר הרשימה המתפייטת בולט בעיקר במקומות שבהם דיון באחד הצומות נפתח במחרוזת אחת וגולש למחרוזת הבאה אחריה (ראה

שולחן ערוך ועוד), והיא עומדת לראות אור על פי עשרות מקורותיה במהדורות, במחקר העומד להתפרסם בקרוב. רשימת התעניות אצל ר' ינון מתאימה במלואה לרשימה שבמגילת תענית בתרא, גם במבחר הצומות, גם ברוב תאריכיהם וגם בפרטי התיאורים של האירועים השונים. רק במקומות ספורים באים שינויים הראויים לציון, ורובם חסורים בשיבוש, כפי שיוסבר בביאור השיר (לטורים 20, 50, 51). כאן יש לציין שני צומות סמוכים שאינם נזכרים בפיוט: תענית י"ח באב (כביית הנר המערבי) ותענית ז' באלול (מות המרגלים). לכאורה אפשר היה להעלות על הדעת שנשמטה מן הטקסט מחרוזת שעסקה בצומות אלה (אחרי טור 36), אולם הרצף המתוקן של האקרוסטיכון האלפביתי איננו מאפשר השערה זו. אי אפשר גם להעלות על הדעת שהצומות הללו לא היו ברשימה שלפני ר' ינון: הם קבועים בכל נוסחי מג"ת בתרא, והשמטתם מותירה את חודש אלול בלא כל תענית. נראה אפוא שר' ינון דילג על הצומות הללו בשגגה תוך כדי כתיבת פיוטו. כנגד השמטה זו, מוסיף ר' ינון על הרשימה המקורית את תענית אסתר ב"ג באדר. צום זה מופיע במקורות ספורים של מגילת תענית בתרא, ואפשר שנוסח מן הסוג הזה עמד לפני ר' ינון, אבל ייתכן שהוא הוסיף אותו מדעתו, משום שצום זה כבר פשט בימי וחסרונו ברשימה הפריע לו.

48 ראה: ע' פליישר, 'קומפוזיציות קלירות לתשעה באב', *HUCA* מה (תשל"ד), חלק עברי, עמ' טו–יז, כא–כג; א' מרמרטשטין, 'קידוש ירחים דרבי פנחס', הצופה לחכמת ישראל ה (תרפ"א), עמ' 229–231; ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 239–246. אני מתכוונת להרחיב בעניין זה במחקרי שצוין בהערה הקודמת.

49 דוגמא לאחת מהן ראה אצל: ע' פליישר, 'הדותה-הדותה-חדותה: פולמוס ושברו', תרכ"ן נג (תשמ"ד), עמ' 94–95.

50 רשימה המכילה הרחבות ושינויים ייחודיים נדפסה אצל מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' קמא–קמב. רשימות נוספות ממקורות מגוונים תורפסנה א"ה במחקרי הנזכר קודם.

51 תענית אסתר ב"ג באדר נקבעה בכבל בתקופת הגאונים. 'צום פורים' של בני ארץ ישראל כלל באותם ימים שלושה ימים, שני וחמישי ושני, בסמוך לחג הפורים. ראה מ' מרגליות, מועדים וצומות בארץ-ישראל ובכבל בתקופת הגאונים, ארשת, ירושלים תש"ד, עמ' ריד–רטז; ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראליים מן הגניזה', קבץ על יד יג (כג, תשנ"ו), עמ' 11–9.

בטורים 20–23; 31–36). עם סיום הרשימה מוסיף ר' ינון עוד שתי מחרוזות המסכמות את הדין ושבות ומביאות לשונות זעקה וקניה.
בראש הסליחה בא תיאור ייחודי של הפייטן המספר איך הוא עומד לפני קהלו ומתאר את השפעתו הצפויה על שומעיו: 'אַאָטָמָה כָּל פֶּה מְלַרְנֵן בְּאַבְלִי / אָבְכָה וְאַבְכָה הָעוֹמְדִים לְמוֹלִי'. תיאורים אלה נדירים בפייטנות הקדומה, אך מצויים בה בכמה פינות; הם מתרבים אצל פייטנים המצויים במקומות מרוחקים ממרכזי הפיוט הגדולים, כר' אמת' בר שפטיה באיטליה ור' יוסף אלברדאני בבבל.⁵²

1

לשון פיוטיו של ר' ינון שקופה וזורמת. היא נקיייה מכל הצטעצעות, אך בשום אופן איננה דלה או רדודה. בניגוד לפייטנים קדומים, או אף לגדולי הפייטנים בארץ ישראל בראשית המאה האחת עשרה (כר' שמואל השלישי), אין בפיוטיו גודש של מדרשים, אך מפיונות דבריו ניכר שתלמיד חכם היה ותורתו מבצבצת מבין שורות שיריו.

ר' ינון מכיר את המסורת הלשונית הפייטנית המזרחית, אבל אינו משפיע על פיוטיו צורות לשון מחודשות ממורשתה.⁵³ עם זאת, אין הוא נוטה לקבל את הדרישה הספרדית ללשון מקרא בטהרתה.⁵⁴ מדוחק המשקל הוא מחדש דווקא בהקשר 'ספרדי' של שיר שקול את הפועל 'יץ' (=ינץ; ח, 8). בולטים אצלו במיוחד חידושי לשון עבריים בהשפעת שרשים ארמיים, כגון 'צְכִי' (=רצוני; א, 31; ה, 25); 'לְפָרְקִי' (=לגאלני; ה, 5; ז, 4); או 'תְּשָׁחִילִי' (=תוציאני; ה, 13).⁵⁵ למרות ההשפעה הספרדית על צורות שיריו, לא הפנים ר' ינון בר צמח את חידושיה הפואטיים של האסכולה הספרדית, ואין הוא עושה כמעט כל שימוש

52 ראה ראה: ט' בארי, 'לחולדות משפחת חזנים בבבל', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מחקרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 256–258, ובמצוין שם, הערה 257. על פי לשון פיוטנו ייתכן שר' ינון הושפע מהקדושה הקלירית לתשעה באב 'אאבִיך ביום מבך' (עיין בביאור הטור), אשר גם בה מתאר הפייטן את עמידתו לפני התיבה והשפעתו על הציבור (ראה: בארי, שם).

53 במקרה אחד מצאנו אצלו את השם הפייטני המקוצר 'צול' (=מצולה; ה, 13); במקרה אחר, בהקשר 'מסורתי' של האופן לויחי, הוא אומר 'כגע' (יא, 2), צורה הכוללת שתי דרכים פייטניות: הפועל המקוצר וכ' השימוש לפני פועל נטוי (ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 270); פועל מקוצר נוסף — 'על' (=עלה) — מופיע בפיוט לחתן (ב, 8). פועל פייטני גזור שם הוא 'תרטה' (מלשון רטייה; ה, 35). אולם דוגמאות כגון אלו נדירות ביצירתו. שימושים תחביריים פייטניים אחרים העולים אצלו הם סמיכות הפוכה ('ודודי עינייני'; א, 16), סמיכות הנדרפים ('נתיב ארחם'; ג, 14) וסמיכויות תיאור הפוכות (כגון 'יושר מהלך' [א, 10], 'טוב מורים' [=מור טוב; ג, 32] או 'נעים קול' [ד, 23]).

54 על לשון השירה בספרד ראה: פגיס (לעיל, הערה 31), עמ' 51–70; שירמן ופליישר (לעיל, הערה 3), עמ' 37–47. יש לציין שגם בשירת הקודש הספרדית לא מומשו דרישות אלו במלואן מעולם.

55 ראה גם את הצורה 'בְּשָׁלֵם' (א, 2). במקרה זה השורש קיים גם בעברית, אך צורת השם ארמית.

בקישוטי שיר המאפיינים אותה, כצימודים או משחקי לשון אחרים. השפעת המורשת הפייטנית ניכרת אצלו יותר, והיא בולטת במיוחד בשימוש בכינויים. כמקובל בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת, רוב כינוי שקופים ובהירים, והוא משלב אותם במיומנות ובלי להכביד על היצירות.⁵⁶ פיוטי ר' ינון, ובעיקר שיריו לחתנים, שופעים לשון ציורית עשירה, אך לא מפתיעה: לרוב המטפורות והדימויים הבאים אצלו ניתן למצוא שורשים מקראיים, כמקובל בפייטנות לדורותיה. מבנים מטפוריים מורכבים כסמיכות המטפורית, המטפורה השלילית, הנימוק המדומה וכיוצא באלו אמצעים רטוריים הנפוצים בשירה בספרד אין הוא מכיר כלל.⁵⁷ עם זאת, הוא עשוי לפתח ציור אחד לאורך כמה טורים ולהעניק לו חיות חדשה.⁵⁸

ר' ינון מכיר גם את קישוטי התבנית הפייטניים האופייניים, אך גם בשימוש בהם ניכר טעמו הטוב: אין הוא גודש בהם את פיוטיו באופן מצועצע, וגם כאשר הוא בוחר להשתמש בהם אין הוא משתעבד להם והוא מותיר לעצמו מרחב של גמישות. לקישוט המרכזי בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת, אשר כמעט אין מקום פנוי ממנו, הוא הסיומת המקראית, אין ר' ינון מרגיש מחויב אלא במקום שבו מסורת בת שנים רבות דרשה זאת: בגוף היוצר; וגם בו הוא משלב סיומות מלוקטות, המאפשרות לו חופש תנועה.⁵⁹ בשירים אחרים הוא נוטה לעתים לסיים

56 על אופי הכינויים בתקופה ראה: ש' אליצור, פיוטי ר' אלעזר בירבי קילר, 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 69–73. כינוי פייטני אופייני, אך חריג באופיו החידתי מעט אצל ר' ינון, הוא 'טבור' (כינוי לארץ; ה, 14). טעם מסוים של חידתיות יש אצלו בכינויים שאין בהם אלא רמז מספרי, כ'שלישי' (ז, 6) או 'שבעה ושמונה וארבעה' (ח, 4; ראה פירוש בביאורי הפיוטים). הכינויים האחרים בפיוטיו שגורתיים יותר, כגון 'שונא' (פרעה; א, 28); 'צור' (הקב"ה; ה, 13); 'הגרי' (הערים; ז, 5); 'שחורה' (ישראל; ט, 2); 'בית מה נורא' (המקדש; ט, 4) ועוד. בולטים במיוחד הכינויים למלאכים באופן לוחי (יא), הנבחרים על פי אותיות שמו של ר' ינון ('נוצצי אורה', 'ותיקי מתוחים', 'נושאי כס רומו', 'ברקי המולה' ועוד). כינויים רחבים יותר הם דרך משל 'בת שלושת יסודי עולם' (כינוי בתוך כינוי, לישראל ולאבות; א, 1); 'עם כפר ניב ישלמה' (ישראל; ו, 1); 'נם לי יאורי' (פרעה; ז, 2).

57 על אמצעים ייחודיים אלו ראה: ד' פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו, ירושלים תשל"ל, עמ' 64–86.

58 כך, דרך משל, כשהוא משתמש במטפורה המקראית השגורה הממשילה את ישראל לגפן נטועה ומבקש שהקב"ה ישוב ויטע את העץ כגפן שורקה ('לְנִטְעֵי כָּה לְסִרְקֵי'; ה, 7), הוא ממשיך ומבקש שלא להיעקר עוד מן הארץ בלשון 'כָּל תְּהַשְּׁנִי' (שם, 8), הנופל על עקירת צמחים, ואף מוסיף בראש המחרוזת הבאה ומבקש על הנטע שלא ייבש: 'נִטְעֵי כָּה יִתְטַב'. וראה את פיתוח מטפורת העדר האור (כסמל לגלות) שם, טורים 21–22. מיומנותו ניכרת במיוחד בפיתוח מטפורת האירוסין והחתונה כסמל ליחסי כנסת ישראל ביוצר לארוס (א), כפי שכבר הזכרנו. מצד שני, עשוי ר' ינון לערב במשפט אחד מטפורות משני תחומים שונים. כך, דרך משל, הוא מאחל לחתן 'שיחניט אפרוחים' (ג, 17). הפועל 'יחניט', הלקוח מתחום הצומח, קשור למטפורה הממשילה צאצאים לפירות; ואילו ה'אפרוחים' הם מטפורה מתחום החי.

59 הסיומות משולבות ביוצר לארוס (א) בחן רב, ואינן מכבדות על מהלכו. הוא אף מוציא חלק מהפסוקים מהקשרם ומעניק להם משמע מטפורי רענן בהקשר החדש. כך, דרך משל, הכתוב 'בתולה ואיש לא ידעה' מוסב על עם ישראל בסמוך לגאולתו ממצרים (טור 27), ו'כלי כסף וכלי זהב ושמלות' הפוכים להיות 'מזהר הבתולות' הניתן לו (29–30). במקרה אחד (33) הוא אף משנה את לשון הפסוק כדי להתאימו לגוף הדקדוקי הנצרך בשיר.

את מחרוזותיו בקטעי פסוקים, אך אינו משתעבד להם ומשנה אותם על פי הנצרך לו.⁶⁰ בכמה מפיוטיו הסטרופיים (ג, יא, יב) אין הוא מביא סיומות מקראיות כלל, שלא כנהוג בימיו. בשניים מפיוטי ר' ינון עולה קישוט תבנית אחד נוסף: מילת קבע (פיוטים ד, יא); פיוט אחד שלו (ח) מעוטר בשרשור קישוטי.

ר' ינון בר צמח לא היה מגדולי הפייטנים בזמנו, אבל היה ללא ספק משורר מיומן שיצירתו מלאת חן ושופעת חיוניות רעננה. בסוגי שיריו, בייעודיהם ובתבניותיהם משתקף מרחקו הרב ממרכזי הפייטנות הגדולים בימיו: הוא הכיר את מורשת הפיוט המזרחי ואת מהלכיה ה'מודרניים' בימיו, ואף נחשף לחידושים המגיעים מקצה מערב, מהמרכז המתפתח בספרד; אך בין כל אלה הוא נע בדרכו שלו, ביצע את בחירותיו על פי טעמו, והתמודד בדרכו הייחודית עם צורות שיר חדשות. אוסף שיריו מלמד גם על בני מקומו, שביקשו לעטר את ימי שמחתם בדברי שיר, חיבבו פזמונות ופיוטים, ואף הצמיחו מתוכם את משוררנו, בן צמח.

60 כך דרך משל מביאות רוב מחרוזות הפיוט 'יפיפה וחמודה' (ב) סיומות מקראיות, אך בטור 12 הוא משנה את הפסוק 'תאמר ינתן לה' ל'תאמר וינתן לה', ובטור 30 הוא מחליף את עמודי הכסף שבפסוק בעמודי ישפה, לצורך החרוז. שימוש חלקי בסיומות מקראיות עושה ר' ינון בפיוט 'מנחם וגם צמח' (ה): רק כמחצית ממחרוזות פיוט זה נחתמות בפסוקים, כנראה באופן אקראי.

פיוטי ר' ינון בר צמח

פיוטים לחתנים

א. יוצר לארוס

אָמַנְם בַּת שְׁלוֹשֶׁת יְסוּדֵי עוֹלָם
בְּחֻמְשָׁה דְּבָרִים קְנִיתִיךָ בְּשֵׁלֶם
וְאַרְסְתִּיךָ לִי לְעוֹלָם

גְּאוּלָּה מְנוּף לְסוּף קֶץ הַנֶּשֶׁפֶט
דְּנִיתִי גּוֹי מַעֲבִידֶךָ בְּקוֹ מִשְׁפָּט 5
וְאַרְסְתִּיךָ לִי בְּצִדִּיק וּבְמִשְׁפָּט

הַעֲבֵרְתִּיךָ בֵּינִי וְקָרַעְתִּי תְּהוֹמִים
וְהֶאֱזַנְתִּיךָ בְּסִינֵי אֲמָרִים נְעִימִים
בְּחֶסֶד וּבְרַחֲמִים

בְּרַחֲמִים | יְקוֹבְצוּ בְּנֵיךָ בִּיּוֹשֶׁר מִהֶלֶךְ 10

א

מקורות: קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 11.14 (כולו, נוסח היסוד); ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2159/41 (רק 1-2 'דברים', ללא שינויי נוסח; בראשו הכותרת: לינון ב צמח זל יוצר ארוס).

הפיוט עוסק בקשר בין עם ישראל להקב"ה, ביציאת מצרים ובגאולה העתידה, תוך שימוש במטפורות של אירוסין, דוד ורעיה, והוא כולו דברי הקב"ה על כנסת ישראל. 1 בת ... עולם: כנסת ישראל, זרע שלושת האבות. 2 בחמשה דברים קניתיך: ייתכן שמכוון לחמישה דברים שמתוכם גאל ה' את ישראל ממצרים; השווה ירושלמי תענית א, א, דף סג ע"ד: 'מתוך חמשה דברים נגאלו ישראל ממצרים, מתוך הקץ, מתוך צרה, מתוך צווחה, מתוך זכות אבות, מתוך תשובה'. אך אפשר שהכוונה שהקב"ה קנה את ישראל בין חמישה דברים שקנה לו בעולם, על פי אבות ו, י: 'חמשה קנינים קנה הקדוש ברוך הוא בעולמו ואלו הן, תורה קנין אחד, שמים וארץ קנין אחד, אברהם קנין אחד, ישראל קנין אחד, בית המקדש קנין אחד'. בשלום או בשלמות. 3 [וארסתיך לי לעולם: הושע ב, כא, וההשלמה על פי הפסוק. 4 מנוף: ממצרים. לסוף קץ הנש[פ]ט: כאשר תם מועד העבדות שנידונו בו ישראל. 5 גוי מעבדיך: את העם ששיעבד את ישראל, המצרים. בקו משפט: במידת הדין, על פי מעשיהם. 6 וארסתיך ... ובמשפט: הושע שם. 8 והאזנתיך: והשמעתי לך. 9 בחסד וברחמים: הושע שם. 10 ביושר

נְהָלִים בָּאִין נִמְשָׁל וְנִחָשֵׁל וְנִשְׁלָךְ
שָׂאִי סָבִיב עֵינֶיךָ וְרָאִי כֹלָם נִקְבְּצוּ בְּאוֹרְךָ / קֹד־וֹשׁ

זִיהֲרִיתִךָ דְּתִי וּבֹל אֲרָאךָ תְּמוּנָה
חִיבְּתִיתִךָ מְכֹל וְנִשְׁאֲתִיתִךָ בְּאִמָּנָה
וְאַרְסִיתִךָ לִי בְּאִמָּנָה 15

טַעֲמִי הִשְׁמַעְתִּיךָ וְדוּדִי עֵינֵינִי
יִקְרִי שִׁפְנָתִי כְּתוֹכְךָ בְּבֵית מַעוֹנֵי
וְיִדְעַת אֶת יְיִי

כֵּן לְעֵתִיד אֶכּוֹנֵן הִרְסוּתִיךָ
לְזִכּוֹר עִם בְּרִית אֲבוֹתֶיךָ 20
חֶסֶד נְעוּרֶיךָ אֶהְבֵּת כְּלוּלוֹתֶיךָ

כְּלוּלוֹתֶיךָ | וְלִכְתֹּךָ אַחֲרֵי אֵל אֲרָצִי
נִצַּח אֶזְכּוֹר [ט] לְאִיךָ בְּקִבְצִי
כִּי יָמִין וְשְׂמָאל [תְּפֹרֵצִי] / נָ[ם] קֹד־וֹשׁ

מִתְרַפֶּקֶת עַל דֹּדָה וְרוּעָה 25
נִגְלִיתִי לְפָדְעָה בְּעוֹדָה בְּמַצָּעָה
בְּתוּלָה וְאִישׁ לֹא יִדְעָה

שׁוֹנָא כְּהִפְרִיכָה בְּקִשּׁוּוֹת סְבָלוֹת
עַל כֵּן חִיבְּתִיתִי לְשִׁקּוֹל כְּמַהֲרַת הַבְּתָלוֹת
כְּלִי כֶסֶף וְכָלִי זָהָב וְשִׁמְלוֹת 30

מהלך: בדרכים ישראל. 11 באין נמשל: בלי שיהיה בהם איש משועבד למושל זר. ונשלך: ומושלך, ודחור. 12 שאי ... לך: יש' מט, יח; ס, ד. 13 זיהרתיך דתי: המשך תיאור מעמד סיני: הזהרתי אותך על תורתך. ובל אראך תמונה: ולא הראיתי לך דמות או תמונה בעת המעמד; השווה דב' ד, טו. 14 באמנה: כאומן המטפל בתינוק (השווה במ' יא, יב; אס' ב, כ). 15 וארסתיך לי באמונה: הושע ב, כב. 16 טעמי: מצותי. ודודי עינייני: סמיכות הפוכה, כמו 'וענייני דודי', ודברי אהבתי. 17 בבית מעוניי: במקדש. 18 וידעת את יי: הושע שם. 20-10 לזכור ... כלולותיך: ואזכור בנוסף לברית האבות גם את חסד נעוריך וכו'. חסד ... כלולותיך: יר' ב, ב. 23 [ט] לאיך בקבצי: על שום יש' מ, יא. 25 מתרפקת על דודה: כינוי לישראל, על פי שה"ש ח, ה. 26 לפדעה: לפדוה (השווה איוב לג, כד). בעודה במצעה: בעודה בערש ילדותה. 27 בתולה ... ידעה: בר' כד, טז, וכאן מוסב על ישראל בראשית היותם לעם. 28 שונא: פרעה. כהפריכה: כאשר שיעבד אותה בפרך. בקשיות סבלות: צ"ל: בקשיות סבלות, בסבל קשה (השווה שמ' ו, ז, וניקדתי 'סבלות' על פי פסוק זה, אף על פי שכאן הוא בנפרד וראוי לכאורה לנקד 'סבלות'). 29 לשקול כמהר הבתלות: כדינו של האונס נערה (שמ' כב, טז), וכאן הוא מטפורה לכלים ששאלו ישראל כשיצאו ממצרים (כמפורט בטור הבא). 30 כלי ... ושמלות: שמ' יב, לה. 31 פדיתה: צ"ל כנראה: פְּדִיתִיךָ (דברי

פדיתה בגדלי בְּרִדְפָּה צָכִי
צִינְתִּיהָ בְּכִיסוֹס לְנִהְלָה לְאִי
וְאוֹמֵר לָהּ בְּדַמִּיָּךְ חִי

חִי | בְּדַמִּיָּךְ יָקָר [...] מוֹצָה
בְּשָׁנֵי דָמִים הִתְבוֹסְסִי לְאַמְצָה 35
יָפָה אֶת רַעֲיָתִי כְּתִרְצָה / נָם קְדוֹשׁ

קוּמִי שְׁבִי בְּשִׁלּוֹשׁ נִקְנִית
רֹאשׁ פָּנָה אַעֲלֶה אֲכֵן נִשְׁאֵת
עוֹד אֶבְנֶנָּה וְנִבְנֶנָּה

שְׁמַעֲנִי קוֹל הַמּוֹן חוֹגְגִי סִפִּיךְ 40
תוֹפְפִי עַל עֲלָמוֹת שִׁיר כִּי בְּכַפִּיךְ
עוֹד תַּעֲדִי תַפִּיךְ

צֹר לִי הַמָּקוֹם יִשְׁמִיעוּךְ בְּנִיךְ
מִי אֵלֶּה כָּעֵב תַּעֲפִינֶה לְאַרְמוֹנֶיךְ
עוֹד יֵאֱמָרוּ בְּ[אַזְ]נֶיךְ 45

בְּאַזְנֶיךָ | חֲזוֹן יִתְנַבְּאוּ [...]
[ח]קִי וְרַדִּי בְּנוֹגְשֵׁיךְ וְרֹדֶיךְ
מָה יָפוּ דְ[וֹדֶיךָ] / נָם קְדוֹשׁ

הקב"ה, כמו בכל הפיוט; וגם בטור הבא נכתב 'ציינתה' ותוקן בין השיטין ל'ציינתיה'). ברדפה צביי: כאשר עשתה את רצוני (צביי', בהשפעת הארמית). 32 לאויי: למקדש. 33 ואומר ... חיי: על פי יח' טז, ו, ובפסוק: 'ואומר לך', והותאם כאן ללשון נסתרת. 34 [...] מוצה: בכתב היד נראה לכאורה: 'רמוצה', אך הזווית של הר' אינה רגילה, וייתכן שנמחק קו נוסף מן האות; ואולי הוא: 'חמוצה', כלומר מתבוססת בדם (השווה יש' סג, א), ומשמעו: הטבולה בדם יקר, הוא דם המצוות (ראה בביאור הטור הבא). 35 בשני דמים התבוססי: זכי לגאולה בזכות שתי מצוות הנעשות בדם: הפסח והמילה; השווה שמר"ר יז, ג: 'ובב' דמים ניצולו ישראל ממצרים, בדם פסח ובדם מילה, שנא' 'ואומר לך בדמך חיי ואומר לך בדמך חיי' (יח' טז, ו, וראש הפסוק: 'ואראך מתבוססת בדמך'), בדם פסח ובדם מילה'. לאמצה: כדי להתחזק ולהיגאל. 36 יפה ... כתרצה: שה"ש ו, ד. 37 קומי שבי: לשון יש' נב, כ. בשלוש נקנית: כינוי-פנייה אל כנסת ישראל, המשולה בפיט לאישה הנישאת לבעלה, שנאמר בה: 'האשה נקנית בשלש דרכים ... בכסף בשטר ובביאה' (קידושין א, א). 38 ראש ... נשאת: המילים 'אכן נשאת' אינן נהלמות וגם החרוז לקוי, ונראה שצריך להיות במקומן: אֶכֶן נִשְׁנֵאת, כלומר ארומם האבן המאוסה (משל לישראל שבגלות) ואהפוך אותה לראש פינה, על פי תה' קיח, כב. 39 עוד אבנך ונבנת: יר' לא, ג. 40 חוגגי ספיך: הבאים לחוג בירושלים. 41 על עלמות שיר: על פי תה' מו, א. כי בכפיך: יורד אל הטור הבא: 'עוד תעדי' וכו'. 42 עוד תעדי תפיך: יר' שם. 43 צר לי המקום: ציטוט דברי הבנים, כלשון יש' מט, כ (ראה בטור 45). 44 מי ... תעופינה: יש' ס, ח. לארמוניך: לירושלים ולמקדש. 45 עוד יאמרו באזניך: יש' מט, כ. 48 מה יפו ד[וֹדֶיךָ]: שה"ש ד, י, וההשלמה על פי הפסוק.

ב. רהט לחתן

ישמח חתן

יְפִיפִיָּה וְחִמּוּדָה
נְאֻדָּרְת מִפִּטְרָה
וְתוֹרַת חֶסֶד לְמוּדָה
נָאָה עוֹד בְּכָל מִדָּה
יִרְאֵת יְיָ מְלֻמָּדָה 5
בְּטָרֶם תַּחֲלִיל יְלָדָה

בְּטַח בָּהּ לֵב בַּעֲלָהּ
יוֹם שְׁעָל בְּגוֹרְלָהּ
רְאוּת בָּנִים סָבִיב לָהּ
בְּטָרֶם יָבֹוא חֶבֶל לָהּ 10
וְכָל אֲשֶׁר תִּשְׁאַל לָהּ
תֹאמַר וַיִּנָּתֶן לָהּ

צָאוּ וַרְאוּ בְּנוֹת צִיּוֹן
מַחֲזוּ יָפִים בְּחֻצֵּיָן
חֲמָה הִיא לָהּ דְּמִיּוֹן 15
וְהוּא כִּירִיחַ בְּגֻאִיּוֹן
עַל מְרֹאֲיָתָם כְּצִבְיוֹן
אֶמְרוּ בְּרוּךְ אֵל עֲלִיּוֹן

ב

מקורות: אוקספורד, הבורליאנה Ms. Heb. f. 58 (2853/9) (נוסח היסוד, ג); פילדלפיה (לשעבר אוסף דרופסי קולג'), 300 (1-30; אחרי כל מחרוזת מסומן הרפרין 'ישמח', א); קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 38a.127 (6), רק מילת 'בטרם', 7-18, ב). שינויי נוסח: כותרת: אחר לחתן א 2 כמרגלית וכפטרדה א 3 חסדן כתב אמת ותיקן ג 4 עורן היא א 8 שעלן עלה א 11 כל אב / תשאל להן היא שאלה א תשאלה ב 14 מחז ב מחזה א / יפה א 15 היא להן היא א היא בלי ב 17 ועל אב / בצביון א

1 יפיפיה וחמודה: היא הכלה. 2 נאדרת מפטרדה: יפה יותר מאבן חן; ובמקבילה: כמרגלית וכפטרדה. 3 ותורת חסד למודה: כאשר חיל, על פי מש' לא, כו. 4 בכל מדה: בכל הליכותיה. 6 בטרם תחיל ילדה: יש' טו, ז, וכאן מאחל הפייטן לכלה שתזכה לבנים בלא צער. 7 בטח ... בעלה: מש' לא, יא. 8 שעל: שעלה. 9-10 ראות בנים ... חבל לה: שוב ברכה לבנים בלא צער, על פי המשך הפסוק ביש' טו, ז. 11-12 וכל אשר ... וינתן לה: כל משאלותיה ובקשותיה יימלאו, והלשון על פי אס' ב, יג. 13 צאו ... ציון: על פי שה"ש ג, יא. 14 מחזו: צ"ל כבמקבילה: מחז, מראה. יפים בחזיון: החתן והכלה היפים למראה. 15 חמה ... דמיון: הכלה דומה לשמש ביפיה (ובמקבילה: 'בלי דמיון', כלומר שאפילו לשמש אי אפשר לדמותה מרוב יפיה). 16 והוא: החתן. כיריח בגאיון: דומה לירח בגאווה ובגודלותו; ומילת 'בגאיון' קשה לקריאה ומסופקת (בכל המקורות). 17 כצביון: נראה יותר נוסח המקבילה: בצביון, בתפארתם. 18 ברוך אל עליון: בר' יד, כ. 19 צפון טובו: מטובו הצפון של

צפון טובו יִשְׁבִּיעַם
מִכּוֹן קָדְשׁוֹ יִנְטֹעַם 20
חֵן יַעֲטֵם לְעֵין כָּל עַם
וּבִמְרֹעָה טוֹב יִרְעֵם
וְיִשְׁגְּשֹׁג פְּרִי נִטְעֵם
וְנוֹדַע בְּגוֹיִם יִרְעֵם

בְּחֻכְמָתָהּ פִּתְחָהּ פֶּה 25
יְדִידִי רוּחַ וְאֵל תִּרְפֶּהּ
בֵּיתִי נִבְנָה מִיּוֹפָה
יִקָּר תּוֹרָה יְהִי מִחּוּפָה
בְּכוֹתֶל כֶּסֶף מְצוּפָה
עַל עַמּוּדֵי יִשְׁפָּה 30

יְדִיד לְבִי וּחְכִלִּילוֹ
נָעִים בִּי עַל חֻבְלוֹ
וּלְפִי דַעְתּוֹ וְשִׁכְלוֹ
נִפְתִּי עֲרָשִׁי מוֹר לוֹ
דּוֹדִי לִי יֵאָנִי לוֹ 35
עַל כֵּן הָמוּ מַעֲי לוֹ

22 ירעם] יהי מרעם א 24 בגויים א 27 בית א

הקב"ה. יִשְׁבִּיעַם: ניקדתי את הע' בקמץ (כאן ובטורים 20, 22) לשם תקנת החרוז, אך ייתכן שהפייטן ניקד בצירי ולא הקפיד בחריזתו. 20 מִכּוֹן קָדְשׁוֹ: בארץ ישראל ובמקדש (השווה שם' טו, יז; מל"א ח, יג). 21 יַעֲטֵם: ילבישם. 22 וּבִמְרֹעָה טוֹב יִרְעֵם: על פי יח' לד, יד. 23 וְיִשְׁגְּשֹׁג: ויצמיח, כלומר וירבה. פְּרִי נִטְעֵם: את צאצאיהם. 24 וְנוֹדַע בְּגוֹיִם זֶרַעִם: יש' סא, ט. 25 בְּחֻכְמָתָהּ פִּתְחָהּ פֶּה: מוסב על הכלה, על פי מש' לא, כו (השווה לעיל, 3). 26 יְדִידִי וכו': דברי הכלה אל החתן (עד סוף הפיוט). יְדִידִי: פנייה אל החתן. רוּחַ: מהר לבוא לביתי. 28 יִקָּר ... מִחּוּפָה: הבית הנבנה ייוסד על לימוד התורה. 29–30 בְּכוֹתֶל ... יִשְׁפָּה: תיאור הבית הנבנה כמצופה כסף ובנוי על אבני חן, ועל פי הטור הקודם הם מטפורות לתורה ולמצוות. 31 יְדִיד: בכתב היד נראה לכאורה: 'יריד', ותיקנתי על פי העניין. וּחְכִלִּילוֹ: לשון זה (שעניינו אדמימות) קשה כאן, ואולי צ"ל: 'וְכָלִּילוֹ', כלומר ועטרתו. 32 נָעִים ... חֻבְלוֹ: אולי: טוב לי שנפילתי בחלקו; אך הנוסח חשוד. 33 וּלְפִי דַעְתּוֹ וְשִׁכְלוֹ: וכראוי לחכם כמותו. 34 נִפְתִּי עֲרָשִׁי מוֹר: בישמתי את מיטתי, על פי מש' ז, יז. לו: בעבורו. 35 דּוֹדִי וכו': שה"ש ב, טז. 36 עַל כֵּן ... לו: יר' לא, יט.

ג. רהט לחתן

ושבי יהודאיי בנין ומצלחין

ישושום מדברות
ותגלנה יערות
ותתן לדורות
וכלתו שמחים 5

פזמון

נשמות יושבו
ישע ישאבו
וששון יקשיבו
ויהי מצליחין

פזמון

וירצה צורם כם 10
וישריש את אבם
ועל שולחן טובם
יעונגו אורחם

פזמון

ג

מקורות: קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 8K 14.4 (נוסח היסוד חוץ משורות 30-33, 38-41, ג); ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2888/20 (כולו, על פיו שורות 38-41, א); שם 3333/1 (מועתק בדילוגים, רק שורות 1-5, 10-13, 18-20, 9, ב); שם 2975/10 (8 'קשיבו'—19, ג); פריס, מוצרי IV 162 (23 'ופליל'—37, מסמן את הפזמון 'סאבי', 'שבי' או 'ושבי' אחרי כל מחרוזת, על פיו שורות 30-33, ד); קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 10 H 3.10 (14-31, 38-41, ה). נדפס: י' דוידזון, גנוי שכטר, ג, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 279-280. שינויי נוסח: 1 ושבי יהודאיי מועתק שלוש פעמים א ושכאי יהודאי ב / בנים ב 5 וכלת ב 8 וששון ושלם א 9 מצליחים אבג 10 יישיר י' שלישית תלויה ה 11 איבם א אָנס ב 12 שלחן א

משקל הפיוט: פעולים נפעלים בכל צלעית (שווא נע מיותר בא בטורים 2, 5, 41, ואינו נספר). 1 ושבי ... ומצלחין: עזרא ו, יד (תרגומו: וזקני היהודים בונים ומצליחים), והטור משמש כרפרין אחרי כל מחרוזת. 2 ישושום מדברות: על פי יש' לה, א. 2 ותגלנה יערות: נראה שהפייטן השתמש כאן בלשון נקבה ('תגלנה') משום צורן הריבוי 'ות'; ומשקל הטור לקוי, ואולי יש לנקד 'יערות'. 3 לדורות: לעד. 6 נשמות: שממות. 7-8 וישע ישאבו וששון: השווה יש' יב, ג. 11 אבם: פריים. 12 שולחן טובם: שולחנם המלא בטוב.

נְתִיב אַרְחָם יִישִׁיר
 וּפְעָלָם אֶז יַכְשִׁיר 15
 וְהַחֲתִן יַעֲשִׂיר
 וַיַּחְנִיט אֶפְרוּחִים

פז>מון<

כְּתוּאָר זִיו חֲמָה
 פְּנֵי חֲתָן נְדָמָה
 וְכֻלָּהּ הִיא דוּמָה 20
 לְצַר וְאוֹר זוֹרְחִים

פז>מון<

רְבוּדִים זֶר וְכֻלִּיל
 כְּמוֹ נָגִיד וּפְלִיל
 כְּנֶרְאָה בַּעֲלִיל 25
 פְּגִיחָם מְזִרְחִים

פז>מון<

צָאנָה וּרְאָנָה
 בְּנוֹת צִיּוֹן הִנָּה
 מַעֲטָר בַּחֲתוּנָה
 וְשׁוֹשְׁבֵינִים נָחִים

פז>מון<

18 בתואר ג בתאר ה 19 חתן כתב חמה ותיקן א 21 לצר... זורחים] ויהיו מצליחין ב 26 צאינה וראינה אה 29 [ושובינים (!) א / נחים] צולחים ה

14 נתיב ארחם: את דרכם (סמיכות הנרדפים). 17 ויחניט אפרוחים: ויוליד בנים (עירוב מטפורות מתחום הצומח והחי). 18 כתואר: צ"ל כבמקבילות: כתואר, משום החתימה. 21 לצר ואור: לירח ושמש (על פי הפירוש המקובל ליש' ה, ל). 22 רבוידים: עוטים כרביד. זר וכליל: זר ועטרה, ואפשר שאין כאן מטפורה בלבד אלא רמז לעטרות שבראשי חתנים וכלות (השווה משנה סוטה ט, יד ועוד). 23 נגיד ופליל: מלך ושופט. 24 כנראה בעליל: כירח זורח (השווה משנה ר"ה א, ה); ו'בעליל' מנוקד בדרך כלל 'בַּעֲלִיל', אך ניקוד זה אינו מתאים כאן למשקל, וייתכן שהפייטן ביקש לקרוא: 'בַּעֲלִיל'. 25-29 צאנה וכו': שיעור המחרוזת: צאינה הנה (לכאן), בנות ציון, וראינה את החתן המעוטר (ראה לעיל, 22) והשושבינים היושבים (נחים) לצדו; וייתכן שנוסח המקבילה 'ושושבינים צולחים' עדיף. צאנה ... ציון: שה"ש ג,

30 מכורבֿל קשורים
מקוטר תימורים
מבוסם טוב מורים
ומיני מרקחים

פז>מון<

חגור תשבֿץ חגור
ועטור זר סגור 35
וחכם פאגור
בפתגמים צחים

פז>מון<

חזק חתן ובטח
וכף לאל שטח
וישכֿינך בטח 40
במשכנות מבטחים

פז>מון<

30 מכורבֿל / מכולכל א / קישורים ה 31 מעוטר ה 36 מאגור אד 37 בפתגמין אד 41 במשכנות אהלות ה

יא. 30 מכורבֿל: לבוש (השווה דה"א טו, כז). קשורים: בגדי כלולות (ראה יר' ב, לב).
31 מקוטר תימורים: מבושם בעשן קטורת מיתמר. 32 מבושם טוב מורים: מבושם במור משובח. 34 חגור תשבֿץ חגור: החתן חגור בחגורה מפוארת (ככתונת התשבֿץ שבתורה, שמ' כח, ד). 35 זר סגור: זר זהב משובח (מלשון 'זהב סגור'; השווה מל"א ו, כ ועוד).
36 כאגור: כשלמה המלך (על פי מש' ל, א, ומדרשו על שלמה בבמ"ר י, ד ועוד).
37 בפתגמים צחים: בדברי צחות, בחכמה. 39 וכף ... שטח: והתפלל אל הקב"ה.
41 במשכנות מבטחים: על פי יש' לב, יח.

ד. קילוס לחתן

קול ששון קול שמחה
קול חתן קול כלה
קול אומר קול אומרים
הללו את יי

5 קול / ירוץ בהרים
קומו עלו נמקרים
הנני נוטה בנהרים
שלום אומר יי

10 קול / נשמע בגוים
מלך אלהים על גוים
קול אומרים / בשפאים
הללו את יי

15 קול / וציר ישתלח
אדום בחץ יתפלח
קול אומרים / כי יומלח
הללו את יי

ד

מקורות: קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 11.24 (1-20), נוסח היסוד לשורות אלה, בסוף המחרוזות מסומן הפזמון 'קול', ג; שם, T-S NS 109.111 (1-12, א); ניריורק, בית המדרש לרבנים, 3333/1 (1-8, 21-24, 13-16, 25-28, משובש וקשה לפיענוח, נוסח שורות 25-28 על פיו, ב); שם 3437/1 (13-20, 21-24, נוספו שורות 21-24, שורות אלו על פיו, ג); שם 2888/20 (רק 1-3 בנוסח זהה); פריס, מוצרי IV 162 (1-12, ד). שינויי נוסח: 1 שמחה שמה (!) ב 4 הללו הודו ב / פו נוסף אחרי א 8 אמר אומר א 9 בגוים כתב בגוים ותיקן נ בגוים אד 10 גוים אד 11 בשפאים באיים אד 14 אדון וחץ (!) ב 15 קול אומר כי ימלח ב

1-2 קול ששון ... קול כלה: על פי יר' לג, יא. 3 קול אומר קול אומרים: כך בכל המקורות, ואולי יש לנקד: 'קול אומר'. 4 הללו את יי: נראה שזה הרפרין המקורי, והנוסח שבאחת המקבילות 'הודו את ה' תוקן על פי המשך הפסוק בירמיהו שם: 'קול אמרים הודו את ה' צבאות' וגו'. 5 קול ירוץ בהרים: הוא קול ה' המבשר את הגאולה. 6 קומו וכו': ציטוט דברי הקריאה. נמהרים: כאן משמעו כנראה: בזריזות; אך אפשר שהוא פנייה אל ישראל שבגלות (השווה יש' לה, ד). 7-8 הנני ... שלום: על פי יש' סו, יב. 10 מלך ... על גוים: תה' מז, ט. 11 בשפאים: כמו: על שפיים (השווה יר' ג, כא ועוד), על ראשי ההרים; ובמקבילות: באיים, על פי יר' לא, ט. 13 וציר ישתלח: ושליח יישלח לגאול את ישראל; וללשון השווה עובדיה א, א ועוד. 14 בחץ יתפלח: חץ יפגע בו ויפלחו (השווה מש' ז, כג). 15 כי יומלח: כי מלכות אדום תבלה ותכלה (השווה יש' נא, ו).

קול / נְסִיכִים וְרוּעִים
 קומו עֲלוּ מוֹשִׁיעִים
 קול אוֹמְרִים / וּמִשְׁמִיעִים
 הִלְלוּ אֶת יְיָ 20

קול / בַּת קול תָּרִים קול
 פָּנוּ מִכְשׁוֹל וְעַקְלָקוֹל
 קול אוֹמְרִים / בְּנָעִים קול
 הִלְלוּ אֶת יְיָ

קול / רוּעִים קול דוֹדִים 25
 רדו דרוֹים בגוֹדִים
 קול אוֹמֵר כִּי חָדִים
 הִלְלוּ אֶת יְיָ

— — — —

רהטים שונים

ה. והרא אלרהט לח[ת]ן ל

פזמוֹן

מְנַחֵם וְגַם צֶמַח
 מֵהָר לִי וְהַצֶּמַח

17 ורועים] קול רועים ג 18 עלו מושעים ג 23 אומר ב

17 נְסִיכִים וְרוּעִים: 'שבעה רועים ושמנה נסיכי אדם' (מיכה ה, ד) שיקומו בעת הגאולה.
 18 עלו מוֹשִׁיעִים: על פי עובדיה א, כא. 21–22 קול ... פָּנוּ מִכְשׁוֹל: העניין על פי יש' מ,
 ג; נז, יד. ועַקְלָקוֹל: וישרו דרכים עקלקלות. 23 בְּנָעִים קול: בקול נעים. 25 קול רוּעִים
 קול דוֹדִים: קול מנהיגי ישראל המשמיעים את דברי אהבת ה' לעם. 26 רדו ... בגוֹדִים:
 הפיענוח אינו בטוח, ואולי יש לקרוא 'דוֹדִים'; ומשמע הדברים מסופק. 27 קול אוֹמֵר: נראה
 שצ"ל (על פי יתר המחרוזות): קול אוֹמְרִים. חָדִים: שמחים.

ה

מקור: קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Ar. 30.211. בכמה מקורות מן הגניזה מופיעה מחרוזת הפתיחה
 בראש פיוטים אחרים בתבנית דומה.

1 מְנַחֵם וְגַם צֶמַח: את המשיח ששניים משמותיו הם 'מנחם' ו'צמח' (ראה ירושלמי ברכות
 ב, ד, דף ה ע"א; מדרש משלי יט, כא, מהר" ויסוצקי עמ' 141). 2 והצמח: השווה זכ' ו,

וְלִבִּי אֶז יִשְׁמַח
בְּשִׁכְלוֹל אֲרָמוֹנִי

פזמון>

5 יְמִינְךָ הָרֵם לְפָרְקִי
וְקַבֵּץ גּוֹלֵי לְאַרְקִי
לְנִטְעֵי כָּה לְסָרְקִי
וְעוֹד בֶּל תִּתְּשֵׁנִי

[פזמון]

10 נִטְעֵי כָּה יִרְטוּב
וְיִצְלַל מְשׁוֹד וּמִקְטוּב
וּבְחִסְדְּךָ אֵךְ טוֹב
וְחִסְדִּי יִרְדְּפוּנִי

פזמון>

15 וּמִצּוֹל צוֹר תִּשְׁחִילִי
וְטוֹב טְבוֹר תִּנְחִילִי
[...] יִפְחַד וְחִילִי
עוֹד [...]]

[פזמון]

נִפְשֵׁי בְּקֶרְבִּי [ת]שְׁחַר
לְךָ יַעֲקֹב בּוֹחֵר
וְיִשְׁעֵי אֶל תִּאֲחֹר
20 כִּי [צ]וֹד צְדוּנִי

[פזמון]

יב. 4 בשכלול ארמוני: בבניין המקדש. 5 לפרקי: לגאול אותי (בהשפעת הארמית).
6 לארקי: לארצי (על דרך הארמית). 7 לנטעי בה לסרקי: לטעת אותי בה כגפן שורקה
(השווה יש' ה, ב). 8 תתשני: תעקרני. 9 נטעי ... ירטוב: אשגשג בארץ כנטע הגדל
על מים. 10 משוד ומקטוב: מאסון וממגפה (השווה תה' צא, ו). 11-12 אך טוב וחסד
ירדפוני: תה' כג, ו. 13 ומצול: ממצולה, מטפורה לצרות הגלות. צור: כינוי פנייה להקב"ה.
תשחילי: תוציא (בהשפעת הארמית). 14 וטוב טבור: וטוב הארץ; והמשך המחרוזת לקוי
מכדי לפרשו. 17 נפשי ... [ת]שחר: על פי יש' כו, ט. 18 יעקב בוחר: כינוי פנייה
להקב"ה, על שום 'כי יעקב בחר לו יה' (תה' קלה, ד). 20 כי ... צדוני: הקריאה מסופקת,

בְּאוֹרֶךְ דּוֹדֵי יַעֲשֹׁשׁ
וְכַעֲוִרִים קִיר יִגְשֹׁשׁ
וְאֲנִי מִשָּׁב עוֹשֵׁשׁ
יְמִינֶךָ תִּסְעַדְנִי

פז'מון

25 [צ]כִּי תִנֵּה בְּשָׁאֲלִי
וְהִבָּא וְחוּשָׁה לְנִי
כִּי אֶתָּה סִתֵּר לִי
מִצָּר תִּצְרֵנִי

פז'מון

מִפְּרֶךְ אוֹיְבֵי וּמוֹנֵי
30 פֶּדֶם שׁוֹב מְעוֹנֵי
לְמַעַן שְׁמַךְ יְיָ
וְסִלַּחְתָּ לַעֲוֹנָי

פז'מון

חֲטָאֵי הַ[צ]לִיל בְּשׁוֹעֵל
אוֹלֵי אֲצִלַּח בְּפִנְיָעֵל
35 וְתַנְרִי טָהָר [..] רִיִּי בְּתַעֲלָה
וְאֶמֶץ רְפִיּוֹנִי

פז'מון

והשווה איכה ג, נב. 21 באורך ... יעשש: הקריאה מסופקת וחשודה (ואולי צ"ל 'דודי' או 'דורי'); והפייטן מתלונן כאן ככל הנראה על שעששה וכהתה עין העם בגלות ואורם חשך. 22 וכעוררים קיר יגשש: על פי יש' נט, י. 23 ואני משב עושש: הקריאה מסופקת מאוד, וביאור נוסח זה: ואני נחלש מזקנה. 24 ימינך תסעדני: על פי תה' יח, לו. 25 [צ]ביי: רצוני ומשאלתי (על פי הארמית); וההשלמה על פי שרידי האותיות בכתב היד ובהתאם למתבקש לחתימה (השווה גם לעיל, א, 31). 26 והבא: הקריאה מסופקת מאוד. וחוששה לני]: על פי תה' קמא, א ועוד. 27-28 אתה סתר ... ת[צ]רני: תה' לב, ז. 30 פדם: הקריאה מסופקת, ואולי הוא: פְּדִנִי. שוב מעוני: כדי שאשוב למקומי, לארץ ישראל ולמקדש. 31-32 למען ... לעוני[ני]: תה' כה, יא. 33 חטאי ... בשועל: שקע במצולות הים ('בשועל' על שום יש' מ, יב) את חטאי, ולעניין השווה מיכה ז, יט. 34 אצלח בפני[על]: אצליח במעשי; קריאת הטור כולו מסופקת וההשלמה על פי החרוז. 35 ותנר[טה] ... בתעל: ותרפא ('תרטה', לשון רטייה, ו'תעל' לשון תעלה ורפואה) את כאבי גלותי; והמילה האמצעית עשויה

חזקני בכריתך
 כי עד שחקים אמתך
 שבטך ומשענתך
 המה ינחמוני

40

ו. רהט

יגילון בשמך עם / [כפר] ניב ישלמה
 נתתו כחותם על / זרועך לרוממה
 ו[...][...] ולכלוכו / דחפו להוממה
 נאמך תשיבהו / ועליו תרחמה
 חסידיו תקבץ א' / הלי עת תקוממה 5
 זבול[נ] בכטחונך / בשלום תרחמה
 קנהו כאז שנית / וצריך תעצמה

ז. רהט

[י' ... / ... / ... / ... / ...]
 נואצי קלע ול[...י] / באשר גם לי יאורי

לציין תרופה ([צ]ריי) או פצע ומכה (אולי: 'נט'ריי, לשון מכה טרייה). 37 חזקני: חזקני.
 38 עד שחקים אמתך: על פי תה' נו, יא; קח, ה. 39-40 שבטך ... ינחמוני: תה' כג, ד.

1

מקורות: קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 145.121 (5-1, נוסח היסוד לשורות אלה, ג); שם T-S H 11.1 (כולו, מטושטש, על פיו שורות 6-7, א). שינויי נוסח: 1 כפר] דולג והושאר רווח נ על פי א 5 תקבץ] ב' תלויה נ 6 תרחמה] מעל הח' והמ' צירי וקמץ בניקוד בבלי א

משקל: הארוך (פעולים מפועלים פעולים מפוללים). 1 עם ... ישלמה: עם ישראל המשלם את ניב שפתיו ותפילתו במקום פרי הקרבנות (על שום הושע יד, ג). 2 נתתו ... על זרועך: השווה שה"ש ח, ו. לרוממה: כדי לרומם אותו. 3 ולכלוכו: וחטאו; ובראש הטור אפשר אולי להשלים: 'וחלאר' (כמו: חלאתו), אך בכ"י א נראית האות ס' לפני הו'. דחפו להוממה: גרש את העם מארצו למהומת הגלות. 4 נאמך: כנאומך, כפי שהבטחת. 5 אהלי: את המקדש. 6 זבול[נ]: את מקדשו. בבטחונך: כהבטחתך. תרחמה: מילה זו כבר שימשה לחריזת הבית הרביעי, ואולי צריך להיות כאן: תרוממה. 7 קנהו ... שנית: על פי יש' יא, יא. תעצמה: תשכר את עצמותיהם (השווה יר' נ, יז).

2

מקור: קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 241.12

משקל: הקלוע (פעלולים פעלולים בדלת ובסוגר). 2 נואצי קלע: טלטל וסלק את אויבי המנאץ אותי. כאשר ... יאורי: כמו שעשית לפרעה מלך מצרים, שאמר 'לי יאורי' (יח' כט,

וַעֲדָנִי אֶל מַחֲזוּזִי / שְׁכַנְנִי בַּחֲצָרִי
 נֹסְסָה לִּי גַם לְפָרְקִי / שׁוּר בְּדִלּוּתִי וְצַעֲרִי
 חֲשָׁלָה הִגְרִי כְּמַצְרִי / עֹרְרָה יִשְׁעִי לְעִזְרִי 5
 זָקָה צָרָף שְׁלִישִׁי / [...] אֲמָשִׁי לְצַפְרִי
 קוֹל קָרָא ב[...], קְרוֹאִי / מִי [...] שו[...], יִרִי
 כִּי בְיוֹפִי זָכַרְכֶּם יֵץ / זֶר וְכִלְלִי בַּהֲדָרִי

ח. רהט

יִדְיָדָה תּוֹשִׁיעָה / כְּהֶרֶף שְׁעָה / נוֹטָבָה תְּשַׁמִּיעָה / לְאוֹם נוֹשָׁעָה
 נוֹשָׁעָה | צוֹלִיעָה / תְּכַנֵּס מֵאֲרֻבָּעָה / וְתַסִּים לְבִקְעָה / כָּל הָרָה וְגִבְעָה
 וְגִבְעָה | תַּגְדָּעָה / וְזִידִים תְּכַנִּיעָה / וְתַנְיִים שְׂבִיבָה / וּלְפָנֶיךָ נִכְרָעָה
 נִכְרָעָה | נְשַׁמִּיעָה / וְגִדְלָה נְבִיעָה / בְּהַחִישָׁךְ שְׂבָעָה / וּשְׁמוֹנָה וְאַרְבָּעָה
 חוֹמָה גְּדוּעָה / וְדָלֶת טְבוּעָה / תְּדָלָה מְטִבִּיעָה / לְאַרְץ זְרוּעָה 5
 זְרוּעָה | רְקוּעָה / כֹּה תִאָּזֵן שְׁוּעָה / וְעֲלִיהָ תּוֹפִיעָה / כִּי לִישְׂרָאֵל קְבוּעָה
 קְבוּעָה | נוֹדָעָה / כֹּה לְהַשְׁמִיעָה / עֲזִי וְזִמְרָתָה יָהּ / וַיִּהְיֶה לְיָהּ לִישְׁוֹעָה

2. 3 ועדני: קבצני. אל מחוזי: אל מקומי, לארץ ישראל. בחצרי: במקומי, בארץ ישראל ובירושלים. 4 נוססה לי נס: הרם לי דגל (על שום תה' ס, ו). לפרקי: לגאול אותי (על פי הארמית). 5 חשלה: גרום שיהיו נחשלים, החלש. הגרי: את הערבים (בני הגר). כמצרי: כשם שעשית למצרים. 6 זקה צרף שלישי: שלח את המלאך מבשר הגאולה שיטור את בני לוי, השבט השלישי, כנבואת מלאכי (ג, ג): 'וישב מצרף ומטור כסף וטור את בני לוי וזקק אתם כזהב וככסף'. [...] אמשי לצפרי: בראש המשפט בא ודאי פועל שעניינו החלפה ושינוי, והכוונה: הפוך את לילי ('אמשי', סמל לגלות) לבוקר ('צפרי', הוא יום הגאולה). והבית הבא לקרי. 8 זכרכם: לא ברור אל מי מכוון. יץ: כנראה חידוש הפייטן מרוחק המשקל, ומשמעו: יָצַן ויפרח.

ח

מקור: סינסינטי, HUC 1247, ע"א.

1 ידידך: את ישראל. כהרף שעה: כהרף עין, במהירות. 2 נושעה צוליעה: כנסת ישראל שעכשיו (בגלות) היא כצולעת ומחכה לתשועתך (על שום צפ' ג, יט). מארבעה: מארבע כנפות הארץ. ותסים: ותשים, ותהפוך. לבקעה וכו': העניין על פי יש' מ, ד. 3 וגבעה תגדעה: ותסלק כל אויב ומכשול. וזידים תכניעה: על פי לשון ברכת המינים בתפילת העמידה. 4 בהחישך: כשחמור להביא בעת הגאולה. שבעה ושמונה: 'שבעה רעים' ושמנה נסיכי אדם (מיכה ה, ד), ולזיהוים השווה בכלי סוכה נב ע"ב: 'מאן נינהו שבעה רועים, דויד באמצע, אדם שת ומתושלח מימינו, אברהם יעקב ומשה בשמאלו. ומאן נינהו שמנה נסיכי אדם, ישי ושאל ושמואל, עמוס וצפניה, צדקיה ומשיח ואליהו'. וארבעה: הם 'ארבעה חרשים' (זכ' ב, ג), המזוהים בבבלי שם עם 'משיח בן דויד ומשיח בן יוסף ואליהו וכהן צדק' (והשווה לזיהוי שונה במקצת בפסדר"כ החדש הזה ט, מהד' מנדלבוים עמ' 97). 5 ודלת טבועה: ושערי ירושלים שנאמר בהם 'טבעו בארץ שעריה' (איכה ב, ט). תדלה: תעלה. לארץ זרועה: לארץ נושבת, ארץ ישראל שתופרח משמיתה. 6 זרועה רקועה: הארץ ('רקועה', על שום יש' מב, ה; מד, כד). כה תאזין: אולי צ"ל: כה תאזין. 7 קבועה נודעה: מוסב עדיין על ארץ ישראל. עזי ... לישועה: שם' טו, ב.

ט. רהט

פז'מון' ערך מ[...]

יְקַשִּׁיב שְׁוַעִי בְּעַרְכִּי לוֹ עֲתִירָה
נֶאֱקִי יֶאֱזִין וְנֶאֱקֶת שְׁחֹרָה
וּכְנֶאֱמֶה לִי אֵל תִּירָא
נָא הַעֲלִינִי לְבֵית מֶה נּוֹרָא
בְּנוֹעַם שִׁירִי לָךְ אֲשִׁירָה 5
צִמַּח יִצְמַח לְאוֹם בְּחֹרָה
מִיָּד שׁוֹנָא וְאוֹיֵב [...] רָא

י. לעושה השלום

אָמֵן אָמֵן אָמֵן בְּשִׁלּוּשֵׁה מַעֲנִיָּהֶם
לְהַפְצִיחַ זְכוּרֹן שֵׁם וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם
אֲזַ מֶאֶז / עַל כָּל רֹז / הֵם פּוֹרְשִׁים אֶת יְדֵיהֶם
דְּבַר בְּרָכָה / כְּהִלְכָּה / יִשְׁמִיעוּ מִפִּיהֶם

ט

מקור: סינסינטי, HUC 1247 ע"א (בשוליים התחתונים, בניצב לכיוון הכתיבה).

2 נאקִי: לאנחתי ותפילתי. ונאקת שחורה: ותפילת עם ישראל (על שום 'שחורה אני ונאווה', שה"ש א, ה). 3 וכנאמך ... אל תירא: כשם שאמרת לי 'אל תירא' (ביש' מא, יג ועוד הרבה). 4 לבית מה נורא: למקדש שנאמר בו 'מה נורא המקום הזה' (בר' כח, יז, וזיהוי המקום (בית אל) עם המקדש הוא משום המשך הפסוק ('אין זה כי אם בית אלהים'); והשווה גם בר"ר סט, ז (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 796) ומדרש תהלים פא, ב (מהד' בובר דף קפג). 6 צמח יצמח: יבוא המשיח, שנאמר בו 'איש צמח שמו ומתחתיו יצמח' (זכ' ו, יב).

י

מקור: סינסינטי, HUC 1247 ע"ב. שינויי נוסח: 4 דבר] בד' ניכר סימן תיקון

הפיוט מתאר את ברכת הכהנים, אך חלק מענייניו אינם מחוורים. 1 אמן ... מעניהם: בעת ברכת הכהנים עונים השומעים 'אמן' שלוש פעמים (השווה משנה תמיד ז, ב: 'שבמדינה אומרים אותה שלש ברכות'). 2 להפצית זכרון שם: והכהנים מבטאים ומזכירים את שם ה'. ויפלו על פניהם: ובעת הזכרת השם המפורש מפי הכהנים נופלים העם על פניהם; ועניין זה מתאים לברכת כהנים שבמקדש (בניגוד לטור הקודם שתיאר את ברכת הכהנים שבמדינה ולא במקדש), משום ש'במקדש היו אומרים את השם ככתבו' (שם); ולתיאור העם הנופלים על פניהם בעת ברכת הכהנים השווה ו' ט, כב-כד. 3 אז מאז: בעבר הרחוק, מימי משה ואהרן. על כל רז: כנראה: בבקשם בעת ברכתם על מילוי משאלותיו הכמוסות של כל אחד ואחד. פורשים את ידיהם: במקרא מסמלת פרישת הידיים את התפילה בכלל (השווה תה' קמג, ו ועוד), וכאן משמש

- 5 קהל עונים / אבות ובנים / ידיהם על פניהם
 יד קהילה / מלה ומילה / והכהנים את ידיהם
 יד כהן / יושמו לכהן / וכל העם על רגליהם
 זהב קולו / שלום כולו / והשכינה מעליהם
 כהן ממנה / ולוי משנה / והקהל אחריהם
 10 יאמר משכו / כה תברכו / בני ישראל אמור להם

לפרשות השבועיות

יא. אופן לפרשת ויחי

איש כבדו
 ברך תם מולדתו
 כגע יום מיתתו
 וקול / יוצר נשמתו
 5 ומלאכיו יאמרו
 אמן בן יפרו ירבו ויוגברו

בכור [...] ... רה
 ושמעון נחלה מפזורה
 ו[לוי] כה[ן] תורה

הביטוי גם לתיאור ידיהם המורמות של הכהנים בעת הברכה. 5 עונים: כנראה: עונים 'אמן'.
 וידיהם על פניהם: וקהל המתברכים מכסים את פניהם בידיהם (ראה במבוא). 6 יד ...
 ומילה: קשה, ואולי נרמזת כאן עוד מחווה של הקהל בעת ברכת הכהנים. 7 יד ... לכהן:
 אולי: הכהנים הנושאים את כפיהם ("יד כהן") הם אלה שהוכשרו ('הושמו') לכהן. השווה משנה
 קידושין ד, ה: 'אין בודקין ... ולא מן הדוכן ולמעלה', ומבואר הטעם בבבלי קידושין דף עו ע"ב:
 'ששם היו יושבים מייחסי כהונה'. וכל העם על רגליהם: וכל עת ברכת הכהנים עומדים כל
 העם על רגליהם. 8 זהב קולו: קול הכהן המברך, המזוהק כזהב. שלום כולו: מביא ברכת
 שלום לישראל (השווה לסיום ברכת הכהנים ב'ישם לך שלום, במ' ו, כו). והשכינה מעליהם:
 והשכינה שורה על הכהנים המברכים (השווה במ' ו, כז; בבלי סוטה מ ע"א). 9 כהן ...
 אחריהם: הכהן הוא הממונה לברך את ישראל ולהיות ראשון לכל דבר שבקדושה. ולוי משנה:
 והלוי שני לו. והקהל אחריהם: ויתר אנשי הקהל, שאינם כהנים ולויים, באים אחריהם (השווה)
 לעניין סדר קריאת התורה משנה גיטין ה, ח). 10 משכו: קשה. כה ... להם: במ' ו, כג.

יא

מקור: קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 115.32

1-2 איש כבדו ברך: על פי בר' מט, כח. תם: יעקב. מולדתו: את בניו. 3 כגע: כאשר
 הגיע. 4 וקול יוצר נשמתו: יורד אל הטור הבא: קול ה' ומלאכיו. 5 יאמרו: יסכימו עם
 יעקב, יענו אחריו 'אמן' ויברכו את ישראל. 7 בכור וכו': נרמזו כאן דברי יעקב אל ראובן,
 אך כתב היד לקוי ואי אפשר לעמוד עליהם. 8 ושמעון נחלה מפזורה: ולשמעון אמר יעקב

10 וְקוֹל / נוֹצְצֵי אוֹרָה
יַעֲנוּ וַיֹּאמְרוּ
אָמֵן בֶּן יִפְרוּ יִרְבוּ וַיּוֹגְבוּרוּ

[גִּבֹּר יְהוּדָה] בָּאֲחִים
וּנְ[בולון ... ח... ים
15 וַיִּשְׁשָׁךְ עֵיבוּרֵי] ... חִים]
וְקוֹל / וְחִיקֵי מְתוּחִים
יַעֲנוּ וַיֹּאמְרוּ
אָמֵן בֶּן יִפְרוּ יִרְבוּ וַיּוֹגְבוּרוּ

דֵּן יְדִין עֲמוֹ
20 וְגַד יְגוֹד צְרִימוֹ
וְאֲשֶׁר שְׁמָנָה לְחֻמוֹ
וְקוֹל / נוֹשְׂאֵי כֶסֶר רֹמּוֹ
יַעֲנוּ וַיֹּאמְרוּ
אָמֵן בֶּן יִפְרוּ יִרְבוּ וַיּוֹגְבוּרוּ

25 הַמְשׁוּל אֵילָה
עֲבוּר עֲמָדוֹ לְסִגּוּלָה
שְׁנִים עֶטּוֹ גְּאוּלָה
וְקוֹל / בְּרָקֵי הַמּוּלָה

'אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל' (בר' מט, ז). 11 ולוי וכו': אפשר אולי להשלים: 'ולוי כהני תורה' (או: 'כהנים ותורה'), מלוי יצאו הכוהנים המורים תורה לישראל. 12 נוצצי אורה: כינוי למלאכים. 13 [גבר יהודה] באחים: על פי דה"א ה, ב, וההשלמה על פי האקרוסטיכון והפסוק. והטור הבא לקוי מכדי לפרשו. 15 עיבורי: ההמשך חסר, אך נראה שהפייטן רומז כאן למעברי השנים שעמדו מיששכר; השווה בר"ר עב, ה: "ומבני יששכר יודעי כינה לעתים" (דה"א יב, לג), מה "לעתים" ... רבי יוסי בן קיצרי אמר לעבורים; "ראשיהם מאתים וכל אחיהם על פיהם" (שם), מאתים ראשי סנהדראות היה יששכר מעמיד, "וכל אחיהם על פיהם", וכל אחיהם מסכימים הלכה על פיהם". 16 ותיקי מתוחים: החסידים שבשמיים ('מתוחים', על שום יש' מ, כב), הם המלאכים. 19 דן ידין עמו: בר' מט, טז. 20 וגד יגוד צרימו: על פי בר' מט, יט, ומשמעו: וגד ידרוף את האויבים. 21 ואשר שמנה לחמו: שם כ. 22 נושאי כס רומו: המלאכים הנושאים את כסא הכבוד שבמרום. 25 המשול אילה: שבט נפתלי, על שום בר' מט, כא. 26-27 עבור ... גאולה: כרי ששבט נפתלי יושע את ישראל (המכונים 'סגולה'), שניים מבניו הצטרפו כדי להביא את הניצחון והגאולה, והם דבורה וברק (לעניין ברק השווה שופ' ד, ו; ולזיהוי דבורה כבת שבט נפתלי [תוך קישור לברכת יעקב] ראה מדרש תהלים כב, א, מהר"ב בובר עמ' 180, והשווה בר"ר צח, יז, מהר"ב תיאודור-אלבק עמ' 1267). 28 ברקי המולה: המלאכים הנוצצים כברקים ('כמרה הבזק', יח' א, יד) וקולם 'קול המולה' (שם כד); והזכרת הכינוי בלשון 'ברקי' אולי באה כאן לא רק לצורך החתימה אלא גם משום ברק בן אבינועם

יַעֲנֵנוּ <יִיאָמְרוּ
אָמֵן בֶּן יִפְרוּ יִרְבִּי וְיִוָּגְבוּ> 30

וְהַבְּכוּרָה לְיוֹסֵף
בְּרָכוֹת ש[... ...]סָף
עֲלֵיהֶם שִׁבְעָה לֵה[וֹסֵף]
וְקוֹל / צָבָאוֹת בְּכוֹסָף
יַעֲנֵנוּ <יִיאָמְרוּ
אָמֵן בֶּן יִפְרוּ יִרְבִּי וְיִוָּגְבוּ> 35

זָאב יִטְרֹף דְּמוֹתוֹ
לוֹכֵד בְּצֶאֱב מְלָכוֹתוֹ
בֶּן קִישׁ וּבְלֶשֶׁן בְּגָלוֹתוֹ
— — — —

סליחות

יב. סליחה לתענית

אַאֲטָמָה כָּל פֶּה מְלַרְנֵן בְּאַבְלִי
אַבְכָּה וְאַבְכָּה הָעוֹמְדִים לְמוֹלִי

שנרמז בטור הקודם. 31 והבכורה ליוסף: דה"א ה, ב. 33 עליהם שבעה לה[ווסף]: הכוונה אינה ברורה משום הליקוי בטור הקודם. 34 צבאות: המלאכים. בכוסף: בהשתוקקות. 37 זאב יטרף: בנימין, על פי בר' מט, כז. 38 לוכד ... מלכותו: השווה בר"ר צט, ג (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1275): "בנימין זאב יטרף" ... מדבר במלכו, מה הזאב הזה חוטף, כך חטף שאול את המלוכה, שנאמר "ושאול לכד את המלוכה על ישראל" (שמ"א יד, מז). 39 בן קיש: הוא שאול (ראה בביאור הטור הקודם). ובלשן בגלותו: ומרדכי היהודי בעת הגלות (לכינויו 'בלשן' השווה 'מרדכי בלשן' [נחמ' ז, ז], וראה מדרשו בספרי דאגדתא על אסתר [מדרש פנים אחרים, נ"ב ו, מהד' בוכר עמ' 82]: 'אף מרדכי היה יודע שבעים לשון, שנאמר "ומרדכי בלשן"' וזה גם הוא לחטוף כזאב את שלל המן. השווה להמשך המדרש בבר"ר שם: 'מה זאב חוטף, כך חטפה אסתר את המלוכה ... "ולערכ יחלק שלל", "ותשם אסתר את מרדכי על בית המן" (אס' ח, ב)'.

יב

מקור: וטיקן 320, עמ' 214–216 (מחזור כמנהג קנדיה). ניקוד כתב היד מלא שיבושים (כגון 'פְּשֻׁרָנִי' במקום 'פְּשֻׁרָנִי' [7] או 'מִשְׁתִּי' במקום 'מִשְׁתִּי' [25]). ועל כן התעלמנו ממנו ולא ציינו לו כלל. נדפס: מ' זולאי, 'שברי צלילים', סיני יד (תשי"א), עמ' רצא–רצג (=מ' זולאי, ארץ-ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 582–584); י"ל וינברגר, 'שירים חדשים מהתקופה הביזנטית', HUCA, 39 (1968), חלק עברי, עמ' ג–י.

1 אאטמה כל פה: ללשון השווה לקרובה הקלירית 'אאבין ביום מבן' (ד' גולרשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב, עמ' קנד): 'אאטמה כל שפה ... אאלם כל פה'. באבלי: מחמת אבלי על חורבן המקדש. 2 ואבכה העומדים למולי: דברי החזן, המכריז שבקינתו

במריי הביטו וראו היש כשכולי
אם יש מכאוב [כמכאובי] אשר עולל לי

5 גודעתי נגדעתי נסוגותי אחרנית
נטיתי כסטיתי שמאלית וימינית
דרכוני ונבוני כשרוני קדורנית
קבעו לצרותי ימי צום ותענית

10 הלא בניסן חנני חנון
ואיך שרף נדב ואביהוא בו בתאנון
ובעשרה בו המית מרים וסילק באר עד עריכת רינון
ובעשרים ושלשה בו המית יהושע בן נון

15 זונחתי באייר כגודל עוני
במות עלי ובהרג פנחס וחקני
חולחלתי כנשכה ארוני ונוטש משכני
על בן מי יתן ראשי מים ועיני

טעם כוס מות בעשרים ושמנה טעם ושמאל
ובעשרים ושלשה כסיון מלחלות בכורים לאריאל

יגרום לציבור העומד מולו בבית הכנסת לבכות עמו. 3-4 במריי וכו': מכאן מדבר הפייטן בשם כנסת ישראל. הביטו וראו: איכה א, יב. כשכולי: כאסון שאירע לי. 4 אם ... לי: איכה שם; ותיבת 'כמכאובי' דולגה ככה"י והושלמה על פי הפסוק. 6 נטיתי: סרתי מדרך הישר. כסטיתי ... וימינית: כאשר סטיתי מדרך התורה לכיוונים אחרים (לציור השווה דב' ה, כח ועוד). 7 דרכוני: החכמים, על פי קה' יב, יא: 'דברי חכמים כדרכנות', והשווה מדרשו בחגיגה ג ע"ב ועוד. ונבוני: כינוי נוסף לחכמים. כשרוני: כאשר ראו אותי. קדורנית: קודרת ואבלה בגלות, והלשון על פי מלאכי ג, יד. 8 לצרותי: לזכר הצרות שאירעו לי. 9 חנני חנון: גאלני הקב"ה (ממצרים). 10 ואיך ... ואביהוא: רמז למגילת תענית בתרא (הנוסח על פי כ"י מילאנז-אמברוזינה Sup. c. 116 של ספר הלכות גדולות, ולהלן: 'מג"ת בתרא'): 'באחד בניסן מתו שני בני אהרן, בתאנון: באנינה, כצער. 11 ובעשרה ... באר: על פי מג"ת בתרא: 'בעשרה בו מתה מרים הנביאה ונסתלקה הבאר'. עד עריכת רינון: לכאורה משמעו: עד שנתפללו על כך, אך לא ברור מה הקשר בין עריכת תפילה לבין סילוק הבאר, וייתכן שהוא רמז לשירת הבאר (במ' כא, יז) או לתפילת משה ואהרן שבזכותם חזרה הבאר (השווה בבלי תענית ט ע"א: 'מתה מרים נסתלק הבאר ... וחזרה בזכות שניהן [משה ואהרן]; אך לא נאמר שהם התפללו על כך). 12 ובעשרים ... בן נון: על פי מג"ת בתרא: 'בעשרים וששה בו מת יהושע בן נון'. 13-15 באייר ... במות עלי ... כנשכה ארוני: שם: 'בעשרה באייר מת עלי הכהן ושני בניו (חפני ופנחס) ונשכה ארון הברית'. ובכתב היד בא טור 15 בסוף המחזורות, ותיקנתי בפנים (בעקבות זולאי) על פי האקרוסטיכון ורצף העניין. חולחלתי: נבהלתי, אחזנתי חלחלה. ונוטש משכני: על פי תה' עח, ס. 16 מי יתן ... ועיני: יר' ח, כג. 17 כוס מות: המוות המשול לכוס תרעה. בעשרים ... ושמאל: צריך להיות 'שמאל', והוא על פי מג"ת בתרא: 'בעשרים ושמנה בו מת שמואל הנביא'. 18-19 ובעשרים ... ישראל: שם:

יִרְבַּעַם בֶּן נֶבֶט מֵנֶע יִשְׂרָאֵל
וּבְעֶשְׂרִים בּו נְהַרְג רַבֵּן שְׁמַעוֹן בֶּן גַּמְלִיאֵל 20

כָּלוּ עֵינֵי מֵהָזֵל דָּמַע כְּמַעֲיָנִים
וְהַרְבִּיתִי נְהִי וְנָהִי וְקִינִים
לְהַרְיֵגַת רַבִּי יִשְׁמַעְאֵל בֶּן אֱלִישָׁע וְר' חֲנִינָא סֵגֶן הַכֹּהֲנִים
וּשְׂרִיפַת בֶּן תְּרַדְיוֹן בְּעֶשְׂרִים וְשִׁבְעָה בּו וּפְקוּדֵי יִי נְאֻמָּנִים

מִטְּתִי בְּשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז בְּאַנְיָה 25
כְּשֶׁנִּשְׁתַּכְּרוּ הַלּוּחֹת וּכְשֶׁבִטַּל הַתְּמִיד וּכְהוֹבֵקֶזָה קִרְיַת חֲנָה
נֶאֱנַחְתִּי כְּנִשְׂרָפָה הַתּוֹרָה וּכְהוֹעֲמַד צֶלֶם בְּהִיכַל שְׁכִינָה
עַל הָהָרִים אֲשָׁא כְּכִי וְנָהִי וְעַל נְאוֹת מִדְבָּר קִינָה

סָבְבוּנִי צָרוֹת בָּאֵב וְאַחֲזַתְנִי רַעְדָּה 30
בְּאַחַד בּו בְּמוֹת אֶהְרֹן מִקְרִיב תּוֹדָה
עוֹד בְּתַשְׁעָה בּו נִגְזַר עַל אֲבוֹתֵינוּ שֶׁלֹּא יִכְנסוּ בְּאַרְצָן חֲמֵדָה
צִירִים אֲחֻזּוֹנִי כְּחֻבְלֵי יוֹלָדָה

פְּתוּרְתִי נִגְזַרְתִּי וְהִיִּיתִי רַק זָנוּעָה
כְּחֶרֶב בּו הַבֵּית בְּרֹאשׁוֹנָה וּבִשְׁנֵינָה וּבֵית תַּר קוֹעֶקְעָה

'בעשרים ושלשה בסיון בטלו הביכורים מלילות לירושלם כימי ירבעם בן נבט'. לאריאל:
לירושלים (על פי יש' כט, א). 20 ובעשרים: נראה שצריך להיות: ובעשרים וחמישה, על פי
מג"ת בתרא (ראה בסמוך) ועל פי מקום הצום בפיוט (אחרי כ"ג בסיון). נהרג ... גמליאל: על
פי מג"ת בתרא: 'בעשרים וחמישה בו נהרג רבן שמעון בן גמליאל'. 21 כלו ... דמע: על פי
איכה ב, יא. כמעיינים: כמעיינות שופעים. 22 נהי ונהי: כנראה צריך להיות: הי ונהי, או
נהי והי (השווה יח' ב, י). וקינים: וקינון. 23 להריגת ... הכהנים: הם ר' ישמעאל בן
אלישע (כהן גדול) ור' חנניה סגן הכהנים שנהרגו עם רבן שמעון בן גמליאל, על פי מג"ת בתרא
שם. 24 ושריפת ... בו: ראה שם: 'בעשרים ושבעה בו נשרף ר' חנניה בן תרדיון'. ופקודי יי
נאמנים: כינוי לספר התורה שנשרף עמו (השווה מג"ת בתרא שם), והלשון על פי תה' יט, ט.
25-27 מטתי: התמוטטתי. באנינה: כאכל. בשבעה עשר בתמוז ... צלם בהיכל: על פי
מג"ת בתרא ומשנת תענית ד, ו: 'בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות ובטל התמיד והובקעה
העיר ושרף אפוסטמוס את התורה והעמיד צלם בהיכל'. כשנשתברו: אולי צריך להיות
'בנשכתרו', כנהוג בפיוטים, וכן בהמשך הטור: 'וכבטל'. קרית חנה: כינוי לירושלים, על פי יש'
כט, א. 28 על ההרים ... קינה: יר' ט, ט. 29 ואחזתני רעדה: הלשון על פי יש' לג, יד
ועוד. 30 באחד ... אהרן: על פי במ' לג, לח, והשווה מג"ת בתרא: 'באחד באב מת אהרן
הכהן'. מקריב תודה: כינוי לכהן, וקרבן תודה נבחר משום החרו. 31-36 בתשעה בו ...
כנחרשה העיר: על פי מג"ת בתרא ומשנת תענית ד, ו: 'בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא
יכנסו לארץ וחבר הבית בראשונה ובשנייה ונלכדה ביתר ונחרשה העיר'. 31 בארץ חמדה:
לשון הכתוב בתה' קו, כד (והפסוק מדבר במעשה המרגלים שאירע בתשעה באב). 32 צירים
אחזוני: יש' כא, ג, ובכתוב: 'כצירי יולדה', וללשון 'חבלי יולדה' ראה הושע יג, יג.
33 נגזרתי: נכרתו חיי (השווה איכה ג, נד). והייתי רק זנועה: על פי יש' כח, יט. 34 ובית
תר: ביתר (לצורה השווה לתיקון בשולי כ"י קויפמן למשנת תענית שם ועוד). קועקעה: נחרבה.

35 וצוקה לרבי אירעה

נצמתי כנחלקה העיר ושכינה סעה

קבעתי צום בשלשה בתשרי יחידתי כטורפה
 כנחלק גדליה בן אחיקם הוא והיהודים אשר במצפה
 ור' עקיבה בחמשה בו מת בבית האסורין באין תרופה
 עוד בשבעה בו נגזר על אבותינו שימותו בחרב ורעב ומגפה 40

שאגתי סלח נא בעשרה בו יום מחילה
 תמהתי בששה במרחשון כעורו עיני צדקיהו [...] [...]
 ונשחטו בלא חמלה
 ובשמנה בכסליו כשרף יהויקים את המגלה

45 יונית כנכתבה תורה בטבת בשמנה
 ימים שלשה נחשכו מאורי מעונה
 נבונים גזרו בתשעה בו תענית ותחנה
 ולא נודע על מה הוא מן היום ההוא ועד הנה

ובעשרה בו סמך על ירושלם וגאונה נשבר

35 וצוקה: צריך להיות: 'צוקה' (משום האקרוסטיכון), לשון צרה ומצוק. לרבי: לרוב עם ישראל; ובכח"י מנוקד 'לרבי', אולם ניקודו מלא שיבושים, ומכל מקום נראה שהטור לקוי וחסרה בו לפחות תיבה אחת. 36 נצמתי: נכרתי. ושכינה סעה: והשכינה נסעה ועזבה את ירושלים; השווה בבלי ר"ה לא ע"א: 'עשר מסעות נסעה שכינה ... מכפרת לכרוב, ומכרוב לכרוב ומכרוב למפתן, וממפתן לחצר, ומחצר למזבח, וממזבח לגג, ומגג לחומה, וחומה לעיר, ומעיר להר, ומהר למדבר, וממדבר עלתה וישבה במקומה'. 37-38 בשלשה בתשרי ... במצפה: על פי מג"ת בתרא: 'בשלשה בתשרי נהרג גדליה בן אחיקם הוא והיהודים אשר היו עמו במצפה'. יחידתי כטורפה: כאשר נסערה (טורפה), מלשון ספינה המיטרפת בים) נפשי ('יחידתי') בגלל מות גדליה. כנחלק: נראה שצריך להיות: כנהרג. 39 ור' עקיבה ... בבית האסורין: צריך להיות: ר' עקיבה (משום האקרוסטיכון), והעניין על פי מג"ת בתרא: 'בחמשה בו ... נחבש ר' עקיבה בבית האסורים ומת'. 40 בשבעה ... ומגפה: ראה שם: 'בשבעה בו נגזר על אבותינו שימותו בחרב ורעב ובדבר', והוחלף הדבר במגפה לצורך החרוז. 41 שאגתי: קראתי לפני ה'. סלח נא: רמז ליום הכיפורים. 42 תמהתי: לשון כהלה ושיממן. בששה ... חמלה: המעתיק הביא את מילות שני הטורים ברצף, ונראה שהשמיט את סיום טור 42 (אולי צריך להיות שם: 'כעורו עיני צדקיהו בך'לה'; ראה יר' לט, ו) ואת ראש טור 43 (שם נזכרו בניו של צדקיהו, אך אין אין דרך לשחזר את הלשון); חולאי מציע שלפנינו טור אחד, ונשמטה בו מילת 'בניו' אחרי 'ונשחטו', ובמחרות חסר אפוא טור אחד (אולי הטור הקודם, משום האקרוסטיכון). והעניין כולו על פי מג"ת בתרא: 'בששה במרחשון עיוורו עיני צדקיהו ושחטו בניו לעיניו'. 44 ובשמנה ... המגלה: שם: 'בשמנה בכסליו שרף יהויקים את המגילה אשר כתב ברוך מפי ירמיה'. 45-46 יונית ... מאורי מעונה: שם: 'בשמנה בטבת נכתבה תורה בימי תלמי המלך יונית והחשך בא לעולם שלשה ימים'; ומעתיק כה"י צירף את תיבת 'ימים' לטור הקודם, וחזר וכתבה בשוליים (פעמיים) אחרי 'שלשה'. מאורי מעונה: מאורות השמים. 47-48 נבונים: חז"ל. גזרו ... מה הוא: שם: 'בתשעה בו לא כתבו רכותינו על מה הוא'. 49 ובעשרה ... ירושלם:

50 ובעשרה בשבט מת קהל אשר עם יהושע חובר
ובשלשה בו נגשו בני בנימן וזעם הוגבר
ויסגר לחרב צמו ובגנחלתו התעבר

בְּעֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה בּוֹ עַל שִׁבְט בְּנִימֵן וְעַל פִּילֶגֶשׁ בַּגִּבְעָה וְעַל פֶּסֶל
מִיָּכָה נִקְבְּצוּ יְיָדֵיהֶם

בְּשִׁבְעָה בְּאֶדָר מֵת מֹרִישׁ מִפּוֹ נַחֲמָדִים
55 רְבוּתֵיהֶם נָזְרוּ צוּם בְּתִשְׁעָה בּוֹ עַל שְׁנַחֲלָקוֹ בֵּית שְׁמַאי וּבֵית הַלֵּל
בְּתַלְמוּדֵיהֶם

וּבְשִׁלְשָׁה עָשָׂר בּוֹ עָמַד הֶמֶן לְהַשְׁמִיד לְהַרְגוֹ וּלְאַבֵּד אֶת כָּל הַיְּהוּדִים

צִרְחָתִי בְּאֶנֶק מוֹל מַחְרִיבִי
צִוְרָחִי יֵאָזִין יִרְצָה נִיבִי
מִי הוֹכָה כְּמִכְתִּי מִי הוֹכָאב כְּמִכְאוּבִי
60 שְׁמָעוּ נָא כָּל הָעַמִּים וְרֵאוּ מִכְאוּבִי

חָרַד לִפְיָ בְּקִרְבִּי לִזְאת בְּהִקְרָה
חוֹלַחְלוּ מִתְּנִי כְּנִזְרָתִי בְּמִזְרָה
זָכוֹר זְכוֹת אֲבוֹת דּוֹרוֹת קוֹרָא
אֶל הוֹרְתָנוּ לֹמֵר שְׁלֹשׁ עֶשְׂרֵה

ראה מג"ת בתרא: 'בעשרה בו סמך מלך בבל על ירושלם'. וגאונה נשבר: 'השווה וי' כו, יט.
50 ובעשרה ... חובר: על פי מג"ת בתרא: 'בחמשה בשבט מתו הצדיקים שהיו בימי יהושע בן
נון'; ופייטננו גורס 'בעשרה' במקום 'בחמשה', ונוסח זה איננו מקוים משום מקור אחר, ואפשר
שאיננו אלא גרירה מן הטור הקודם. 51 ובשלשה ... בנימן: צום על המלחמה בין שבטי
ישראל לבין בני בנימין נזכר שנית בסמוך (בטור 53), והתאריך המובא כאן, ג' בשבט, איננו
מקוים משום מקור אחר, ועל פי סדר הפיוט הוא היה אמור לבוא לפני הצום הקודם, ועל כן ייתכן
שגם כאן נשתבש המעתיק וצריך להיות: 'ובשלשה ועשרים בו' (או 'ובעשרים ושלשה בו'). על
פי החתימה היה טור זה אמור לפתוח בנ', ומכאן ראייה נוספת שהנוסח שלפנינו משוכש.
52 ויסגר ... התעבר: תה' עח, סב. 53 בעשרים ושלשה ... נקבצו ידידים: הפייטן חוזר
שנית לצום בני בנימין, והפעם על פי לשון מג"ת בתרא: 'בשלשה ועשרים בו נתקבצו כל ישראל
על שבט בנימן ועל פילגש בגבעה ועל צלם (במקורות מקבילים רבים: פסל) מיכה'. ידידים: כינוי
לישראל (השווה בבלי מנחות נג ע"ב ועוד). 54 בשבעה ... נחמדים: ראה מג"ת בתרא שם:
'בשבעה באדר מת משה רבינו'. מוריש מפז נחמדים: כינוי למשה שהוריש לישראל את התורה
שנאמר בחוקיה: 'הנחמדים מזהב ומפז רב' (תה' יט, יא). 55 רבותינו ... ובית הלל: על פי
מג"ת בתרא: 'בתשעה בו גזרו תענית על שנחלקו בית שמאי ובית הלל'. בתלמודים: בעניינים
הכתובים בתלמוד. 56 ובשלשה ... היהודים: רמז לתענית אסתר (צום זה אינו מופיע במג"ת
בתרא). להשמיד ... היהודים: אס' ג, יג. 57 באנק: באנחה. מול מחריבי: מול אויבי
המציקים לי ומחריבים את ארצי. 58 צורחי: צעקתי, תפילתי. יאזין: מוסב על הקב"ה. ניבי:
תפילתי. 60 שמעו ... מכאובי: איכה א, יח. 61 לזאת בהקרה: כאשר כל זאת קרה.
62 חולחלו מתני: ללשון השווה יש' כא, ג. כנזרתי במזרה: כאשר פזרתי בארצות הגלות
כתבואה הנזרית ומתפזרת לכל עבר. 63 דורות קורא: כינוי-פנייה להקב"ה, על פי יש' מא,
ד. 64 אל ... שלש עשרה: מעבר ללשון ההקדמה לאמירת שלוש עשרה מידות.

פיוט שייחוסו לר' ינון בר צמח מספק

יג. יוצר

אַרְבַּעָה צְרִיכִים עָרוֹף שִׁיר מוֹנָעִם
בְּהַתְעַטְרָם שְׁלוֹם בַּעֲזוֹ סִלְעָם
וִירוֹמְמוּהוּ בְּקֶהֱל עִם

גָּדְלוּ מְבִיעִים וּבְרָכִים יִגְדְּלוּהוּ
דְּרוֹשׁ עוֹד יִדְרֹשׁוּהוּ וְתִמִּיד יִחְלוּהוּ
וּבְמוֹשֵׁב זָקְנִים יִהְלֹלוּהוּ 5

הַיּוֹרְדִים בְּאֲנִיּוֹת וְהוֹלְכֵי מִדְּבָרוֹת
וְהַמְתַּרְפִּים מִחֻלִּים וְיוֹצְאֵי כָּלֵא חֲיִיבִים בְּשִׁירוֹת
לְמוֹצֵיא אֲסִירִים בְּכוֹשְׁרוֹת

פז>מון<

ימים [מ]דְּבָרוֹת וְאִיסוּרֵי כְּאִיבוֹת 10
נְתוּנֵי בְּזִיקֵי צֶר בְּכָבְלִים מְכַאֲבוֹת
וְעוֹדֵדוֹ אֲרַבְעָתָם לְשָׁנֵי פָּנִים חֲשׂוֹבוֹת

יג

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 89.48

הפיוט עוסק באנשים שניצלו מצרה וחייבים בקרבן תודה (או בברכת 'הגומל'). 1 ארבעה ... מונעים: 'ארבעה צריכין להודות' (בבלי ברכות נד ע"ב). 2 בהתעטרם שלום: כאשר הם ניצלים לשלום מצרתם. בעזו סלעם: בשם ה' שהוא כסלע איתן. 3 וירוממוהו בקהל עם: תה' קז, לב (ומפסוקי פרק זה לומדים חז"ל מי הם הצריכים להודות; ראה בבלי שם). 4 גדלו מביעים: את גודל מעשי ה' מספרים. וברכים יגדלוהו: על פי תה' קט, ל. 6 ובמושב ... יהללוהו: סוף הכתוב בתה' קז, לב. 7-8 היורדים ... בשירות: הפייטן מונה כאן את ארבעת החייבים בהודיה, ובהתאם לבבלי שם: 'יורדי הים, הולכי מדברות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא'. והמתרפים: המתרפאים. חייבים בשירות: צריכים להודות ולברך, ויורד אל הטור הבא: 9 למוציא ... בכושרות: להקב"ה, והכינוי על פי תה' סח, ז, ונבחר מעניין ההצלה שהוזכרה אחרונה (הוצאה מכלא). 10-11 ימים ... מכאיבות: שוב נמנים כאן ארבעת החייבים להודות: 'ימים' כנגד יורדי הים, 'נ' מדברות' הם הולכי מדברות, 'ואיסורי כאיבות' הם החולים המרותקים למשכבם (כאסורים) ככאבם, ו'נתוני בזיקי צר בכבלים מכאיבות' הם החבושים בבית האסורים (וב'זיקי צר' רומז הפייטן למצב הרגיל כימיו, שיהודים נחבשים בבתי כלא לא משום פשעיהם אלא בעלילת הגוים). 12 וועדו: נצטרפו. לשני פנים חשובות: הפיוט נקטע והרמז אינו מוכן.

שירי חול עבריים מסוריה בשלהי המאה הי"ב

יוצאים לאור על-ידי עזרא פליישר

מבוא

א

השירים הנדפסים להלן מקורם בכתב יד מן הגניזה השמור בספריית ביהמ"ל בניו יורק, סימן 2974 ENA, דפים 14–15. שני הדפים של הממצא רצופים, והם נתלשו מאוסף שירים קדום שהכיל במקורו שירי חול של משורר עלום-שם. העובדה שהדפים הם שריד של קובץ מונוגרפי ניכרת מן הכותרות שהציב המעתיק בראשי השירים: הצירוף 'ולה איצא', כלומר: ולו (דהיינו למשורר שהקובץ מביא את שיריו) גם כן, טיפוסית כידוע לדיואנים הקדומים. אמנם, שלא כמקובל בדרך כלל בדיואנים, אין הכותרות ביחידה הזאת מכילות ידיעות על השירים. רק בראש אחד מהם (סימן ג להלן) נוספה על המטבע 'ולה איצא' גם המילה 'אלוזן', כלומר: המשקל, ללמדנו (כנראה) שמשקל השיר המועתק בהמשך זהה למשקל השיר שלפניו, ואכן כך הוא.¹ בראש סימן ד, שיר תהילה לכבוד שר בשם סעדאל, נוסף על 'ולה איצא' (אחרי רווח לא גדול) הציון 'פי נור', ואין לדעת מה הכוונה בזה.² בראש שאר השירים אין, כאמור, ציונים נוספים. מפני זה אין אנו יודעים על השירים (ועל מי שחיברם) אלא את המשתמע מהם עצמם.

הממצא חשוב מפני שהוא ניתן לתיארוך מדויק. סימן ב בנדפס להלן נכתב לכבוד נמען בשם מזהיר, שהיה, כנלמד מטור 8, 'בן הגאונים, שר, ושלישי'. איש זה ידוע לנו מתעודות היסטוריות שכבר נדונו במחקר: מזהיר השלישי (בן אברהם גאון) נמנה עם צמרת ישיבת ארץ ישראל במחצית השנייה של המאה הי"ב, והיה ממונה על ענייני המוסד, עדיין בתור 'שלישי', בשליש האחרון של המאה הזאת.³ זיהוי זה קובע גם את מקום בעל השירים האלה: מזהיר פעל בענף הסורי של ישיבת ארץ הצבי, ששכן בימיו בדמשק. הטקסטים שלפנינו מדגימים אפוא שירה עברית שנכתבה ב'שאם',⁴ כלומר בסוריה, במחצית השנייה של המאה הי"ב.

1 בדיואנים הממוסדים שגור במקרים כאלה 'פי ונה' או 'וזה'.

2 אפשר שפענוח המילה מוטעה: אולי כתוב 'נור'. 'נור' (נור החברים, נור הדיינים וכד') הוא תואר כבוד שהוענק בתקופת הגאונים על ידי הישיבות הגדולות של א"י ושל ככל. וראה גם בגוף השיר, בית 2. אבל הקיצור הסתמי מידוע בדרך כלל ('אלנור').

3 פרטים נוספים על האיש ראה להלן, סוף סעיף ה. פיוטיו הידועים נדפסים בנספח למאמר הזה.

4 המונח מציין בתעודות הגניזה את ארץ ישראל ואת סוריה, שהיו ברוב השנים יחידה גיאוגרפית ופוליטית אחת.

חשיבות מיוחדת נודעת לממצא הזה מפני שהוא שריד מקובץ של שירי חול.⁵ פרשת התאזרחותה של שירת החול (ה'ספרדית') בארצות המזרח צריכה עיון מיוחד וספציפי, מפני שהיא מעין מהפכה בעולמה של השירה העברית באזור הזה. המרכזים שבמזרח יצרו לאורך כל השנים שירת קודש על פי מסורותיהם הקדומות. שירת חול, מן הסוג הידוע לנו משירת האסכולה הספרדית, החלה להיכתב בהם לא לפני שנתקבעו החידושים בתחום הזה בספרד עצמה, וסביר להניח שהם החלו להיכתב בהם בעקבות המהלך הספרדי ובהשפעתו.⁶ שירת הקודש המזרחית קלטה גם היא עד מהרה השפעות, בעיקר צורניות ולשוניות אך גם מהותיות יותר, מספרד. הן נקלטו במזרח בתהליך טבעי, איטי ומתמשך. הן לא כפו על היוצרים המקומיים נושאים חדשים, ולא חייבו אותם להכריע הכרעות תרבותיות עקרוניות. אבל לשירת החול לא הייתה מסורת במזרח, וגם תשתית חברתית להיווצרותה (כמעט ש) לא הייתה לה שם. המסד החברתי הספרדי הספציפי, שאפשר (ואף חייב) את עליית שירת החול בספרד, לא היה כיוצא בו במזרח. תולדות שירתנו בימי הביניים מלמדות ששירת חול 'אמיתית', שהיא ביטוי לתפיסת עולם 'חילונית' רחבה ומגוונת, אינה צומחת אלא במקום שהחברה צריכה לה: צמיחה מלאה וממוסדת הייתה לה, בתולדות תרבותנו בימי הביניים, בספרד בלבד (ולמים באיטליה). בשאר מרכזים היא עלתה לעתים בפריחה פתאומית, בשעות כושר היסטוריות בנות חלוף. העליות המקריות הללו הניבו לפעמים פירות משובחים, אך רק לעתים רחוקות האריכו ימים אחרי שעות הכושר ההן.⁷ המעקב אחרי ההתהוות הללו מרתק כשהוא לעצמו, אך יש ממנו גם תרומה חוזרת להערכת דושנה ועושרה האותנטיים של השירה הזאת במקום חיותה, כלומר בספרד. סגולותיה הייחודיות במקום הורתה נגלות על פי מעקב זה במלוא אמיתות הווייתן.⁸

5 דיואנים אותנטיים הוקדשו בימי קדם לשירי חול בלבד. שירי הקודש לוקטו (אם בכלל) באסופות מיוחדות. שירי קודש חדרו אל הדיואנים הממוסדים או בטעות או מכוח עריכות מאוחרות.

6 ראה לעניין זה ע' פליישר, 'לקדמוניות שירתנו בספרד', אסופות ב (תשמ"ח), עמ' רכז-רסט; הנ"ל, 'לתולדות שירת החול העברית בספרד בראשיתה', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים' (ספר זיכרון לח"ה בן ששון), ירושלים תשמ"ט, עמ' 197-225. ראה גם הנ"ל: מקומו של סעדיה גאון בתולדות השירה העברית, פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 4-17, ובספרות הרשומה במקורות האלה. את האפשרות שהתחלות אלו עלו מעצמן, בהשפעה ישירה של השירה הערבית, אי אפשר לשלול בביטחון נחרץ. אבל אין היא נראית סבירה לא מן הבחינה הכרונולוגית (כי הן מאוחרות למקבילותיהן הספרדיות) ולא מבחינת קווי האופי של חדשנותן (כי הם בבואה ברורה, מושלמת או קרובה, של מקבילות ספרדיות).

7 ראה בנושא הזה במאמרי 'מדיואן שירי החול של רב נתן בן שמואל נור החברים', קובץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 141-143.

8 על חשיבות ממצאי הגניזה לחקר שירת החול העברית במזרח (ובספרד) ראה: ח' שירמן, 'שירת-החול העברית בכתבי-היד מן הגניזה', חקרי גניזה קהיר, בעריכת מ"ע פרידמן (=תעודה, א), ירושלים תש"ס, עמ' 97-123, ובמיוחד עמ' 113-119.

ב

שרידים, אמנם לא רבים, משירה עברית חילונית שנכתבה במרכזים המזרחיים החל במחצית השנייה של המאה העשירית הגיעו לידינו מן הגניזה ומחוצה לה: ניכר מהם שהמנהג לפנות אל שרים ועשירים בדברי שיר ידוע היה בקהילות ישראל שבמזרח במפנה המאות י"א-י"ג.⁹ עדות ראשונה על קיומה של שירה כזאת בסוריה עולה לפנינו, בעקיפין, מאוסף שיריו של המשורר הספרדי יצחק אבן כלפון. אבן כלפון נודע כראשון משוררי החול המקצועיים באנדלוס.¹⁰ הוא היה יליד צפון אפריקה, אבל שהה שנים ארוכות בספרד, שם נמנה עם מקורביו ונתמכיו של שמואל הנגיד. הוא שר גם את תהילתם של נכבדים מצפון אפריקה, וביקר גם במצרים ובסוריה. שיר אחד משלו מתייחס אל השר מנשה בן אברהם אבן אלקזאז, שהיה ממונה על ענייני סוריה וארץ ישראל מטעם הכליפה הפאטימי אלעזיז, שמלך בשליש האחרון של המאה העשירית.¹¹ אבן כלפון ביקר בסוריה בעת ההיא, ופנה בשיר אל השר הזה בתיווכו של נכבד מקומי, דויד בן באבשאד, שגם לכבודו, אגב, שר שירים לא מעטים.¹² אבן אלקזאז לא הגיב על שירו של אבן כלפון, ובשיר המדובר אבן כלפון קובל על התנהגותו הנלוזה של השר.¹³ מן השיר הזה ברור שאבן כלפון לא היה קול בודד במקהלת משבחיו של השר: כבר בפתח דבריו הוא מעיר בסרקאזם חריף:

הלא אלה נשיאי האדמה / אשר בהם תקבץ הטללות?
הלא זה הוא אשר כל האנשים / בכל עיר יענו לו במחולות?¹⁴

- 9 על צד האמת אין בידינו שירי תהילה עבריים שנכתבו בלי ספק לפני שנת 1000 מחוץ לספרד מלבד סדרת השירים של אברהם הכהן לכבוד הנכבד הבגדאדי אברהם בן נ...., שקטעים נכבדים ממנה פורסמו מן הגניזה בידי ש"ז שטר, י' מאן וא' שייבר; ראה ש"ז שטר, סעדיאנה, קיימברידג' 1903, עמ' 63-74; J. Mann, 'A Panegyric in Honour of a Babylonian', *JQR*, 9 (1918/19), pp. 153-160; 'Dignitary', א' שייבר, 'שיר תהלה לכבוד נגיד אחד מבגדד', ציון, יח (תשי"ג), עמ' 6-13; 'הנל', 'שני שירי תהלה נוספים לכבוד אברהם הבגדדי', ציון, ל (תשכ"ה), עמ' 123-127.
- 10 ראה ספר העיונים והדיונים לר' משה אבן עזרא, מהד' א' הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 59. על יצחק אבן כלפון ועל מאפייני שירתו ראה: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית (ערך והשלים ע' פליישר), ירושלים תשנ"ו, עמ' 173-182. שרידי הדיואן שלו, שנשתמרו בגניזה בלבד, זוהו בידי ח' ברורי וח' שירמן ולוקטו במהדורה של א' מירסקי, שירי ר' יצחק אבן כלפון, ירושלים תשכ"א. ראה עליו גם במאמרי 'שירו של רב האי גאון אל רב יהודה ראש הסדר מקירואן, נסיבותיו וסביבותיו', תרביץ, סד (תשנ"ו), עמ' 468-471.
- 11 על מנשה אבן אלקזאז ראה: J. Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs*, I, Oxford 1922, pp. 19-22. ראה עליו גם: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א-ג, ירושלים תשמ"ג, לפי המפתח (ערך 'מנשה בן אברהם אלקזאז').
- 12 ראה לעניין זה בספרי משלי סעיד בן באבשאד, ירושלים תש"ן, עמ' 165-167.
- 13 תחילת השיר 'למי אפנה ועד אנה אהלך', מהד' מירסקי (לעיל, הערה 10), עמ' 85-87. הכותרת הערבית שבראש השיר מעירה: וכתב לאבו סולימן בהתאוננו על איחור תשובה על שבחו ממנשה בן אברהם אלקזאז. 'אבו סולימן' בדיואן של אבן כלפון הוא דויד בן באבשאד.
- 14 דיואן אבן כלפון, עמ' 85, שורות 5-8.

ברור אפוא שגם מושכי־בעט אחרים אמרו שירה לפני אבן אלקזאז, הן בעירו והן בערים שמסביב. קשריו של המשורר הספרדי עם השר גם הם לא התחילו (ולא נגמרו) באפיזודה הבלתי נעימה הזאת.¹⁵ סוריה הייתה אפוא נוכחת על מפת שירת החול ה'ספרדית' בשלהי המאה העשירית: זו, בערך, העת, שבה עולה שירת החול לראשונה גם בשאר המרכזים שמחוצה לספרד, בבבל, במצרים ובצפון אפריקה.

גם עדיה, בנו של מנשה אבן אלקזאז, החזיק חצר ועוטר בשרי שבח. בדיואן של יצחק אבן כלפון עצמו שרד שיר תלונה שבו פנה אל נכדו זה, אחרי שגם הוא, כאביו, לא גמל לו כראוי על שיר שכתב לכבודו.¹⁶ מובן שקדם לשיר הזה שיר שלא נענה, ומן הסתם קדמו לו שירי תהילה נוספים שנענו או לא. מסביבתו של עדיה נודע לנו גם משורר החול העברי הראשון שהיה מן הסתם בעצמו בן סוריה: קצידה מקיפה מטיפוס ספרדי לכבוד שר זה מאת משורר עלום שם שרדה בגניזה ופורסמה לפני שנים רבות בידי יעקב מאן.¹⁷ יצירה זו מעידה במחברה שאימץ את כללי הסוג ה'ספרדי', כפי שנתקבלו בשירה העברית מימי דונש בן לבראט. השיר שקול במשקל כמותי (המרובה) והוא מחורז, כצפוי, בחרוז מבריא. נותרו ממנו 58 בתים, והוא נקטע (כנראה) סמוך לסופו. 27 בתיו הראשונים מתנים את שבחו של אבי המהולל, מנשה, ורק יתרו מדבר בכך; ללמדנו שהשיר נכתב זמן לא רב אחרי מות האב, אם כן במפנה האלף הראשון לערך. אמנם החלוקה המקובלת של הקצידה לשתי חטיבות עצמאיות אינה חדה כאן, אבל היא נרמזת בקטע הפתיחה הארוך של השיר, המספר כאמור בשבח אבי הנמען.¹⁸ משותפים לשיר הזה ולשירי התהילה הספרדיים, מלבד מאפייני הצורה, גם הרטוריקה ההיפרבולית ורעיונות היסוד שהמחבר תומך בהם את שבחיו. אף על פי כן ניכר שאין השיר תואם לגמרי את הסטנדרטים המוסכמים של שיר התהילה הספרדי: מלאכת השקילה, וביותר החרוז המבריא, הכבידו על המשורר, וברור שהשיטה עדיין זרה הייתה בידיו.¹⁹

15 קרוב להניח שגם שיר סימן ח בדיואן של אבן כלפון ('לטוב שמך אעופף כנשרים'), עמ' 75, שנכתב, כדברי הכותרת שבראשו 'בתוכחה על איחור בהבטחה', נכתב בהקשר כזה: אבן כלפון קובל בשיר הזה על שנמען נכדו, המפורסם בידו הפתוחה ובתמיכתו בחכמים ובני תרבות, מתנכר לו ואיני גומל לו על מתנות שיר שלו. אמנם הכותרת אינה מציינת את שם הנמען, אבל דיוקנו, כפי שהוא מצויר בשיר, הולם את דמותו של אבן אלקזאז לפרטיה.

16 'במו שברי יחידתי שכולה', דיואן אבן כלפון (לעיל הערה 10), עמ' 107. בראש השיר נאמר: 'וכתב לאבי מנצור בן מנשה בן אלקזאז'. הבית השני רומז שם רמז חריף לשמו של השר ('עדיה'): 'וְנִלְאִיתִי נְשָׂא עֵינִי לְהַבִּיט / נְחִיב עוֹדִי וְדָרְכִי לֹא סְלֹוָה'.

17 ראה מאן, היהודים במצרים (לעיל, הערה 11), כ, עמ' 11–13. המקור הנרפס שם, כ"י קיימברידג' TS 32.4, מכיל העתקה מונומנטאלית, מפליאה בהידורה ובמדידה, של השיר. הטקסט נערך לאחר זמן בידי מחבר מאוחר, שרשם ברווח הגדול שבין הבתים שינויים ותיקונים ותוספות, שהסבו את שבחי השיר לנכד בשם פרחיה.

18 הפתיחה העצמאית חסרה תכופות בעת הזאת גם משירי התהילה הספרדיים.

19 הדבר מורגש ביותר בשימוש השופע של המחבר במילות מתות ובמיליות המכוונות ליישר את המשקל, כגון מילת 'גם' העוקפת את ו' החיבור כשאין המשקל מאפשר יתד (ראה בתים 9, 19, 20 [פעמיים], 22, 35, 37, 41 [פעמיים], 49 [פעמיים]), או המילים 'הלא' ו'במו' הבאות פעמים רבות שלא לצורך כדי לזמן למחבר שוא נע נחוץ (בתים 5, 6, 16, 17, 22, 23, 28, 32, 43, 47). המהלך ידוע בשיר השקול, אבל כאן הוא מופרז ביותר. המחבר בחר

גם לשון השיר מעורבת ועילגת בהרבה מקומות, והשימוש בקישוטי השיר כושל. זרות השיר ניכרת גם בתכניו: שבחם של שני המהוללים ממוקד בהאדרת תפקידם כמנהיגי קהילתם ופחות מזה במידותיהם, חכמתם, נדיבותם ורוממות מעמדם. השיר דומה בנקודה זו יותר לקצידות הגדולות של דונש בן לבראט לכבוד חסדאי בן שפרוט מאשר לשירי התהילה של יצחק אבן כלפון ושל הבאים אחריו. אבל ההקשר החברתי שהשיר עומד בו חצרני מובהק. המחבר הוא 'משורר חצר' גם בעיני עצמו: בחטיבת הסיום של השיר, הוא תובע בפה, במהלך חשוף, בלתי שגור בשירת התהילה הממוסדת, את שכרו:

שְׁאִילְתִּיהוּ שְׁלוּחַ²⁰ לִי נִדְכָּה / רְחֵבָה גַם וְרָבָה גַם פְּשׁוּיָה
וַיִּתֵּן לִי כָּפִי גֹדֶל כְּבוֹדוֹ / וַיִּשֶׁם אֶת שְׁאֵלְתִּי שְׁעוּיָה
לְהַתְפָּאֵר בְּנִדְכָתוֹ לְעֵין כָּל / בְּנֵי תוֹרָה, הָיוֹת נִגְדָם צְפוּיָה,
יִוְדוֹן אֶת נְדִיבוֹתוֹ כָּלְלָם / בְּתוֹךְ עַמִּים וְשׁוֹכְנֵי אֵי וְאַיָּה²¹ וְכו'.

המשורר מודה למהוללו מראש גם על הסיוע שבזכותו ישוב אל בית אביו 'אֶשְׁרֵנִי נִפְשׁוֹ לְבִיאָתוֹ תְּלוּיָה', ומבטיח לו ששניהם, הוא ואביו, יישאו תפילה למענו 'לְשׁוֹכֵן עַד אֶשְׁרֵי יִשְׁמַע קְרִיאָה'.

משורר מקומי ספד לעדיה גם במותו: קטעים ארוכים מטייטה של סדרת הספרדים לרגל מות השר נשתמרו בגניזה ונדפסו לאחרונה.²² עדיה האריך ימים, ועדיין היה

לשיר חרות מבריה לא פשוט ('יה'), המכוון להתחבר לשם המהולל ('עדיה'), אבל הואיל והשיר ארוך הוא נאלץ להמציא תכופות מילים וצירופי מילים משונים כדי לחרוז בהם, כגון 'ומשרתו עליה' (2), 'בתפארתו חדיה' (6), 'ונשאת שחיה' (7), 'ונאק תאניה' (9), 'בשמחה הנחיה' (10), 'לעין כל חי וחיה' (! 13), 'בהדרתו עצומה הסגויה' (14), 'שפולה גם דויה' (19), 'לאומה הברויה' (23), 'חליפות הבגדים היא כסויה' (26), 'והמשרה עלי ראשו חנויה' (31), 'ולא עונים עניה' (32), 'ונתגדל כמו פריה ורביה' (39), 'קרובה, לא דחיה' (42), 'במו נפש צביוה' (! 43), 'ורבה גם פשויה' (49), 'וישים את שאלתי שעויה' (50), 'ושוכני אי ואיה' (! 52). שוב, התופעה מצויה גם אצל המשוררים הספרדיים, אבל לא בתכיפות כזאת.

20 בנדפס: לשלוח.

21 מאן (לעיל, הערה 17), עמ' 13, בית 49 ואילך. להתפאר וכו': ר"ל להוסיף לעצמו כבוד בעיני חכמים שיראו בעיניהם את גודל נדיבותו ויהללו את שמו בכל קצות תבל. 'כללם' שימוש מוזר במקום 'קלם', בלחץ המשקל. כך גם שם, בית 14: 'אֶשְׁרֵי פֶּאֶר קָלָל (= קָל) אֶרְצוֹת קָנְעָן / בְּהִדְרָתוֹ עֲצוּמָה גַם סְגוּיָה'. בסוף הקטע (עמ' 13, בית 55 ואילך) מביא המחבר את דברי המתפעלים מן הטובות שעשה המהולל 'לְמוֹדָה אֶת שְׁבָחֵי בְּקָהֳלוֹ / כָּל לְבוֹ בְּתוֹךְ אוֹם הָרְוָיָה // וְהַשְׁבִּיעַ רַעֲבֵי (של המשורר) מַעֲדָנִים / וְכָסָה סוֹת לְעִירוֹ וְקָרָה'.

22 ראה נ' אלוני ו' טובי, שירים גנוזים, ירושלים תשס"א, עמ' קלח-קמג. בסימן כה"י יש לתקן קיימברידג' ט"ש K 19.13 (במקום: ט"ש R 19.13). המקור הוא של שני דפים (כנראה רצופים) אבל הקטעים מועתקים בערכוביה: מקצת מהם מחוקים ומקצת מהם מועתקים בשוליים. כמה צלעות מועתקות פעמיים יש בכתב היד תיקונים לרוב; ברור שאין שם אלא טיטה בלבד. כמה שלפנינו מועתקים שני הספרים ועוד שיר קצר ששייכותו להקשר הזה אינה מבווררת. משני ההספרים הראשון חסר (כנראה מעט) בראשו, והשני קטוע בסופו. הנספד נקרא לאורך השירים 'עדיהו', אבל בקטע הראשון בנדפס (עמ' קלח, סימן סד), מבית 4 ואילך, חתום בראשי הבתים 'עדיה בן מנשה' (ארכעת הבתים שלפני כן הם חלק מפתחת ההספד הזה; גם בקטע הנדפס שם, עמ' קמב [סימן סה], שני הבתים הראשונים הם פתיחה להספד: גוף השיר

בין החיים סביב שנת 1030.²³ גם הקטעים הללו 'ספרדיים' בצורתם ובצביונם: הם שקולים כמותית ומחוזים בחרוז מברית. הם פותחים, כדרך הקצידות, בקטע הגותי בעל אופי כללי, המדבר בגדולת הבורא ובמוחלטות שלטונו על בראיו. שבחו של המת מתחיל רק בבית 15, והוא ממוקד, כמו בשיר התהילה לכבוד עדיה החי שנדון לעיל, בתיאור מעמדו הרם ובתפקידים שמילא בניהול ענייני קהילתו. נזכרת בהם בהבלטה תמיכתו ב'דלי שְׁתִי כְּתִי עֲדָתוֹ',²⁴ הלוא הן ה'ירושלמים' וה'מצרים'.²⁵ יש בסדרה הזאת קטע שבו סופד המשורר לנפטר בנעימה אישית, ונראה מזה שהיה קרוב אליו בחייו קרבת ידידות.²⁶ ההספדים, אף על פי שאינם לפנינו בנוסחם הסופי ואינם חסרים, כמות שהם, נפילות מביכות, נכתבו בידי משורר מקצועי. מצד עיצובם וגיבוש סגנונם והשליטה על כללי השקילה והחרוזה הם נראים בשלים יותר משיר התהילה שנכתב אל השר בחייו.

ג

החיבורים שנידונו לעיל מחקים בעליל מודלים ספרדיים; עקבות המסורת הפייטנית, הקדומה אינם ניכרים בהם כמעט כלל.²⁷ אבל מובן מאליו שכללי השיר המסורתיים,

מתחיל מבית 3 ואילך). השיר הקצר הנדפס בעמ' קמג (סימן 10), מועתק בכתב היד בכיוון הפוך: משקלו שונה משל שני הקטעים האחרים (המרנין [בנרפס, בטעות: המרובה]; שאר הקטעים כתובים במשקל המרובה); אפשר שכוון לשמש פתיחה לסדרה כולה, אבל ייתכן שאין הוא שייך כלל לסדרה הזאת. קטע זה אולי חתום 'אבין' (=אבון?). מופלא בהעתקה הזאת שהסופר (המיומן לכאורה) כתב בה, בכל ההיקריות, 'בכ' במקום 'הכ' (סימן 10, בתים 1, 2, 45, 46; סימן 10, בית 2).

23 עדיה נזכר באיגרת שכתב שלמה בן יהודה גאון אל סהלאן בן אברהם, פעיל ציבור ידוע בעת הזאת בפסטאט, בעניין מעצרו בדמשק של שני חכמים, שהשלטונות העמידו תנאים קשים לשחרורם. באיגרת מספר הגאון ששני החכמים קיבלו בהקשר הזה 'פיתק מאת עדי בן מנשה הניכר בן אלקאז', ובו התביעה שיוותרו על התואר 'חבר' שנשא, ויתחייבו שלא לעסוק עוד בצרכי ציבור. לאחר זמן נתברר שהתנאים כללו כמה עניינים חמורים יותר, שכוונו להבטיח סך של זכויות לקראים. ראה לכל העניין הזה גיל (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 165 ואילך (תעודה 90). מדרך אזכורו הסתמי של עדיה באיגרתו של הגאון ומן התפקיד שמילא בעניין הנדון עולה לדעתי בבירור שעדיה קראי היה. בעניין זה נחלקו הדעות; ראה אצל גיל, שם, א, עמ' 299, בהערה. וראה עוד להלן, הערה 25.

24 הצלע 'עֲלִי דְלִי שְׁתִי כְּתִי עֲדָתוֹ' חוזרת במקור פעמיים, בביתם 38 ו-40, וברור שאחת ההיקריות הייתה צריכה להימחק בנוסח הסופי של השיר. הדלת בהיקרות הראשונה גורסת: 'אֲשֶׁר חֲסָדוֹ וְצִדְקָתוֹ תְּמוּדִים'; בהיקרות השנייה: 'לְמַעַן [] אֲשֶׁר הָיָה חֲסָדוֹ'.

25 שם, בית 40: 'תְּמוּדִים עַל יְרוּשָׁלַּיִם וּמִצְרַיִם / וְעַל כָּל גֶּשׁ וְשׂוֹאֵל מְלֹחָה'. המכוון בבית הזה עמום, אבל נראה ממנו שהשיר לא נכתב במצרים. סביר ש'עדתו' של הנספד היא העדה הקראית בדמשק, ו'דלי שתי כתי עדתו' הם האביונים הארץ ישראלים והמצריים שבְּעֵדָה. פשוט היה לפרש 'שתי כתי עדתו' — ה'שאמיים' ובני בבל, אבל אי אפשר שהבבליים יכוננו 'מצרים'.

26 בקינה הראשונה, שם, עמ' קלט, בית 50 ואילך.

27 מלבד באוצר המילים של השירים, שיש בו שפע של יסודות בתר מקראיים. השאיפה הספרדית אל טוהר הלשון אינה ניכרת כאן: סביר להניח שהמחבר לא ידע על קיומה.

שפייטני המזרח חיברו על פיהם במשך מאות שנים את שירי הקודש שלהם, לא נעלמו; הלא עקבותיהם עדיין ניכרים גם בספרד בראשית ימי התגבשות האסכולה. הם ניכרים בעליל בעת הזאת גם בחיבורי השיר החילוניים של עלון בן אברהם, משורר צנוע אבל מעניין, שפעל בסוריה, כנראה בארם צובה. שרידים מאוסף קדום ומפואר של שירי עלון נתגלו בגניזה לפני קרוב למאה שנים.²⁸ הוא היה כנראה כלי קודש, אולי דיין או שוחט, בקהילתו,²⁹ אבל במקומו הוא נחשב כנראה משורר חשוב: הדפים ששרדו בגניזה מאוסף שיריו נתלשו מקובץ שהביא שירים משלו בלבד, בסידור התואם את הנהוג בדיואנים הממוסדים.³⁰ כל שירי הקובץ שירי 'חול'.

28 ראה: I. Davidson, 'From a Divan of 'Alvan ben Abraham', *JQR*, NS 2 (1911), pp. 239–221. דף נוסף מן הדיואן של עלון (כך יש לנקד) בן אברהם גילה שירמן בסדרה החדשה של אוסף טיילור-שכטר בקיימברידג'; ראה: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 53–57. כל הדפים האלה נתלשו מכרך מונומנטלי שהועתק בידי סופר מיומן בסידור מרהיב ובכתב מהודר. שיר נוסף החתום 'עלון' (תחילתו 'עמי התנעור') שפרסם שירמן בספרו הנזכר, עמ' 57, ושייחס בהיסוס לעלון בן אברהם (ראה דבריו שם, עמ' 55), נראה מאוחר לזמנו של המשורר הזה. כנגד זה יש לייחס לעלון בן אברהם שלושה שירים נוספים: על אחד מהם ('עוד קנו ניבות / כלגיונות טובות'), המועתק בכ"י קיימברידג' TS H 15.77, העיר שירמן בספרו הנזכר, עמ' 54; השני, 'עוכב חפצי וארך קיצי', חתום 'עלון חזק', והוא מועתק בכ"י סטרסבור 9.2 4077/145; השלישי, 'עלי יומי וקשיותו אאנח' (כתוב בראשו: 'נשיד') חתום גם הוא רק 'עלון' (כל אות פעמיים; השיר חסר בסופו), והוא מועתק בכ"י לונדון, BL Or. 5557 F, דף 29. שלושת השירים הללו כתובים בלשון (הסתומה) ובצורות המיוחדות (ראה להלן) המאפיינות את שיריו האחרים של המשורר הזה. כולם בעלי נעימה חילונית. העובדה שעלון פעל בחלב מוכחת משיר 1 שפרסם דוידסון, שבו הוא מברך את חנניה אב הישיבה על בואו לא'צובה'. גם נמעיני האחרים בני סוריה הם: נמען שיר 6 בנדרפס אצל דוידסון מכונה 'אלרחבי', על שם העיר רחבה שבסוריה, נמען שיר 9 שם מכונה 'אלחלבי', דהיינו בן חלב, ונמען אחד השירים שפרסם שירמן מכונה 'בן אלאדקי', כלומר בן לאטקיה. את ההשערה שעלון פעל בסוריה העלה כבר מאן (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 23, והיא נתקבלה, אמנם בהיסוס, גם על דעת שירמן, (לעיל, הערה 28), עמ' 56.

29 שני השירים הראשונים הנדפסים אצל דוידסון עניינם במחלוקת שהתעוררה בארם צובה סביב כשרותה של בהמה שנשחטה, בין עלון (שהטריף) לבין פוסקים מקומיים (שהכשירו). עלון מבקש בשיר הראשון תמיכה בעמדתו מאת חנניה אב הישיבה (ראה להלן) שנודמן לביקור בחלב בעת ההיא. גם השיר השלישי, המהלל את חנניה אב הישיבה נכתב מן הסתם בהקשר זה. נוכחותו של חנניה ראש הישיבה בשירי עלון מאפשרת תיארוך קרוב של תקופת פעילותו. רב חנניה נפטר סביב שנת 1020. לזהותו ראה מאן (לעיל, הערה 11), א, עמ' 23, 66, וכן ב, עמ' 73–74. לעניינו של רב חנניה אב ראה גם גיל (לעיל, הערה 11), לפי המפתח (ערך 'חנניה הכהן אב'בית'דין בן יוסף ראש הישיבה). על היותו עוד בחיים סביב שנת 1020 ראה שם, ב, עמ' 75.

30 עורך הקובץ הקדים לשירים כותרות ערביות מן הסוג הידוע לנו מן הדיואנים הספרדיים (והערבים). אמנם מראש הקטעים שהגיעו לידינו נעדר הציון הסטריאוטיפי 'ולה איצא' תחת זאת מציינות הכותרות את שמות הנמענים שהשירים נשלחו אליהם, כגון 'ואליה איצא' (ואליו גם כן) בסימן 2 בנדרפס על ידי דוידסון, וכן בסימן 3 (שלושת הקטעים מוקדשים כנזכר לנמען אחד, רב חנניה אב הישיבה). בראש סימן 4 שם רשום 'פי יעקב בן אלפרג אלמגאזלי', כלומר: על אודות וכו', ולכאורה ראוי היה 'אל' (אל), כמות שהוא בראש סימן 8 אצל דוידסון. בסוף קטע 4 הנזכר מועתקת גם תוכניתו של הנמען, ובראשה הציון 'עלואנה', כלומר: ומענו. המען רשום בחוריים. בראש כמה מן הקטעים רשום 'מכאתבה פי ...', כלומר: איגרותיו אל כך שפרסם שירמן מועתקת אחרי שיר של עלון (לכבוד יהושע החזן בן אלאדקי) פתיחת

הם; מן הצד הזה הרי זה קובץ 'ספרדי' בעיקרון. אבל השירים עצמם אינם מחקים, ברובם, מודלים ספרדיים חילוניים. רק בשניים מתוך שישה עשר הקטעים ששרדו מחיבוריו של משורר זה³¹ ניכר מאמץ לשקול את הטורים במשקל מדויק: אבל גם אלה אינם שקולים בשיטה הכמותית הנהוגה בספרד בשירי החול, אלא במשקל ההברתי הדקדוקי שיוחד בספרד לשירי הקודש.³² בשני שירים נוספים חיקה עלון את מבנה הבית הערבי בעל הדלת והסוגר, אבל את אלה לא שקל כלל.³³ העובדה שעלון עקף, על כורחנו ביודעין, את השיטה הכמותית, מוכיחה שלא ביקש לראות עצמו כפות לכללי השיר הספרדיים. הקטעים האחרים במורשתו רחוקים עוד יותר מתבניות שירי החול הקלסיים של ספרד, אבל הם רחוקים גם מן המבנים המסורתיים של השירה הקדם-ספרדית: טורי השירים האלה מתפצלים לשלוש צלעיות, ששתיים מהן חוזרות זו בזו, והשלישית, האחרונה, מביאה חרוז קבוע.³⁴ גם בקטעים אלה אין זכר לשקילה מדויקת, אבל העיצוב המעין אזורי של הטקסט 'ספרדי' בהם. התבנית (יחד עם אחותה, המרובע), נחשבה במזרח, בשלהי המאה העשירית, כדגם מועדף לשירה 'חילונית', וברור שגם עלון ראה אותה כך.³⁵ נעימה של מקוריות עולה גם ממנהגו הקבוע של עלון לסיים את שיריו בציון מלא של שמות נמעניו (שמות אלה משאילים לשירים את חרוזם הקבוע). אין השיטה נהוגה בספרד, ועלון בחר בה מן

שיר התשובה של הנמען (תחת הכותרת 'אלגואב אליה', התשובה אליו). ועדיין יש בממצאים הללו תזמנות שצריכות עיון.

31 משירי עלון בן אברהם פרסם דוידסון (לעיל, הערה 28) עשרה קטעים, אבל מן הקטע העשירי לא שרדו אלא שתי שורות. גם מן השיר התשיעי שם שרד מעט מאוד. שירמן (לעיל, שם) פרסם שלושה קטעים של עלון, שלושתם במצב לקוי ביותר. הקטע הרביעי הנדפס שם הוא כאמור תשובתו של יהושע בן אלאדקי על שיר של עלון. יחד עם שלושת השירים שהוזכרו לעיל, הערה 28, ושטרס פורסמו, מספר כלל שירי הידועים של עלון שישה עשר.

32 הכוונה לשירים 6 ו-8 בפרסומו של דוידסון. השירים כתובים בטורים של שתי צלעיות המחקים בעליל את הבית הערבי בעל הדלת והסוגר: רק הצלע השנייה בכל טור מביאה חרוז, והוא אחיד לכל אורך השיר. שני השירים מביאים 6-6 הברות לטור, ונראה שהם 'תרגום' הברתי של המרנין הכמותי. על השירים הללו ראה במאמרי 'בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית', לשוננו, מח-מט (תשמ"ה), עמ' 147, ושם, הערה 22.

33 ראה סימן 7 בנדפס אצל דוידסון: מבנה הטורים בשיר הזה דומה למבנה סימנים 6 ו-8, אבל אין שם שקילה הברתית עקיבה. שיר נוסף של עלון ('עלי יומי וקשיותו') שהוזכר לעיל, הערה 28, עשוי גם הוא במיני 'בתים' ספרדיים (לא שקולים), אבל הצלעיות שם ארוכות יותר ונראות חיקוי פוניטי של המרובה. הדגם המרתק הזה, המחקה בעליל (אבל בהקשר בלתי שקול) את מבנה הבית הערבי הקלסי, מתועד למרבה הפלא גם בצרור שירי התהילה של אברהם הכהן שפרסם שכטר בשעתו (לעיל, הערה 9), עמ' 67.

34 את הטור המשוש ניתן להגדיר גם כסטרופה תלת טורית, מעין אזורית. הגדרת יחידת היסוד של הדגם כטור ולא כסטרופה נכונה יותר, מפני קוצרן של הצלעיות ומפני שמבחינה היסטורית אין שם אלא טור ארוך שנתפצל לשלושה וצויד בחרוזים פנימיים. ראה לעניין זה במאמרי 'מבנים סטרופיים מעין אזוריים בפיוט הקדום', הספרות, ב (תשל"ל), עמ' 198 ואילך.

35 אמנם הדגם מתועד כבר אצל רב סעדיה גאון בספר 'אשא משלי' שלו, וכן באחד מן הזולות שלו (לפרשת ויחי) ששרד, והוא מתועד בדור שלאחריו בפיוטים לא מעטים של יוסף אלברדאני. אבל לפריחה אמיתית זכה הדגם בספרד בלבד, והוא נפוץ בשאר המרכזים בהשפעתה. לתולדות הדגם ראה בפירוט במאמרי באסופת (לעיל, הערה 6), עמ' רלו ואילך, ושם התייחסות להיקריות הקדומות של הדגם.

הסתם כדי להדגיש את ייעודם האישי, אם כן החילוני, של שיריו. מצד אחר הוא טרח לסדר את צלעיות הטורים בשירים הללו בסדר אלפביתי, או לחתום אותם באותיות שמו (לפעמים, בפתיחה, הוסיף 'אני'³⁶ ובסיום גם 'חזק') כדרך הפייטנים.³⁷ שיריו של עלון שירים אישיים הם ואופיים האפיסטולרי בולט. הם מביעים אהבה עמוקה וגעגועים אל נמעניהם, וטרוניה, לפעמים, על העדר מענה על פניותיו. נושאים אלה מופיעים כמובן תכופות גם בשיריהם של משוררי ספרד, אבל אין הם נדונים אצל עלון על דרך הספרדים. מבע שיריו ישיר ונרגש ואמין, ונעדר ממנו העיצוב הרטורי הטיפוסי לשירי הידידות הספרדיים. דגמי השיר של עלון חדשניים אפוא, הן בסוגם, שהרי שירי חול מובהקים הם, והן בצורתם, שהרי אין הם נאמנים לצורות השיר המזרחיות המסורתיות. חידושי טבועים בחותמה של ספרד, אבל אין הם בבואה של המהלך הספרדי: הם תיקון, גם אם נועז, של דפוסי השיר המסורתיים.

השירים שנכתבו לכבוד עדיה אבן אלקזאז ושיריו של עלון אל נמעניו שרועים על מצע גיאוגרפי וכוונולוגי זהה, אבל הם מייצגים שתי תחנות שונות בתהליך ספיגתם של החידושים הספרדיים בשירת בני המזרח: השירים לכבוד עדיה 'ספרדיים' הרבה יותר משיריו של עלון. אבל שני הקורפוסים כאחד מפיגנים התנערות מן המוסכמות המסורתיות, וכמיהה ברורה לשינוי. כמיהה זו שינתה עד מהרה את פניה של השירה העברית גם במזרח, עד לבלי הותיר בה זכר למסורות הקדמוניות.

ד

שירת הקודש במזרח קלטה את ההשפעות הספרדיות לאט, כידוע. פייטנים שפעלו במרכז הזה במאה הי"א המשיכו ברובם בעקבות קודמיהם, ולא נטו, אם לא מעט מאוד ובהיסוס, מכללי העשייה הפייטנית של תקופתם, הלוא היא תקופת הפיוט המזרחי המאוחר. יצירתם מעוגנת באופן בלעדי בסוגי הפיוט המסורתיים, ואופייה מצד הצורות והלשון והתכנים אינו שונה מאופי היצירה הפייטנית שלמן המאה התשיעית ואילך. רק מעטים מהם הסיגו את גבולות המסורת, אבל גם חידושיהם, המתעדים בכל אופן תחושה של לאות מן המסורת הקדומה, אינם נושאים על עצמם בדרך כלל את טביעת אצבעה של ספרד.³⁸ היצירה הפייטנית של המאה הי"א הייתה שופעת, אבל משוררי התקופה, להוציא כמה דוגמאות יוצאות דופן,

36 'אני' בראש חתימות אקרוסטיכוניות מתועדת לראשונה (כנראה) אצל מנחם בן סרוק בשיר שהקדים לאיגרת חסדאי בן שפרוט אל מלך כור (ראה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א. ירושלים תשט"ו [והדפסות נוספות], עמ' 6 ואילך). השיטה נפוצה לימים בהשפעת פייטנותו של יוסף אבן אביתור שהרבה להשתמש בה בפיוטי. ראה על השימוש במטבע זה במאמרי באסופות (לעיל, הערה 6), עמ' רס.

37 שירת החול מטיפוס ספרדי אינה מציגה אקרוסטיכוניים. מספר שירי החול החתומים זעום. כנגד זה שירי הקודש ממשיכים להסתדר באלפביתים ולהיחתם בשמות מחבריהם גם בספרד.

38 יוצא מן הכלל הזה רק רב האי גאון, שבעזבונו שרדו לא מעט פיוטים שעיצובם 'ספרדי' מובהק.

אין לדעת היכן פעלו. הקדומים מבין אלה שניתן למקם בסוריה הם הפייטנים לבית זבידה שכמה מיצירותיהם הגיעו לידינו. החשובה שבהן היא קדושתא גדולה ליום ראשון של פסח שנקלטה בסדר חיבור ברכות האיטלקי ונדפס בידי 'דוידסון על פי מקור זה לפני יותר משבעים שנה.³⁹ קומפוזיציה מקיפה ומסולסלת זו חתומה בקטעים הראשונים שלה 'יהודה זבידה ויוסה אחיו, חזק ואמץ', ובקטעים שלאחר מיכן 'יהודה מברותה מחלב עשה, חזק'.⁴⁰ למשפחת משוררים זו השתייכו גם יעקב בירבי יצחק זבידה, ואברהם בן יהודה זבידה, ששירים משלהם, ושירים נוספים משל יהודה ויוסה אחיו, כלל ח' שירמן באנתולוגיה הגדולה שלו 'שירים חדשים מן הגניזה'.⁴¹ בין הקטעים שפרסם שירמן בולטים חמישה פיוטי קדושה (פיוטי ט) שנועדו במקורם לחתום (כנראה) קדושתא לפסח.⁴² הקטעים מציגים פתיחות מקראיות ממגילת שיר השירים והם חתומים לפי הסדר 'יהודה', 'זבידה', 'יוסה', 'יצחק' ו'אברהם'. סביר להניח שהפיוטים נועדו במקורם לחתום את הקדושתא הגדולה של בני זבידה ליום ראשון של פסח שהגיעה אלינו מסדר חיבור ברכות.⁴³

39 ראה: I. Davidson, 'The Seder Hibbur Berakot', *JQR*, 21 (1931), pp. 241–279. הקדושתא נדפסת שם החל מעמ' 266. בסדר חיבור ברכות, המוגדר כקודיפיקציה הקדומה ביותר של מנהג איטליה, שימשה היצירה כקדושתא לשבת חול המועד פסח, אבל אין ספק שהיא נועדה ליום ראשון של חג: מעידים על כך בביור המקראות מ' כב, כז–כח, המובאים בראשי פרשות הפסוקים של המגן והמחיה, שהם פסוקי הקריאה הראשונים של יום טוב ראשון של פסח לפי מנהג ארץ ישראל (ושל יום טוב שני לפי מנהג בני חו"ל). סביר להניח שמנהגם של הפייטנים ארץ ישראל היה, כי המקרא הראשון בפרשות הפסוקים של המשלש הוא מיהושע ה, ט ('היום גלותי את חרפת מצרים'), הרמוזה גם אצל ינאי, והיא גם הפטרת בני חו"ל ביום ראשון של חג.

40 הפייטנים היו אם כן ילידי בירות ופעלו בחלב היא ארם צובא. פירוש זה שמעתי מפי ש"ד גויטיין ע"ה. אבל נוסח החתימה יוצא דופן. גם פייטן אחר מבני המשפחה, יעקב בירבי יצחק, חתם 'עשה' אחרי אותיות שמו בפיוט קצר שלו שפרסם שירמן בספרו (לעיל, הערה 28), עמ' 90. שירמן העיר שם (עמ' 87, הערה 4) על נוסח זה של חיתום גם אצל פייטן בשם אילוני, ששיר ממנו פרסם בשעתו מ' זולאי, בעיתון 'הארץ', ב־16 ביולי 1948 (נדפס מחדש בלקט 'מפי פייטנים ושופכי שיח' שהתקינה ש' אליצור, ירושלים תשס"ה, עמ' צח–צט).

41 ראה שירמן (שם), עמ' 90 ואילך. מקור השירים בכ"י פטרבורג, אנטונין 192 וקיימברידג' TS H 2.47. את הקטעים שבכ"י אנטונין הזכיר מ' זולאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ו (תש"ו), עמ' רא. כ"י קיימברידג' כתוב על קלף והוא נראה קדום מאוד. אין בו אלא הקטעים הנדונים בהמשך.

42 פיוטי ט חותמים כידוע את הקדושתאות, ומפייטים את המעברים שבין פסוקי הקדושה. במקרה שלנו, הקטעים מוגדרים בכותרת: 'אופנייה', כמצוי לעתים במקורות הקדומים, במקום 'אופנים' השגור יותר.

43 אמנם הקדושתא הגדולה מפייטת את כל פסוקי שה"ש עד תומם, ואפשר ללמוד מזה שלא היו לחיבור פיוטי ט (קטעים אלה חסרים כידוע מן הקדושתאות המאוחרות). אבל פיוטי ט שלפנינו פותחים בקטעי פסוקים רצופים מאמצע המגילה (שה"ש ה, י–טו), ואפשר שהפייטנים חזרו לפייט בפיוטי ט פסוקים אלה, אחרי שכבר כילו את פסוקי המגילה בגוף הקדושתא. לפני הקטעים הללו מועתק בכתב היד קטע מן הפיוט 'אז על כל חיתו יער נשאת שור' מקדושת יום ראשון של פסח של אלעזר בירבי קליר (ראה: מחזור לפסח, מהד' י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 114 ואילך). קטע קלירי זה הוא פיוט ה במקורו, וגם בכתב היד כתוב אחריו, כיאות, 'אל נא [לעולם תערך]'. בקטע ט"י יש רמז לאמירת הלל ('יום זה הלל קטון וגדול מכללת') ואף מזה מובן שהקטעים נועדו לחתום קדושתא של יום ראשון של פסח (בארץ ישראל לא אמרו

שרדה בגניזה, בהעתקה קדומה מאוד, גם קדושתא לשביעי של פסח המיוחסת ליהודה זבידא;⁴⁴ ניכר שיהודה היה אבי המשפחה הזאת, ואחיו וצאצאיו נטלו חלק בחיבור פיוטיו. חיבוריהם של בני זבידה נראים קדומים מאוד, ושירמן שיער שהם פעלו 'לכל המאוחר במאה האחת עשרה ומסתבר יותר — במאה העשירית'.⁴⁵ אבל תבניות יצירותיהם בתר קלסיות, וחושפות קווי אופי טיפוסיים לתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת.⁴⁶ מכל מקום הם מייצגים את תקופתם בפה השמרני שלה.

הלל בפסח, מלבד ביום טוב ראשון). סדרת פיוטים זו יוצאת דופן מבחינה היקפה: פיוט ט אין בהם, בנוהג שבעולם, אלא שלושה קטעים, ורק במקרים לא רבים יש מהם ארבעה (ראה בספרי שירת הקודש העברית בימי הביניים, 'ירושלים תשל"ה, עמ' 150). אבל כמה שלפנינו יש מהם, כאמור, חמישה: האחרון גושר בין הקטע 'אדיר אדירנו' ל'ימלוך ה' לעולם' (על הפסוקים החותמים את קדושת העמידה ראה במאמרי 'קדושת העמידה [ושאר הקדושות]: היבטים היסטוריים ליטורגיים ואידאולוגיים', תרכ"ץ, סז [תשנ"ח], עמ' 323–324); חריגה זו ממתכונתה של הקדושתא הקלסית משייכת את המחברים לתקופת הפיוט המזרחי המאוחר. שני קטעי 'ברח דודי' שהדפוס שירמן, שם, עמ' 95–96, סימנים 38–39; (הזיקה בין שני הקטעים צריכה עיון; השני חתום 'זבידה'), אינם שייכים לפיוט ט שלפניהם. לפי הנראה הם מסוג עושה השלום, ונועדו להיאמר אחרי ברכת הכהנים בסוף חזרת הש"ץ. כך נרמז בכיורו בטור הסיום של הקטע השני: 'בברכה ושלום כל העם שונים אנת הימים'. שונים את הימים' פירוש מכפילים את ימיהם, דהיינו זוכים לשוב ולחוג את חגיהם גם בשנים הבאות, והוא תרגום עברי של הברכה הארמית 'תניין יומיא' הבאה בסוף הפסקה לשמיני עצרת בפסיקתא דרב כהנא מהד' מנדלבוים, ניוארק תשמ"ז, ב, עמ' 434 (על הפירוש הזה אני חב תודה לפרופ' ש' אליצור). שירמן (שם, עמ' 88) כבר ציין שפיוטים שמחזורותיהם פותחות ב'ברח דודי' חותמים בקביעות, של המחצית השנייה של המאה העשירית ואילך, את מערכות היוצר לפסח שנכתבו באיטליה ובאשכנז (ראה לעניין זה: פיוטי שלמה הבבלי, מהד' ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 222 ואילך; ושם, עמ' 378 ואילך רשימה של יוצרות העשויים בדפוס זה). עובדה זו מחייבת להקדים את זמנם של בני זבידה עד למחצית הראשונה של המאה העשירית, אם לא עד ראשיתה, כי אי אפשר שהם חיקו את שלמה הבבלי: פיוטיו יוצר של זה לא הגיעו למזרח בימי קדם. מצד אחר ידוע לנו שיצירתם של בני זבידה הגיעה לאיטליה מוקדם מאוד. לפי המקובל פעל שלמה הבבלי באמצע המאה העשירית.

44 קומפוזיציה מרשימה זו שרדה בכ"י קיימברידג' TS H 2.29; היא מועתקת על גליונות קלף גדולים, בהידור רב ובניקוד ארץ ישראלי. בראש ההעתקה כתוב: 'קדושת' ויושע ליהודה זבידה'. על הממצא העיר לראשונה זולאי, במאמרו 'לתולדות הפיוט בארץ-ישראל', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה (תרצ"ט), עמ' קסא (=הנ"ל, ארץ ישראל ופיוטיה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 176). זולאי כבר העיר שם שהמשלש בהעתקה זו חתום 'משה חזק', ושבהמשך הקומפוזיציה יש קטע החתום 'וולבון בירבי שבתי' (קטע זה נדפס לאחרונה בידי ש' אליצור, 'שני פיוטים לויושע למשוררים בלתי נודעים', קובץ על יד, יד [תשנ"ח], עמ' 73–78). אין להטיל ספק בייחוס עיקר החיבור ליהודה זבידה: ההעתקה שלפנינו מכילה נוסח ערוך של היצירה, שבו הוחלף המשלש המקורי בפיוט של משה חזק ושולב בו קטע זר. של וולבון בירבי שבתי (אפשר שגם הקיקלר שם זר). זרות המשלש מוכחת מניה וביה: לאחריו באה בכתב היד סטרופת סיום פיקטבית החתומה שלוש פעמים ק. ברור שהיא השלימה במקור סידרה של שלוש סטרופות סיום, שהיו חתומות 'נחזק' (כל אות ג"פ). החיבור הזה פשוט יותר מאחיו שכבר דובר בו, אבל גם הוא מקושט (גם בחלקיו הראשונים) בפתחות מקראיות (ראה להלן, הערה 46).

45 בשער למדור המקדש לפייטנים ממשפחת זבידה' בספרו של שירמן (לעיל, הערה 28), עמ' 87, נאמר ש'ישבו כנראה בסוריה סמוך לשנת 1100', וזו מן הסתם טעות דפוס, במקום: 1000.

46 הקטע 'יוצר רוח נפשינו' של יעקב בן יצחק זבידה (שירמן שם, עמ' 90, סימן 30) הוא

מופלא הוא שהפייטנות בסוריה מציגה בראשיתה עוד קבוצה של פייטנים בני משפחה אחת. הכוונה לדוסא בן יהושע ובני ביתו (או רעיו): יהושע, עלי ובנימין, שחיבוריהם נדונו לא מזמן במחקר.⁴⁷ זמנה ומקומה של הקבוצה הזאת מבוררים בזכות יכולתנו לזהות את מקומו וזמנו של אחד מן הנמנים עליה. יהושע (שהיה או אביו של דוסא או בנו) חתם אופן במערכת יוצר שרוב חלקיו חתומים 'דוסא' — 'יהושע אלדקי', כלומר איש לאטקיה שבסוריה. נכבד בשם יהושע אלדקי נמנה, כפי שצוין לעיל, עם מכותביו של עלון בן אברהם: שיר שעלון כתב אל 'יהושע אלחזאן בן אלדקי' עומד לפנינו בין הקטעים שפרסם שירמן בשעתו, ושם גם שריד מתשובתו של יהושע זה לעלון. קרוב להניח ששני אנשים אלה איש אחד הם.⁴⁸ לפי זה ניתן לתארך את חיבוריהם של בני דוסא, בקירוב, לסוף המאה העשירית וראשית המאה שלאחריה ולמקם אותם בלאטקיה או בעיר אחרת בסוריה. משירי המשוררים האלה נותרו בידנו שרידים של קרובות י"ח ושבעות וקדושתאות, ויותר מזה קטעים ממערכות יוצר. אופיים של השירים האלה גם הוא פייטני מובהק; אין לכאורה שום הבדל בינם לבין הפיוטים שנכתבו במזרח לפני התהוותה של האסכולה הספרדית. אבל במערכות היוצר של בני דוסא יש חידושי מבנה מעניינים ביותר, אפילו נועזים.⁴⁹ שום דבר מהשפעתה של ספרד אינו ניכר עדיין כאן, אבל

במקורו 'סטרופה' מתוך מבנה של סטרופה ופזמון: הפזמון שלאחריו סטרופי ומסודר בא"ב: לא רחוק שגם הוא ליעקב בן יצחק. גם הקטע שלאחר מכן (סימן 31) עשוי במבנה זה, והוא של סטרופה ושני פזמונים: הפזמון הראשון נדפס ברצף עם סימן 31, והוא מתחיל שם מטר 6, בעוד הפזמון השני (חתום 'אברהם זכידה חזק') נדפס בנפרד שם, עמ' 91, סימן 32. מבנה הסטרופה ופזמון טיפוסי לתקופת הפיוט המזרחי המאוחר; ראה עליו בספרי (לעיל, הערה 42), עמ' 294 ואילך, ולפי המפתח (ערך 'מחרוזת ופזמון'). גם הקדושתא (ליום ראשון) של פסח של בני זכידה חורגת בעיצובה מן המקובל בפיוט הקלסי. די אם נציין שאין שם קטעים אלפבתיים אלא מפיוט ה ואילך: כל הקטעים הראשונים מביאים מטבעות חיתום של המחברים. גם הראווה העשירה, הססגונית והמסובכת של פתיחות וסיומות מקראיות בקומפוזיציה מעידה על הקשר בטר קלסי. צריך לציין באופן מיוחד שימוש יוצא דופן של המשורר בשלושת קטעי הקדושתא הראשונים: הוא מסיים כל טור אחרון במחרוזת במילת הפתיחה של פסוקי שירת הים. איני זוכר דוגמא נוספת לשיטה הזאת והיא יוצאת דופן בעליל. צריך לזכור שאנו מדברים בקומפוזיציה מסוג הקדושתא, סוג שגם פייטנים מאוחרים שאפו לקיים בעיצובו את חוקי הבינוי המסורתיים.

47 ראה בספרי היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 454–461, וראה שם, עמ' 730 ואילך, דוגמה של מערכת יוצר של דוסא וביתו.

48 אפשרות זו כבר הועלתה אצל שירמן (לעיל, הערה 28), עמ' 54.

49 הם נדונים בחיבור הנזכר לעיל, הערה 47. בני המשפחה הזאת, שהשמות 'דוסא' ו'יהושע' חוזרים בהם שוב ושוב, ירדו לימים למצרים, והם מתועדים בהרבה תעודות שבנגיזה; ראה על כך אצל מאן (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 270 ואילך. צאצא רחוק שלהם הוא בוודאי רב יהושע בן דוסא, מחכמי מצרים ושועיה באמצע המאה ה"ב, שיהודה הלוי כתב לכבודו, בשנת 1141, את השיר 'גבר זמן וירד ביהושע' (שירי ריה"ל, מהד' ברודי, א, ברלין תרנ"ד, עמ' 103), וכן איגרת נמלצת (ברודי, ב, ברלין תר"ע, עמ' 338). יהושע זה זכה לשיר תהילה גם מידי יצחק אבן עזרא (ראה יצחק בן אברהם אבן עזרא: שירים, מהד' מ"ח שמלצר, ניו יורק תשמ"א, עמ' 13) ונעשה בסוף שנות הארבעים ראש ישיבת ארץ ישראל במצרים. הוא שימש במשרה הזאת כנראה זמן מועט בלבד.

ניכרת בבירור שאיפה לשנות, ולו במסגרות המסורתיות, את המסורות שנתיישנו. סופו של עידן אפשר שכבר מתבשר כאן; קווי המתאר של עידן חדש בהתהוותו אינם ניכרים כאן עדיין.

בראשית המאה הי"א פעל בסוריה גם הפייטן רב ינון בן צמח שקצת שירים משלו נתגלו בגניזה. פיוט משלו, סליחה לתשעה באב, שנמנים בו לפי הסדר ימות הצום שבכל חודש, פורסם בשעתו בידי זולאי על פי מחזור כמנהג קנדיה.⁵⁰ זולאי העיר בהקשר זה שחכם בשם צמח החזן בירבי ינון הדי(י)ן נזכר כמעתיק כ"י אוקספורד 2730.7⁵¹ שהתקנתו הושלמה בעיר רחבה שבסוריה, בשנת אש"מ לשטרות, היא שנת 1029; הוא תמה אם אין בעל הסליחה שפרסם בנו או אביו של זה. השם 'ינון' נדיר מאוד בימי הביניים, ולא צוין עדיין ברשימות: ההנחה שינון הפייטן היה בנו של רב צמח הנ"ל סבירה מאוד.⁵² במאמר הנזכר ציין זולאי ששיר לחתן שחתמתו 'ינון בר צמח' ותחילתו 'ישושים מדברות' כבר נדפס בידי י' דירדסון (כפיוט אנונימי) בסוף שנות העשרים של המאה הקודמת, בגנזי שכטר, ג, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 279. שיר זה זכה לתפוצה ניכרת בימי הביניים, ובמפעל השירה שליד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים נרשמו לו שבעה מקורות מקבילים. מפיוט אחר של ינון ששרד בגניזה עולה שגם הוא, כיוצא בר' יהושע שדוכר בו לעיל, בן לאטקיה היה. פיוט זה שרד בכתב יד השמור בסינסינאטי (HUC 1247), ותחילתו 'ידידיך תושיעה'.⁵³ הוא מסוג עושה השלום, והוא מציג מבנה של סטרופה עם שני פזמונים. חתימת הפייטן משתרעת בו על פני שלושת הקטעים: הקטע הראשון חתום 'ינון חזק', השני (תחילתו: 'יקשיב שוע בערכי לו עתירה') חתום 'ינון בן צמח', והשלישי (תחילתו 'אמן אמן אמן בשלושה מעניהם') חתום 'אלאדקי יזכה'.⁵⁴ מופלא הוא שגם במקרה זה יש לפנינו לא פייטן אחד אלא שניים,

50 תחילת הפיוט 'אאטמה כל פה מלרנן באבלי'; ראה מ' זולאי, 'שברי צלילים', סיני, יד (תשי"א), עמ' קסב-קסט (=ארץ ישראל ופיוטיה [לעיל, הערה 44], עמ' 582-584). הפיוט נדפס שוב על ידי י"ל וינברגר, שירים חדרשים מהתקופה הביזנטית, HUCA, כרך לט (1968), עמ' א-ג. הפיוט נדפס שוב בכרך הזה, יחד עם שאר שירי ר' ינון, במאמרה של שולמית אליצור.

51 כתב היד מכיל שני גליונות של קלף, ומוצאות בו שתי קדושתאות י"ח, אחת אנונימית, לחנוכה (בלי הרחבות לקראת הקדושה), ואחת של פינחס (ראה פיוטי רבי פינחס, מהר" ש' אליצור, ירושלים תשס"ד, עמ' 298 ואילך), לחול המועד פסח (בלי פיוטי ט). כתב היד מודגם אצל מ' בית אריה, אסופות כתבים עבריים מימי הביניים, א, ירושלים תשמ"ח, לוח 21.

52 אפשר שר' ינון נזכר גם בספר תחכמוני לאלחריזי, שער מו (ראה י' יהלום ו' בלאו, מסעי יהודה, ירושלים תשס"ג, עמ' 184). אלחריזי מונה שם את המשוררים שפעלו בארם צובה ומציין שישם היה בתחילה משורר ושמו ר' יוסף בן צמח / אבל היה שירו צמח / בלי יעשה קמח. יוסף בן צמח לא נזכר עד כה בין המשוררים, ולא רחוק הוא שהשם הנדיר 'ינון' נשתבש אצל אלחריזי או אצל מעתיקיו והפך ל'יוסף'. דברי אלחריזי נכתבים כמאה וחמישים שנה אחרי תקופת פעילותו המשוערת של ינון, ובדין הוא נזכר בפיו כמשורר שפעל 'בתחילה'.

53 מועתק (כנראה) בכתיבת ידו של עלי הכהן בן יחזקאל, שפעל בירושלים סביב אמצע המאה הי"א. הפיוט מועתק לבדו, על דף בודד, שהמחצית השנייה של ע"ב שלו הושארה ריקה.

54 פרופ' ש' אליצור הסבה את תשומת לבי לתעודה שעלתה מן הגניזה ופורסמה אצל מ' גיל (לעיל, הערה 11) ג, עמ' 1: מדובר באיגרת שיצאה מלפני רב אליהו בן שלמה גאון, ובה בקשה ליהודי מצרים לתמוך באחד שמואל בן צמח החזן ג"ע הידוע בן לאדקי. שמואל זה

אב וכו' (כנראה): באחד מן הפיוטים שהזכיר זולאי בהקשר זה במאמרו חתום 'ינון בירבי צמח צמח בירבי ינון',⁵⁵ וקשה להניח שאחד מן השניים חתם את שם זולתו, באופן זה, למען הכבוד.⁵⁶ כעת ידועים לנו כחמישה עשר שירים שניתן לייחס לינון בר צמח, אחדים מהם מתועדים בכמה העתקות. כל שירי הידועים של ינון שירי קודש הם, רבים מהם לחתן. כמעט כולם כתובים בצורות המקובלות של הפיוט במזרח. סוגי הפיוט הגדולים אינם מיוצגים כמעט כלל; רוב הקטעים ששרדו ממנו הם מסוג פיוטי הרהט, ששימושם הליטורגי לא היה מוגדר; קטעי השיר המסווגים כך ליוו מאורעות משפחתיים וסעודות מצווה, ושולבו לעתים, לשם הרחבה וגיוון, בקומפוזיציות קדומות, מסורתיות. אבל הפיוט לחתן 'ישושם מדברות' שפרסם דוידסון כנ"ל, בנוי במרובעים ספרדיים, ובתיו שקולים במשקל הארוך המקוצר ('משקלו של דונש').⁵⁷ יש בעיזבונו של ינון עוד שירים שקולים כמותית וכמה שירים הבנויים במחרוזות מעין אזוריות.⁵⁸ סימן שהצורות הספרדיות כבר נקלטו במרכז הזה, בראשית המאה הי"א, גם בשירי הקודש.

בשליש האחרון של המאה הי"א פעל בסוריה רב יוסף הלוי החבר בן חלפון, ששרידי יצירותיו פורסמו ונותחו לאחרונה בידי ש' אליצור.⁵⁹ ר' יוסף חתם על שטר בטרבלס אלשאם, היא טריפולי שבסוריה, בשנת 1081, וישב שנתיים אחר כך בבית דינו של רב ברוך בן יצחק בארם צובה.⁶⁰ מחיבוריו לא שרדו אלא שירי קודש בלבד, ואלה מצטיינים באופיים השמרני. רב יוסף יצר לכאורה רק בסוגי הפיוט הקלסיים: נותרו ממנו שרידים ממחזור של גופי יוצר לפרשות השבוע וחלקי קדושתאות שבניינם ולשונם ומהלכם הפואטי כמעט קלסיים. רק עיון ממוקד בחיבוריו עשוי לחשוף בהם סימני איחור, ובראש ובראשונה השפעות סעדיאניות. אבל בשולי השוליים של חיבוריו אפשר למצוא גם אותות ספרדיים: הרהיטים בשירי הקדושתא שלו ליום כיפור מחוזים כמיני משולשים ספרדיים, שהם (בעיקרון) כיצא באלה הידועים לנו משירי החול של עלון בן אברהם, ופיוט אחד שלו עשוי בטורים מרובעים, ספרדיים בעליל, אבל בלתי שקולים.⁶¹ אך כשהועלה רב יוסף בדרגה בישיבה כתב אחד ממעריציו שיר תהילה לכבודו: שיר זה ספרדי בצורתו ובאקלימו, ואין בו יסודות פייטניים כמעט כלל.⁶²

היה סופר הישיבה ברמלה. לפי גיל נכתבה האיגרת סביב שנת 1025. אפשר ששמואל בן צמח היה אחיו של רב ינון.

55 ראה זולאי (לעיל, הערה 45), שם. תחילת הפיוט 'יפייה חמודה כמרגלית ופטרה' והוא רהט לחתן. ראה לעיל, במאמרה הנזכר של ש' אליצור.

56 שיטה זו ידועה בפייטנות מאז ימיו של הקילירי, אבל דרך החתימה בשיר הזה, עם ציון מלא של שם שני האבות, שונה ממה שנהוג בהקשר זה.

57 יש בשיר שיבושי משקל קלים, בהנחת כמה נעים ולהפך: פגמים מסוג זה שכיחים במשקל הזה גם בספרד.

58 ראה על זה לעיל באסופה שהתקנה ש' אליצור מפיוטיו של רבי ינון.

59 ראה ש' אליצור, שארית יוסף: פיוטי ר' יוסף הלוי החבר, ירושלים תשנ"ד.

60 על נתונים אלה ראה שם, עמ' 14 ואילך.

61 ראה אליצור, שם, 102.

62 ראה שם, עמ' 107.

תקופת המעבר מן השירה המסורתית אל דגמי השיר החדשים שבאו מספרד מנומרת הייתה אפוא בארצות המזרח. ואין פלא שכך היה, שהרי דרכי שירה מסורתיים אינם נעלמים בין רגע, ובפרט לא דרכי שירה מסורתיים של שירה מסורתית. להפך, המהירות היחסית שבה נספגות ההשפעות הספרדיות ברקמת השירה העברית במזרח היא המפתיעה. וברור ממנה שהשירה העברית בשלה הייתה בעת הזאת למהפך שהתחולל בה, ושפניה היו משתנים מן הסתם, ולו באופן אחר, גם אילמלא הגיעו אליה מסוף מערב המודלים הספרדיים.

ה

אין ספק שמה שהעלינו מן המקורות על השירה העברית בערי סוריה במאה הי"א אינו אלא מעט ממה שנוצר שם בימים ההם. ערי המזרח במאה ההיא, וכן גם במאות שלפני כן, היו מלאות מן הסתם פייטנים, ורק מפני שאין אנו יודעים לתת במה ששרד מיצירתם של אלה סימנים של זמן ומקום, אין אנו יודעים למנות בסך הזה את אלה שפעלו בסוריה. גם שירי חול נכתבו מן הסתם בקהילות סוריה הגדולות לאורך כל שנות המאה הי"א, ואלה עוצבו בוודאי, לפחות בחלקם, לפי המופתים הספרדיים. הנחה מחויבת היא שרוב שירי החול הללו, ואולי כולם, שירי תהילה היו, כי יהודי האזור הזה לא צרכו שירת חול מסוג אחר. ולפי שסוריה הייתה בעת הזאת אחות קטנה בלבד של ארץ ישראל, של מצרים ושל בבל, אפשר שלא רבו בה הנכבדים שנזקקו לשירי תהילה.

מצב זה נשתנה בשלהי המאה הי"א, עם פלישת התורכמנים לארץ ישראל והעברת מושב ישיבת ארץ ישראל לסוריה, תחילה לצור ואחר כך לדמשק. בואה של הישיבה לאזור הזה סימן את הפיכתה של סוריה לבירתה של מלכות ישראל (הוירטואלית) בעת הזאת. הגאון ואב בית דין וגדולי הישיבה והדיינים והסופרים ושאר נכבדי המוסד נתיישבו כעת באזור הזה, והביאו אתם את גינוני האצילות שנהגו בישיבת ארץ ישראל מן הסתם מימים ימימה. גינונים אלה הושפעו בוודאי מן ההווי המקביל של אנשי השררה המוסלמיים, והציעו מטבע הדברים מצע להתהוותה של שירת חול חצרנית. בימי הביניים במקום שיש שם שררה יש שם שירה.

ישיבת ארץ ישראל הצטיינה כנראה בזיקה אוהדת לשירה עוד בהיותה יושבת בארץ הצבי. דבר זה מסורת הייתה בה מימי קדם, שהרי עריסת השירה הפייטנית בארץ ישראל הייתה, ואחד מגדולי הפייטנים, רבי פנחס הכהן בן המחצית השנייה של המאה השמינית, אפשר שכהן בעצמו כראש הישיבה.⁶³ במאה העשירית כבר מנתה שירת הקודש העברית מאות שנים לקיומה, וארץ ישראל הייתה גם במאה הזאת, וכן במאה שלאחריה, מרכז חשוב של יצירה פייטנית. מי שפתח את שערי

63 פיוטיו של ר' פנחס הכהן יצאו לאור לאחרונה במהדורתה המצוינת של ש' אליצור; ראה: פיוטי רבי פנחס הכהן, (מהד' ש' אליצור), ירושלים תשס"ד. על אפשרות זיהויו עם רבי פנחס ראש ישיבה הנזכר ברשימתם של בעלי מסורה קדמונים ראה במבוא, שם, עמ' 9 ואילך.

הישיבה לשירה היה אולי רב שלמה בן יהודה גאון, מן הדמויות המרשימות של תולדות הגאונים בארץ ישראל.⁶⁴ רב שלמה גאון מלך משנת 1025 עד 1051, והיה לדעת ההיסטוריונים כבן מאה במותו. מקובל במחקר שרב שלמה היה גם פייטן: לא מעט יצירות שחתימתם 'שלמה החבר' או 'שלמה חבר' נחשפו בגניזה, ובראש סדר עולם מקיף לשבועות, שקטעי הדיברין שלאחריו חתומים במטבע זה, רשומה הכותרת 'שלמה גאון'.⁶⁵ אף על פי שעדיין לא מצאנו בין השירים המיוחסים במחקר לשלמה גאון אף לא שיר אחד החתום 'שלמה בן יהודה', סביר להניח שאכן הוא מחברם של השירים הנמנים ברגיל בעיזבוננו.⁶⁶ נטייתו של הגאון לשירה ניכרת יפה גם מאיגרותיו, שכולן כתובות בעברית (פייטנית) מסולסלת, ונעימת רובן מעידה על כשרון ספרותי בולט. כאמור, רוב הפיוטים המיוחסים לשלמה גאון חתומים 'שלמה חבר', וברור מזה שהוא כתב אותם קודם שנתמנה גאון, דהיינו לפני שנת 1025. יצירתו חופפת אפוא, מצד הזמן, את יצירתם של בני דוסא ושל ינון בן צמח שבהם דובר לעיל. שלמה גאון היה מופלג בענוותנותו ושנות מלכותו היו שנים של פורענויות קשות בארץ ישראל.⁶⁷ הוא גם חי כל שנותיו בעוני ובחוסר כול, ונראה שלא ביקש שיהולל בשירים. אבל יש בידינו בכל זאת שני פיוטים קטנים שחיבר עלי הכהן בן יחזקאל, עסקן ירושלמי רב פעלים, מעתיק גדול של פיוטים ופייטן לעת מצוא בעצמו, שאותם חתם בברכה עקיפה לראש שלמה גאון.⁶⁸ עלי זה (כנראה) שר שני שירים גם לכבוד יורשו של שלמה בן יהודה — רב דניאל בן עזריה נשיא וגאון שמלך בין 1052 ל-1062.⁶⁹ רב דניאל היה 'נשיא', כלומר נצר למשפחת ראשי

64 מימי גאונותו של שלמה בן יהודה נותרו בגניזה תעודות רבות מאוד, והן נדונו אצל מאן (לעיל, הערה 11), א, עמ' 75–152; ב, עמ' 75–174, ובמציאו העניין אצל גיל (לעיל, שם), א, עמ' 546–583, ושם, ב, עמ' 91–299. וראה עוד במקורות הנזכרים בספרים האלה.

65 העיר על כך לראשונה מ' זולאי, 'מקור וחיך בפיוט', סיני, יג (תש"ט), עמ' לח–מא (= ארץ ישראל ופיוטיה [לעיל, הערה 44], עמ' 311–314).

66 לרשימה חלקית של השירים המיוחסים לרב שלמה בן יהודה ראה גיל (לעיל, הערה 11), א, עמ' 559, הערה 867. גיל מעיר שם על שני פיוטים של רב שלמה המועתקים בעצם כתיבת ידו בכ"י ניו יורק, ENA NS 18.4, אבל המועתק שם הוא נוסח של תפילה (כנראה לניחום אבלים); ואולי חלה טעות כמראה המקום. וראה עוד: ע' פליישר, "'מבטלי' עשרת הדיברות, בפיוט במדרש ובתרגום", תרכ"ץ, סו (תשנ"ז), עמ' 70–71. בידוע שרב שלמה שימש חזן בכנסת השאמיים שבירושלים קודם שנתמנה גאון (ראה גיל, שם, א, עמ' 552; ב, עמ' 156, תעודה 84, שורה 17 ואילך), וחזנים בעת ההיא היו בדרך כלל פייטנים פעילים.

67 ראה שרטוט אופיו אצל גיל (לעיל, הערה 11), א, עמ' 555–558 (סעיף 865).

68 פרסם אותם א"מ הברמן, 'קרובה לחנוכה מרבי שלמה בר יהודה ראש ישיבת גאון יעקב', סיני, סג (תשכ"ג), עמ' קפד–קצב, יחד עם קרובה של רב שלמה לחנוכה. שיריו המדוכרים של עלי בן יחזקאל הם שירי קודש מובהקים (אם כי ייעודם הליטורגי אינו ברור); הם מזכירים את רב שלמה ברבי יהודה (בשני גם: נין ברכיה) רק בעקיפין, בטור האחרון שלהם: הפייטן מבקש שם שגאולתם של ישראל תבוא בימיו.

69 על פועלו של דניאל בן עזריה ראה סיכום דברים אצל גיל (לעיל, הערה 11), עמ' 591–598, וראה בספרות הרשומה שם. תאריך מותו של דניאל בן עזריה נקוב במגילת אביתר: אוגוסט 1052; ראה גיל, שם, עמ' 597. שני השירים של עלי נדפסו במאמרי 'תעודות ספרותיות לתולדות הגאונים בארץ ישראל', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 393–308. בראשון מהם נמנים גם בני החבורה שניהלו את ענייני הישיבה יחד עם הגאון. השיר השני שם (רשום בכותרת:

הגולה בבבל, וראה עצמו (ככל בני משפחת הנשיאים) צאצא רחוק של המלך דויד. הוא היה מושל תקיף וחרד על כבודו. גדול כשמואל הנגיד הריץ אליו, מסוף מערב, שתי קצידות מקיפות.⁷⁰ משורר בשם עלי הכהן כתב לכבודו שיר תהילה של 244 טורים, כנראה לרגל הכתרתו: טיוטה של השיר הזה נשתמרה בגניזה וכתוב בה שהיא הושלמה בכ"ג לניסן שנת 1052.⁷¹ צורת השיר הזה יוצאת דופן ביותר, והוא נראה כמעין ניסיון להעמיד לקצידה (הערבית) מקבילה עברית מקורית: השיר שקול במשקל התיבות הארכאי (שלוש מילים לטור) והוא מחורז בשיטה מורכבת מאוד; גם עיצובו הסטרופי יוצא דופן. אבל המשורר עצמו קראו, בציון שהוסיף על הטיוטה בסופה, 'קצידה': סימן שהכיר את הסגנון, אבל לא ראה חובה לעצמו לציית לכלליו. מימי רב דניאל בן עזריה (כנראה) נעשה מושב ישיבת ארץ הצבי אכסניה לשירת חול.⁷² אחד מן הגאונים שלאחריו, רב אביתר, בעל מגילת אביתר הידועה, היה משורר (חול) בזכות עצמו: נותר בידינו שיר מרגש, בעל אופי אוטוביוגרפי,

'שירה' בנוי על דרך השירים שכתב עלי בן יחזקאל לכבוד שלמה בן יהודה: הוא לכאורה שיר קודש (אלפביתי) המספר בגדולת הבורא ומתפלל על ישראל שייגאלו, ורק בסופו, בתוספת של שני טורים (מרובעים) חריגים מצד צורתם, נזכר 'דניאל' כמי שהגאולה אמורה לבוא בימיו ויבימי שלשת הנשיאים' בניו. השירים חתומים 'עלי' בלבד, אבל סברה קרובה היא שנכתבו בידי עלי הכהן בן יחזקאל.

70 אחת מהן, הקצידה 'אם תבך עין גולה', נשתמרה בדיואן של הנגיד, ראה: דיואן שמואל הנגיד, מהר"ד' ירון, 'ירושלים תשכ"ו', עמ' 139. השיר נכתב בשנת 1056, והיא נמנית עם השירים האחרונים שכתב הנגיד בחייו. הקצידה השנייה נתגלתה בידי ד' ילין בכתב יד תימני ופורסמה במאמרו 'שירים חדשים לשמואל הנגיד', התקופה, כו-כו (תר"ץ), עמ' 606-610 (=כתבי דוד ילין, ג, בעריכת מ"א הברמן, 'ירושלים תשל"ה', עמ' 169-176). השלים את קריאותיו של ילין בהדפסה שנייה של השיר ד' ירון, 'שיר תהילה לרבי שמואל הנגיד', *Studies in Bibliography and Booklore*, 6 (1962), pp. 50 ff. על השיר הזה ועל ייחוסו ראה במאמרי 'קיום חדשים לדמותו של רב דניאל בן עזריה נשיא וגאון', שלם, א (תשל"ד), עמ' 54-55. קצידה זו קדמה כנראה בזמן לחברתה.

71 נדפס על ידי במאמרי הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 74-56. מ' גיל, במאמרו 'לתולדות גאון ארץ ישראל', תרכ"ץ, מד (תשל"ה), עמ' 148, הערה 29, מתארך את השיר, על פי קריאה שונה בכתב היד, לשנת 1057; ראה גם: גיל (לעיל, הערה 11), א, עמ' 539, הערה 852. במאמרי שהזכרתי בשתי ההערות הקודמות זיהיתי (בראשון בהיסוס ובשני בביטחון) את עלי הכהן בעל הקצידה הזאת עם עלי הכהן בן יחזקאל, אבל לאחרונה הפריכה את ההנחה הזאת ט' בארי: בעל הקצידה הוא עלי הכהן אלוף, שפעל בעת הזאת כנראה במצרים ושרדו ממנו כמה קטעי שיר. ראה לעניין זה: ט' בארי, 'שנים שהם שלושה: על עלי בן יחזקאל ויחזקאל בן עלי המשוררים', מחקרי ירושלים בספרות עברית (בדפוס).

72 לא רחוק הוא שדניאל בן עזריה עצמו כתב שירים. ככ"י ניו יורק ENA 3240.20 מועתק שיר שתחילתו 'איותה נפשי מנוחה ביקשה'. הוא שקול במשקל ספרדי נדיר (הקלוע המקורי), שחרוזו המבריק חוזר גם בסוף דלתותיו. טורי השיר מסודרים באלפבית, ולאחר אות ת"ו חתום שם 'נשיא וגאון' ('גאון' פעמיים). אין שני התארים הללו הולמים בקורות העתים אלא את דניאל בן עזריה בלבד. השיר מסומן בכותרתו 'רהט' ואין דרך לייחסו לאיש מלבדו. גם אי אפשר שהחתומה מציינת את הנמען, דהיינו שהשיר לא נכתב בידי רב דניאל אלא לכבודו: השיר הוא שיר לירי צרוף, והוא מבטא, בחריפות בלתי רגילה, מצב רוח של ייאוש, שברון לב וביקורת עצמית. המשורר קובל בו על סבלו ועל אכזבתו מתקוותיו ומאשים את עצמו ברעה שגרם לסביבתו. השיר יוצא דופן מאוד בתכניו וברמתו, והוא ראוי לעיון מיוחד. העתקות חלקיות של השיר באות גם בכ"י קיימברידג' TS K 8.26 וכן TS NS 133.95.

שכתב עוד קודם שנתמנה למשרתו הרמה (בשנת 1084).⁷³ שיר זה שקול במשקל כמותי (המרנין) ומחורז בחרוז מבריא, והוא 'ספרדי' גם בלשונו. אין בדינו שירים נוספים ממנו, אבל שיר זה מעיד בו שהיה משורר מוכשר ובעל ניסיון. משורר בן הדור הזה, מבורך הבבלי, החליף עמו שירים: בקרעים מאוסף שירים של מבורך זה שנתגלו בגניזה שרד שיר (שקול ומחורז בחרוז מבריא) שבו השיב על פנייה (מן הסתם גם כן בלשון שירה) של אביתר.⁷⁴

ישיבת ארץ ישראל נותרה מן הסתם מרכז של שירה גם אחרי שהעתיקה את מושבה לסוריה, בשלהי המאה הי"א.⁷⁵ אמנם שנות ההתבססות של הישיבה באזור זה לא הניחו אחריהן אלא תעודות מעטות, אבל בימי שלמה הכהן גאון, אחיו של אביתר, שכיהן במשרה זו מראשית שנות העשרה של המאה הי"ב, כבר פעל בדמשק רב נתן החבר בן שמואל, פייטן מוכשר ופורה, שצורר נכבד מיצירותיו הגיע לדינו מן הגניזה.⁷⁶ רב נתן ירד לימים (סביב 1127) למצרים, ונעשה שם סופר הענף המצרי של הישיבה, ואחר כך, כמות רב מצליח גאון (1139), סופר של הנגיד שמואל בן חנניה, אבל הגיעו לדינו גם שירים שכתב עוד בהיותו בדמשק.⁷⁷ אך מקרה הוא מן הסתם ששירים (מעטים) אלה הספרים הם: הנחה מסתברת היא שמי שכתב הספרים על המת כתב גם שירי כלולות לחתנים וגם שאר שירים לעת מצוא.⁷⁸

חובב שירה גדול היה רב מצליח הכהן, בנו ויורשו של רב שלמה הכהן גאון.⁷⁹ רב מצליח העתיק את מושב הישיבה מדמשק למצרים (סביב 1127) ומעשי תוקפו וגבורתו מתועדים בפרוטרוט במסמכים שעלו מן הגניזה. מעמדה של השירה (גם החילונית) בחצרו כבר שורטט במחקר,⁸⁰ וממנו יש ללמוד על מעמד השירה בעת

73 תחילת השיר 'אדון נפשי ועזרתי', והוא חתום 'אביתר הכהן' וניתן ללמוד מזה שהוא נכתב עוד קודם שנתמנה רביעי (1067; ראה גיל [לעיל, הערה 11], עמ' 605). הוא נדפס במאמרי (לעיל, הערה 69), עמ' 393–400.

74 ראה ח' שירמן (לעיל, הערה 28), עמ' 82. מן הזמן הזה נותרו בדינו שרידים מהספר פייטני שכתב משורר עלום שם על מות רב צדוק, ששימש שלישי בחבורה בימי אביתר הכהן. ראה: "ברסלבי (ברסלבסקי), 'קינה על ר' צדוק האב"ד של ר' אביתר גאון ור' אליהו "הרביעי", תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 174–179. על רב צדוק ראה מ' גיל (לעיל, הערה 11), א, עמ' 603–604. מן הקינה עולה שרב צדוק נפטר בצור, מקום מושבה הראשון של ישיבת ארץ ישראל בסוריה. עם המתאבלים על מותו נזכרים גם בני צובה, היא חלב.

75 ירושלים נכבשה על ידי התרכמאנים בשנת 1073. הישיבה עזבה את הארץ מן הסתם בעת ההיא, ואולי אף קצת קודם לכן.

76 ראה על כך במאמרי (לעיל, הערה 7), עמ' 141–196. על רב נתן והקריירה הציבורית שלו ראה שם, במבוא. על פועלו של רב נתן ראה: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I–V, Berkeley & Los Angeles, 1967–1988, לפי המפתח (ערך 'Nathan b. Samuel he-haver'). וראה עוד: מ' גיל וע' פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו, ירושלים תשס"א, לפי המפתח (ערך 'נתן בן שמואל נזר החברים').

77 ראה במאמרי, שם, עמ' 176 (שנת 1118), ושם, עמ' 179 (שנת 1123).

78 במאמרי הנ"ל נדפסים שרידים מדיואן שירי החול של רב נתן, רובם שירים לעת מצוא. אבל נראה שרוב השירים ההם כבר נכתבו במצרים.

79 על רב מצליח גאון ועל זיקתו לשירה ראה במאמרי הנזכר (לעיל, הערה 7), עמ' 180 ואילך.

80 במאמרי הנ"ל, שם.

הזאת גם בסוריה. מיעוט הידיעות שיש בידינו על המתרחש בעת הזאת בסוריה אינו אפוא אלא פועל יוצא מובן של מיעוט התעודות ההיסטוריות והספרותיות ששרדו בידינו בכלל מן האזור הזה.

על מעמדה הרם של השירה העברית (החילונית) בסוריה סביב אמצע המאה הי"ב אנו לומדים לימוד גדול מן הידוע לנו כעת על גורל הענף הדמשקאי של ישיבת ארץ ישראל.⁸¹ בראש הענף הזה ניצב, לאחר עזיבתו של רב מצליח, רב אברהם גאון בן מזהיר. הנחה סבירה היא שהאיש היה קרוב משפחה לרב שלמה הכהן, מן הסתם חתנו. רב אברהם שימש במשרתו הרמה בשנות הארבעים של המאה הי"ב, שנים שבהן הגיעו יהודה הלוי ומלווהו יצחק בן אברהם אבן עזרא למצרים. צירוף זמנים זה האיר אור גדול על אישיותו של רב אברהם גאון. רב יהודה הלוי עזב כידוע את מצרים בדרכו לארץ ישראל בקיץ 1142. יצחק אבן עזרא פרש ממנו ולא עלה אתו: הוא תכנן בעת ההיא להפליג מזרחה, לבבל. לאחר צאת ריה"ל למסעו הוא הריץ אל רב אברהם גאון איגרת מחורזת, מקיפה ומסולסלת מאוד, כדי להודיע לו על בואו בקרוב.⁸² מכתב מפואר זה חילוני במופלג בתכנון, והוא מעין איגרותיהם הספרותיות של משוררי ספרד הקלסיים: אין להניח שיצחק אבן עזרא היה פונה אל הגאון בדרך זו אילמלא יצא שמעו כמעריך שירה. יצחק אבן עזרא הגיע לדמשק בדרכו מזרחה, ונע במחיצתו של הגאון חודשים אחדים. הוא גם כתב לכבודו ארבעה שירי תהילה, ארבעתם חד חרוזיים ושקולים.⁸³ שלושה מהם ארוכים; אחד מהם פותח, כמצוות הקצידה הערבית הקלסית, ב'נסיב', כלומר בפתיחה ארוטית: המשורר מתאר שם את אהבתו ואת כיסופיו ל'צבי', ומתחנן לו שייענה לו.⁸⁴ הנחת הכותב הייתה בהכרח שהגאון מלומד בכגון אלה, ושדברים בנעימה זו ייראו בעיניו. אהבתו של רב אברהם לשירה חילונית נשקפת אלינו גם מתוך קודקס קדום הכולל את אוסף שיריו של יצחק אבן עזרא. בתכריך זה של שירים, הידוע בשם כ"י סליוירה, הועתק (במצוות הגאון) קונטרס שלם של שירי אזור ספרדיים, חמישה עשר במספר, מעשי ידי גדולי משוררי ספרד: כולם שירי חול טיפוסיים, חלקם שירי חשק מובהקים.⁸⁵ גם רב נתן בן שמואל נזר החברים, יליד דמשק כזכור, הריץ אל אברהם בן מזהיר, מפסטה, איגרת עברית מפוארת במליצותיה. מרמת סגנונה של האיגרת הזאת ניכר שהכותב ידע שהיא שלוחה אל בן

81 ראה לעניין זה בפרוטרוט במאמרי 'שירים חדשים ליהודה אלחריזי', קובץ על יד, טז (תשס"ב), עמ' 109–115.

82 לגוף האיגרת ראה: יצחק אבן עזרא: שירים, מהד' מ"ח שמלצר, ניו יורק תשמ"א, עמ' 3–8. ראה לעניין זה גם: מ' גיל וע' פליישר (לעיל, הערה 76), עמ' 172–173.

83 מהד' שמלצר (שם), עמ' 9–12, סימנים א–ד. גם האיגרת שהוזכרה בפנים מכילה שיר שקול אחד (שם, עמ' 4).

84 גם איגרתו הגדולה של יצחק אל רב אברהם פותח בנעימה ארוטית חריפה.

85 ראה מהד' שמלצר (לעיל, הערה 82), עמ' 151 ואילך (נספח ג). על כ"י סליוירה ראה שם במבוא, עמ' ג–ח.

תרבות שאין כותבים אליו בשפת ההמון.⁸⁶ הפרופיל התרבותי של הגאון היה אם כן ספרדי טהור. את דמותו של רב אברהם שרטט, ביד אמן, גם יהודה אלהריזי, שביקר בערי סוריה בראשית שנות העשרים של המאה הי"ג והכיר אישית את נכדיו.⁸⁷ מתוך איגרתו של יצחק אבן עזרא אל אברהם גאון אנו יודעים שבעת כתיבתה (שנת 1142) היו לרב אברהם ארבעה בנים מבוגרים: נסים, עזרא, שר שלום ומזהיר.⁸⁸ כולם, לכד מן הבן הבכור, כיהנו לאחר ימיו בהנהגת הישיבה: גאון במקומו נתמנה רב עזרא ולידו שימש שר שלום כאב בית דין. מזהיר, בנו הקטן של רב אברהם, נתמנה שלישי, אך משום מה לא הוכתר גאון. הוא ניהל את ענייני הישיבה אחרי מות ר' עזרא, וחי עדיין, זקן מופלג כנראה, בשנת 1191.⁸⁹ גורל הישיבה לאחר מותו מעורפל: לזמן מה נתמנה גאון רב צדוק (אולי בן עזרא גאון), אבל הוא הורד מכהונתו מסיבה בלתי ידועה: יהודה אלהריזי פגש אותו גולה בצפת, מצפה להזדמנות לשוב אל כהונתו. משיר של יהודה אלהריזי אנו יודעים שרב צדוק אכן הוחזר לכהונתו הרמה, אבל איננו יודעים לכמה זמן: אפשר שנפטר סמוך להכתרתו השנייה.⁹⁰ לאחר ימיו שקעה שמשה של ישיבת ארץ ישראל: כבר ר' עזרא גאון קיבל על עצמו את מרותו של רב שמואל בן עלי גאון, ראש ישיבת בבל; הבאים אחריו, מזהיר השלישי ומן הסתם גם צדוק, כבר עמדו תחת ידו התקיפה של הגאון הבבלי הנמרץ. גם הענף המצרי של הישיבה נתנוון אחרי מות מצליח גאון ואף היא קיבלה על עצמה (סביב 1160) את מרותה של בבל. ההיסטוריה המפוארת של ישיבת ארץ ישראל הגיעה לסיומה בעת ההיא.⁹¹

על רב עזרא גאון ושר שלום אחיו איננו יודעים כמעט כלום. אבל על מזהיר השלישי, הצנוע (כנראה) מבין בניו של רב אברהם, אנו דווקא יודעים, בזכות היותו גם פייטן. צרור צנוע של שירים משלו הגיע לידינו, והוא מעיד בו שהיה משורר מנוסה ובעל טעם טוב. שיריו היפים שיובאו להלן בנספח, מתעדים את סוף תהליך הטמעתם של עקרונות היצירה הספרדיים בסוריה.

רב אברהם גאון הוריש את אהבת השירה העברית גם לנכדו שמואל, בן נסים בכורו: רב שמואל בן נסים ישב בארם צובה והיה פטרוננו, מיטיבו ואיש חסדו של יהודה אלהריזי. אלהריזי הקדיש לו (ליתר דיוק: גם לו) את ספר תחכמוני, ושיבץ בחיבור הזה קטעי שבח נלהבים לכבודו. הוא כתב לכבודו (כנראה) גם מקאמה

86 ראה עליה אצל גיל ופליישר (לעיל, הערה 76), עמ' 484–490. וראה שם במבוא, עמ' 145–147, 254–255.

87 ראה מסעי יהודה (לעיל, הערה 51), עמ' 68; ספר תחכמוני, מהד' י' טפורובסקי, תל אביב תשי"ב, עמ' 359 ואילך.

88 לעניין זה ראה מאמרי (לעיל, הערה 81), עמ' 109 ואילך.

89 ראה על כך שם, עמ' 109–110.

90 ראה שם, 105–108. שירו של יהודה אלהריזי על הכתרתו (השנייה) של רב צמח נדפס שם, עמ' 123–125. לעניין גאונותו של רב צמח ראה גם ע' פליישר, 'השלמות לקובץ שירי הצימורים של יהודה אלהריזי לכבוד נכבדי קהל הקראים בדמשק', קובץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 215–216.

91 ראה במאמרי (לעיל, הערה 81), שם.

מיוחדת, ושר את תהילתו בשיר אזור מפואר. רב שמואל קרא לבנו מזהיר, על שם סבו: אחריו כתב גם לכבודו שיר תהילה קצר והכליל את שבחו גם בשבחי אביו.⁹²

1

בראשית המאה הי"ג, בבוא יהודה אחריו מספר אל ארצות המזרח, סוריה כבר הייתה מן הסתם מוצפת שירה: שרים ונכבדים, קטנים וגדולים, נראו בעיני המשורר הספרדי קהל יעד טבעי ליצירתו. נראה שאלחריזי אף לא העלה על הדעת שהוא צריך משלוח יד בשביל להתפרנס: מובן היה בעיניו ששירתו תפרנס אותו, ובכבוד. הנחה זו אפשר שהייתה מופרכת בעת הזאת אפילו בספרד; העובדה שהיא הייתה תקפה בעיניו בדמשק ובארם צובה ובנותיהן מעידה שהאזור שרץ 'נדיבים' פוטנציאליים: כך לפחות לפי הערכתו. בחיבוריו השונים מונה יהודה אחריו עשרות נכבדים שפגש בערי סוריה, ואין ספק שלרובם המכריע, ואולי לכולם, כתב שירים, בעברית או בערבית או בשתייהן.⁹³ גם שרידי אסופת שירי החול שלו מלאים שירי תהילה.⁹⁴ נותר בידינו, כידוע, גם קובץ גדול של שירי צימודים של אחריו, ובו הוא מהלל עשרה נכבדים מקהל הקראים בדמשק.⁹⁵ במבוא שהקדים לקובץ הזה הוא מספר שפנה אל הקראים מפני שהרבניים לא גמלו לו על שיריו

92 ראה שם, עמ' 112–115. במחצית השנייה של המאה הי"ב פעל בחלב שבסוריה גם יהודה אבן עבאס, משורר ממוצא ספרדי שישב במגרב והיגר משם למזרח. יהודה אבן עבאס היה משורר חשוב: שמו נודע לתהילה בעיקר בזכות העקדה המפורסמת שלו 'עת שערי רצון להפתח' שהרבה משוררים שלאחר ימיו עיצבו עקדות וסליחות על פיה; אלו נקראו במקורות הקדומים, על פי הדגם שאותו חיקו, 'עבאסיה'. יהודה אבן עבאס מת סביב שנת 1067. בנו שמואל התאסלם וכתב ספר שטנה ידוע נגד היהודים; יהודה אחריו מזכיר אותו לשמצה בשער ג של 'תחכמוני'; ראה מהר" טופורובסקי (לעיל, הערה 87), עמ' 45. מן הספר הזה, הכולל נתונים אוטוביוגרפיים למכביר, אנו יודעים שבעת ששמואל המיר את דתו בבבל ישב אביו בחלב. יהודה אחריו, שלא העריך את שירי אבן עבאס הערכת יתר (ראה דבריו בשער ג, שם), מונה אותו בשער י"ח של תחכמוני בין משוררי ספרד המובהקים (מסעי יהודה [לעיל, הערה 51], עמ' 182), ומעיר בלעג שבחלב יש סבורים 'כי לא בא אחריו מי יחבר כשיריו'. כל שירי יהודה אבן עבאס הידועים לנו שירי קודש הם, וכולם עשויים לפי המופתים הספרדיים; ראה עליהם אצל ח' שירמן, 'המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ו (תש"ו), עמ' רצו ואילך. כמעט כל שיריו הידועים (גם הסליחות) שקולים במשקלים כמותיים.

93 בשער מ"ו של תחכמוני, שבו מתאר אחריו את מסעותיו בארצות המזרח, נזכרים לא פחות מ-42 נכבדים בני דמשק וארם צובה. נוספים על אלה 11 נדיבים שאינם נפקדים בשער הנ"ל, אבל הם נזכרים (יחד עם השירים הערביים שכתב אחריו לכבודם) במקאמה הערבית שלו. מקאמה זו נדפסה במסעי יהודה (לעיל, הערה 51), עמ' 91–167.

94 ראה במאמרי (לעיל, הערה 81), עמ' 121–139, וראה דיון בזהות נמעני השירים האלה שם, עמ' 105–119. אמנם לא כל המהוללים שם בני סוריה.

95 ראה ע' פליישר, 'קבצים של שירי צימודים מאת יהודה אחריו', קובץ על יד, יד (תשנ"ח), עמ' 244–264, והשלמות שם, יח (לעיל, הערה 90), עמ' 199–222.

גמול ראוי.⁹⁶ עצם עיסוקו של אלחריזי, במזרח, בכתיבת ספר תחכמוני מעיד עליו שידע, או שיער, שיש ביקוש באזור הזה ליצירה עברית חילונית. קובצי השיר שחיבר במזרח מעידים עדות דומה.⁹⁷

אלחריזי מזכיר בחיבוריו כמה משוררים שפעלו בימיו וקודם לימיו בסוריה. אמנם אין הוא מונה מהם אלא מעטים, מן הסתם בעיקר את אלה שכתבו שירי חול. כידוע לא העריך אלחריזי הערכה גדולה את רמת השירה העברית במזרח:⁹⁸ את המשוררים המקומיים שנא לא רק מפני ששירתם גרועה הייתה, אלא מן הסתם גם מפני שהתחרו אתו על כתר השירה ועל ה'שוק'. מבין משוררי דמשק הוא מזכיר את יוסף אלמכסאני, 'הַצֹּרֵר רוּחַ בְּחַפְּנִים / הַמַּתְצָאָה בְּשִׁירוֹ וְהוּא מְדַרְךְ לְרַגְלִים', ואת בנו של זה, אפרים, שגם הוא היה משורר. שירי הבן נראו בעיני אלחריזי 'בְּקֶצֶף עַל פְּנֵי הַמַּיִם [...] וְכָל חֲרוּזֵי חֲרָפָה וְקִלְסָה / בְּבָדִים בְּאֶבֶן מַעֲמָסָה / בְּלִי עֵנִן / וּבְלִי בִנְיָן / כִּי הָעֵנִן גְּרוּעַ / וְהַבִּנְיָן רְעוּעַ'. על שניהם כתב שירי גנאי, שאותם שיכץ בתחכמוני.⁹⁹ ועוד מצא בדמשק 'איש מצרי' הכותב שירים פסולים ומתפאר ששירתו 'כְּמוֹ שִׁירֵי שְׁלֹמֹה סִפְרָדִי', דהיינו כשירי רשב"ג;¹⁰⁰ שירי רשב"ג היו אם כן, בעת הזאת, קנה מידה מקובל להערכת גדולתם של משוררים. אבל — אומר אלחריזי — אילו קם לתחייה 'הספרדי' הגדול וראה את 'טנוף שִׁירָתוֹ / וְרוּחַ טְמָאָתוֹ' של זה, 'הִיָּה מוֹחוֹ מְרַצֵּץ / וְרֹאשׁוֹ מְפֹצֵץ / וְזַנְבּוֹ מְקַצֵּץ / וּבְרַגְלָיו מְשֻׁכָּהוּ / וְעַל פָּנָיו הִפְכָּהוּ / וּבִבְכִית הִטְנַפֶּת הַשְּׁלִיכָהוּ'.¹⁰¹ תחרות הייתה בדמשק בין המשורר המצרי הנזכר ויצחק בן ברוך הרופא, שאף הוא, וכן אביו ברוך, היו משוררים. שניים אלה היו שנואים על אלחריזי ביותר; עליהם נאמרים בשער מ"ו של תחכמוני, לאורך עשרות טורים, דברי נאצה מצמררים.¹⁰² מבין משוררי חלב הראשונים מזכיר אלחריזי את 'יוסף בן צמח' שפעל 'בתחילה',¹⁰³ 'אֲבָל הִיָּה שִׁירוֹ צָמַח / בְּלִי יַעֲשֶׂה קֶמַח'. ממשוררי חלב בני דורו הוא מזכיר רק שנים: את ר' שלה, שנידון ברותחין, ואת יחיה בן אלקציר, שהוא 'חָזֵן עָרֵב / וְאֵל מַחְנֶה ה' (=המלאכים) קָרֵב / אֲבָל שִׁירוֹ / כְּשֶׁאֵר מְשׁוֹרְרֵי דוֹרוֹ, / לֹא סָר מְדַרְכָּם / וְלֹא נָטָה מִמֶּהֱלָכָם / רַק בְּעֵינָיו הֵמִית הַשִּׁיר וְנִפְשׁוֹ לֹא חִיָּה'. אף על פי כן, מפטיר אלחריזי

96 ראה במאמרי השני, שם, עמ' 202–203.

97 אבל רק קובץ השירים שכתב לכבוד נכבדי קהל הקראים בדמשק נכתב על ידו בלי ספק בסוריה.

98 לנושא הזה מקדיש אלחריזי סקירה מפורטת בשער י"ח של ספר תחכמוני. ראה כעת בנוסח הנורס במסעי יהודה (לעיל, הערה 51), עמ' 179, שורה 185 ואילך. שם, עמ' 182, שורה 242 ואילך, מדרג אלחריזי את משוררי המזרח ב'מעלה החמישית', שהיא 'מַעֲלַת הַמְשׁוֹרְרִים אֲשֶׁר הֵם הַיּוֹם בְּדִמְשֵׁק וּבְמַצְרַיִם / וּבְצוֹכָה וְאֶרֶם נְהָרִים / וּבְאֶשׁוּר וְעִדְנָה וְאַרְצֵי מִרְתִּים'. זו המדרגה שאין למטה ממנה בדירוגו.

99 שם, עמ' 182, שורה 244 ואילך. ראוי לשים לב לעובדה שגם כאן, כמו בתקופות שמלפנים, אבות ובניהם עוסקים בשירה. כך הוא להלן גם בברוך הרופא ובנו יצחק.

100 שם, עמ' 183, שורה 263.

101 שם, שורה 265 ואילך.

102 שם, עמ' 59–65. וראה על האיש הזה (ובנו) עוד להלן.

103 השערה בדבר זהותו ראה לעיל, הערה 52.

'רוב אנשי דורו / ייטב בעיניהם שירו / והם לא יבינו כל / ותמונה אינם רואים זולתי קול'.¹⁰⁴ והנה גם מדברי הקלסה האלו של אלחריזי משתקפת הוויה תרבותית תוססת, ספוגת שירה וצמאת שירה (חילונית) בערי סוריה הראשיות, ומוכח מזה שמה שיכולנו לשחזר בעניין זה על פי התעודות שנותרו בידינו מן העת ההיא מציג תמונה חלקית בלבד. אשר לרמתה של השירה המקומית בימי אלחריזי — מפיו אנו חיים, כי שירי חול מן הזמן ההוא לא הגיעו לידינו עד כה מן האזור הזה. אבל אלחריזי נוגע בדבר היה ומידת האובייקטיביות של ביקורתו לא הייתה מן הסתם גדושה.

ז

מטעם זה חשוב צרור השירים הקטן הנדפס להלן. כבר הזכרנו שקטעי השיר המובאים בקובץ הזה כוללים שיר שנכתב לכבוד מזהיר השלישי,¹⁰⁵ וברור מזה שכותבו פעל בימיו של החכם הזה ובמקומו. ימים אלה קדמו בכעשרים שנה, ואולי קצת יותר, לזמן בואו של אלחריזי לסוריה.¹⁰⁶ וכבר ציינו שמזהיר השלישי פעל בדמשק, וניהל שם את ענייני ישיבת ארץ ישראל אחרי מות שני אחיו הגדולים, רב עזרא ורב שר שלום. קרוב להנחה, אם כי אין הכרח בכך, שהשיר לכבוד מזהיר נכתב אחרי מות ר' עזרא ואחיו, כי לשון התהילה מעידה במהולל שכבר היה בעת כתיבתו ממונה על ענייני הישיבה. ר' עזרא היה עדיין בין החיים בשנת 1175 (או 1172): יש בידינו תעודה שעליה חתם בשנה זו.¹⁰⁷ באיגרת שכתב הגאון הבבלי רב שמואל בן עלי אל קהל דמשק בשנת 1191 נזכרים שני האחים הגדולים כמי שאינם חיים עוד, ורב מזהיר השלישי נזכר בתואר 'כבוד ... ישישתו'. סימן שהיה מופלג בגילו בעת ההיא.¹⁰⁸ סביר אפוא שמי ששר את תהילתו בחייו פעל בשליש האחרון של המאה הי"ב.

כתב היד המכיל את השירים שאנו דנים בהם כתוב בתשומת לב, גם אם לא בהידור, וניכר ממנו, שהסופר שהתקינו ידע שהוא מעתיק דיואן, סימן שמחבר השירים נחשב בימיו ראוי שיותקן קובץ מונוגרפי משיריו. מן הטומוס שהכיל את השירים האלה הגיעו לידינו כאמור שני דפים בלבד ואין בידינו להעריך מה היה

104 שם, עמ' 184, שורה 286 ואילך.

105 סימן ב בקטעים הנדפסים להלן.

106 כבר חוקרים ראשונים ציינו שאין בתחכמוני (וגם לא בשאר כתביו של אלחריזי) רמז לקיומה של ישיבת ארץ ישראל בדמשק, וגם לא זכר לחכמים שעמדו בראשה. מובן מזה שסביב שנת 1020 כבר לא היה מזהיר השלישי בחיים. כפי שצוין לעיל, אפשר שבמות רב מזהיר נתמנה רב צדוק ראש ישיבה, אלא שהוא סולק ממשרתו מסיבה לא ידועה. כזכור, אלחריזי מצאו גולה בצפת.

107 ראה במאמרי (לעיל, הערה 81), עמ' 109, ושם, הערה 85. בשנת 1175 פגש את רב עזרא ואת שר שלום אחיו בדמשק גם ר' פתחיה מרגנסבורג; ראה שם.

108 שם, עמ' 110. כפי שהוער לעיל רב מזהיר נזכר בשנת 1142 באיגרתו של יצחק אבן עזרא אל אברהם גאון. אם נניח שבעת ההיא היה בן 25, הרי שבשנת 1191 היה בן שבעים וחמש.

היקפו המקורי. אבל מן השירים ניתן ללמוד שהמשורר מקצוען היה: כמעט כל שיריו שירי תהילה הם, וברור שכולם (או רובם המכריע) נכתבו על מנת לקבל פרס. וכבר אמרנו שבמרכזים המזרחיים (ברובם) לא היה ביקוש אמיתי לשירי חול מסוג אחר.

כל שירי המשורר הזה 'ספרדיים' הם מכל בחינותיהם, וברור שהוא אימץ את כללי הייצור של האסכולה הספרדית בלא שום הסתייגות. אין הדבר מתמיה, כמובן, בעת הזאת: כמעט כל שירת חול שנכתבת עברית בימים הללו, בכל מקום במזרח, 'ספרדית' היא. אבל יש בשירים גם סימני היכר לא מעטים המפלים אותם מן המודל הספרדי. לא בעקרונות, אלא בפרטים.

מבין שבעת השירים השלמים העומדים לפנינו, חמישה (סימנים ב-1) הם שירים בעלי אופי חצוני; גם השריד מסימן א חתם מן הסתם שיר תהילה מטיפוס זה. אבל מתוך חמשת השירים הללו רק שניים (סימנים ד-ה) הם מדגם קלסי: שלושת השירים הנותרים (וכן השריד מסימן א) סטרופיים. חלוקה זו אינה 'ספרדית'. לפי המודל הספרדי העקרוני שיר תהילה נכתב בבתים בעלי דלת וסוגר ובחרוז מבריח. שירי התהילה הסטרופיים מעטים מאוד בספרד הקלסית; הם מתרבים אצל יהודה הלוי ובני דורו, אבל גם שם הם מיעוט. אפשר שעיקרון זה לא היה ידוע למשורר הזה, ועל כן הורה היתר לעצמו לכתוב לא לפי הכללים, אלא לפי טעמו ויכולתו.¹⁰⁹

השירים הסטרופיים שלפנינו פשוטים מאוד, 'עממיים' כמעט. רק אחד מהם (סימן ב) עשוי על פי חוקת המושח הספרדי. אבל גם מבנה השיר הזה פשוט: הוא מציג את הדגם הבסיסי של המושח בצורתו הפשוטה ביותר.¹¹⁰ שירי האזור הספרדיים בתקופה הקלסית הפליגו מן הדגם הזה ומעלה הפלגה גדולה: שירי האזור החילוניים של אחריו למשל מתוחכמים ומסובכים בעיצובם הסטרופי לאין ערוך. גם הדגם המטרי (הכמותי) של השיר פשוט ביותר, אבל הוא מופעל בקפדנות מראשית השיר ועד סופו.

שאר השירים הסטרופיים מעין אזוריים: הם קרובים יותר אל צורת הזג'ל הערבי מאשר אל צורת המושח. סימן ג למשל זהה במשקלו לסימן ב, אבל מבנהו הסטרופי הוא כשל הזג'ל.¹¹¹ סבוך יותר רק במעט המבנה הסטרופי של

109 גם ריה"ל ולאחריו כתבו שירי תהילה סטרופיים רבים לנכבדים שפגשו במזרח. שירי התהילה הסטרופיים של אחריו אפשר שקובצו בקובץ מיוחד. אבל נותר בידינו שירד גם מדיואן של אחריו שהכיל כנראה שירים חד-חרוזיים בלבד. הכוונה לכ"י סנקט פטרבורג, אוסף פירקוביץ II A 180.3, שקטעים מתוכו פרסם "יהלום במסעי יהודה (לעיל), הערה (51), עמ' 245 ואילך. טעמו של המשורר שלפנינו חפץ מן הסתם את טעם צרכניו: השירים הקלסיים, שנטו מדרך הטבע לאריכות, הכבירו מן הסתם גם על הלקוחות.

110 הדגם הסטרופי הבסיסי של המושח מביא במחרוזות מערכת חרוזים מדגם אאאבב (כב חרוזים קבועים). כך היא מערכת החרוזים בשיר הזה.

111 הדגם הסטרופי הבסיסי של הזג'ל הוא: אא בבבא גגגא וכו'. טורי הפתיחה אא (שניהם או רק השני), כונו לחזור אחרי כל מחרוזת כרפרין. בשיר שלפנינו ציין המעתיק (פעמיים) את שני טורי הפתיחה כרפרין.

סימן ו: כאן עומדת בראש השיר יחידת פתיחה דו טורית בחריזה מדגם אב/אב, כמצוי תכופות במושח, אבל בגוף השיר אין ביחידה אלא טור אחד מדגם זה, כמצוי תכופות בזג'ל.¹¹² גם הדגם הפותח את הממצא הנדון כאן (סימן א) סיים שיר מעין אזורי מובהק: מבנהו היה מן הסתם כמבנה סימן ג, שהוא, כאמור, מבנה היסוד של הזג'ל.

גם באשר לשקילה לא הלך המשורר שלנו בגדולות. רק שנים מבין שיריו הסטרופיים (ב-ג) שקולים כמותית; כאמור, שניהם מביאים דגם מטרי זהה, פשוט ביותר (מתפעלים נפעלים נפעל). שניהם נשקלים בדייקנות, עם סטיות מעטות שהן מן הסתם פרי מסירה משובשת. סימן א, שרק סופו נשתמר, היה שקול (אולי) במשקל הברתי-דקדוקי; על כל פנים שלושת טוריו האחרונים ששרדו שקולים באופן זה (שש הברות דקדוקיות לטור). יוצא דופן בהקשר הזה סימן ו, המציג, כפי שתואר לעיל, דגם מעין אזורי מפותח יחסית. דווקא שיר זה אינו שקול כלל. תופעה זו נדירה בשירי התהילה הסטרופיים:¹¹³ אלה נוטים מטבע הדברים אל הראווה הצורנית, וחרדים למלא אחרי התביעות הבסיסיות של סוגם. משורר מקצוען לא הסתפק בפחות מזה. המשורר ששיריו עומדים לפנינו ידע כמובן ששירי תהילה ראוי שיישקלו. אבל הוא ידע גם כן שאין זו חובה גמורה, ושמי שיוגש לו שיר תהילה בלתי שקול לא יעלב. המראה הנשקף אלינו מן הממצא מוכיח אפוא שהציפיות שבהן קידמו הנמענים המקומיים את שירי התהילה לא היו גבוהות, ובוודאי לא נחרצות. משוררים ידעו לכתוב שירים כאלה, ו'נדיבים' היו מוכנים לקבל אותם. אבל כללי ה'משחק' האמיתיים לא הופנמו באמת: אל החורגים מהם התייחסו, הנדיבים והמשוררים כאחד, בסלחנות.

ארבעה מן השירים שלפנינו (ד-ה, ז-ח) בנויים לפי כללי השיר הספרדי הקלסי: הם מציגים בתים בעלי דלת וסוגר וחרוז שאינו משתנה מתחילת השיר ועד סופו. שנים מהם (ד-ה) שירי תהילה מובהקים; שניהם קצרים. הם שקולים במשקל המרובה, הפשוט והנפוץ בדגמי המשקל הספרדיים. השקילה מדויקת בשני השירים, גם אם היא לחוצה לא מעט: מחברנו ידע את חוקי השקילה לפרטיהם ונהג על פיהם בהקפדה, אבל לא במיומנות.¹¹⁴ הראשון מבין השנים (סימן ד) אף מפגין סלסול מסוים: הוא פותח כשיר צימודים. תשעה מבין שלושה עשר בתיו חוזרים במילת 'אֵל' במשמעויותיה המתחלפות. אבל טעמו הטוב של המשורר לא

112 על היחידה הזאת נוסף בכתב היד, ברמז, הטור השני של יחידת הפתיח: הוא נועד לחתום כפרץ את כל המחרוזות.

113 יוצאים מן הכלל הזה שירי החול של רב נתן נזר החברים שפורסמו לאחרונה (ראה לעיל, הערה 7). אבל כל שירי החול של נתן שירים לעת מצוא הם, והקשרם ליטורגי למחצה.

114 בהקשר זה ראוי להבליט את שקילתה הקפדנית של מלת 'יָפֶת' בסימן ה, בית 1 (ו-10). לפי חוקי הדקדוק, השוא שמתחת לתי"ו הזאת נע. משוררי ספרד הראשונים אכן כך שקלו את השוא הזה, וייסדו עליו, בתוספת התנועה שבראש המילה שלאחרי, יתד. אבל המאוחרים יותר, גם בספרד, הבליעו את השוא הזה, והניחו אותו. המחבר שלנו העמידו על חזקתו הראשונה.

עמד לו: הוא חתם את השיר בארבעה בתים שחריזתם רגילה.¹¹⁵ המהלך הכביד על המשורר מאוד ועיקם את לשונו בהרבה מקומות. לא נחשוד בכשרים גם אם נעיר שאת המשמעויות המתחלפות של מילת 'אֵל' שאל כנראה מספר הענק של משה אבן עזרא.¹¹⁶ ספר הענק היה ידוע ומפורסם במזרח בעת הזאת: סביב שנת 1140, שנים ספורות אחרי מות רמב"ע, כבר הוא מצוטט בפי משכיל מצרי,¹¹⁷ ועוד לפני בוא אלחריזי למזרח 'גנב' את חרוזיו משורר איש ארבל כדי להעמיד עליהם שירים משלו.¹¹⁸ בני המזרח היו להוטים בעת הזאת אחרי שירי צימודים; חיבוריו המזרחיים של אלחריזי עצמו מעידים על להיטות זו עדות בוטה.¹¹⁹

לשיר השני, לכבוד שר בשם יפת, בחר המשורר חרוז קשה (פֶּת) שכוון לאפשר לו לחתום את השיר בשם המהולל, ולחזור באופן זה בסוגר הבית האחרון של השיר על דלת בית הפתיחה שלו.¹²⁰ השיר מביא עשרה בתים בלבד, אבל גם אלה חורזים, מקצתם, בחרוזים מאולצים. על המהולל אומר השיר בין השאר ש'הוא לב כל בְּנֵי אָדָם בְּזִית / וְהוא שָׁכֵן וְזוֹלָתוֹ כְּנֶפֶת // וְיָמִי יִשְׁמַע דְּבָרִי אֶז וְיִבְחֵן / כְּבוֹחַן בֵּין בָּשָׂר שָׁמֶן לְלֶפֶת // אֲשֶׁר טוֹרִי כְּטִירוֹתֵי בָנוּם / עָלֵי מַעוֹ, וְזוֹלָתָם כְּרָפָת', ואלה בתים שאינם מצטיינים בטעם טוב. בתים כאלה (וראה עוד בהמשך: 'אֲשֶׁר לוֹ שֵׁם בְּכָל עֶבְרִים וּמִצְרִים / וְעִבְרִיִּים וְתוֹגְרָמָה וְרִיפָת') מוכיחים שהמשורר לא נמנה עם גדולי מקצועו. אבל שירי התהילה הסטרופיים שלו מוצלחים יותר, כנראה מפני שאילוצי הצורה הכבידו עליו בהם פחות.

כאמור, כל השירים שנידונו עד כאן שירי תהילה הם, וייעודם החצרני ניכר בעליל מתוכם. לא כן שני השירים האחרונים (סימנים ז-ח), שהם שירי חול 'אמיתיים', כלומר בלתי מתחייבים מיחסי התלות שבין המשורר ונמען השיר. השיר הראשון, השקול במשקל השלם, הוא בעל אופי מכתמי, וכוון להיחתם בפואנטה שנונה. המשורר מדבר בו אל רופא שבא כביכול לטפל בו, והוא ממשש את דופקו כדרך הרופאים. ה'חולה' מעיר לו שהוא ממשש במקום הלא נכון: במקום ידו — מוטב היה אילו מישש בכבדו. 'כבדו' של אדם צופן בימי הביניים את מסתרי לבו, וכוונת המשורר לומר שמחלתו אינה מחלת הגוף אלא מחלת הלב.

115 את אלה חרוז במילים שהן שמות עצם פרטיים מן המקרא: למואל, פתואל, פניאל ונתנאל.

116 ראה ספר הענק, בתוך: משה אבן עזרא שירי החול, מהד' ח' בראדי, א, ברלין תרצ"ה, שער ראשון, עמ' שב, סימן א (מילת החרוז 'אֵל'), ושם, עמ' שד, סימן י (מילת החרוז 'אֵלִי'). וראה ביאורו של ברודי לחרוזי השירים הללו שם, ג, עמ' 42, 45.

117 ראה גיל ופליישר (לעיל, הערה 76), עמ' 426.

118 מעשה זה מסופר כמפורסם בשער הי"ח של תחכמוני (מסעי יהודה [לעיל, הערה 51], עמ' 186, שורה 309 ואילך).

119 אלחריזי חיבר במזרח לא פחות מארבעה קבצים של שירי צימודים: אחד מהם ספר הענק, שני מהם קובץ השירים לכבוד מוסא בן עמראן, שלישי מהם הקובץ לכבוד נכבדי הקראים בדמשק והרביעי מהם הקובץ לכבוד רב יצחק בן ישראל גאון. ראה עליהם במאמרי (לעיל, הערה 95), שם.

120 שיטה זו נתאזרה בשירת החול כנראה בהשפעת סוג הבקשות השקולות שחידש יצחק בר לוי אבן מר שאול, מפייטני ספרד הראשונים. שימושה בספרד הקלסית נדיר, אבל הוא מתרבה והולך בשירה המאוחרת יותר. נוכחותה בסוריה בזמנו של המשורר הזה ראויה לציון.

מחלה זו היא, מן הסתם, מחלת האהבה. אם כן השיר הוא שיר חשק סמוי, בלתי מוצלח בעליל. לפני השיר הזה מועתק אצלנו שיר תהילה לנכבד בשם ברוך, שהיה רופא במקצועו. אפשר שהמכתם הקצר נשלח גם הוא אליו, ואם כן הוא, הרי יש בו רמז ל'מחלתו' האמיתית של המחבר: מושא אהבתו (הנסתרת), כלומר ידידותו, הוא הרופא המטפל בו. אבל המעתיק פירש את הדברים כנראה אחרת, שאם לא כן היה מן הסתם מציין בכותרת את הזיקה שבין שני השירים.¹²¹

מופלא מכולם השיר האחרון שבקובץ (סימן ח). שיר קצר זה הוא עיבוד מיניאטורי של טופוס נפוץ מאוד בקצידה הערבית הקדומה והקלסית. הקצידות הערביות פותחות לעתים קרובות בתיאור כאבו ויאושו של דובר בן המדבר הפוקד את מאהל שבט אהובתו ואינו מוצא אלא את שרידיו הנטושים. המוטיב מופיע גם בקצידות העבריות הקלסיות, לעתים באריכות ולעתים בקצרה. אבל ברגיל אין הטופוס מעמיד שיר שלם, אלא הוא חלק בלבד ממערכת נושאים סבוכה ומסועפת הנפרשת אחריה. לא כך הוא בשיר שלפנינו, שהוא מוקדש כולו לנושא הזה. המוטיב מוצע כאן באיזו פרטנות תמימה, כאילו תמונת היסוד שלו, הבכי על החורבות, אמיתית: המשורר חושש שמי שיראה אותו בצערו יחשוב שהוא מקונן באמת על העצים ועל האבנים. אך אין הדבר כך, הוא אומר: הוא עצמו אינו אוהב כלל את ה'גדרות', אלא רק את ה'שוכנות בה ודרות'. שוכנות אלו נעשות בבית שלאחרי כן 'אהוביו' (לא אהובותיו), כלומר ידידיו: בלעדיהם אין הגדרות אלא חורבות בעלמא. הבית האחרון של השיר, שצפוי היה להכיל איזו הפתעה שנונה, שטוח לחלוטין. הוא דומה בזה לבית החיתום של השיר הקודם לו בכתב היד.

שיר חסר יומרות זה הוא אולי המעניין ביותר בקובץ השירים שלפנינו, מפני שהוא שיר חול 'לשמו'. המשורר כתבו לא מפני שביקש להשיג דרכו דבר מה, ולא מפני שביקש להנציח בו או לחוג בו איזה מאורע, אלא מפני שביקש לכתוב שיר, במקרה זה (כנראה): בשביל לנסות את כוחו בשיר.¹²² שירי חול מן הסוג הזה מעטים בעת הזאת במזרח, ומפתיע למצוא שיר כזה בסוריה, לפני בואו של לאחריו לאזור. אין אנו יודעים אם היו עוד שירים כאלה בדיואן של המשורר הזה, אבל סביר להניח שכן. שירת החול העברית במזרח פונקציונלית הייתה בעיקרה, אבל במקום שיש שם שירה פונקציונלית, שם, ולו בשוליים, צומחת תכופות גם שירה אמיתית.¹²³

121 המקובל בכותרות הדיואנים במקרים כאלה הוא 'ולה איצא פיה' או 'כיו"ב'.

122 בן השוואה לשיר הזה מצד העניין הוא שירו הקצר של שמואל הנגיד 'אהלי בת נשיא ערב' (דיואן שמואל הנגיד, מהר"ד ירדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 288) המעבד גם הוא באופן דומה את הטופוס הזה. קרוב לזה גם שירו הנודע של משה אבן עזרא 'מִהָרִי נָא אֵלַי מְעוֹנֵי אֲהוּבִים / פָּגָרִים הֵזְמִן וְנוֹתָרֵי תַרְבִּים' (ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים תשט"ו, א, עמ' 405), שאף הוא עיבוד ניסויי, בעל נעימה דתית, של הטופוס. השיר הזה סווג במחקר כאהבה, אבל אופיו הליטורגי מוטל בספק. הוא כלול בדיואן שירי החול של משה אבן עזרא, ואינו חתום. ברור השמיטו ממהדורתו, בוודאי מפני שהגדירו שיר קודש. מובן שמצד הרמה אין השירים בני השוואה כלל.

123 טיפוסית בהקשר הזה יצירתו של אלעזר בן יעקב הבבלי, תושב בגדאד וכן דורו (הצעיר

תוכן השירים שלפנינו שגרת; מהלכים חדשניים נועזים אין כאן. אבל שירי התהילה שבקובץ מעידים במשורר שהכיר יפה את מוסכמות הסוג. המהלל הנאמר בשבח הנמענים נע, כרגיל בספרד, ברמת ההגזמות הגדולות, והן עצמן חוזרות על טופוסים מקובלים בסוג. בחלק מהם נרמז, ולפעמים אף מובלט, המכוון החצרני של השירים, כלומר ציפייתו של המשורר לתגמול על שיריו. ברוב השירים מאוזכרת ידו הפתוחה והרחבה של הנמען: אפילו במזהיר השלישי (סימן ב) נאמר ש'חֲסִדוֹ אֲשֶׁר עַל הַכֹּל יִסְרַח / כֹּל רֶשַׁע וְכָל נִגְרָשׁ יִעֲשִׂירוּ'. גם עמרם, נמען סימן ג, משתבח בכך ש'בְּטוֹב וּמִתֵּן יָד הוּא נִבְדָּל'. על סעדאל, נמען סימן ד, נאמר ש'טוֹבוֹתָיו וְצִדְקוֹתָיו יָרוּ לְכָל הָרִים וּמַדְבָּרִים', ושאליו 'נִקְבְּצוּ כָּל רֶשַׁע וְעֲשִׂיר / בָּעֵת כִּי יִרְעֻבוּ אוֹ יִצְמְאוּ'. בולט בהקשר הזה סימן ו, המשבח את ברוך הרופא: תלותו של המשורר בחסדי הנמען מתבטאת מפורשות במחזרות הסיום של השיר: 'עֲבֹדְךָ מוֹדָה / בְּחִסְדְּךָ תַּחֲלָה // תִּמְכִּיד וּמִתְנָה / עַל קוֹצֵר הַתְּהִלָּה // בָּעֵז וּמִחֲמַדִּי / יָדְךָ הַגְּדוֹלָה'. התודה נאמרת כאן על מתת יד שנתקבלה,¹²⁴ וההתנצלות — על מיעוט יכולתו של המהלל לשבח את מיטיבו כמגיע לו. אמירות מפורשות מן הסוג הזה אינן רבות בעולמה של שירת התהילה הממוסדת שלנו: הכרת הטובה של הכותב לנדיב נאמרת בו בדרך כלל ברמז.

משוררנו הכיר כאמור את מצוות עשה של הסוג; פחות מזה היה בקי בלאוים. בשירים החד חרוזיים בעיקר תש כוחו: החרוזה המברחת ואורך הבתים כבדו עליו, ואולי גם ההכרח לגלגל בשיר אמירה רצופה, מתפתחת. פנים הבתים בטקסטים האלה עילג ולעתים קרובות גם עקום מצד הלשון.¹²⁵ גם בשימוש בקישוטי השיר לא תמיד ידע המשורר להבדיל בין הראוי לבלתי ראוי. כך יש להסביר למשל בתים קשים כגון 'וְהַיֹּשֶׁר וְהַנְּזֹשֶׁר וְעוֹשֶׁר / וְכָל פֶּשֶׁר בְּחִבְלֵי יָאֲתוּ אֵלַי' (ד, 4), או: 'וְגִנְזָפוּי וְגִן זָפוּי וְכִיתוֹ / וְאוֹלָמִיו וְגַם תָּאִיו וְגַם אֵל' (שם, 9) וכדומה. יחד אם זאת אין השירים נקלים בשום אופן. בקטעים הסטורופיים יש אפילו חן מסוים, ולשונם קולחת ונעימה בתמימותה. מי שכתבם אדם מוכשר היה, והיותו בלתי מחויב למהלכים הקובנציונאליים של המופתים שאותם חיקה מקנה לחיבוריו איזו רעננות.

מובן שאין ללמוד מן השירים שלפנינו על מכלול חיבוריו של המשורר הזה, שהרי אין הם אלא חלק מועט ממה שכתב. אילו הכרנו את שיריו כולם, אפשר שהיינו לומדים מהם דברים אחרים. אבל לאחר ההסתייגות המחויבת צריך לומר

יותר של אלחריזי, ששירת החול שלו שופעת ומגוונת. שיריו נדפסו בידי ח' ברודי, דיואן: קובץ שירי רבי אלעזר בן יעקב הבבלי, ירושלים תרצ"ה.

124 הנוסחה 'עבדו / מודה חסדו' שגורה בהקשרים חצרניים למן ימיו של דונש בן לבראט (ראה שירמן [לעיל, הערה 122], עמ' 39, שורה 74).

125 השווה למשל: 'יצו האל בכל טובו אלי השר' (ד, 1); 'וגם שרה בלי כל האנשים / ובקדושים ועם אישים' (שם, 3); 'וצדקתו ירוו לכל הרים' (שם, 5); 'ועדין ישח' (שם, 6); 'אשר מליו וחכמתו ערבים' (ה, 2); 'ומי יערך למולו מגבירים / יהי עורך נהר חמאה לזפת' (שם, 4); 'ומי ישמע דבריו או ויבחן' (שם, 6); 'אשר לו שם בכל עברים ומצרים' (שם, 8); 'ומעת נסעו מהם אהובי / כאלו היא בעיני כחצרות' (ח, 4) ועוד.

שהרמה המשתקפת מצרור השירים הזה אינה מכחישה בשום אופן את הביקורת הכללית שמתח אלהריזי בספר תחכמוני על משוררי המזרח ככלל, ועל משוררי סוריה בפרט.

ח

עלינו לומר מילה גם על נמעני שירי התהילה שבצרור המונח לפנינו. לבד ממזהיר השלישי שזהותו ידועה, נזכרים בשירים בשמותיהם ארבעה מהוללים: עמרם (סימן ג), סעדאל (סימן ד), יפת (סימן ה) וברוך (סימן ו). בשיר המהלל את סעדאל נזכר גם בנו נתנאל, ובשיר המהלל את ברוך נזכר גם בנו שלמה. עמרם ויפת שמות סתמיים הם, ואין דרך לזהות את נמעני השירים המופנים אליהם. אבל נכבד בשם סעדאל (בן עזרא) שחי בארם צובה נזכר בשער המ"ו של תחכמוני:¹²⁶ נאמר עליו שם שהוא 'מַגְזֵעַ אֵיתָנִים / וְכִרְוֹן מְכֻנִּים / אֶסְפֵּי קֵל הַמְּדוֹת הַטּוֹבוֹת / פְּאֶסוֹף בְּצִים עֲזוּבוֹת'. אחד 'רבנו סעדאל הרב, הדר רבי התורה' (בן יוסף), נמנה עם חכמי דמשק סביב סוף שנות העשרים של המאה הי"ג: דרישת שלום ממנו אל רב נתן בן שמואל נמסרת באיגרת שנשלחה מדמשק סמוך לאחר צאתו של רב נתן, בפמליה של רב מצליח גאון, למצרים.¹²⁷ אבל סעדאל שבשיר מתהלל בעיקר בעושרו ובנדיבותו, בעוד בינתו ותורתו וחכמתו נזכרות רק כתכונות נלוות. מי שמכונה 'הדר רבי התורה' באיגרת אינו נראה מתאים לדיוקן הזה. אחד סעדאל בן נתנאל נזכר גם באילן היוחסין של רב שמואל בן חנניה, נגיד מצרים (מת בשנת 1159): הוא היה כנראה אחי חנניה אבי הנגיד.¹²⁸ ברוך, נמענו של שיר ו, היה 'שמש הרופאים', וניתן היה להעלות על הדעת שהוא ברוך הרופא (אבי יצחק), שנוא נפשו

126 ראה תחכמוני, מהד' טופורובסקי (לעיל, הערה 87), עמ' 363. במסעי יהודה (לעיל, הערה 51), עמ' 71, שורה 303: 'השר ר' עזרא ז"ל בלבד, אבל הגרסה 'ר' סעדאל בן השר ר' עזרא' מקיימת ברוב המכריע של הנוסחים; ראה שם במדור שינויי הנוסח. על השר הזה ראה גם מה ששיערת במאמרי (לעיל, הערה 81), עמ' 112. אין סיבה כרונולוגית לשלול את זהות שני האנשים האלה. השם 'סעדאל' נדיר במזרח בימי הביניים.

127 ראה גיל (לעיל, הערה 11), ג, עמ' 546 ואילך (תעודה 612). במדור הקינות על המתים מובאת במחזור חלב, וניצאה ש"כ, ב, דף רנד ע"כ, קינה נרגשת על מות חכם בשם סעדאל. פתיחתה 'סעדאל סעדאל סעדאל / אצעק ואבכה ואואל' והיא מקיפה מחזרות פתיחה ועשר מחזרות מעין אזוריות, שקולות במשקל הברתי וקדוקי. בראשה כתוב: קינה על מי ששמו סעדיה, אבל הקינה עצמה ייחודית, וברור שנתחברה על מות חכם גדול שנקרא כך. מדובר בה, בין השאר, על שמועת מותו המגיעה לעיר אחרת ושם סופדים לו. מיד אחריה באה שם קינה על מות רב אברהם בן הרמב"ם; היא כתובה בכתיב חד חרוזיים, קלסיים. תחילתה: 'אהה נלקח ארון דת עם כרובים', ומחברה אלעזר בן יעקב הבבלי (ד. א. 1320). בראשה כתוב: 'מרתיה פי רבנו אברהם בן הרמב"ם' (הספר על רבנו וכו'). קינה זו נדפסה על ידי שז"ח הלברשטט, 'קינה על רבנו אברהם בהרמב"ם', קובץ על ידי (סידרה ישנה), ט (תרנ"ט), ועל ידי ח' ברודי ומ' יונר, מבחר השירה העברית, ליפסיה תרפ"ב, עמ' רנו, ושוב על ידי ברודי (לעיל, הערה 123), עמ' פא. כל שאר הקינות המובאות במחזור חלב סתמיות; רק על שתיים אלה (ובסדר זה) מפורש שם הנספד.

128 כזכור, גם שם בנו של סעדאל המהולל בסימן ד נתנאל היה (ראה בית 13).

של אלהריזי, המושמץ כנזכר, יחד עם בנו, בכתב הפלסטר שהכליל אלהריזי בשער מ"ו של תחכמוני. ראוי לציין שברוך הרופא המשתבח בסימן ו נחשב בעיני המשורר 'שמש' לא רק לרופאים, אלא גם למי שמכונים בפיו 'חוזים ורואים' / בְּחִכְמוֹת הַקְדוֹשֹׁת / בְּפִלְאֵי פְלָאִים / יִשְׁנוֹת וְחִדְשֹׁת, דהיינו (כנראה) גם לאצטגנינים ולעוסקים ברפואה מאגית. עיסוק מסוג זה מוקע בתחכמוני אצל ברוך הרופא, בסוף דברי השטנה המרים הנאמרים שם על בנו: 'מלבד זה', אומר אלהריזי, 'העידו בְּאֵבִיו (כלומר בברוך הרופא) עֲדוֹת בְּרוּךְ / שֶׁהָיָה מְקַטֵּר בְּלִילוֹת לְעִבּוּדָה זָרָה / וַיּוֹצֵא בְּחִצֵּי הַלִּילוֹת / לְעֶרְוֶה לְכוֹכְבִּים תְּפִלוֹת / וּלְהַעֲלוֹת לָהֶם עוֹלוֹת / וְלִכְרוֹעַ לָהֶם עַל בְּרָכִים / וְלַעֲשׂוֹת כְּנֻגִים לְמִלְאכַת הַשָּׁמַיִם'.¹²⁹ אבל יחד עם ברוך הרופא 'שלנו' מתהלל בשיר אחד שלמה שההקשר מעיד עליו שהיה בנו, בעוד הבן המושמץ בתחכמוני נקרא יצחק. אך ייתכן כי שלמה היה בנו הראשון של ברוך, ושיצחק נולד אחרי כתיבת השיר. ראוי להעיר שהמשורר שלנו הזכיר לשבח גם את ייחוסו של ברוך, אבל המעתיק דילג משום מה על שם אבי משפחתו. בכתב היד שלפנינו נאמר על ברוך שהוא 'חֹטֵר נְדִיבִים / מְנַעַע <...> // שׁוֹכֵן בְּרוּבִים / לְעוֹלָם יָכִין // בְּמִטֵּעַ מִצְבִּים / בְּבוֹעֵז וְיָכִין', ונראה שהכרח הוא להשלים, על פי החרוז: 'יָכִין'. שר בשם ר' יכין פגש אלהריזי בחלב, ואפשר שגם הוא היה צאצא של משפחה מיוחסת זאת.¹³⁰ 'משפחת היכני' נזכרת כבר בסוף המאה הי"א, במצרים.¹³¹

להלן קטעי השיר שבממצא הנדון, כסדרם:

129 מסעי יהודה (לעיל, הערה 51), עמ' 65, שורה 195 ואילך. כך בנוסח הארוך (הראשון) של השער. בנוסח השני (המאוחר) כתוב: 'כִּי הוּא מְתַעֲסֵק בְּנֻגוֹת / בְּפַעֲלוֹת מְנוּנוֹת'; ובסוף נוסף: 'וַיִּחְשֹׁב כִּי בְּגִלְל הַדָּבָר הָיָה יִצְחָק עִם [החוללים] / וַיִּקַּח הוּגֵם וַיַּעֲזֹבם חֲלָלִים' (מסעי יהודה, שם).

130 ראה מסעי יהודה, עמ' 70, שורה 275: 'וַיִּמְכְּרוּ גְדוּלֵי צוּבָה וְרֵאשִׁיָּה / שְׁנֵי שָׂרֵי צָבָאוֹת יִשְׂרָאֵל ר' יְשׁוּעָה וְר' יָכִין הֵם עֲמוּנֵי הַמְּלוּכָה וְכו'.

131 ראה מאן (לעיל, הערה 11), א, עמ' 213–215; ב, עמ' 260–263.

שירים מדיואן סורי של שירי חול

כ"י ניו יורק, ENA 2974.14

א

— — — —
זֶרוֹק דֶּם קֶרְבְּנִיךְ
לִפְנֵי צוֹר מְעוֹנֶיךְ
יִרְצֶךָ בְּעַת תְּבִיא

ב

ולא איצא

מִזְהִירִי מִזְהִיר יִזְהִירוּ אוֹרִים וּמִזְרוֹת יִזְכִּירוּ

אוֹר הַזְּמַן הַצֵּיץ וַיִּזְרַח
צְדִיק בְּיָמָיו לְעַד יִפְרַח
חֶסֶדוֹ אֲשֶׁר עַל הַכָּל יִסְרַח

5 כָּל רֶשַׁע וְכָל נִגְרָשׁ יַעֲשִׂירוּ מְטוֹב פְּרִי יָדָיו יִכְתִּירוּ

מִהֲלֵלךָ עֲדוֹת עַל רֹאשִׁי

א

סיום של שיר תהילה. 1 זרוק וכו': כנראה: הוסף לעבוד את ה'.

ב

לכבוד מזהיר השלישי. שיר אזור. המשקל בטורים ובאזורים: מתפעלים נפעלים נפעל. ביאור:
1 מזהירי: לפי המשקל צ"ל: מזהיר, וכך גם לפי העניין. ור"ל מאורו. ומזרות יזכירו: ואורם
יזכיר את של הכוכבים. השימוש במילת 'יזכירו' מאולץ. 2 אור הזמן: כינוי לנמען.
3 צדיק וכו': הלשון על פי תה' צב, יג. 4 יסרח: יתפשט. ולפי ההמשך צריך היה לגרוס
'חסדיו', אבל הוא נוגד את המשקל. 5 נגרש: נע ונד. יכתירו: כנראה: יהללוהו. 6 עדות:
נראה מלשון עדי; על פי מל"ב יא, יב; דה"ב כג, יא: ויתן עליו את הנזר ואת העדות. ראה גם

מִמֶּשֶׁח כְּרוּבֵי אֶת וְקְדוֹשֵׁי
בֵּן הַגָּאוֹנִים שֶׁר וּשְׁלִישִׁי
מִמַּעֲנָה פִּיהוּ יִזְהִירוּ חֻכְמוֹת וְדַעוֹת לָעַם יִזְרוּ

10 הוֹדוּ אֲשֶׁר אֵל עֵין כָּל נִגְלָה
שִׁירוּ בְּכָל פִּיּוֹת לְתִהְלָה
בּוּ נִקְבְּצוּ תוֹרָה וּגְדוּלָה

גַּם עוֹז וּמַחְמָדִים יִקְרוּ עָלוּ בְּגוֹרְלוֹ נִמְסְרוּ

15 מִי יַעֲרוֹךְ מְזִהִיר וּגָאוֹנוֹ
הֵיטָב אֲשֶׁר גָּבַר אֵיתָנוּ
שָׁמַשׁ אָבֵל אֶרֶץ מִשְׁכָּנוֹ

אֶפְסִי אֲדַמָּה בּוּ יֵאִירוּ מִשְׁעָלוּ עֲבִים יִמְטִירוּ

קִצְרוּ לְשׁוֹנוֹת גַּם נוֹאָלוּ
גַּם הַמְּגִלּוֹת לֹא יָכִילוּ
20 מִדּוֹת חֲסִדָּיו אֲשֶׁר הִגְדִּילוּ

עַל כָּל יְצוּרִים אֲשֶׁר נוֹצְרוּ עֲצָמוֹ וּמִמָּנוּ גָּבְרוּ

ג

וְלֵה אֵיצָא אֶלְחָן

עֲמָרָם בְּךָ עִם רָם וַיִּגְדֵּל כִּי טוֹכֵךְ לָהֶם עוֹז מִגְדֵּל

בְּחֹר כְּאֶרֶץ וַיִּפֶּה קוֹמָה

להלן, סימן ד, טור 2. 7 ממשח כרובי: במקום: כרוב ממשח (יח' כח, יד). 9 ממענה פיהו: מתורתו. יזהירו: כך הוא בכתב היד, אבל המילה שימשה חרוז גם בטור הראשון. ואפשר שיש לגרוס כאן (או שם): 'יזהירו'. יזרו: יפצו. 10 אשר: מילת מילואים. 13 יקרו: שיקרו. עלו: בכתב היד הו' קצרה מן הנצרך. נמסרו: כמו: ונמסרו לו. 14 מי יערוך: מה ידמה (גם להלן, ג, 9; ה, 4). מזהיר וגאונו: למזהיר ולגדולתו. והתשובה באה בהמשך. 15 הים: תלוי בין השיטין. איתנו: עצמתו. על פי שמ' יד, כז. 16 שמש: הוא שמש אלא שמושבו בארץ. 17 אפסי: קצות. 18 משעלו: מחופניו (יש' מ, יב). עבים ימטירו: הכוונה: ירדו נדבות בשפע. 18 נואלו: נכשלו. 20 מדות חסדיו: לתאר את מידות חסדיו. אשר הגדילו: המשקל לקוי, וראוי היה: 'שהגדילו'. 21 אשר נוצרו: המשקל לקוי, וראוי היה: 'שנוצרו'. וממנו: ראוי היה: ומהם. ואפשר לפרש: מכוחו, בזכותו.

ג

לכבוד עמרם. הכותרת: ולו גם כן, [השיר] השקול. והמקובל: 'זונה' — במשקלו [של השיר הקודם]. המשקל (כמו בשיר הקודם) מתפעלים נפעלים נפעל. כיאור: 1 כך עם רם: כך

	צורו יַעֲטוּ הוֹד עִם אֵימָה כִּי מִלְאוּ דָעָה עִם חֻכְמָה	14 ב
עמרם	ובָטוּב וּמִתֵּן יָד הוּא נִבְדָּל	5
	הַיּוֹם פְּרִי צִדִּיק אֶל עֶזְר חֻכְם יֵרָא הָאֵל בּוֹ נִעְזָר מִי יַעְרֹף אֶל טוֹבוֹ כֹּל זָר יִלְאֶה לְעוֹלָמִים גַּם יִחְדָּל	
עמרם		
	תִּזְרַח כְּמוֹ שֶׁמֶשׁ בְּמַעוֹנָה תִּפְרַח כְּצִיץ פֶּרַח שׁוֹשְׁנָה יָמִים תָּבֵל בְּטוֹב וּבְעִדָּנָה כְּעֶץ אֲשֶׁר שְׁתוּל עַל מִדְּל	10
	צָמְאוּ לְמִימֶיךָ כֹּל אָדָם מָצְאוּ בְךָ מְרֻגָע יָדָם כִּסְאָתָם לְתַפְאֲרָתָם עֲשֵׂה וּדָם יִחַד לְךָ עֲשִׂיר כָּא עִם דָּל	15
	עֲפֹר אֲשֶׁר יִטְרוֹף כָּל־בִּיָּא גַּם יִחְלִים חוֹלִים כְּנָבִיָּא לֹא אוֹכְלָה לְטַעֵן בְּלִבִּי אֶהְבֶּתְךָ כִּי נִצָּרָה עַל דָּל	20

האומה מתכבדת. כי טובך: זכויותיך. עז מגדל: הצירוף על פי מש' יח, י ועוד. 2 בחור כארו: על פי שה"ש ה, טו. 3 יעטו: הלכישו. מלשון 'מעיל צדקה יעטני' (יש' סא, י). הסופר כתב תחילה 'יעטה', ותלה ו'יו בין השיטין. הוד עם אימה: על פי איוב לט, כ: 'הוד נחרו אימה'. 5 הוא נבדל: שונה הוא מזולתו. 6 פרי צדיק: בן הצדיק. אל עזר: נעזר ביד האל. אבל המילה חזרת בטור הבא, ואולי יש לקרוא 'אלעזר' ואם כן הוא שם אבי המהולל. 7 ירא וכו': שצדיק נעזר בו. 8 יערוך: ישווה (ראה גם סימן כ, 14; ה, 4). 9 יחדל: יתיאש (מלהשוות). 10 תזרח וכו': המשורר פונה ישירות אל הנמען בדברי ברכה. במעונה: ברקיע (דב' לג, כז). 12 תבל: תבלה, על דרך הפייטנים. 13 כעץ שתול: הצירוף על פי יר' יז, ח; תה' א, ג. מדל: כנראה: מקוה מים, מלשון דלה, והוא אולי חידוש של המשורר הזה בלחץ החרוז. 16 מרגוע ידם: כנראה הפך מעמל כפיים. 17 כסאת וכו': איני יודע לפסק שורה זו וגם לא להלוט את המכוון בו. אפשר שיש לגרוס 'קס אק' לתפארתם, עש הודם' כלומר אתה יסוד תפארתם וכוכב ('עש') הודם. 21 לטען: האות ט"ת בתיבה זו משונה, והקריאה מופקפקת. ולפי מה שפוענח ר"ל: איני יכול לשאת בלבי את אהבתך מפני גודלה. 22 כי נצרה וכו': על פי תה' קמא, ג. ור"ל כי אין בפי כוח לבטא אותה כראוי.

ד

ולה איצא פי נור

יצו לעד בכל טוב עם סעד אל / אלי השור גבירנו סעדאל
 אשר שמו עלי ראש כל לגור / והעדויות ותפארת בני אל
 וגם שרה בלי כל האנשים / ובקדושים ועם אישים ועם אל
 והיושר והפושע ועושר / וכל פשר בחכלו יאתו אל
 וטובותיו וצדקותיו ירוו / לכל הרים ומדברים וכל אל
 ועדיו ישחו שרים ורוזנים / וידיו ישקו כל דל וכל אל
 ואילו נקבצו כל רש ועשיר / בעת פי ירעבו או יצמאו אל
 נהריו עם פלגיו צוף וחמאה / ודם ענב וחלב פר וגם אל
 וגנזיו וגן זכיו וביתו / ואולמיו וגם תאיו וגם אל
 ועם זה ימצאו בינה ותורה / וגם חכמה כמו חכמת למדאל
 ויראת אל כמשה עם שמואל / וכל חזון כיואל בן פתואל
 יכרך בבכפת בא בימים / ונעקד ואשר ראה פניאל
 יחיה את יחידך חמודך / נתנאל כפאשר היה נתנאל

ה

ולה איצא

אלהים יפת כל ימים ליפת / אשר שמו בדורינו למפת
 אשר מליו וחכמתו ערכים / בכל פיות כמן ודבש ונופת
 אשר הוא גם וגם תורן עלי כל / חכמים גם עלי ראשם כצפת

ד

לכבוד סעדאל. כותרת: ולו גם כן, על פרח (?). ואולי יש לפענח: לנו, כלומר לנכבד הנושא תואר זה (ראה להלן, בית 2). המרובה. 1 יצו: ישלח. סעד אל: עזר מאת האל. 2 והעדויות: והפאר (ראה גם לעיל, סימן ב, טור 6). בני אל: כינוי ישראל. 3 וגם שרה וכו': על פי בר' לב, כט. האנשים: יריבים בשר ודם. אל: מלאך. 4 וכל פשר: ופתרון כל תעלומה. בחלקו יאתו: יפלו בגורלו. אל: אלה. 5 אל: מישור; מלשון 'איל פארן' בבר' יד, ו, שתרגומו 'מישר פארן'. 6 ועדיו: לפניו. ישחו: ישתחוו. שרים: כתוב למעלה מן השורה. אל: גביר, מלשון 'אילי מואב' בשמ' טו, טו. 7 אל: כנראה מחובר אל הבית הבא: 'אל נהריו'. 8 נהריו וכו': על פי איוב כ, יז. השווה גם להלן, ה, 4. וחלב וכו': על פי דב' לב, יד: 'עם חלב כרים ואילים בני בשן'. 9 וגנזיו: ואוצרותיו. וגן זכיו: ופרדס ידידיו הכשרים. משחק המילים שחוק. תאיו וכו': על פי יח' מ, כא. אל: עמוד (שם). 10 למדאל: צ"ל למואל (מש' לא, א). 12 בא בימים: אברהם (בר' כד, א). ואשר ראה וכו': יעקב (שם לב, לב). 11 חמודך: בנך. כאשר היה נתנאל: כנראה כינוי למשה, 'שניתנה לו תורה מיד ליד' (וי"ר א, ג, עמ' יב).

ה

לכבוד יפת. המרובה. ביאור: 1 אלהים וכו': בר' ט, כז. 2 ערכים: במקום: ערכות. 3 נס: דגל. כצפת: כעטרת (דהי"ב ג, טו). 4 יערוך למולו: ישווה אליו (ראה גם לעיל, ב,

ומי יַעֲרֹךְ לְמוֹלוֹ מַגְבִּירִים / יְהִי עוֹרֵךְ נֹהַר חֲמָאָה לְזַפֹּת
 5 והוא לֵב כָּל בְּנֵי אָדָם כְּזִית / וְהוּא שָׁכֵן וְזוֹלָתוֹ כְּנֶפֶת
 ומי יִשְׁמַע דְּבָרָיו אֲזַי וּבַחֲזָן / כְּבוֹחָן בֵּין בֶּשֶׁר שָׁמֵן לְלֶפֶת
 אֲשֶׁר טוֹרְיוֹ כְּטִירוֹתָיו בְּנוֹיִם / עָלֵי מַעוֹז וְזוֹלָתָם כְּרֶפֶת
 אֲשֶׁר לוֹ שֵׁם בְּכָל עֲבָרִים וּמַצָּרִים / וְעַרְכִּיאִים וְתוֹגְרָמָה וְרִיפֹת
 יְקִימוּ עַל אֱלֹהֵינוּ וְיִשְׁפִּיל / מִשְׁנָאִיו גַּם יְהִי חֶלְקָם בְּתוֹפֶת
 10 וְזֵרִים אֶת יְדֵי אוֹהֲבָיו בְּאֶמְרָם / אֱלֹהִים יִפֹּת כָּל יָמִין לִיפֹת

1

ולה איצא

מִפִּי אֱהִיָּה / שׁוֹכֵן מְרוֹמִים
 בְּרוּךְ תִּהְיֶה / מִכָּל הָעַמִּים

שִׁמְשׁ הָרוּפָאִים / לְנִפְשׁוֹת הָאֲנוּשׁוֹת
 וְחוֹזִים וְרוּאִים / בְּחֻכְמוֹת הַקְּדוֹשׁוֹת
 5 בְּפִלְאֵי פְלָאִים / יִשְׁנוֹת וְחֻדְשׁוֹת

אִיךְ וּמִתִּי וְאִיָּה / וְלִמָּה סוֹד נֶאֱמִים בְּרוּךְ

15 אֲוִרְךָ יִזְרַח / לְאַפְסֵי אֲדָמָה
 וְעֲזוֹךְ יִפְרַח / בְּדַעַת וּבְחֻכְמָה
 וְכָל רוֹכְבֵי אוֹרַח / יִסְפְּרוּ בְּנִעִימָה

10 טַלְךָ יִחְיֶה / חֲסִרִים וְשִׁלְמִים בְּרוּךְ

14; ג, 9). נהר חמאה: ראה גם לעיל, ד, 8. 5 כזית: והוא דומה לזית מהודר (הוש' יד, ז).
 כנפת: כנראה: כשוליים, על פי הושע יז, יא: 'וישבי מגידו ובנותיה שלשת הנפת'. 6 ללפת:
 לירק. 7 טוריו: איגרותיו. מעוז: בסיס מוצק. 8 שם: תהילה. ותוגרמה וריפת: על פי
 בר' י, יג. ור"ל: ושאר אומות. חרית פתח / סגול (צרה) שכיחה למדי אצל משוררי המזרח בעת
 הזאת. 9 יקימו על: ירים כבודו. הלשון על פי שמ"ב כג, א. 10 ימין: טעות סופר, וצ"ל
 כמו בפתיחת השיר: ימים.

1

לכבוד ברוך הרופא. השיר בנוי כמין זג'ל ערבי, אבל משקלו חופשי. 2 ברוך תהיה וכו': על
 פי דב' ז, יד. ומילת 'ברוך' רומזת גם לשם המהולל. 3 שמש וכו': גדול הרופאים המרפאים
 חולים. 4 וחוזים וכו': (וגדול) החכמים הרואים עתידות. והרעיון עובר לטורים הבאים.
 5 בפלאי פלאים: (העוסקים) בנסתרות הישנות והחדשות. 6 איך וכו': ויודעים לפענח
 ('נואמים') את סוד האירועים ('איך', מתי, ואיה, ולמה' ארבע מן הקטגוריות האריסטוטליות).
 7 לאפסי: לקצות. 9 רוכבי אורח: הנוסעים למרחקים. יספרו: הוסף: מהללו.
 10 חסרים ושלמים: בורים וחכמים, כלומר את כל הבריות. 11 ברוך לאל עליון: על פי

תמיד יהי ברוך / ברוך לאל עליון
 וכוכבו ברוך / כעושה אפריון
 וגם נרו ברוך / על הררי ציון
 יתענג ויחיה / על רוב ימים

15 חטר נדיבים / מגזע
 שוכן ברוכים / לעולם יכין
 במטע מצבים / כבועז ויכין
 ושלמה יהיה / לראש כל היקומים

20 עבדך מודה / בחסדך תחלה
 תמיד ומתודה / על קוצר התהלה
 בעוז ומחמדי / ירך הגדולה
 ברך לרפות חליי / יצורי העגומים

ז

ולה איצא

רופא אשר בא לחזות חליי בך / מתו וגם משוש בידו ידי
 ואענה דודי חדל לך מראות / ידי ושים נא ירך בכבדי

בר' יד, יט. 12 וכוכבו וכו': על פי במ' כד, יז. כעושה אפריון: כשל שלמה המלך (שה"ש ג, ט). 13 נרו ברוך: על פי תהי' קלב, יז. על הררי ציון: על פי תהי' קלג, ג. על רב ימים: ימים רבים. 15 חטר: צאצא (יש' יא, י). מגזע: המעתיק השמיט את סוף הצלע; וצ"ל כנראה: יכין; ראה במבוא. 16 שוכן ברוכים: כינוי לקב"ה. אין הצירוף במקרא. יכין: יכונן, יקבע אותו (את 'חוסר נדיבים'). 17 במטע מצבים: במעמד איתן. כבועז ויכין: כשני העמודים במקדש שלמה (מל"א ז, כא). 18 ושלמה: כנראה בן המהולל. כל היקומים: כל העולם. 19 עבדך: דברי המשורר על עצמו. בחסדך: על מתת ירך. 20 תמיד: כמו תמיד. ומתודה: ומתנצל. קוצר: מיעוט. התהלה: המילה יורדת לטור הבא. 21 ירך הגדולה: יורד אל הטור הבא: ירך המגדילה לעשות מעשי חסד עמי. יצורי: אברי (איוב יז, ז).

ז

כנראה לכבוד השר הנ"ל. השלם. 1 לחזות: לבדוק. משוש וכו': לבדוק את דופקי. 2 ואענה: אמרתי לו. ושים נא ירך: מוטב שתבדוק (בר' כד, ב). בכבדי: בלבי (שהוא חולת אהבתך); השווה מש' ז, כג: 'עד יפלה חץ כבדי'.

ח

ולה איצא

אָסוֹכֵב וְאַשׁוּטֵט בְּחִצְרוֹת / חִצְרוֹת נִסְעוּ מֵהֶם יְקָרוֹת
 אַחוּנָן אֶת עֶפְרָתִים וְאַבְכָּה / אַבְנִיָּה וְאַשְׁק לְגִדְרוֹת
 וְלֹא מֵאַהֲבָתִי לְגִדְרוֹת / אֲכַל אֶהֱב לְשׁוֹכְנוֹת בָּהּ וְדָרוֹת
 וּמִמֶּנּוּ נִסְעוּ מֵהֶם אֶהוּבִי / בָּאֵלוּ הִיא בְּעֵינֵי בְּחִצְרוֹת
 וְאַשְׁתּוּמָּם עָלֵי זֹאת כָּל יְמוֹתֵי / וְאַשְׁעֵן עָלֵי עֲזָרָה בְּצָרוֹת 5

ט

ולה איצא

ח

מרוכה. 1 יקרות: העלמות הכבודות. 2 אחונן וכו': אנשק. והתמונה על פי תה' קב, טו.
 3 לשוכנות וכו': לנשים שגרו שם לפנים. 4 כחצרות: כמקום שומם (דכ' יא, לה ועוד).
 5 אשתומם: אתעצב (השווה: 'בתוכי ישתומם לבי' תה' קמג, ד). עזרה בצרות: כינוי לה' (תה'
 מו, ב).

נספח

פיוטי ר' מזהיר השלישי (בן אברהם גאון)

רבי מזהיר השלישי, נמען אחד השירים שנדפסו לעיל, איש רם יחס היה ובעל עמדה בכירה בצמרת ישיבת ארץ ישראל של ימיו. אבל הוא שלח ידו גם במלאכת השיר, ונותרו בידינו חמישה פיוטים משלו. אני מפרסם אותם להלן, מפני שהם משקפים את הפן הפייטני של השירה העברית בסוריה בשלהי המאה הי"ב, ומפני שיש בהם פתיחת שער להערכה מקיפה יותר של מצב שירתנו בחבל ארץ זה בעת הזאת.

מזהיר איננו פנים חדשות בעולם חקרה של השירה העברית: הזכיר אותו לראשונה צונץ, בספרו הגדול על תולדות שירת הקודש:¹ הוא מנה שלושה מביני חמשת פיוטיו הידועים לנו כעת (שירים א-ג בנדפס להלן). כל שיריו הידועים של מזהיר, להוציא אחד, נקלטו במחזור ארם צובה היא חלב; רק אחד מהם לא נקלט במחזור הזה:² הוא שרד בכתב יד השמור כעת באוסף פירקוביץ בסנקט פטרבורג, סימן II A 174.1, דף 336. העובדה ששארית יצירתו של מזהיר נשתמרה במחזור חלב מחזקת את ההנחה (שלא הייתה צריכה חיזוק) שמדובר בפייטן סורי. מחזור חלב, העשיר מאוד בפיוטים,³ קלט שפע של יצירות ממשוררים בני המקום. מחזור זה נדפס פעמיים, פעם בונציאה שנת רפ"ז (1527) ופעם שם בשנת ש"כ (1660), אבל הוא לא עמד לפני צונץ: את שלושת הפיוטים של מזהיר הכיר מכתבי יד, אחד שהוא מכנה כ"י חלב, והוא בלי ספק כ"י אוקספורד 1090,⁴ ואחד שהוא מכנה כ"י

1 ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 579. צונץ מונה את מזהיר בפרק הדין בפייטנים שאין זמנם ידוע.

2 על פי מה שידוע לנו ממנו כעת. משני דפוסי מחזור אר"צ (ראה להלן, בסמוך) לא שרד אפילו עותק אחד שלם.

3 הפיוטים הנדפסים במחזור חלב נרשמו אצל ח' ברורי, 'מאמר על המחזור כמנהג ארם צובה', שפורסם בספרו של 1898, A. Berliner, *Aus meiner Bibliothek*, Berlin. חלק עברי, עמ' xvi-xi. מפתח הפיוטים של כך ב של המחזור ראה אצל: A. Freimann, 'Zum Machsor Ritus von Aleppo', *ZfB*, 16 (1913), 59-65. ג' אלוני פרסם ממחזור חלב ארבעה עשר פיוטים החתומים 'שעאע'; ראה מאמרו 'בני שעאע ויצירותיהם', סיני, כא (תשכ"ז) עמ' רעז-רצז (=הנ"ל, מחקרי לשון וספרות, ד, ירושלים תשנ"א, עמ' 487-508).

4 כתב יד קדום זה מכיל פיוטים כמנהג חלב. הוא היה גם לפני שטיינשניידר, שציין על אחד מדפיו, בלטינית, שהחזיר שני דפים ממנו לספרייה, בחודש אוגוסט, שנת 1893. בסוף ההערה ציין: *Ritus est Chalebensis*, כלומר: המנהג חלבי. אין ספק שזה המקור שראה גם צונץ: הוא מציין שהקטע 'לדתי רחמיק' (להלן, סימן ג) מתחיל 'בשם אלהי', מפני שבמקור זה (דף 33) כתוב בראשו: 'לשבת שובה בשם אלהי לר' מזהיר ז"ל'. במנהג חלב התחילו מעמדי הסליחות בפיוט שתחילתו 'בשם אלהי אברהם אפתחה', וידועים ממחזור זה כמה קטעים שפתיחתם כן

דמשק, שלא זוהה עדיין. שלושת הפיוטים הללו מצויים לפנינו גם במחזור חלב הנדפס, יחד עם פיוט רביעי (סימן ד), שאין לו מקור בכתבי היד. שירו החמישי של מזהיר, שעלה מכ"י פירקוביץ, לא נקלט במחזור חלב. במקור זה רשום בראשו 'לר' מזהיר אלשלישי ז"ל', וזו הוכחה שמזהיר החותם את הפיוטים שלפנינו מזהיר השלישי הוא.⁵ כפי שנראה להלן, אין ספק שכל הפיוטים החתומים כך של מחבר אחד הם.⁶

מזהיר לא היה פייטן מקצוען, אבל היה חזן,⁷ מן הסתם חזן לעת מצוא. חזנים קדומים במזרח ראו על פי רוב חובה לעצמם לצרף גם יצירות משל עצמם אל הרפרטואר שהביאו לפני קהלם, ובהקשר זה יש למקם גם את פועלו של רב מזהיר. מכאן מובנת גם האחידות הז'אנרית של עזבונו הצנוע: כל פיוטיו שהגיעו לידינו סליחות הם. הרפרטואר הליטורגי בסוג הזה גמיש היה בימי קדם. הקהילות צרכו סליחות רבות. מנהג חלב, ומן הסתם גם מנהג שאר הקהילות בסוריה, היה לומר סליחות בשבועות שבין ראש חודש אלול ליום כיפור שלוש פעמים מדי שבוע: בשני ובחמישי ובשבת. יצירות שיר המיועדות לשבועות האלה מובאות בשפע במחזור חלב הנדפס. במדור הזה מצאו גם פיוטי מזהיר את מקומם.

דבר מעניין הוא שסליחותיו של רב מזהיר דומות זו לזו מאוד בתבניותיהן. משוררים קדומים נהגו לגוון את צורות יצירתם וניסו כוחם בתבניות מתחלפות. גם הרצון לגוון את לחני הפיוטים כפה עליהם גיוונים תבניתיים הולמים. לא כן המצב אצל מזהיר: תבניות שיריו נבדלות זו מזו בפרטים קטנים, כמעט בלתי נראים. סליחותיו של מזהיר סטרופיות. הן שקולות כולן לפי השיטה ההברתית-דקדוקית שנהוגה הייתה בספרד ברוב סוגי הפיוט. הוא שוקל את פיוטיו בקפדנות ובחוש ריתמי עדין; רק במקומות בודדים ניכרות בלשון שיריו סטיות קטנות מן המשקל, והן מן הסתם אשמתם של מסרנים ומעתיקים בלתי זהירים. טוריו חצויים לשתי צלעות בציזורות דקות אך בולטות. ארבעה מתוך חמשת פיוטיו עשויים טורים של 5+5 הברות, ורק אחד מהם (סימן ב) מביא טורים של 6+6 הברות. החלוקה

(ראה ערכם באוצר של דוידסון; הנאמר שם [על פי צונץ] על הפיוט של מזהיר טעון תיקון).
הציון 'בשם אלהי' בכתב היד בא אפוא להגדיר את הקטע כפיוט פתיחה.

5 שיר נוסף, שחתמתו בראשי המחרוזות 'מזהיר', מועתק בדיואן שירי החול של יהודה אלחריזי. שיר נוסף, שחתילתו 'אל נשגב (נ"א: נשא) כהודו' נדפס במאמרי 'שירים חדשים ליהודה הלוי', קובץ על יד, טז (תשס"ב), עמ' 126–128 (החתומה נעלמה מעיני בפרסום הזה). הוא נדפס בשעתו גם במחזור חיונים המפורסם (קושטא 1580 או 1585) ומשם אצל ש' ברנשטיין, 'פיטנים בלתי ידועים מארצות ערב', ספר השנה ליהודי אמריקה, ו (תש"ה), עמ' 218 ואילך. אבל שיר יפה ומתוחכם זה אינו של רב מזהיר, כפי שיוכח מי שישווה אותו אל שירי מזהיר הנדפסים להלן. סברה קרובה היא שהוא נכתב בידי אלחריזי לכבוד מזהיר, בן פטרנו ומיטיבו שמואל בן נסים, איש חלב, נכד רב אברהם גאון (בן מזהיר). כ"י קיימברידג' 96.14 TS NS שבו הוא מועתק בשלמותו, אף כתוב בראשו 'ללחריזי'.

6 כזכור, ידועים לנו שלושה אנשים שנקראו מזהיר. השם אינו מופיע עוד, כנראה, באונומסטיקון העברי של ימי הביניים.

7 סימן ב להלן חתום 'מזהיר חזן' ('חזן' בראשי התיבות, בטור 25).

הסימטרית של הטורים מקנה לטקסטים הרמוניה פשוטה. הפשטות והרוך מאפיינים את השירים הללו מכול בחינותיהם.

בשירה הספרדית דינן של צורות בולטות שהן מצטיידות בחרוזים, בין בחרוזים שכופלים את חרוזי הטורים בסופם, ובין בחרוזים שונים מהם. מבין חמשת שירי של מזהיר רק שניים (סימנים ד-ה) מביאים חרוזים באמצעי הטורים; בשניהם שונים חרוזי הצורות מחרוזי הסיום של טוריהם. בשלושת פיוטיו האחרים של מזהיר אין בטורים חרוזים פנימיים.⁸

המבנים הסטרופיים בשירי של מזהיר פשוטים מאוד. מבין שני הדגמים הבסיסיים של השירה הסטרופית הספרדית, דגם המושח והדגם המעין אזורי, מועדף אצל מזהיר, כצפוי, הדגם המעין אזורי. שלושה מבין חמשת שירי (ב, ג, ה) מעין אזוריים במובהק. שני שירי הנוספים (א, ד) מביאים במחרוזותיהם מערכת חרוזים דמוית מושח (אאאבב). אבל בסימן ד, שבו הטורים שבגופי המחרוזות מביאים חרוזים פנימיים, אין חרוזים פנימיים ביחידה המציגה את החרוז הקבוע.⁹ כאילו נבהל המשורר מן הגיוון המופרז של קולות השיר, ואסר ב'אזורים' את מה שהתיר בגופי המחרוזות. בקישוטי תבנית לא שלח מזהיר את ידו: רק בסימן א פתח את המחרוזות בצירוף קבוע: 'ביום כיפור פשעים'. השימוש במילות קבע שכיח מאוד בשירה הפייטנית לדורותיה והקישוט עצמו הוא מן הפשוטים במלאי קישוטי התבנית. בשירי של מזהיר משפיעה הפתיחה הקבועה של המחרוזות על העיצוב התימאטי של השיר: היא כופה על נושא השיר להכפיל עצמו ולהתנסח שוב ושוב, בלשון אחרת, בכל מחרוזת. אבל גם רושמה גדל והולך ממחרוזות למחרוזות. שימוש של מזהיר בה נכון ומוצלח.

בראש כל פיוטיו של מזהיר ניצבות מחרוזות פתיחה חד-חרוזיות. מטעם זה, גם פיוטיו המציגים סטרופות מדגם אאאבב אינם שירי אזור אמיתיים.¹⁰ סטרופת הפתיחה מקיפה אצלו:¹¹ בסימנים א-ג היקפה כהיקף שאר המחרוזות, בסימן ה היא ארוכה יותר בטור, ובסימן ד היא קצרה מהן בטור אחד. מעמדן העצמאי של סטרופות הפתיחה ניכר בכל השירים באופיין החד-חרוזי,¹² אבל בסימנים ב-ג הוא מובלט גם בהפקעתן מן הסדר האקרוסטיכוני של השירים: בשירים הללו מתחילה חתימת הפייטן רק בראש הסטרופה שלאחריהן, בעוד בשאר השירים היא כלולה במטבע החיתום. בספרד מושמטת סטרופת הפתיחה על פי רוב מן האקרוסטיכון,

8 אבל בסימן ב יש לא מעט חרוזים מזדמנים (על דרך המרובעים הספרדיים) בגופי הטורים (ראה שורות 2, 14, 15, 16, 17, 21).

9 מלבד בסטרופה השנייה.

10 בשיר האזור התקני אין בראש השיר סטרופת פתיחה מקיפה. לכל היותר יש שם יחידת שיר הכופלת את דגם האזורים ואת חרוזם (או חרוזיהם). על הדגמים הללו בשירת הקודש הספרדית ראה בספרי שירת הקודש העברית בימי הביניים, 'ירושלים תשל"ה', עמ' 349-356.

11 בפיוט הספרדי, סטרופת הפתיחה קצרות יותר בדרך כלל מן המחרוזות התקניות של השירים: הן לכל היותר זהות להן במספר טוריהן.

12 אבל בשיר ה יש חרוז פנימי בטורים, גם בסטרופת הפתיחה. בשיר ד, שבגופו הטורים מביאים שני חרוזים, יש חרוז פנימי גם בשני הטורים הראשונים (מתוך ארבעה) של סטרופת הפתיחה.

אבל יש לא מעט פיוטים ספרדיים שבהם המצב שונה. סטרופות הפתיחה בשירים המעין אזוריים נועדו בעקרון לשמש, במלוא היקפן או רק בטורן האחרון, כרפרין. גם בשיריו של מזהיר זה היה ייעודן של מחרוזות הפתיחה. רמז מפורש לרפרין בא בכל השירים במקורותיהם, להוציא סימן ב. אבל אין ספק שגם שיר זה הושר עם רפרין.¹³ בסימנים א, ד, ה, נרמז הרפרין במקור העומד לפנינו במילת הפתיחה של הטור האחרון של סטרופת הפתיחה. בסימן ג רשום בסופי המחרוזות 'פזמון', אבל סביר שגם שם הכוונה לטור החותם את סטרופת הפתיחה. מחרוזות הפתיחה הספרדיות נחתמות ברגיל בפסוק, על פי רוב בפסוק ידוע, כדי שהציבור לא יתקשה לחזור עליו בסופי המחרוזות. מפתיע שרק בשני פיוטים של מזהיר (א, ה) נחתמות סטרופות הפתיחה בקטעי פסוק. בשירים האחרים אין שם פסוקים:¹⁴ סימן שהפייטן סמך על הציבור שידע לחזור על הרפרין גם כך, אלא אם כן סמך בזה על משוררים וחזני משנה שסייעו לו בניהול התפילה.

מזהיר חתם את פיוטיו בראשי המחרוזות, אות למחרוזות. אבל בסימן א חתם, בראשי תיבות רצופות בטור הראשון של המחרוזות האחרונה, גם 'חזק', ובסימן ב: 'חזן'. בסימן ג התחיל את הסטרופה האחרונה במילת 'חזק'. בסימנים ד-ה לא הוסיף אחרי חתימת שמו דבר.

אין אפוא גיוון בפיוטיו של מזהיר השלישי. מסתבר שהפייטן בחר דפוס קבוע לחיבוריו, וממנו לא מש. אין צריך להניח שמחמת קוצר יד נהג כך. שיריו המעטים של מזהיר מצוינים, ומאחורי מהלכם המאופק והשקט ניכר משורר רגיש ובעל טעם טוב. לשון שיריו נעימה, קצבם נינוח ומערכות חרוזיו משובחות. מזהיר אהב בוודאי את האיוון השקט של הדגם שאימץ, מפני שהוא התאים למזגו.

אבל יש בשיריו, למרבה ההפתעה, קו סותר, המכניס תזזית בשטף דברי השיר, ומעמיד אותם, במקומות רבים, בקוטב הפוך, מתמרד. מזהיר משתמש בשיריו, בכל שיריו הידועים, בתחבולה ריתמית שאינה ידועה כמעט בשירה הפייטנית, אף לא בזו הספרדית: הוא מפסיח תכופות את משפטי שיריו, באופן מפתיע, מטור לטור. דרך זו זרה לכל שירה ליטורגית (לא רק עברית),¹⁵ מפני שהיא יוצרת קרע בין מלות השיר למסגרות הצורה שהן נתונות בהן, ובין דבר השיר ללחן שאותו הוא נקרא ללוות. היא גם מכניסה את המבצע לדילמה: אם יבליט את הרצף הגולש של המשפט יפגע בלחן; אם יאות ללחן יפגע ברציפות במשפט. אבל מזהיר זרה

13 מעיד על כך בבטחה נוסח הטור האחרון של סטרופת הפתיחה: 'תבושרו במחילה ובסליחה וכפרה'.

14 אבל אופיים הרפרין של טורי סיום אלה ניכר בנוסחם: 'תבושרו' וכו', כנ"ל (ב); 'לקולם קשובות תהי [נא] אונך' (ג), 'יתחוס ותרחס לזרע גאולך' (ד).

15 התופעה נדירה מאוד גם בשירת החול הקלסית, והיא נסבלת גם שם רק מדוחק השיר. השימוש שכיח בשירי האזור החילוניים, בעיקר באלה שטוריהם (או צלעיותיהם) קצרים. בשירת הקודש צוינה התופעה, כדבר יוצא דופן, בפיוטיו של שלמה הכבלי, פייטן איטלקי בן אמצע המאה העשירית; ראה פיוטי שלמה הכבלי, מהד' ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 110-111. על התופעה בפייטנות הביזנטית (סביב המאה הי"ג) ראה: ע' פליישר, 'שירתנו הקדומה בדרום מזרח אירופה', מחקר ירושלים בספרות עברית, יב (תש"ץ), עמ' 218 ואילך.

פסיחות כאלה, בכל שיריו הידועים, על כל צעד ושעל. כך למשל בסימן א (סימני הפיסוק מבליטים את גבולות משפטי השיר):

בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / מֶלֶךְ חַי, לָכֶם
יִזְכֹּר זְכוֹת אָבוֹת, וּבִרְחֻמִּי אֲלֵיכֶם
יִפֶּן, וְגַם יֵשִׁים שְׁלוֹם בְּאַהֲלֵיכֶם

ובהמשך:

בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / זְכוֹת אָבוֹת יַעֲמִיד
לָכֶם, וְאוֹיְבֵיכֶם צוּר יִכְחִיד וַיִּשְׁמִיד

או:

וְאִם אֶרֶץ הַקֶּץ — חָכוּ לִישַׁע נִקְדָּשׁ
בְּצַדְקָה, וְחִזְקוּ וְאֵל יִרְפוּ יְדֵיכֶם

ועוד:

בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / יִנָּצַל מִפְּגָעִים
קֹהֵל יִשְׁוֹרוֹן, וַיִּזְכּוּ וַיְהִי נוֹשָׁעִים

ושוב:

שְׁבוּתְכֶם צוּר יְשִׁיב, וְנִדְחֵי יִשְׂרָאֵל
יִכְנֹס לְבֵית קִדְשׁוֹ, כִּי רָצָה בְּכֶם
מִקֵּל הָעַמִּים וְגַם בְּחַר בְּכֶם

ובמופלג בסטרופת הסיום של השיר, שנוסחה בדפוסים הוא כדלהלן:

בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / חַי זֹכֶר קָבֵל
תְּהַלּוֹת שִׁיר, רָצָה יְהוָה, צְדִיק חַי סוֹבֵל
עוֹלָמוֹ, וְאֵל נָא מַעֲשֵׂיךָ תַּחֲבֵל
אֲנִי חוֹס וְרַחֵם לְקוֹרְאִים שְׁלוֹם לָכֶם
אֵל תִּירָאוּ וְתַעֲבְרוּ הִשְׁמְרוּ לָכֶם

שתי השורות האחרונות, החוזרות כמעט כלשונן בשני דפוסי מחזור חלב (בשני, הנוסח בטור האחרון הוא: 'אלהי תיראו ותעבדו') משובשות בעליל; הראשונה אף לקויה במשקלה. אבל בכ"י אוקספורד 1090 שכבר הוזכר לעיל נוסח שתי השורות הללו כך:

אֲנִי חוֹס וְרַחֵם לְקוֹרְאֵי 'אַלְהֵיכֶם
תִּירָאוּ וְתַעֲבְדוּ, הַשְׁמְרוּ לָכֶם'

כל זה בשיר אחד, של 30 שורות בלבד! וכך הוא גם בשאר פיוטיו של מזהיר, בלא יוצא מן הכלל.¹⁶ התופעה יוצאת דופן. גם אם יש מקרים בודדים של פסיונות (מקורות) בכמה מן הפיוטים הספרדיים, אין השימוש נהוג כעיקרון פואטי פעיל אצל שום משורר ספרדי. וצריך להניח שאין הוא אלא אות לחוש הקצב המיוחד של המשורר הזה ולרצונו (בין המודע ובין הבלתי מודע) להפר בדרך זו את ההרמוניה המושלמת שהוא טורח להשליט בשיריו משאר כל בחינותיהם, ולהוסיף עליהם, כמו כלאחר יד, יסוד של מתח. מכל מקום המעשה נועז, והוא מכניס לקורפוס הצנוע של המשורר הזה, שכל שיריו אומרים 'הן' למסורות הספרדיות הבסיסיות, מידה מפתיעה של מקוריות.

דבר שכמעט אין צריך לומר הוא שאין בפיוטים של מזהיר הפתעות באשר לתוכנם. סוג הסליחות מחויב מטבע ייעודו לנושאים מסוימים ואלה חוזרים שוב ושוב, בוואריאציות שונות ובהיערכויות מתחלפות, בהרבה מאות פיוטים, קדומים ומאוחרים. אבל לא כל הסליחות שוות גם ברמת הצלחתן לעצב את נושאייהן השגרתיים בתבונה וברגישות, באופן ששיגו את יעדן לא רק כטקסטים ליטורגיים אלא גם כיצירות אמנות. מן הצד הזה מפתיעות סליחותיו של רב מזהיר: הן יצירות שיר אמיתיות, שהקורא עשוי להתרגש מהן ריגוש אמיתי. אפשר שכך הוא מפני שהן פשוטות מאוד וצנועות מאוד במבען: הן מבטאות כוונות פשוטות במילים פשוטות ושקולות, חפות לחלוטין מכל ראוה והתייפיות. הן צקון לחש במובן הפשוט של הצירוף. אבל הקורא את הקטעים בעיון יחוש בהן דבר נוסף, 'מקורי', אם ניתן להשתמש במילה הזאת שוב. סליחותיו של מזהיר אינן תפילה של הציבור. ארבע מתוך חמש סליחותיו (ב-ה) אינן תפילת הרבים, אלא תפילת המשורר, בקשת רחמים שלו על ערדתו ועל כלל ישראל. בשירים הללו מזהיר הוא סניגורם של שולחיו. הוא מליץ יושר עליהם בפני השופט האלוהי, מתעלם מפשעיהם, מבליט את מעלותיהם, ומגלגל בזכותם, כעורך דין המחפש את נקודות האחיזה, גם הנסתרות והנסתבות, העשויות להקל על מצב לקוחותיו. אבל הוא עורך דין המזדהה עם שולחיו: הוא טוען לצדקתם באהבה גדולה ובחרדה אמיתית לגורלם. מיוחדת במינה עוד יותר הסליחה הראשונה בסדרה, כי היא, שלא כמתבקש מטבע הדברים בשיר ליטורגי, אינו פונה אל האל, אלא אל הקהל.¹⁷ דברים שיש למזהיר לומר לקהלו יוצאי דופן: הם מעודדים אותו ומחזקים את ליבו ונותנים לו תקווה טובה, ומבטיחים לו סליחה ומחילה וכפרה, ומציירים לפניו עתיד של גאולה וישועה. חזון העתיד הזה מתומצת בפסוק החותם את מחזורת הפתיחה של השיר, והחזור אחד כך כרפרין בסופי המחזורות: 'אלוהי אבותיכם יוסף עליכם'. כל מי ששמע פסוק זה בהקשר זה הוסיף עליו את המשכו: 'ככם אלף פעמים ויברך אתכם

16 מקרי הפסחה מובלטים להלן בסימני פיסוק ובביאור לשירים.

17 אמנם עמדה זו מצויה בסליחות, ובעיקר בתוכחות. היא שכיחה למדי בתוכחה הספרדית, אלא שבה היא פונה בדרך כלל לא אל הקהל אלא אל היחיד. אבל דרכן של תוכחות שהן מונות באוזני נמעניהן את חטאיהם ואת פשעיהם כדי לעוררם לתשובה, ולא כך המצב בסליחתו של מזהיר.

כאשר דבר לכם'. וכל מי ששמעו גם הסב את הדברים מלשון תפילה, כפי שהם במקרא, ללשון הבטחה כפי שהם מתפרשים בפיוט. אין בשיר היפה הזה אפילו מילה אחת של תוכחה או של שידול לתשובה, או של נזיפה על חטאים, אלא רק דברי פיוס וניחומים וחיזוק הנאמרים בביטחון גמור ברחמי האל. רק במחרוזת האחרונה פונה הפייטן אל אלוהיו ומבקש ממנו ל'קבל תהילות שיר', לא לחבל במעשה ידיו, ולחוס על המשתדלים לעשות רצונו. סליחה אנתולוגית זו היא מן הסתם היפה בקורפוס הצנוע של פייטן צנוע, שפעל במרכז פריפרי של שירתנו בימי הביניים. היא, וכן אחיותיה, מאזנות את חשבונה של השירה העברית בסוריה בשלהי המאה הי"ב איזון הולם.

ונביא כעת את חמשת שיריו של רב מזהיר כלשונם, על פי מקורותיהם.

א

לרבי מזהיר

בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / מְלֶךְ חַי לָכֶם
יִזְכֹּר זְכוֹת אַבּוֹת, וּבְרַחֲמָיו אֲלֵיכֶם
יִפֶּן, וְגַם יִשִּׁים שְׁלוֹם בְּאֶהְלֵיכֶם
וּבְסִלִּיחַת עוֹן תִּבְשְׂרוּ כֹלְכֶם:
אֱלֹהֵי אַבּוֹתֵיכֶם יוֹסֵף עֲלֵיכֶם

אלוהי

5

בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / זְכוֹת אַבּוֹת יַעֲמִיד
לָכֶם, וְאֹיְבֵיכֶם צוּר יִכְחִיד וַיִּשְׁמִיד
וּבְשִׁקָּט וּבְטָהֳרָה תִהְיֶה נָא תָמִיד
וּלְעִיר הַקֹּדֶשׁ יַעֲלוּ קְהֵלְכֶם
שְׂשִׁים וּשְׁמֹחִים וְתַחֲנוּג וְחֲגִיכֶם

אלוהי

10

בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / הַיּוֹם הַמְּקוֹדֵשׁ
קְהֵל יִשְׁוֹרוֹן יִבְרַךְ וְחֵן לָהֶם יַחֲוֶדֶשׁ

א

מקורות: מחזור חלב, וניציאה רפ"ז, דף תקפח (א); מחזור חלב, וניציאה ש"כ, דף קיא (רא) ע"ב (ב); כ"י אוקספורד 1090 דף 226 (ג). סליחה 'לאשמורת של כפור' (אב). 5+5 הברות דקדוקיות לטור. סטרופת פתיחה חד חרוזית שטורה האחרון מסומן כרפרין אחרי כל מחרוזת. מחרוזות מדגם אאאבב (ב חרוז קבוע); פותחות במילות קבע 'ביום כיפור פשעים'. חתום 'מזהיר חזק' ('מזהיר' בראשי המחרוזות אחרי מילות הקבע; 'חזק' בראשי תיבות רצופות בטור 26). ביאור: 1 לכם: יורד לטור הבא. 2 אליכם: גולש לטור הבא. שלום וכו': על פי איוב ה, כד. 4 עון: עונות ג. 5 אלהי וכו': דב', א, יא. 6 יעמיד: יורד לטור הבא. 7 ואויביכם: מכאן ועד סוף הטור מושמט במקור ב מפני הצנוורה. 9 קהלכם: לפי המשקל צ"ל קהליכם. ונוסח מקור ג: יעל קהליכם, והוא המכוון. 12 להם: לה ג. 13 חכו: הניקוד מתחייב מן

אלוהי	וְאִם אֶרֶץ חֶקֶץ חָכוּ לִישָׁע נִקְדָּשׁ בְּצִדְקָה, יַחְזִקוּ וְאֵל יִרְפוּ יְדֵיכֶם כִּי יֵשׁ שָׂכָר לַפְעֻלַתְכֶם	15
אלוהי	בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / יִנָּצַל מִפְּגָעִים קָהַל יִשְׁרוּן, וַיִּזְכּוּ וַיְהִי נִשְׁעִים וּבְכָל עֵת וָעֹנָה וְשַׁעוֹת וּרְגָעִים צוּר יִטָּה חֲסִדוֹ עֲלֵיכֶם וְעַל בְּנֵיכֶם בְּרוּכִים אַתֶּם לִי טַפְּכֶם עִם נְשֵׁיכֶם	20
אלוהי	בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / רְצוּיִים תִּהְיוּ לִפְנֵי אֵל שׁוֹעֲתֶכֶם יֵאָזִין וַיַּחֲשֵׁה הַגּוֹאֵל שְׁבוּתֶכֶם צוּר יִשְׁיב, וְנִדְחֵי יִשְׂרָאֵל יִכְנָס לְבֵית קִדְשׁוֹ, כִּי רָצָה בְּכֶם מִכָּל הָעַמִּים וְגַם בְּחֵר בְּכֶם	25
אלהי	בְּיוֹם כְּפוּר פְּשָׁעִים / חֵי זֹכֵר קָבַל תַּהֲלוֹת שִׁיר, רָצָה יְהִי צְדִיק חֵי סוּבַל עוֹלָמוֹ, וְאֵל נָא מַעֲשֵׂיךָ תַּחְבֵּל אֲנֵא חוֹס וְרַחֵם לְקוֹרְאִים שְׁלוֹם לָכֶם אֵל תִּירָאוּ וְתַעֲבְרוּ הִישְׁמְרוּ לָכֶם	30

המשקל. והוא על דרך יש' ל, ית. והשווה גם ב, 7. נקדש: על פי יש' ה, טו. והוא יורד לטור הבא.
14 יחזקו: גרסת מקור ג: וחזקו, והוא נכון. ואל וכו': צפ' ג, טז. 15 כי וכו': יר' לא,
טו. הטור קצר מן הנדרש לפי המשקל, אך הוא בחזקת סיומת מקראית שאינה נשקלת בדרך כלל.
16 ינצל: במקור ג: יוצל; והוא הנדרש למשקל. מפגעים: יורד לטור הבא. 18 ורגעים:
יורד אל הטור הבא. 20 ברוכים וכו': תה' קטו, טו. טפכם וכו': הצירוף על פי בר' מה, יט.
הטור אינו נשקל כהלכה, ואולי צ"ל 'לו' במקום 'ליי'. 21 לפני: במקור ג: פני. ועדיין הטור
ארוך בהברה אחת. וראוי היה: רצויים תהיו לאל. 22 שועתכם: שועכם ב. 23 ונדחי
ישראל: יורד לטור הבא. והלשון על פי תה' קמו, ב. 24 בכם: במקור ג: אתכם, והוא הנכון.
26 חי זוכר: כינויים לה'. קבל: יורד לטור הבא. 27 צדיק חי: כינויים לה'. סובל: יורד
לטור הבא, וגם הוא כינוי לקב"ה. 28 מעשיך וכו': הפך מקה' ה, ה. 29 אנא חוס וכו':
שני הטורים הללו נשתבשו בדפוסים (מקור ב גורס בטור האחרון 'אלהי תיראו ותעבדו השמרו
לכם' והוא נוסח בלתי אפשרי). והנכון כפי שמוכח במקור ג: אָנָּא חוֹס וְרַחֵם לְקוֹרְאֵי: 'אלהיכם /
תִּירָאוּ וְתַעֲבְדוּ, הִשְׁמְרוּ לָכֶם'. והלשון כאן על פי דב' יג, ה.

ב

אחרת לרבי מזהיר ז"ל

בְּדָבָר בְּטָחוּ אֶל נֹרָא / אַבֹּתֵינוּ בַּעֲת צָרָה
וְהוֹשַׁעְתֶּם וְהַצַּלְתֶּם וְגַם הָיִיתָ עֲזָרָה
כֵּן חוֹסֶה עָלֵי נִינֹם וְתַעֲגֹם מִשְׁמֵי שָׁפָרָה
תְּבוֹשְׁרוּ בַּמַּחִילָה וּבַסְּלִיחָה וּכְפָרָה

5 מֵלֵא עוֹלָם כְּבוֹדְךָ שְׁעָה לַחֹשׁ יְדִידֶיךָ
וְהַבֵּט מִמְּרוֹמֶיךָ עָלֵי צֶאֱנָד וְעַבְדֶּיךָ
מִיַּחֲלִים מִחִילְתֶּךָ וְחוֹכִים לַחֲסִדֶּיךָ
תַּפְלֹתָם תַּעֲרֹב לְךָ וְלָהֶם תִּהְיֶה סִתְרָה

10 זְכוֹר נָא אֶל בְּרִית אֵיתָן אֲשֶׁר רָצוֹנְךָ לֹא אַחֵר
וְהַנֶּעֱקָד וְגַם אִישׁ תָּם אֲשֶׁר לִמְצוֹתֶיךָ בָּחַר
בְּלִיל זֶה בָּשׂוּר לְזֶרַעַם הַגִּיגָכֶם לְפָנַי נִבְחָר
וּמִמֶּעַל תִּשְׁמִיעַ: זְכוּתָם לָכֶם נִצּוּרָה

15 הִיָּה מַחֲסֶה לְכִנִּיךָ אֲשֶׁר הִמָּה מְפֹזְרִים
בְּכָל פְּנֵה, וְאֵין צִנָּה וְגַם מְגֹן פְּנֵי צָרִים
לְבַד שִׁמְךָ וְרַחֲמֶיךָ וְגַם הִמָּה נֶעֱזָרִים
פְּנֵה אֲלֵיהֶם וְגַם מִהֶם הִסֵּר זַעַם וְעִבְרָה

יְחִיד עוֹלָם אֲשֶׁר נֶעְלַם מִכָּל רוּאָה, נִסְתָּר הוֹדוֹ
מִעֵין כָּל, וְרָם עַל כָּל וּבִרְאָם לְכְבוֹדוֹ

ב

מחזור חלב רפ"ז, דף תקסז (א); מחזור חלב ש"כ, ב, דף צז ע"ב (ב). בשניהם לליל כיפור. סטרופות פתיחה חד חרוזיות ומחרוזות מעין אזוריות. 6+6 הברות דקדוקיות לטור. חרוזים פנימיים (על דרך המרובעים הספרדיים) בכמה טורים. חתום 'מזהיר חזן'. ביאור: 1 כך וכו': על פי תה' כב, ה. 3 עלי נינם: על צאצאיהם. משמי שפרה: כינוי שגור לשמים בפיוטים, על פי איוב כו, יג: 'ברוחו שמים שפרה'. 4 תבושרו וכו': וראה גם להלן, שיר ד, טור 19. 5 לחש: תפילת. 6 ועבדיך: במקור ב: עבדיך, וכך ראוי לפי המשקל. 7 וחוכים: ומחכים, הצורה על פי יש' ל, יח. ראה גם לעיל, א, 13. 8 ולהם וכו': על פי דב' לב, לח. 9 איתן: כינוי שגור בפיוטים לאברהם. 10 והנעקד וכו': כינויים שגורים ליצחק וליעקב. למצותך: ראוי היה: במצותך. 11 הגיגכם: דברכם. 12 זכותם: של האבות הנוכחים לעיל. 13 מפוזרים: יורד לטור הבא. 14 צנה: מגן (תה' צא, ד ועוד). 15 וגם: ראוי היה: ובם. 17 יחיד עולם וכו': הטור משובש, כמוכח מן המשקל הלקוי. ואולי יש לגרוס: 'יחיד עולם אֲשֶׁר נֶעְלַם מִכָּל וְנִסְתָּר הוֹדוֹ / מִעֵין כָּל וְרָם עַל כָּל וּבִרְאָה גַם לַהֲלֹךְ, שִׁיר ד, טור

חמול על עם מיחל את סליחתך בעת עמרו
פני היכל כבודך ברוב תחנון ועצרה 20

ראה עליון שיר ציון ואולמך וחרבנו
וחיש בונה אשר יחזיר בננו על כנו
ותמידיו ומוספיו ומקריבי קרבנו
וקול יקרא אל נזר שכינה ישיב מהרה

חנון זכור נא צדקת איתנים קדמונים 25
לנקראים לך חבל ונחלה ובכור בנים
וסליחתך להם תסובב בשבעה עננים
ומטובך תשביעם ותזריח עליהם אוֹרה

ג

לרבי מזהיר ז"ל

דלתי רחמיך פתח נא לשכיך
נצבים לתחן פני היכליך
רצה נא תפלתם ותערכ לפניך
לקולם קשובות תהי אֲזִנְךָ

פזמון

מושל רום ותחת חוסה וחמול נא 5
על עומדים לבקש סליחה, וסלח נא

15, ושיר ה, טור 14. 20 ועצרה: וצום, על פי יואל א, יד; ב, טו: 'קדשו צום קראו עצרה'.
21 שיר ציון: הצירוף על פי תה' קלז, ג. ואולי צ"ל: שור. 25 איתנים: אבות. 26 בכור
בנים: על פי שמ' ד, כב. 27 להם: כמו: אותם. בשבעה: במקור ב: כשבעה, והוא נוח יותר.
ורמוז לשבעה עננים שהקיפו את ישראל במדבר (תנחומא במדבר, ב). 28 ותזריח: המשקל
לקוי כאן, ואפשר לתקן 'וְהִזְרִיחַ'. ראה גם להלן, ביאור לשיר ג, טור 23.

ג

מחזור חלב רפ"ז, דף תקסה ע"א, לליל כיפור (א); מחזור חלב ש"כ, א, דף עה ע"א, לשבת
שובה (ב); כ"י אוקספורד 1090 דף 3ב, לשבת שובה; רק עד 'לשבים' בטור 21 (ג). הכותרת
בכ"י אוקספורד: 'לשבת שובה בשם אלהי לר' מזהיר ז"ל'. 'בשם אלהי [אברהם אפתחה]' היא
מחרוזת פתיחה ניידת המופיעה בראשי פיוטים הפותחים סדרי סליחות (ראה סימנו באוצרו של
דוידסון). סטרופת פתיחה חד-חרוזית (מסומנת להלן כ'פזמון') ומחרוזות מעין אזוריות. 5+5
הברות דקדוקיות לטור. חתום 'מזהיר חזק'. 2 לתחן: במקור ג: לחנן. 4 לקולם וכו':
על פי תה' קל, ב. ובמקור ג נוסף 'נא' אחרי 'תהי', וכך מתחייב מצד המשקל. אבל אם כן צ"ל:
'קשובה'. 5 רום ותחת: שמים וארץ. וחמול נא: יורד לטור הבא. 6 וסלח נא: במקור
ג שוב 'וחמול נא', בטעות. והצירוף יורד לטור הבא. 7 ושוב נא: יורד לטור הבא.

- עֲנוּתֵיהֶם, וְכִפֹּר פִּשְׁעֵיהֶם, וְשׁוּב נָא
בְּרַחֲמֶיךָ עֲלֵיהֶם וְזַכֵּם בְּדִינֶיךָ
פזמון
- וְךָ אִתָּה וְיֵשֶׁר הַפֶּק רְצוֹנֶיךָ
בְּלִיל כְּפֹר פִּשְׁעִים וְהִסֵּר חֲרוֹנֶיךָ
מֵהֶם, וּמֹל לְבָבָם לִהְיוֹת חֲנוּנֶיךָ
וְתַעַל שְׁוַעְתָּם לִשְׁמִי מְעוֹנֶיךָ
פזמון
- הִיָּה נָא אֵל גּוֹאֵל לְעַם נִבְזָה וְנִמְסָר
בְּבוֹר גְּלוּת מְעוֹנָה וְזִיו הוֹדוֹ חָסֵר
בֵּין שְׁנֵי אֲרִיּוֹת וְלִזְאֲבִים נִמְסָר
כְּתוּב אוֹתָם לְחַיִּים בְּלִיל זֶה לְפָנֶיךָ
פזמון
- יַחֲדֵד אֶת וּמִיּוֹחֵד שְׁמֶךָ בְּעוֹלָמְךָ
הַשְׁקִיפָה בְּרַחֲמִים וּבִנָּה אוֹלָמְךָ
וְשִׁים עִמָּךְ שְׁלָם וְיוֹחֵק בְּמִרוֹמֶיךָ
לְחַיִּים בְּלִיל זֶה, וְחוֹן מִתַּחַנּוּנֶיךָ
פזמון
- רָצָה נָא לְשָׁבִים וּכְרוֹגֵז רַחֵם
תִּזְכּוֹר לַעֲדָתְךָ, וְעַל רַע תִּנָּחֵם
וְקוֹל מְרוֹם תִּשְׁמִיעַ עַל עַמִּי אֲרַחֵם
שׁוֹבָה יִשְׂרָאֵל עַד אֲבִיךָ קִנִּיךָ
פזמון
- חֲזֹק נִכְשָׁלִים וְאַמֵּץ נִחְשָׁלִים
25

10 בליל כפור פשעים: במקורות בג: ביום שבת שובה. חרוניך: יורד לטור הבא. 11 ומול לבכם: על פי דב' י, טז. 12 ותעל שועתם: על פי שמ' ב, כג. 13 נא: חסר במקור ב, ובמקום 'גואל' בא שם 'לגואל', אך הוא נגד המשקל. ונמסר: במקורות בג: ונאסר, וכך ראוי לפי ההמשך. והמילה יורדת לטור הבא. 14 בבור גלות: צירוף שכיח בפיוט; ראה עליו אצל ש' אברמסון, 'בור גלות: מלשון הפיוט והשירה', סיני, פה (תשל"ט), עמ' קטז-קכג; הנ"ל, 'עור על בור גלות', שם, צג (תשמ"ג), עמ' צג-צד. וראה גם: ד' ירדן, 'אין "בור גלות" בשירת הנגיד', שם, צב (תשמ"ג), עמ' רפו; הנ"ל, 'עור על "בור גלות" בשירת הנגיד', שם, צג (תשמ"ג), עמ' קצב. 15 בין וכו': גרסת הטור הזה במקורות בג: 'בין שני זאבים ולאריות נמסר'. 16 אותם: במקור ב: אותו. 17 ומייוחד: לפי המשקל צ"ל: מיוחד. 19 עמך שלם: במקורות בג: 'לעמך שלום', וכך נראה על פי במ' כו, ו. ויוחק: וייכתב. במרומיך: יורד לטור הבא. 20 בליל: במקורות בג: ביום. 21 וברוגז וכו': על פי חב' ג, ב. רחם: יורד לטור הבא. 22 ועל רע וכו': שמ' לב, יד. 23 תשמיע: במקור ב: נשמע, והוא הנכון על פי המשקל. ואולי צ"ל 'תשמע'; ראה גם לעיל, ב, 28. 24 שובה ישראל: הוש' יד, ב. אביך קניך: דב' לב, ו. משקל הטור לקוי. ואולי צ"ל: 'אב קנך'. 25 נחשלם: את הנחשל בהם (דב' כה, יח).

וְהָקֵם אֶת צִדְקַת נְבִיאֶיךָ לְמוֹלָם
וּבָאוּ צִיּוֹן בְּרָנָה וְשִׁמְחַת עוֹלָם
עַל רֹאשָׁם, לְקִנְיָם דְּבַר חֲזִיוִנֶיךָ

פזמון

ד

לרבי מזהיר ז"ל בכסופא

מִשְׁתַּחֲוִים לַפָּנִי / דְּבִיר הֵיכָלְךָ
לָהֶם צוּר תַּעֲנֶה / כִּי הֵם עֲלֶיךָ
נִשְׁעָנִים, וְחִנָּם בָּאוּ אֵלֶיךָ
וְתַחֲסוּ וְתִרְחַס לְזֶרַע גְּאוּלֶיךָ

ותחוס

5 זָכָה צוּר יַעֲקֹב / לְעֵמֶךָ בְּיוֹם זֶה
וְשִׁים נָא כָל עֲקוֹב / לְמִישׁוֹר וְאוֹר נִחֲזָה
וְשֵׁם חֲדָשׁ תִּנְקוֹב / לְמוֹ, אֵל תְּבֹזָה
עֲנִיִּים וְעַמְלָם, / כִּי הֵם עֲבָדֶיךָ
נִינִי חֹזֵ סוּלָם / וְשָׁבִים עֲדֶיךָ

ותחוס

10 הֵן עֲתָה בָּאוּ / לְבַקֵּשׁ סְלִיחָתְךָ
וּלְךָ צוּר יִקְרָאוּ / שְׁעָה נָא בְּחַמְלָתְךָ
וּמַחְטָא יִירָאוּ / מַחָה נָא, כִּי אוֹתְךָ
מְקוֹיִם וּמַצְפִּים, הִפְלֵא חֲסָדֶיךָ
מוֹשִׁיעַ חוֹסִים הוֹשַׁע עֲמֶךָ

ותחוס

15 יוֹדַע וְנַעֲלָם / מַעֲיֵן כָּל נִבְרָא

26 למולם: לנגד עיניהם. ראה גם להלן, שיר ה, טור 17. 27 ובאו וכו': על פי יש' לה, י. ושמחת עולם: יורד לטור הבא. 28 דבר חזיוניך: נבואות הנחמה שלך.

ד

מחזור חלב ש"כ, דף עז ע"א. הלחן 'בכסופא' בכותרת רומז לפיוט 'בכסופא אחינא לבית רבוננא' לר' ששון הלוי בר משה, המצוין כלחן בראש הרבה פיוטים במחזור חלב. הוא מודפס במחזור חלב דפוס וניציאה ש"כ, א, דף קע (לשבת שופטים). סטרופת פתיחה חד חרוזית שטורה האחרון מסומן כרפרין. מחרוזות מדגם אבאבאב גג (גג חרוזים קבועים). 5+5 הברות לטור. חתום 'מזהיר'. 2 עליך: יורד לטור הבא. 3 וחנם: כלי מצוות ומעשים טובים. אבל חסר במקום הזה החרוז הפנימי, ונראה שיש לתקן: 'והנה'. 5 זכה: טהר. ראה גם שיר ה, טור 4. צור יעקב: כינוי לקב"ה. 6 כל עקוב וכו': על פי יש' מ, ד. 7 ושם חדש וכו': שם סב, ב. אל תבזה: יורד לטור הבא. 9 ניני וכו': צאצאי יעקב. ושבים עדיך: על פי הושע יד, ב. 13 הפלא וכו': תה' ז, ז, והוא יורד לטור הבא. 15 ונעלם וכו': ראה גם לעיל, שיר ב, טורים 17-18.

אל ישוב נכלם / דל לך אל קרא
אתה אל עולם / אשר הכל ברא
ממזור ומצוק תענה ברחמך
ויבושר סליחה ורחמים ממך

ותחוס

20 רוצה בתשובה / כפר כל חובה
ורפא כל משובה / לבת השובכה
ותרצה את ניכה / ותשעה ותערוכה
ברצונך תחן לבני ידידיך
אברהם ויצחק וישראל עבדיך

ותחוס

ה

לר' מזהיר אלשלישי ז"ל
וזן יום באתם לחן לעמו ישראל

מלך חי מיוחד / בורא כל יצורים
שמע קול גוי אחד / דופק על שערים
מעוננו יפחד / ומחטאת נעורים
אנא זכס יחד / וידאו כנשרים
5 וזרקתי עליכם מים טהורים

פזמ

16 אל ישוב וכו': תה' עד, כא. 19 ויבושר וכו': ראה גם לעיל, שיר ב, טור 4.
20 רוצה בתשובה: מלשון העמידה. 21 ורפא וכו': על פי הושע יד, ה. וראה גם להלן, שיר
ה, טור 7. לבת השובכה: הצירוף על פי יר' מט, ד; לא, כא. 22 ניבה: תפילתה. ותערוכה:
וייערב עליך. 24 אברהם וכו': השווה שמ' לב, יג. הטור ארוך בהברה מן הנצרך.

ה

כ"י סנקט פטרבורג, פירקוביץ II A 174.1, דף 336. 'זון': משקל. 'יום באתם' הוא כנראה הפיוט
'יום באתם לחלות פני אל רמים' ליצחק כנוי (י. 1633), שזכה לתפוצה גדולה במזרח. הוא קרוב
במקצבו לשירו של מזהיר, אבל משקלו חופשי. 'לעמו ישראל' המצוין כלחן הוא מן הסתם הפיוט
'לעמו ישראל יצו שדי סליחה' החתום 'יצחק' והמיוחס בדרך כלל ליצחק אבן גיאת (ראה:
י' דויד, שירי ר' יצחק אבן גיאת, 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 438), אבל דוידסון מיחסו ליצחק כנוי
(ל. 1260). מחרוזת פתיחה חד חרוזית שטורו האחרון נועד לשמש רפרין. מחרוזות מעין אזוריות.
5+5 הברות לטור, עם חרוזים פנימיים בין הצלעיות (חוץ מאשר בטורי הסיום של המחרוזות,
להוציא טור 17). חתום 'מזהיר'. ביאור: 1 גוי אחד: הצירוף על פי שמ"ב ז, כג ועוד.
4 אנא וכו': הטור עודף בהברה. ואולי יש לחקן: 'נא זכס'. וראה גם לעיל, שיר ד, טור 5. וידאו
כנשרים: הצירוף על פי יר' מח, מ. והוא רומז כנראה ליש' מ, לא: 'וקי ה' יחליפו כח יעלו
אבר כנשרים'. 5 וזרקתי וכו': יח' לו, כה. מים טהורים: ראה ביאור לשיר א, טור 15.

- זְכוּר נָא אֶל בְּיוֹם זֶה / לְעִמְךָ זְכוּת אָבוֹת
וְהוֹד טוֹבְךָ נִחֲזָה / וּרְפָא כָּל מְשׁוּבוֹת
וְחַיִּשׁ בִּיאַת חוּזָה / מְשִׁיב הַלְכָבוֹת
צוּר יַעֲקֹב בְּשׁוּר עִמְךָ הַיְשָׁרִים
וּזְרֻקְתִּי
- 10 הָאֵל אֲשֶׁר חֲסָדָיו / גְּדוֹלִים וְעֲצוּמִים
יְבַשֵּׁר בְּנֵי יִדְיָדָיו / סְלִיחוֹת מִמְרוּמִים
כִּי הֵם מַעֲבָדָיו / וְהוּא יִפְרוֹס שְׁלוֹמִים
בְּיוֹם זֶה עַל עַדְתּוֹ גְּדוֹלִים וְצַעֲרִים
וּזְרֻקְתִּי
- 15 יַחֲדֵי עוֹלָם, נַעֲלָם / אֲשֶׁר הִכַּל בּוֹרָא
אֵתָּה אֵל עוֹלָם / חֲסָדֶיךָ הַקָּרָה
לְקוֹרְאִים בְּפִילּוֹלָם, / וְדָרְךָ טוֹב תּוֹרָה
אוֹתָם, וְלִמּוֹלָם / תְּקִים זְכוּת הוֹרִים
וּזְרֻקְתִּי
- 20 רָם נַעֲלָה עַל כָּל / רַחֵם עֲדִיתֶיךָ
תּוֹלָה כָּל כְּאֶשְׁכּוֹל, / לְבָנֵי בְרִיתֶיךָ
זְכוּר זְכוּת לָמוֹ / הַיּוֹם, וּבִיתֶיךָ
תִּכְוֹנֵן וּתְשַׁכְּלֵל כִּי הוּא מְרוֹם הָרִים
וּזְרֻקְתִּי

7 וּרְפָא וכו': על פי הושע יד, ה. וראה גם לעיל, שיר ה, טור 21. 8 חוזה וכו': אליהו (מל' ג, כא). 9 בשר: הבשורה נאמרת ברפרין: 'וּזְרֻקְתִּי עֲלֵיכֶם' וכו'. 12 מַעֲבָדָיו: מעשי ידי (איוב לד, כה). והוא יפרוס וכו': יורד לטור הבא. 13 וְצַעֲרִים: וקטנים. המשמעות שגורה בפיוט בהשפעת הערבית ('צגיר'). 14 נַעֲלָם וכו': השווה גם לעיל, שיר ב, טור 17, ושיר ד, טור 15. 15 הַקָּרָה: הַמְצָא. והוא יורד לטור הבא. 16 בְּפִילּוֹלָם: בתפילתם. תורה: יורד לטור הבא. 17 וְלִמּוֹלָם: לפניהם. ראה גם לעיל, שיר ד, טור 15. 19 תּוֹלָה כָּל כְּאֶשְׁכּוֹל: תמונה קדומה בפיוט לחיאור גדולת ה'. וכבר העיר עליה צונץ, בנספח 26 לספרו *Die synagale Poesie des Mittelalters*, Berlin 1920², p. 509 ff. 20 זְכוּר וכו': הטור חסר הברה אחת, וחסר חרוז בסוף הצלע. ואולי יש לתקן: 'זְכוּר זְכוּת לָמוֹ קָל / הַיּוֹם וכו'. וביתֶיךָ: יורד לטור הבא. 21 מְרוֹם הָרִים: מל"ב יט, כג; יש' לז, כד.

תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו: כ"י פרמה 1282

יוצאות לאור על-ידי שמחה עמנואל

מבוא

תשובותיו של מהר"ם מרוטנבורג נאספו כבר בסמוך לזמנו בשורה ארוכה של קבצים, מהם שכבר נדפסו ומהם הטמונים עדיין בכתבי יד. הקבצים מכילים בעיקר את תשובותיו של מהר"ם, אך בכולם נאספו גם תשובותיהם של חכמים נוספים, בעיקר אלו שקדמו למהר"ם, אך לעיתים גם כאלו המאוחרים לו.¹

לפני למעלה ממאה שנים ניגש משה אריה בלוך להוציא לאור את תשובות מהר"ם מרוטנבורג שנותרו בכתבי יד. הוא איתר שלושה כתבי יד של תשובות מהר"ם, האחד בפרמה שבאיטליה, השני באמסטרדם והשלישי בפראג, ועל מאות התשובות שמצא בהם הוסיף עוד תשובות בודדות מכתבי יד אחרים.² ניכר ממלאכתו של בלוך, אף שהוא לא אמר זאת בפירוש, שמטרתו היתה לאתר את כל כתבי היד של קובצי התשובות של מהר"ם ולהוציאם לאור. אלא שנעלמה ממנו בעת ההיא רשימה חשובה של כתבי יד כאלו שערך יום טוב ליפמן צונץ. רשימה זו, כדרכו של צונץ, מסתתרת לה בהערת שוליים רחוקה,³ והיא מונה כמה וכמה כתבי יד נוספים של תשובות מהר"ם. נמצא שגם לאחר מפעלו החשוב של בלוך, עדיין מצוייה בידניו שורה ארוכה של כתבי יד המכילים את תשובות מהר"ם מרוטנבורג שטרם נדפסו. מקצת מאלה כבר נרשמו אצל צונץ ומקצת מהם זוהו וקוטלגו במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

ענייננו במאמר זה בכתב היד השלישי שההדיר בלוך, הוא 'כתב יד פראג'.⁴ כתב היד הזה היה בימי בלוך ברשותה של הקהילה היהודית בפראג, אך עם כיבושה של

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

להלן רשימת הקיצורים:

ד"ב — שערי תשובות מהר"ם בר' ברוך, מהד' מ"א בלוך, ברלין תרנ"א.

ד"פ — שאלות תשובות מהר"ם מרוטנבורג, פראג שס"ח.

ד"ק — שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, קרימונה שי"ז.

מ"ג — מרדכי הגדול, כ"י אוקספורד 678.

תפ"ו — רבי מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, מהד' י"ז כהנא, ירושלים תשי"ז-תשכ"ג.

1 ראה ש' עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם', שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 149-205.

2 שערי תשובות מהר"ם בר' ברוך, ברלין תרנ"א.

3 L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 359, n. 3.

4 ד"ב, עמ' 273-298. בהמשך (עמ' 298-314) הדפיס בלוך חלקים נוספים מכתב היד הזה, אך אלה אין בהם תשובות מאת מהר"ם. לדיון מקיף יותר בטיבו של קובץ תשובות זה ראה ש' עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג', תרכ"ז, נז (תשמ"ח), עמ' 573-588, 593-595.

צ'כיה בידי הסובייטים בסוף מלחמת העולם השנייה הוא נעלם ולא נודע מה עלה בגורלו. רק לאחר שנים רבות, כשקרס 'מסך הברזל', נחשף כתב היד מחדש לעיני כול; סימנו: כ"י פראג, המוזיאון היהודי 20. במפתח שבכתב היד רשומים תל"ח תשובות,⁵ אך בגוף כתב היד נותרו רק סימנים א-שצד, והדפים שבהמשך נתלשו ואבדו. חסרון זה של למעלה מארבעים תשובות יכול להתמלא מאחד מכתבי היד שרשם צונץ: כ"י פרמה, דה רוסי 1282 (Parm. 2607),⁶ הוזה לחלוטין לכתב יד פראג.

כתב יד פרמה כולל מפתח לתשובות מהר"ם (דפים 1ב-4ב), גופי התשובות של מהר"ם (דפים 6א-9ב), וחיבורים נוספים.⁷ לפי הנראה כ"י פרמה הועתק מכ"י פראג. מעידים על כך השיבושים המשותפים לשניהם, כגון:⁸

- א. בכ"י פראג חסר סופו של סימן ס, והוא נקטע באמצע משפט. כך הוא גם בכ"י פרמה, שם.⁹
- ב. בכ"י פראג נשמט רובו של סימן קלב, וחלקו הגדול הושלם בידי הסופר בגיליון, בתחתית העמוד. בכ"י פרמה שובץ הגיליון בגוף התשובה.¹⁰
- ג. בסימן קמא העתיק סופר כ"י פראג משפט חסר: 'שמימי' משה רבנו חכם ותורתו, ונכתב שם בגיליון: 'נ"ל אמת'. בכ"י פרמה נכנס הגיליון לגוף הטקסט: 'ותורתו אמת'.¹¹
- ד. באותו סימן יש בכ"י פראג שמונה (!) השמטות מחמת הדומות, וכולן חסרות גם בכ"י פרמה.¹² מקובל אמנם שטעות משותפת מחמת הדומות איננה מלמדת על תלותם של עדי נוסח זה בזה, משום שטעויות אלו שכיחות מאוד ואפשר שכל אחד מן הסופרים טעה בזה בנפרד.¹³ אך מיקבץ כה מרשים של דילוגים בסימן אחד הוא יוצא מן הכלל, ויש בו להעיד על קשר ישיר בין שני כתבי היד.

5 ד"ב, עמ' 327-334.

6 אין להחליפו עם כ"י פרמה 651 שההדיר בלוח בחלק הראשון של ד"ב, עמ' 1-114.

7 לתיאור כתב היד ראה: Mss. codices hebraici biblioth. I. B. De Rossi, Parma 1803, pp. 134-135; L. Zunz, 'Die hebräischen Handschriften in Italien', *Gesammelte Schriften*, III, Berlin 1876, pp. 10-11; B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001, p. 195, No. 873.

8 במקרה אחד מצאתי שכ"י פרמה מלא יותר מכ"י פראג. כ"י פראג, דף 193ג, סימן קסו, גורס: 'אלא בחצר דקיימ' לאגר', וכן הוא גם במקבילה שבד"פ, סימן תתח, ואילו בכ"י פרמה, דף 39א, כתוב: 'אל' בחצר דקיימי לאגרא וגברא דעביד למיגר'. משפט זה הוא ציטוט מהתלמוד (בבא קמא כ ע"א), ומסתבר שסופר כ"י פרמה השלים את המשפט משם.

9 כ"י פראג, דף 169ג (ראה ד"ב, עמ' 278); כ"י פרמה, דף 215ב.

10 כ"י פראג, דף 183א (ראה ד"ב, עמ' 280, ושם, בהערה, הובא הנוסח המלא של התשובה מכ"י אחר); כ"י פרמה, דף 229ב.

11 כ"י פראג, דף 187א; כ"י פרמה, דף 33א. בתלמוד הלשון היא אכן 'ותורתו אמת', ראה בבא מציעא עה ע"ב.

12 כ"י פראג, דף 186-187ד; כ"י פרמה, דף 332-333. הנוסח המלא של התשובה מצוי בד"פ, סימן תתקמא ובכ"י לונדון, הספריה הבריטית 532, דף 144א.

13 ראה: P. Maas, *Textual Criticism*, Oxford 1958, pp. 45-46.

ה. בסוף סימן קנב העתיק סופר כ"י פראג: 'כופין אותו להוציא במילי ובשוטי כיון [רווח של מילה אחת] ליבם כו', וממקבילות אחרות יודעים אנו שחסר כאן משפט שלם: 'ובשוטי כיון דמונע ממנה כל ענייני דאישות, וראייה מההיא דפ' החולץ מצוה בגדול לייבם וכו'. בכ"י פרמה השלים הסופר מדעתו את החסר וכתב: 'ובשוטי כיון דזקוק' ליבם כו'.¹⁴

הואיל ואין קולופון לכ"י פרמה ניתן לשער את זמנו ומקומו מתוך 'תיקון שטרות' המועתק בו מיד אחרי תשובות מהר"ם. בחטיבה זו מובא (דף 99א) נוסח גט שתאריכו יום ד בסיוון ה'קנ"א ונכתב בעיר מונטבור (Montabaur, צפונית מזרחית לקובלץ). מסתבר אם כן שכתב היד כולו נכתב בעיר זו, בסוף המאה הארבע-עשרה.¹⁵

רוב התשובות החדשות שבכ"י פרמה, שנתלשו ואבדו מכ"י פראג, כבר ידועות לנו מקבצים אחרים של תשובות מהר"ם, ורק אחדות מהן חדשות ממש. במלאכתנו הלכנו בדרך שהתווה בלוח, דרך שהיא הנכונה ביותר לדעתנו בההדרת קובצי תשובות: הדפסנו אך ורק את התשובות החדשות, אך רשמנו את תוכנו של כל סימן וסימן שהשמטנו. מי שחפץ בכך, ימצא במהדורה זו אך ורק את התשובות החדשות. אך מי שחפץ לבדוק בעצמו את חילופי הנוסח לתשובות נוספות, ימצא כאן (ובפירושים נוספים שיבואו, בעזרת ה') את המידע הבסיסי הדרוש.

התשובות החדשות הנדפסות כאן, שרק חלקן הן של מהר"ם עצמו, עוסקות במיגוון רחב של נושאים. חשיבותו של הסימן הראשון הוא בידעה העולה ממנו על לומדים, או הוריהם, שנהגו להחליף ספרים (כולל סדר קודשים!) אלו עם אלו. הסימן השני והשלישי מספקים ידיעות מאלפות על מעמדה של האישה בעת ההיא ועל יחסים מתוחים ששררו לעיתים בין בני זוג. הסימן הרביעי והחמישי עוסקים ב'מעורפא', אותו מוסד שחיי הכלכלה של יהודים בימי הביניים היו תלויים בו במידה רבה. בעניין זה ממש עוסקת תשובה נוספת שהבאנו בנספח. מאלף לראות שבנושא זה לא היה כל ניסיון לשמור על מורשת מסודרת של פסיקה. כמה וכמה חכמים כבר אמרו את דברם בנושא זה קודם למאה השלוש עשרה,¹⁶ אך דבריהם לא הובאו על ידי אף אחד משלושת המשיבים שלפנינו: ר' יקותיאל בן אברהם (בן זמנו לערך של ר' יצחק אור זרוע), מהר"ם מרוטנבורג ותלמידו ר' משה עזריאל הדרשן. באותה מידה, מהר"ם מרוטנבורג לא הזכיר כלל את דיונו של ר' יקותיאל, וגם ר' משה עזריאל הדרשן לא הזכיר את דיונו של רבו מהר"ם. כל אחד מהם ניגש לפיתרון הנושא בכוחות עצמו, בלי לברר מה אמרו קודמיו בעניינו. אין פלא שגם מסקנותיהם של שלושת החכמים שונות מאוד זו מזו.

14 כ"י פראג, דף 190א; כ"י פרמה, דף 36א. המקבילה לסימן זה מצויה בד"פ, סוף סימן תתקמו. 15 נראה שמאן דהוא כבר הציע את שנת 1391 כשנת העתקתו של כתב-היד, שכן צונץ (לעיל, הערה 7) דוחה תאריך זה, בלי לנמק את דבריו. אך בספרו (לעיל, הערה 3), שנדפס שנה אחת לאחר מאמרו הנזכר, קובע צונץ עצמו את זמנו של כתב-היד לשנת 1391. וראה גם במאמרו:

'Mitteilungen aus hebräischen Handschriften', ZfHB, 19 (1916), p. 138

16 ראה להלן בגוף התשובות, הערה 14.

הסימן האחרון עוסק במיגוון מקיף של נושאים: למן בנות רגנסבורג, שלדברי השואל הגיסו ליבן בבעליהן יותר מדיי, ועד לסוגיות חמורות בענייני קודשים וטהרות. לציון מיוחד ראוי הסעיף הקצר, האחרון בתשובה זו, העוסק ברמת הידיעה (או אי הידיעה) של מתמטיקה בימי הביניים.

לשוננו של כ"י פרמה משובשת לעתים, ונאלצתי להגיהה כמידת האפשר. במיוחד משובשת התשובה שבענייני קדשים וטהרות, ולולי מצאנו למקצתה מקבילה בדברי המהרש"א, לא היינו מוצאים בה את ידינו ואת רגלינו. אני תקווה שלא שגיתי בהערותיי. והטוב יכפר בעד.

רשימת התשובות בכ"י פרמה

- דף 81ב–82א, סימנים שצד–שצו: ד"פ, סימן תתקלד
 דף 82ב–83א, סימנים שצז–שצח: שם, סימן תתעה
 דף 83א, סימן שצט: שם, סימן תתעד
 דף 83ב–84א, סימן ת: שם, סימן תתעו
 דף 83ב–84א, סימן תא: שם, סימן תתעז
 דף 84א, סימן תב: שם, סימן תתעח
 דף 84ב–85א, סימן תג: שם, סימן תתעט
 דף 84ב–85א, סימן תד: שם, סימן תתפ
 דף 85ב–86א, סימן תה: שם, סימן תתפא
 דף 86א, סימן תו: שם, סימן תתפג
 שם, תחילת סימן תז: שם, סימן תתפד
 דף 86א–87ב, סוף סימן תז: תשב"ץ, למברג 1858, סימן שצז
 דף 86ב, סימן תח: רמב"ם הל' חובל ומזיק ג, ה-ו, והגהות מיימוניות, שם, ס"ק ג
 שם, תחילת סימן תט: תשב"ץ, סימן תקכה
 שם, סוף סימן תט: ד"פ, סימן תתפה
 דף 86ב–87א, סימן תי: שם, סימן תתפו
 דף 87א–88ב, סימן תיא: שם, סימן תתפז
 דף 87ב, סימן תיב: שם, סימן תתפח
 דף 87ב–88ב, סימן תיג: שם, אמצע סימן תתקסג. השאלה מובאת כאן ביתר אריכות, והיא נדפסת להלן
 דף 88ב, סימן תיד: נדפס להלן
 שם, סימן תטו: ד"ק סימנים קט–קי, קיב

- דף 88ב–89א, סימן תיו: קיצור ספר מצוות גדול לר' אברהם ב"ר אפרים, מהדורת י' הורוביץ, ירושלים תשס"ה, תחילת עמ' 147¹⁷
- דף 89א–ב, סימן תיו: ד"ב, עמ' 163, סימן מה
- דף 89ב, סימן תיח: תשובות בעלי התוספות, סימן נח¹⁸
- שם, סימן תיט: מרדכי, יבמות, סימנים נז–נח (שלושה קטעים קצרים, שלא על פי הסדר); מרדכי, בבא בתרא, סימן תפט (=תפ"ו, ח"ב, פסקים ומנהגים, עמ' רנח, סימן רב); ספר העיטור, פסיקתא, דף סז ע"ד (=אוצר הגאונים, כתובות, סימן תקכד)
- דף 90א, סימן תכ: ד"ל, סימן רמב
- שם, סימן תכא: ד"פ, סימן תתקפג
- שם, סימן תכב: נדפס להלן
- דף 90ב, תחילת סימן תכג: מרדכי, בבא בתרא, סוף סימן תקנו–תקנז
- שם, סוף סימן תכג: מרדכי, כתובות, סימן קסט — תחילת סימן קע
- שם, סימן תכד: שם, אמצע סימן קע (=ד"ב, עמ' 138, סימן ד)
- דף 91א, סימן תכה: שם, תחילת סימן קעב
- שם, סימן תכו: שם, סימן רלא
- שם, סימן תכז: משפטי שבועות לרב האי גאון, חלק א שער א (בקיצור)
- דף 91א–93א, סימנים תכח–תל: נדפס להלן
- דף 93א–ב, סימן תלא: ד"פ, אמצע סימן תשטו
- דף 93ב, סימנים תלב–תלד: נדפס להלן
- דף 93ב–94א, סימן תלה(1):¹⁹ ד"פ, סימן כח
- דף 94א, סימן תלה(2): שם, סימן כט
- דף 94א–95א, סימן תלו: נדפס להלן
- דף 95א–ב, סימן תלז: ד"פ, תחילת סימן מו
- דף 95ב, סימן תלח:²⁰ ד"פ, סימן תתקסב

17 בסוף הסימן כתב הסופר: 'מספר המצות הקטן שיסד רבי' אברהם'.

18 בכתב היד נשמרה הפתיחה לתשובה: 'אלוף בישר', צור תעודה, חתום תורה בלימודה, וקנה וקדה, מהר"ר ישר'. אשר שאל אדוני [...].

19 סימן זה רשום במפתח של כ"י פרמה (דף ג4) ושל כ"י פראג (ד"ב, עמ' 334) כסימן תלד.

20 תשובה זו נכללה לעיל, סימן שמה.

תשובות חדשות למהר"ם מרוטנבורג וחבריו בכ"י פרמה

[א] דף 87ב, תחילת סימן תיג:¹

ראובן טוען השאלתיך (ספר קידושי) [סדר קדשים]² להעתיק ממנו, תחזירהו לי, ושמעו' משיב אמת השאלתני, אמנם סדר מועד מסרתי בידך למשכון, והוא כפליים מספרך, תחזירהו לי ואחזיר לך שלך. והלא³ טוען לא מסרת לי שום ספר למשכון, וגם אין לי, לכן תחזיר לי ספרי שהשאלתיך. והביא שמעו' הנתבע עד אחד והעיד שראוב' השאיל לשמעו' (ספר קידושים) [סדר קדשים] להעתיק, ושמעו' היה ביישוב באותו זמן, וכשבא לכאן לא רצה להניחו עוד בידו עד שמסר בידו למשכון סדר מועד, ולקחו והניחו בב' אבני' שלו (ובחזרו) [ובחזרו], כך טען בבקר. בערב בא ראובן והודה שמסר לו הסדר, וכך היה המעשה, השאלתי לו להעתיקה ביישובו, וכשבא לכאן אז אמרתי לו להחזירהו לי כי בניי ילמדו בו, ומסר (לו) [לי] סדר מועד שילמדו בו בניי אם היו צריכי', ואח"כ בא חתני ונשא בתי והשאלתי לו הספר, והביאו לביתי (רבו והניחו בחדר אבני' שלי ונשרף, לכן החזר לי ספרי שבידך. והלא משיב מעולם לא הרשתיך להשאיל לשום אדם, וגם הבן לא היה פה באותה שעה, לכן תחזיר לי ספרי שהוא [שווה]⁴ כפלים.⁵

[ב] דף 88ב, סימן תיד:

על אודות צעק' ריבה זאת כי רבה,⁶ כי בעלה בגד בה שלקח בגדיה (והשיגה) [והציגה] ערומה, ותולה לו לומ' שבב"ד עשה מה שעשה, לפי שחמיו פסק לו נדוניי'

1 שאלה זו נשלחה במקביל הן למהר"ם והן לר' משה עזריאל בן אלעזר הדרשן (ראה עליו א"א אורכך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם⁴, עמ' 569, הערה 24; "מ תא"שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 173–174, ובספרות הרשומה שם). בד"פ, סימן תתקסג, מובאת השאלה בקיצור, ולאחריה תשובת ר' משה עזריאל הדרשן ותשובת מהר"ם. בכ"י פראג 20 מצויות שתי התשובות במקומות נפרדים, ובכל מקום מובא נוסח שונה של השאלה. תשובת ר' משה עזריאל הדרשן מובאת בסימן שמו, ושם נוסח השאלה הוא כמו בד"פ, ואילו תשובת מהר"ם מובאת בסימן תיג (ששרד רק בכ"י פרמה), ושם השאלה מועתקת במלואה. תשובת מהר"ם באה גם במדרכי (בבא מציעא, סימן רפב), ואף שם השאלה מקוצרת.

2 כך מפורש בתשובת מהר"ם, בתחילתה (בכל מקבילותיה, ראה בהערה הקודמת): 'שזה השאיל לזה סדר קדשים להעתיק ממנו וזה השאיל לזה סדר מועד ללמד בו בניו'.

3 =והלה (וכן להלן).

4 השורה האחרונה מטושטשת בכתב היד, וכך כנראה יש לקרוא.

5 אין שינויים מהותיים בין הנוסח של תשובת מהר"ם שבכתב היד לעומת הנוסח שבד"פ ובמדרכי, ולכן לא העתקנוה.

6 על פי בר' יח, כ.

ולא שילם, על [כן] התירוהו לחבול בגדי אשתו. ובבקש' מכם שתכריחהו להשיב בגדיה ותכשיטיה, ואם יש לו דין על חמיו יתבעיהו לדין, כי דבר פשוט הוא שאפי' המקדיש נכסיו והמעריך עצמו אין לו בכסות אשתו ובניו ולא בצבע שצבע לשמ',⁷ אפי' מה שקנה לה, כ"ש מה שאביה נתן לה שאין לו בהם בחייה כלום. ואף אם ב"ד פסקו לו כך, תאמרו להם שיחזרו בהם, שאם כדבריה כן הוא, אז טעו בדבר משנה, ויחזרו בהו ולא ישאו על העניים (הא) חט[א]. ושאו לעד ברכה, מאיר בר ברוך זצ"ל.

[ג] דף 90א, סימן תכב:

הנה זאת זעקת המעטירה מרת חנה היקרה בא אלינו ונשמע על פנינו תמיד, קרוביה אילי הארץ קובלים עליך ר' יחיאל הכהן שאתה מעביר עליה הדרך הן בהכאור' הן בכמה בזיונות, ושאתה מפקיע ממנו כדי להפקיע שיעבוד כתובה, אשר כזה לא בשר' נהיה ולא יהיה, וכהנה רבות עד שהלאינו לשמוע, ואני אמרתי אגלה אונך לכלותך מדרך זו, כי אין זה כבודך כלל, וכלך מדרך זה כי ש"ל⁸ יצא טיבעך בעולם לשם ולתהילה ולתפארת, ולא תבאיש לריח שמניך הטובי', ואף כי היא לא תצלח, כי אם יוכל אדם להפקיע שיעבוד (כתובה) [כתובת] אשתו על ידי שיתן ממונו לבניו ולאזהביו אשר בנפשו יחזירו לו המון, א"כ מה הועילו חכמ' בתקנתן שתיקנו לאשתו כתובה, כל אדם יעשה כן, ועל כן נקראו חכמי התלמוד שמצאו תקנה לכל שלא יוכל איש להפקיע תקנתן. וכבר נשאלתי ממעשה כעין זה וכתבתי תשובה גדולה שאין בהפקעה זו ממש,⁹ לכן קר[ו]ן בי חדלך¹⁰ ואל תצא לידון בדבר חדש, שכבר (צוותן) [צווחו] קמאי דקמך להערים כדי להפקיע כתובת נשותיה,¹¹ וליכ' (דאשכח) [דאשגח] בהו, שכבר קדמא גזירת חכמ' ותקנת' לגזיר', וכ"ש אלמנת קדוש ואשת חיל מאילי הארץ שראוייה לכל כבוד. ואם תשמע לי תשכון בטח עם ביתך וכל אשר לך, (שנ') [כנפש] קרובך, אוהבך נדבה, מב"ב¹² זצ"ל.

[ד] דף 91א-ב, סימן תכב:

אודיע לרבותיי, נשאתי ונתתי עם רבותי וחביריי בראוב' שהתר' בשמעו' אל תלוה לאותו פרש מערופיא¹³ שלי וחיי תולה בו, ושמעו' משיב דעתי להלוות לו בפחור',

7 ערכין כד ע"א, במשנה.

8 = שבח לאל.

9 ראה ד"ב, עמ' 163-168, סימנים מו-מו (לר' פרץ); הגהות מימוניות, הלכות אישות, פט"ז ס"ק ד (לרא"ש).

10 = חדל לך.

11 אינני יודע מי הם אותם קדמונים.

12 = מאיר בן ברוך.

13 נכרי שליהודי יש קשרי מסחר עמו, ואסור ליהודי אחר לסחור עמו. ראה S. Eidelberg,

"Maarufia" in Rabbenu Gershom's Responsa', *Historia Judaica*, 15 (1953), pp. 59-66

כמדומה לו שיש לו לראוב' בדברי שמעו', ושוב אמ' שמעו' לא הלוי' ואם הלוי' מה אני חייב לך.¹⁴

לפי ראות עיני אין שמע' חייב לפרוע אותו זקוק הממון שויתר כנגד הפרש, ונהי (נטוי) [נמין] דאין לו חיובא בדיני אדם, בדיני שמייס חייב, ואין לו לעשות¹⁵ לצאת מידי שמים, דעני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה נקרא רשע¹⁶ נר' דאין מוציאין מידי שמים אפי' יש לו עדים, דבר מבואה דאוקי (מחזה) [ריחיא] דמצי לעכב לחבירו פסקתא לחיותאי¹⁷ מסיק (ממתני') [ממתא] אחריתי דלא שייך בכרגא, אבל בההיא מתא (ובושא) [ונושא] בעול עמו יכול להלוות כרצונו כל איש ואיש כפי השג ידו. ולא דמי למרחיקי' מצודת דג פרסה, דשאני הת' (דייתני) [דיהבין] סוורא, פי' נותני' עיניהם אחר מזונותיה' במקום שהורגלו (נידנו) כבר,¹⁸ ורבנ' משלם פי'¹⁹ דיהבו סוורא כלומ' דג מסריח נותני' במכמורות' והם רצים אחריו במכמורו'. אבל בני אדם שיש בהם דעת, מלומדי' הגוי' לנסות' מאיש לאיש מי שילוח לה' בפחו'. וגרע מדינא דגרמי, דהת' אחוי אחווי בממון חבירו,²⁰ ודמי לדברי חכמי' שמתירי' קליות ואגוזי לחלק לתינוקות להרגילם, אנא פליג אמגוזי את פליג שסיקי כדמסיק הת' בפ' לא יחפור.²¹ אפס רשאי' בני העיר להתנות מלהלוות בפחו' מד' פ' הליטר' לשבוע⁽²²⁾ אם במאירה נארים הגוי (כולן) [כולן].²³ ורבנו גרשום החריס מלפדות ערבונות מבית חבירו שהלוח עליו כבר, אם לא שיתן ערבות אחר.²⁴ ומעורפי' בהקפה אין ירושה, למי שהורגל מאיליו ילך הגוי למיגרע בפדיון ריבית.²⁵ יקותיאל בר אברהם.²⁶

14 עיין עוד: ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים, מהד' ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד?
סימן תשמא; אור זרוע, בבא מציעא, סימן כח (ראה להלן בנספח, הערה 15); מרדכי, בבא בתרא, סימנים תקטו, תקיח-תקיט; להלן, סימן ה, ובנספח; ד"פ, סימן קמח.

15 = לשלם.

16 קידושין נט ע"א.

17 בבא בתרא כא ע"ב.

18 רש"י שם.

19 כך פירש גם ר' מאיר, אביו של רבנו תם, ראה תוספות קידושין נט ע"א, ד"ה עני.

20 בבא קמא קיז ע"ב.

21 בבא בתרא שם.

22 תקנה הפוכה נזכרת בשאלה ששלח ר' ידידיה ב"ר ישראל למהר"ם: 'ראובן שהיה בידו ערבון המלך ולא רצה לפחות מד' פשיטין הליטרא לשבוע, והכומר ממונה של המלך חרה אפו וגזם בקצפו לגרש שונאיהם של ישראל אשר בצרפת [...] שחקנת הקהל שלא להוסיף על ב' פשיטין מן הליטרא לשבוע' (ד"פ, סימן תקפז). בליטרא יש 240 פשיטין (20 דינר בליטרא, 12 פשיטין בדינר [ראה ד"ק, סימן רכח]), וארבעה פשיטין הם 1/60 של ליטרא. ריבית של ארבעה פשיטין לשבוע היא ריבית שנתית של 83%.

23 על פי מלאכי ג, ט, וברש"י שם: 'שאני שולח קללה במעשה ידיכם'.

24 תקנה זו של רבנו גרשום, שלא עמדתי על פישרה, איננה ידועה לי ממקום אחר.

25 משפט זה משובש ואינני יודע לפרשו.

26 ר' יקותיאל היה תלמידו של ר' שמחה משפירא, והתכתב בזקנותו עם מהר"ם מרוטנבורג. ראה עליו לפי שעה: תשובות בעלי התוספות, מהד' א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד, עמ' 119; הלכות פסח מרבתינו הראשונים, בתוך: מהר"ם חלאוה על מסכת פסחים, מהד' ג' ציננער, ירושלים תשמ"ז, עמ' ד-ז.

דף 91ב, סימן תכט:

פרק לא יחפור בגמ' חנות שאני דגים דיהבי סיירא, פי' נותני' הדגים סימן [...] כפר"ח. ורבנ' בעל הערוך פי' מפני כן מסיר לו דבר שבא כבר למצודת חבריו [...] עכ"ל הערוך.²⁷

[ה] דף 91ב–93א, סימן תל:

דין אהרן היושב בקהל בעיר הוא ואני ישב[נ]ו בעיר מעולם ולא היה ידו משגת להרויח מאומה במשא ומתן ובהלוואה, ולאחר ימים מן השמים ריחמוהו, שבא לידו מעט שהשיגה ידו לצאת ולשאת ולתת, ולא היו [לן] מכירים ולשאר הקהל יש ויש, ולפעמים מדבר אותו האיש לגוים ההולכים ברחוב העיר ואיננו יודע לאיזה מקום חפצים ללכת, ולפעמי' נושאי' עמם ערבנות²⁸ ולפעמי' אינם נושאי' עמם מאומה, ואותו אהרן שואל בשלום הגוים ומדבר על לבם ואנ[ו]מ' להם אם אתם צריכים מאומה בואו ואמלא חפצכם, ע"כ שאילת ר' חזן מארפורט אשר שאל מהר' משה הדרשן.

תשובה. על ג' דברי' יהיה הדבר,²⁹ הא כיצד, אם יודע אדם שיש לגוי ביד יהודי והולך הגוי אצל אהרן ואמ' לו הלויני ואפדה מיד לוי משכוני אם ילוה [לני],³⁰ לא מבעיא שנקרא רשע, שהרי יכול להלוות לגוי אחר, אלא אפי' בב"ד יוציא ממנו, וכ"ש אם אהרן אומ' לגוי תחילה לך (ויגדע) [ויודע] בו שיפדהו המשכון שיש ביד לוי אז אינו יודע אם חייב לו אם לאו, או אם יודע בברור שאינו רוצה לפדות משכונו מיד לוי באילו מעות, אעפ"כ אין לו לומ' לו בא ואלוה לך, מאחר שזה הגוי אינו לוה משום יהודי אלא מלוי, נמצא אהרן יורד לחיי לוי ונקרא רשע כיון שיכול להלוות לגוי אחר. ודמי [לזייני] [לדייגים] דיהבי סיירא, פרש"י הבטה וראייה ולא יניח אם לא שילך לרשותו כדאית' פי' לא יחפור³¹ אמ' רב הונא האי בר מבואה דאוקי (כחייא) [רחייא] ואתי בר מבואה אחרינא ואוקי ריחיא אחריתי דינא הוא דמעכב דא"ל הא פסקת' לחיותאי, לימ' מסייע ליה מרחיקי' מצודת דג מן הדג כמלא ריצת הדג וכמה אמ' רבה עד פרסה, שאני דגים דיהבי סיורא, ודאי לרש(ו)ת אזלו אם ישים אהרן מצודות עד פרסה יניח הדג רשת לוי וילך (בבאר) [בברור] לרשת אהרן הקרוב לו, והכא (בנוי) [נמי] יניח הגוי זה ללוי מערופי' שלו וילך אצל אהרן, ואלמ[ל]א היה אהרן, הדג נכנס לרשת לוי בברור, דיהבי סיורא ורואה המאכל ברשת לוי ויכנס בו ויתפס, ועתה כשפורס אהרן מצודה עד פרסה, כאילו גוזלו בידים מרשת לוי. גם הגוי מערופ של לוי, אם לא היה אהרן, היה לוה מלוי, ועתה משדלו אהרן עד

27 ערוך השלם, מהר"ח קוהוט, וינה תרל"ח–תרנ"ב, ו' עמ' 124, סוף ערך סר ב. הפירוש השני מובא שם על שמו של ר' גרשום.

28 כלומר לעתים הולכים הנכרים ללוות כספים, והם נושאים עימם משכון.

29 קשה להבין מהתשובה הארוכה מה הם שלושת העקרונות המנחים. התשובה משוכשת בכמה מקומות, וגם אחרי התיקונים המוצעים נשארו בה משפטים סתומים.

30 נוסף בין השיטין.

31 בבא בתרא כא ע"ב.

שלוה ממנו, וכאילו גוזלו בידים מלוי ונקרא רשע. אבל אם הוא מערופ שלו אז יכול להלות לו אם שאל ממנו הגוי להלות לו, כי שמא אינו רוצה ללות ממנו יותר, או שמא אין לו מעות ללוי. ואע"פ שיודע שיש לגוי משכון ביד לוי, מאחר שהגוי אינו אומ' אני רוצה לפדות משכוני מלוי, תלינן לקולא. וגם אם הגוי שואל אחרי לוי, ואפי' אם נכרי הוא שאינו מערופ שלו, אין לשדלו בדברי' עד שילוה ממנו, דדמי לדגים דיהבי סיורא ורשת הוי כיון שיכול להלוותן לאחר'. אבל דברים שאינו מוצ' (א) במקום אחר, כגון מציאה ממש, וזה לוי היה מהפך בו ובא אהרן ונוטלו, הרי זה זרזי ונשכר כפר"ת,³² ורק שלא זכה בו לוי בידו או בכליו, כגון זו ששנינן בשנים אוחזי'³³ ראה המציאה ונפל לו עליה ובא אחר והחזיק, זה שהחזיק בה זכה בה, וגם גבי פיאה נפל לו עליה מעבירין אותו ממנה לפי שלא זכה בה, וכן בשילהי פ' חזקת הבתים³⁴ גבי נכסי הגר ההיא איתת' דאכלא בתפשי' תלית' שנין אתא ההוא גברא רפק תותי' פורת' אתא לקמי' אוקמי' בידי דשיני, והיתר גמור לשיני כיון שאינו יכול למצוא במקום אחר, ולא כפרשב"ם שהשיני רשע,³⁵ תדע דאמרני' בשילהי פ' דנזקי'³⁶ (כהני') [רב כהנא] הוה אזיל להוציא חזיא לההוא גברא דהוה שדי אופי ונתתן תמרי אזל וקא (מעט מנקש) [מנקיט] ואכיל א"ל חיי דמר³⁷ בידאי שדיתניהו, וחלילה לי' לרב כהנא ליקר' רשע, ש"מ מדאמ' בידאי שדיתניהו אם בא לידו אין כח לשיני לזכות בהן. ואם הלוח אהרן למערופ של לוי ולא ידע שהוא מערופו של לוי, שאם היה יודע כבר אמרנו שהוא רשע, ועתה שלא ידע, אין כח בב"ד לכופו לתת לו, (ודאי) [וראיה] מריש פ' האומ' דקידוש'³⁸ רב גידל הוה מהפך בההיא ארעא (אזיל) [אזל ר'] אבא וזבנה ואזיל גידול וקבליה לר' יצחק נפחא, א"ל המתין עד שיבא לרגל, כי אתא א"ל עני המהפך ובא אחר ונטלה מאי א"ל נקרא רשע, א"ל ומאי טעמ' עבד מר הכי א"ל לא ידענא דמהפך בה, והשת' נמי ניתני מר ניהלי', א"ל מזבין לא מזבנינן לך דמשניא לה³⁹ דארעא קמייאת היא אלא איבעי לי' במתנה (נישכלה) [נישקלה], רב גידל לא נחת לה משום שני' שונא מתנות יחיה, לא מר נחית לה ולא מר נחי' לה ולא מר נחית לה וכו', אלמ' לא יכלו בב"ד לכופו לר' אבא. וכן פ' איזהו נשך⁴⁰ גבי רב מרי בר רחל משכין ליה ההוא גוי ביתא אזל זבני' לרב' נטר שתא אזל רב מרי בר רחל אמטי ליה (מר) [אגר] ביתא א"ל [אי הוה] ידענא דממשכין לי' למר, השת' בדיניה' וכו', ואמאי, ליהדר ליה, אלא ש"מ אי בעי דלא מיהדר אין כח בב"ד לכופו. ומי' זאת יש לדחות, שאני רב מרי דלא זבנא, אבל

32 ראה תוספות, שם, ד"ה מרחיקין.

33 בבא מציעא י ע"א, במשנה.

34 בבא בתרא נד ע"א.

35 רשב"ם שם ע"ב.

36 גיטין סא ע"א.

37 כך גם בכ"י מינכן ובכתבי יד נוספים. בנדפס: חזי מר.

38 קידושין נט ע"א.

39 כנראה שיש למחוק את שתי המלים האחרונות.

40 בבא מציעא עג ע"ב.

בדבר שנקרא רשע ועשה במזיד כגון ר' אבא אם היה יודע שהיפך בה רב גידל או אם פירש מצודה ותפס יכול⁴¹ שמוציאן בב"ד ע"כ, ורפיא בידי מזה.

ואם הלוח לגוי והלך הגוי ופדה משכנו מלוי באילו מעות של חבריו, וידע אהרן שרצה הגוי לעשות כך ואעפ"כ הלוח לו, מוציא ממנו בב"ד, דדמי ל' כאילו גוזלו בידים, מדתנן פ' הנזקין⁴² מצוד' חיה ועוף ודגים יש בהם משום גזל משר' דרכי שלום ר' יוסי אומ' גזל גמור להוציאו בדייני, ואמ' בגמ'⁴³ באיזלי ואוחרי כ"ע לא פליגי דכיון דיש להם תוך קני כליו והוי גזל גמור להוציא' בדייני, ואמרני' בירושלמ'⁴⁴ הדא דתאמר פלוגת' דר' יוסי ורבנ' באילו ורבנ' אבל באילן ריקת' כמו דאינון בבית', ומשכון של גוי נמי בבית ישר' הוא. וכבר אמרנו דמערופן דמי לדג דיהבי סיורא. ויזהר כל אדם שלא ילוח לגוי יותר בפחו' מ'ישר' אחר, דתנ' בפ' הזהב⁴⁵ לא יפחות את השער וחכמ' אומ' זכור לטוב, ודווקא דמזבני ל'ישר', אבל לגוי זכור לרע, כל הפוחת את השער לגוי זכור לרע.⁴⁶ ואפי' רבנ' דר' יהודה מודו בהא משר' דפסיק לחיות' ד'ישר' כדאמר' פ' לא יחפור⁴⁷ אם רוצה לכבדם בדבר' מועט כגון להשקות' אין הרשות בידו דתנן ר' יהודה אומ' לא יחלוקו חנווני' קליות ואגוזי' לא לתינוקות מפני שלא יהו רגילי.⁴⁸ לבא אצלו וחכמ' מתירי' משר' דאמ' ליה אנא פליג אמגוזי את שיסקי, ויחיד ורב' הלכה כרב'י, ומלישנ' דנקט מפני שמרגילין אצלו, ולא תני כדי להרגילו לו, משמ' אם יודע אף יכול להרגילו יותר משאר חבריו אסור.⁴⁹ על כן אין (לארהן) [לאהרן] לרוץ בין הגוים (כדא) [כדו] להלות כאשר שאלת, כי אינו יכול לומ' גם אתה תעשו כמוני, [דהא איכא]⁵⁰ נשים ותלמידים וזקיני' דלא בני מיפק נינהו,⁵¹ ותו דאמרני' פ' לא יחפור⁵² לא אמרני' אלא לזבוני בשוקא אבל לאהדורי לא. וא"ת היינו דווקא' להנהו דיקולאי לשוקא דבבל אבל רבני מתא הוו קא מהדרין, וי"ל כיון דלא שרינן להו אלא ביומא דשוקא סד"א ליהדרו קמ"ל דלא ליהדרו קמ"ל דלא עדיפי' מבני מתא. וא"נ אי הוו בני מתא מהדרי ליכא ראי', דשאני הת' דבני מלאכו' הוו להו, ישר' זה חייט וזה נגר וזה רצען, ולא היו יודעי' העולם ממי לקנות ולכך היו יוצאי' בסימני' כדתנ' פ' במה מדליקי'⁵³ לא יצא הנגר בקיסם באזנו ולא הצבע בדוגמא שבאזנו ולא השלחני

41 = אפסר.

42 גיטין נט ע"ב.

43 שם ס ע"ב-סא ע"א וברש"י שם.

44 ירושלמי גיטין ה, ט, מז ע"ג.

45 בבא מציעא ס ע"א.

46 לא מצאתי מקור להבחנה שכזו.

47 בבא בתרא כא ע"ב.

48 צ"ל: מפני שמרגילין.

49 הלשון מעומעמת, אך כוונתו כנראה לומר שאפילו לדעת חכמים אסור לחלק אגוזים וקליות מתוך מטרה מוצהרת להרגיל את התינוקות לקנות אצלו.

50 ריווח של מילה בכתב-היד.

51 על פי בבא בתרא ח ע"א: רבנן לאו בני מיפק באכלוא נינהו.

52 שם כב ע"א.

53 צ"ל פוק יציאות השבת, שבת דף יא ע"ב.

בדינר שבאזנו ולא הסורק במשיחה שבאזנו (ובשארן) [ובצוארון]⁵⁴ וכו', אבל עתה שבמלכותינו כל ישר' מלווים בריב' הם, אינם צריכי' סימני' ולא לחזר בשוק. אבל במקום שיש חלפנים בעיר הם אסור בעיר לפי שאין כל בני העיר חלפני', כדאמ' מה בין חכם לנבון כו',⁵⁵ וגם דומה למציאה דלא נקרא רשע, כי אנה ימצא להחליף. ואעפ"כ אם המחליף עם הגוי אין לו לחלפו עם הגוי ואסר⁵⁶] אעשה לך יותר בטוב, דאז יורד לחייו ולאומנותו ונמצא פוחת את השער, ואמרינ' כבר שזכור לרע. וא"ת הא קיימ' לך⁵⁷ המבטל כס של חבירו אין לו עליו אלא תרעומת, הכי פירוש אין לו להוציא ממנו בב"ד ריוח כ"א קרן, שכל הגזלני' משלמי' כשע' הגזיל⁵⁸ ולא יותר, מיהו אם רגיל בכך ודאי קנסינן ליה כדאמ' בהגזול קמ'⁵⁹ גבי גברא (רגיל פרכא) [דגזל פדנא] מחבריה אתא לקמי' דרבא א"ל הבו ליה שבחא דאשבח ביה א"ל רבא תורא אשבח ארעא לא אשבח א"ל פלגא קאמינא א"ל סוף סוף גזיל' חוזרת בעינ' א"ל האי גברא גזלנא הוא ובעינ' דאיקנסי', ה"נ צריך לפרוע. וכל אדם הירא את דבר השם ירחיק עצמו מן התרעומת ולא יתרעמו עליו כדאמ' פ' הזהב⁶⁰ אי חסיד לא מיהוי לי' תרעומת ולא (קנו ליה ניקב ליה) [קבולי ליקבלה] מיניה. ותו שאני הת' דא"ל קא פסקת' לחיותאי.

ואם בא אדם מחדש שם או שבאו מעות לידו, אחר שאין הגוים יודעי' שיש לו מעות להלות, ישב בפני מיפתן הבית וימשמש במעותיו, גם יבקש (ממנו דין) [ממכיריו] ומאזהביו ומקרוביו (שיש להם) [שישלחו] אליו גוים, כי הראשוני' שעשו חרם היישובי' לפי שראו שאין בעלי אומניות בישר' בימים הללו ונתנו חרם על כן שלא יתיישב אצלו וירד לאומנותו ולחייו, וה"ה כל מה שיכול לבא לידי חיי חבירו בכלל החרם, ולכך נהגו שלא לקרא לגוים תבואו אלי, ולא לישב ברחוב ולהלות, ולא שום דבר שיכול לבא לידי חייו. ואפי' אם ג' או ד' בעלי בתים בבית אחד, נהגו שלא לקרות, אלא למי שהגוי הולך, ילוה לו, או לפי תנאם, כי כל היורד לחיי חבירו כאילו בא על אשת איש כדאמ' פ' הנשרפי' בשילהי⁶¹ ואת אשת רעיהו לא טימא זה שלא ירד לחיי חבירו ולאומנותו, אלמ' יש לעשות גדר והרחקה וסייג לאומנות חבירו כמו לאשת איש, ועוד כי האדם בידוע תחילה

54 אפשר שהמשיב שילב שתי גירסאות, 'במשיחה שבאזנו' ו'במשיחה שבצוארו' (ראה דקדוקי סופרים שם), ואפשר גם שיש להשלים כאן: 'ולא הסורק במשיחה שבאזנו [ולא צבע בדוגמא שבצוארו]'.
55 ספרי דברים, פ'סקה יג, עמ' 22: מה בין חכם לנבון, חכם דומה לשולחני עשיר, כשמביאים לו לראות רואה וכשאין מביאים לו לראות מוציא משלו ורואה, נבון דומה לשולחני עני, כשמביאים לו לראות רואה כשאין מביאים לו לראות יושב ותוהה.

56 כאן חסר, והסופר לא השלים את השורה.
57 ירושלמי בבא מציעא ה, ה, י ע"ב; שם, ט, ג, יב ע"א (=ירושלמי נזיקין, מהד' א"ש רוזנטל ושל' ליברמן, 'ירושלים תשמ"ד, עמ' 61 ועמ' 74).
58 בבא קמא צג ע"ב, במשנה.

59 שם צו ע"ב.

60 בבא מציעא נב ע"ב.

61 סנהדרין פא ע"א.

מתעסק במשא ומתן כדאמ' פ' במה מדליקין⁶² והיה אמונת נשאת ונתת באמונה, [אע"פ דאית' הת' נשאת ונתת]⁶³ באמונה של תורה כי אית' (בספרי) [בסנהדרין]⁶⁴ אי' תחיל' דינו של אדם אלא על דברי תורה, לאו מילת' היא אל' הכי פ' אי' תחיל' דין עונש של אדם אלא על דברי תורה. ואתה רואה שרבא התיר לר' יאשיה ולרב עובדיא לאקבועי דלא כהילכת' משו' דטרידי בגירס'.⁶⁵ ובזמן הזה אפי' ת"ח חל עליהם חרם הישובי', לפי שבזמן הזה כולם מלויים בריבי' נינהו ומתפרנסי' ממנו, אפי' יתומי' דלאו בני מחילה נינהו⁶⁶ וצריכי' ליתן מס יכולי' להתיר. וא"ת הלא מצינו חילוק בין תגר יש[ן] לתגר חדש, דהתירו לתגר חדש כעין ריבי' דרבנ' דתניא פ' איזהו נשך⁶⁷ (החמנו) ר' מעלים במקום היוקר כבמקום הזול, מאי בינייהו, איכ' בינייהו תגרא חדתא, לאו לאפו' חדתא, דא"כ איכ' בינייהו תגר' עתיק', אלא רב פפא אית' ליה א"נ תירוצא דרב אחאי, ולפר"ת⁶⁸ ודאי אתי שפיר. משה עזריאל בן הר' (משה) [אלעזר]⁶⁹ הדרשן.

[ו] דף 93ב, סימן תלב:

המוכר שטר חוב לחבירו וחזר ומחלו מחול.⁷⁰ אם אמ' במעמד שלשתם לו אינ' יכול למחול כדמשמ' בקידושי' פ"ב⁷¹ גבי מקדש במלוה דפליגי ברב הונא, ולא קאמ' כ"ע אי' להו דרב הונא אלא בדשמואל פליגי דאמ' המוכר שטר חוב כו', כפריב"א. ואש' לבעל יכול למחול אפי' במעמד [שלשתם] מדפרי' פ' החובל⁷² ותזבין לכתובת' בטובת הנאה לגבי בעלה ודאי מחלה, ולא משני במעמד שלשתן, כפר"י.

[ז] שם, סימן תלג:

האומר סלע זו לפלו' יכול ליתנו לעני אחר דתנ' בפיאה פ"ב ומייתי לה בשני' אוחזי' ובגיטי' פ' (גמ') [קמא]⁷³ מי שליקט את הפיאה ואמ' הרי זה לפלו' עני ר' אלעז' אמ' זכה לו וחכמ' אומ' יתננו לעני הנמצא ראשון, וקיימ' לן כרבנ', ועוד דאמ' בערכין⁷⁴ עד שלא בא ליד גבאי רשאי לשנות' לכל מי שירצ'.

62 שבת לא ע"א.

63 נוסף בגיליון. הכוונה כנראה לאחד המפרשים שפירש כן.

64 סנהדרין ז ע"א, וראה תוספות, שם, ד"ה אלא.

65 בבא בתרא כב ע"א.

66 בבא מציעא כב ע"ב.

67 שם עג ע"א.

68 כנראה צ"ל 'ולפר"ח', ראה תוספות, שם, ד"ה ניחא.

69 תוקן בין השיטין.

70 כתובות פו ע"א, ובמקבילות.

71 קידושין מח ע"א, וראה תוספות, שם, ד"ה כי.

72 בבא קמא פט ע"א, וראה תוספות, שם, ד"ה כל.

73 פאה ד, ט; בבא מציעא ט ע"ב; גיטין יא ע"ב.

74 ערכין ו ע"א.

[ח] שם, סימן תלד:

בפ' (ב) כל כתבי הקדש⁷⁵ טלית שאחזו בה האור נותן עליה מים ואם כבת' וכו'. אבל אם היית' של פשתן לא יתן, דשרייתו זהו כבוסו.⁷⁶ והר' אליעז' ממץ אמ' דין יכול ליתן לפי שאינו מכבס.⁷⁷ ומה שאומ' מנערי' הטבלה כו',⁷⁸ ה"ה מפה, דהוא יותר הפסד. אבל לא יקראו (ו) שנים (אחד) מקרא ואחד תרגום, ודברי' של צינעה נוהג,⁷⁹ הכא נמ' לא שנא.

בפ' כל כתבי הקדש⁸⁰ מצילין מזון ג' סעודות, ובערבי פסחי' שחל להיות בשבת משייר מזון שתי סעודות,⁸¹ מכאן שאין לעשות סעוד' שלישית בהשכמ' על השולחן.⁸² מא' בר' ברוך זצ"ל.

[ט] דף 94א–95א, סימן תלו:⁸³

בית יעקב לכו ונלכה⁸⁴ (יח') זה המאור הגדול המתנוסס על האדמה, המעלה אדומי', המאיר פני חשיכים אל פרשת דרכים בנוי לתלפיות, (השת) [השם] יברכה' ויחייהו יאושר בארץ וגו',⁸⁵ כי מפיו אנו חיים, כי כל פינות שאנו פונים אינם אלא דרך ימין ולמזרח,⁸⁶ ואל מי מקדושי' אפנה,⁸⁷ ועל כן אני תלמידו ועבדו אשתטח לפניו

75 שבת קכ ע"א, וראה תוספות, שם, ד"ה נותן.

76 זבחים צד ע"ב.

77 ראה ספר יראים, מהר"א ש"ף, וילנה תרנ"ב–תרס"ב, סימן רעד, דף קלו ע"א.

78 שבת קכ ע"ב.

79 מועד קטן כד ע"א. והשווה מרדכי, שם, סימן תתקו: יש אוסרים תלמוד תורה בשבת, דדמי למילי של צנעא, אבל ר"י היה מתיר ללמוד תורה בשבת, שהיא משמחת הלב והוא צריך לשמח עצמו בשבת; פסקי הרא"ש, שם, פ"ג סימן כח: 'לחזור הפרשה כיון דחייב אדם להשלים פרישיותו עם הצבור הוי כקורא את שמע ומותר'; מהר"ל: מנהגים, מהר"ש שפיצר, ירושלים תשמ"ט, הלכות שמחות, סימן כג (עמ' תרח): 'אבל אסור אף בהעברת הסדר כל שבעה'.

80 שבת קיו ע"ב, במשנה.

81 פסחים יג ע"א.

82 השווה יראים, סוף סימן שא, דף קסז ע"ב: 'אין מכאן ראייה שסעודה שלישית של שבת שאכלה קודם ארבע שעות לא יצא' (עיין שם). מקצת מבעלי התוספות נהגו בכל שבת לסעוד סעודה שלישית בבוקר, ראה דיונו של י"מ תא"ש, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 201–213. וראה תפ"ו, ח"א, פסקים ומנהגים, עמ' רכ–רכא, סימנים רנו–רנט.

83 בסימן זה הובאו כמה שאלות ששאל ר' משה עזריאל ותשובותיו של מהר"ם עליהן. השאלה והתשובה הראשונה (וכן גם משפטי הסיום לתשובה), בדין מורדת, הובאו גם בד"פ, אמצע סימן תתקמו (ד"ה וששאלתם, החל מ'ועוד על דין מורדת כו', וד"ה תשובה על המורדת). סימן תתקמו עוסק כולו בדין מורדת, והעורך צירף לזה את שאלתו של ר' משה ואת תשובת מהר"ם, אך קיצר את דברי השואל והשמיט פסקאות שלימות, וכן גם את שמו של השואל. שאלה ותשובה זו הובאו גם במרדכי הגדול, כ"י אוקספורד 678, דף 162ב–ג, ואף שם הושמטו מנהג קטעים ארוכים (על שימוש של המרדכי הגדול בקובץ התשובות שבחלקו השני של דפוס פראג [סימן תרס ואילך] ראה עמנואל [לעיל במבוא, הערה 4], עמ' 585–586). השאלה הרביעית היתה לפני מהרש"א, ראה להלן, הערה 117.

84 על פי יש' ב, ה.

85 תה' מא, ג.

86 על פי יומא טו ע"ב.

87 על פי איוב ה, א.

שימחול לי על שאני מטריח עליו, והשעה צריכה לכך, כי דין מורדת בא לפנינו ופסקנו כאשר למדתנו, ממעייני הישועה שאבתי,⁸⁸ כי פסק שלך בידי המתחיל (כדהוינאי) [כד הוינא] בדין דמורדת כו',⁸⁹ על מעשה בן מדלקין,⁹⁰ ואמרתי להם הכל וגם כאשר פסק ראב"ן⁹¹ (וכאשר פסקת' ולהתיר לו מיד ולישא כי אתה אביה' של ישר' מלמטה),⁹² אמנם לא אתיר לו לישא עד שיתיר מורנו הגאון. והרבה דברי' אמרה, שהיתה רוצה לילך בין הגוים קודם ועד בלי די אמרה שאין ספק להגיד ולכתוב. ויען גבהו בנות ריגושפורק על בעליהן מאז ומקד' וכ"ש עתה, על כן עמוד בא בפנינו⁹³ והתיר לו לישא אחרת כדברי הגאון רבי' אב"ן כאשר פסקת'⁹⁴ ולהתיר לו מיד לישא, כי אתה אביה' [של] ישר' מלמטה⁹⁵ ועיני כל ישר' עליך לעשות להם תקנה. ואודון לפניך בקרקע פן ינקב לב אדם על דברי רבי' אב"ן מהא דאמ' פ' הבא⁹⁶ אמ' אילז ואיבדוק נפשאי ואיסב אחריתי אמ' רבה⁹⁷ אף בזה יוציא ויתן כתובת, אלמ' אפי' מיהא קנסינ' ליה ליתן כתוב', כ"ש עתה שהוא חרם שלא (בכי חנו) [נניחנן] ליקח אחרת, ואפי' רבנא] דפליג הת', ה"מ להו אבל (לו) [לן] כ"ע מודו. וי"ל בנדון זה שאני בנדון זה לפנינו דהיא גרמא, ודמי קצת למא (שלי מדתנ') [שלימדנתן] פ' יש מותר⁹⁸ גבי שניות מדברי סופרי' אין לה' לא כתוב' ולא פירות ולא בלאות אבל אלמנ' לכהן גדול יש להן, זה הכלל] פסול הוא כו', אלמ' היכא דגרמה דידה קנסינן לה, ה"נ לא שנא. ועוד ק"ו, ומה בשביל עניים שלא תנעול בפני (לאוין) [לווין] תנן⁹⁹ ב"ח בבינוני' וכתוב' אשה בזיבורית, דאמרינ'¹⁰⁰ יותר משהאיש רוצה לישא (את) האשה רוצה להינשא וטעמ' משום נעילת דלת רוצה להינשא ולא אמרינ'

88 על פי יש' יב, ג.

89 ד"פ, תחילת סימן התקמו.

90 בר"פ: מעשה של בן מנדל קרן.

91 ראב"ן, כתובות, דף סג ע"א (אבן העזר הוא ספר ראב"ן, מהד' ש"ז ערנרייך, שאמלויא תרפ"ו, דף רסא ע"ג): 'ומשהינן לה למורדת האומרת בעינא ליה וכו' שנה אחת בלא גט לקונסה שתתעגן. וה"מ בדורות הראשונים שהיה אדם נושא אשה על אשתו ולא היה הוא מיתעגן, אבל דורותינו שאין אדם נושא אשה על אשה והיה לו להתעגן עמה, לא משהינן לה. ואם בשביל אחרות שיתווסרו קנסינן לזו, יתירו לבעל לישא אחרת והיא תשב ותתעגן'.

92 נכפל בטעות מלקמן.

93 מ"ג: עמוד נא בפרצות; ד"פ: עמוד בפרצות.

94 במ"ג נוסף: 'זו"ל אע"ג דרבתי' גזרו בדורות הללו שאין אדם נושא שתי נשים ביחד, לא משהינן ליה בשביל אחרות שיתעגנו ויתייסרו קנסינ' לה ויתירו לבעל לישא אחרת והיא תשב ותתעגן עכ"ל' (תוספת הדברים היא מדברי הראב"ן, ראה לעיל, הערה 91).

95 מקורו הראשון של הכינוי 'אביהן של ישראל' הוא בירושלמי יומא א, א, לח ע"ד: 'רבי טרפון אביהן של כל ישראל'. בימי הביניים זכו כמה חכמים לכינוי זה, וראה ש' אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א, עמ' 13-14.

96 יבמות סה ע"א.

97 לפנינו: רבי אמי.

98 שם פה ע"א-ע"ב.

99 גיטין מח ע"ב.

100 שם מט ע"ב.

משור' חינא, וכן אמימר¹⁰¹ האי מאן דאיכ' עליה ב"ח וכתוב' אשה ואי' לי[ה] נכסי דלא חזי אלא אחד, לב"ח יהיבין להו ולא לאשה דיותר משהאיש כו', וטעמ' משום נעילת דלת, והשת' לא קשיא ממתני'¹⁰² (דתקני) [דתקני] ינתן (לנושה) [לכושל] שבהן ואיכ' דמפרש לכתוב' אש' משור' חינא, דהת' לא שייך נעילת דלת כיון שמת הלוח, וכפרי'¹⁰³ מ"מ אשכחן משום עניים לחדוד עשו תקנה, וכ"ש בשביל עשירים ועניים אשר לא תפרצנה בנות ישר' לאמר געלה נפשי אתכם¹⁰⁴ והלא נשתייר על זה שריד ופליט בישר' שאמרו קורח' בביתי פרשדנא ליהוי,¹⁰⁵ (ת"ש) [כ"ש] בנות ישר' שיודעות משרה אמנו לנהוג כבוד [ב]בעליהן שני¹⁰⁶ ואדוני זקן. ועתה באר היטב מור' ותן דעתך על זה, ואם תתיר לו לישא אחרת מיד או לאחר י"ב, הכל תבאר לנו היטב. ואם¹⁰⁷ רוצה לעגנה עד מתי יכול לעגנה, כ"א תתיר לו לישא אחרת, שמא לא יקח כל ממון שבעולם שיתן לה גט, ואם היה נר' לפי כבודך לעגן אותה עד שתתן לו מה שהוצרך להחזיר לה מנכסי צאן ברזל שלה ומה שתפסה, כ"א (לעגן) [יעגן]¹⁰⁸ אותה יותר מדאי אין זה כבד[ו]ד¹⁰⁹ לבנות ישר'. ושם' מחמ' שנתנה עצם בין שיניה¹¹⁰ יעגן אותה כמה שירצה, ואם נר' לכבודך שיעגן אותה עד שתתן לו כפי מה שנר' לדייני', שאם תאמ' (כמי) [כפי]¹¹¹ מה שהוצרך להחזיר לה ומה שתפס', א"כ נתת דבריך לשיעורין, או אם כאשר עשתה כן יעשה לה, הכל יבאר לנו הגאון, שמצוה רבה לעשות תקנה לבעל שהוא מנה,¹¹² שאם היתה¹¹³ רואה היו נכמרים רחמין עליו, והוא [מ]הגדולי שבכאן.

ובפ' דם חטאת ק' לי גבי זה (אומ') [חומר] בחטאת מקדשי קדשי¹¹⁴ ופרי' תלמודא ותו ליכא (והאי) [והא איכא] נכנס דמה וכו', וק' לי מאי פרי', הכי קאמ' זה חומרא הנוהג בכל חטאות בהמה.

ועוד (משפילית באומ' בנקיב) [מה שפי' ר"ת דניקב] כשורש¹¹⁵ שלעניין צמיד פתיל מיירי, והא בסופי פ"ט כלים¹¹⁶ העשויה(ין) לכך [ולכך] מטילין אותן לחומרא בצמיד פתיל בכונס משקה.

101 כתובות פו ע"א.

102 שם פד ע"א.

103 לא מצאתי.

104 על פי וי' כו, ל.

105 על פי מגילה יב ע"ב (ופירש רש"י שם: שאף הגרדן שורר בביתו).

106 בר' יח, יב.

107 ד"פ: וגם אם.

108 ד"פ.

109 ד"פ: אין זו תקנה.

110 על פי כתובות נב ע"א (ועוד): היא נתנה אצבע בין שיניה.

111 ד"פ.

112 אינני יודע פירושה של מילה זו.

113 =היית.

114 זבחים צג ע"ב, ובגמרא שם, צד ע"ב.

115 שבת צה ע"ב. ההגהה כאן היא על פי דברי מהר"ם בתשובתו להלן.

116 כלים ט, ח.

ועו' בפ' האומ' בקידושי¹¹⁷ אנו מוקר' (?) ובכל (פירות) [הפירושים]¹¹⁸ גבי בית כור [פרש"י]¹¹⁹ מאתיים וששים וחצי טפח על [מאתיים וששים] וחצי טפח, וזה אינו יכול להיות, אלא רע"ג וה' טפחי' ואצבע קטנה על רע"ג וה' טפחים ואצבע קטנה. משה עזריאל בה"ר אלעזר הדרשן.

מור' הרב ר' משה נטרי' רחמנ', אשר שאלת' על המורדת, אמת כי ראב"ן כת' דמותר לישא אחרת והיא תשב (והתענג) [נותענג]¹²⁰, וטעם הוי דבמקום ביטול פרי' וריב' [לא החרים הגאון לעקור עשה דפרייה ורבייה]¹²¹, ויש כח לרדות' בעיגון קצת, שאם (נצריכ'י) [נצריכנן]¹²² לגרשה נמצאת חוטאת נשכרה, אמנם [בשביל שלא]¹²³ תצאן בנות ישר' לתרבות רעה, גם בשביל שלא יאמרו זו אשתו וזו זונתו, יגרשינה [על תנאי מעכשיו ע"מ שתתן לו מקצת ממון ואז יתירו לו מיד לישא אשה, או יגרשנה]¹²⁴ מעכשיו ולאחר י"ב חדש (זו) [אן]¹²⁵ שנתיים, הכל לפי הנר' בעיניך, כי שלא לרדות קצת אי אפשר, ונוסרו כל הנשים ויתנו יקר לבעליה¹²⁶. ומיד כשיגרש על תנאי יהא הוא מותר לישא (מיד על תנאי יהא מותר לישא)¹²⁷ אשה אחרת, והיא תתענג עד בא קיצה כדי לרדותה קצת.

והקש' למר פ' דם חטאת דפרי' ותו' ליכ' והא איכ' נכנ' דמה כו', לשני הכי קאמ' זה חומר' בכל חטאת בהמ', הא לא קשיא מטיבותי (דמה) [דמר], דהא קחשיב מריק' (ושנויפ') [ושטיפה], דליתיה בחטאות הפנימיות כדאית' בת"כ צו את אהרן (ואת)¹²⁸ ע"כ בחטאות החיצו[נ]יות קאמ', ולהכי פרי' וליחשוב נמי (שאם) [שדם] היה נכנס לפני'.

וההיא דפר"ת דנקב כשורש קטן היינו לעניין צמיד פתיל, וק' (למ"ד) למר מהא דאמ' בפ"ט במסכ' כלים העשוי לכך ולכך מטילין אותו לחומר' בצמיד (ו) פתיל בכונס משקה, [עד] שאת תמיה על פר"ת, תמה אגמרה ס"פ המצניע¹²⁹ דאמ' רב

117 קידושין ס ע"ב. השאלה הובאה על ידי מהרש"א בספרו חידושים ממסכת י"ט ומס' יבמות, בסיליאה ש"ס, דף יד ע"ד, ונכתב בראשו: 'הועתק מספר ישן' (בשער הספר מפורש יותר: 'הועתק מספר ישן בשם הר"ם'). משם הועתקו הדברים לחידושי מהרש"א לקידושין, שם.

118 מהרש"א (והכוונה: בכל הטפסים של פירוש רש"י. במהרש"א מתחיל הצטוט במילים: 'בכל הפירושים גבי בית כור פרש"י').

119 מהרש"א. הנוסח של פירוש רש"י בדפוס ונציה הוא כנוסח שמצטט השואל, ואילו בדפוסים המאוחרים תוקנו הדברים, כהצעת השואל. וראה שם בהגהות הב"ח, מהרש"א וחכמת שלמה.

120 ד"פ, מ"ג.

121 ד"פ, מ"ג (בד"פ: לא החמיר הגאון).

122 מ"ג. בד"פ: נצרכו.

123 ד"פ, מ"ג.

124 ד"פ, מ"ג.

125 ד"פ, מ"ג.

126 על פי יח' כג, מח ואס' א, כ.

127 נכפל בטעות.

128 ספרא, צו, פרק ו הל' ב, דף לב ע"ג (המילה 'ואת' סומנה כנראה למחיקה בידי הסופר).

129 שבת צה ע"ב-צו ע"א (ולפנינו: אמר רב אסי).

אשי שיעורן של כלי חרס כמוציא רימון כו' עד שמא לא שמעת אלא במוקף צמיד פתיל [והא רבא הוא דאמר מוקף צמיד פתיל] עד שיפחת (את) [רובו] ומשני הא ברברבי הא בזוטרי, אלא י"ל דההיא דמסכ' כלים דמיירי לעניין זה דבעי (מידי) [מירוח], כלומ' אם פתחו של הכלי מוקף צמיד פתיל (משבו) [ויש בו] נקב בכלי בצידו או בשוליו בכונס משקה אינו מציל עד שימרח בנקב, אבל פחות בכונס משקה (דכלי) [בכלי] העשוי לכך או פחו' מכזי' בכלי העשוי לכך רק (לאוכלו) [לאוכלין] לא בעי מירוח. הילכך דפ' (המציעה) [המצניע] רובו או מוצני' א [רימון] ואיכ' למ"ד כשור' קטן (הוינן) [היינו] לעניין שיועיל מירוח, דאם נפחת פחות מרובו ברברבי לפרש"י ופחו' מרימון בזוטרי לפר"ת דהת' (איפכ') [איברא] מהני מירוח, אבל אבן או כיוצא רימון לא מהניא מירוח דחזו כאוכלין (שגיכין) [שגיבלן] בטיט, לכן למ"ד כשורש קטן בכלי העשוי למשקין או לכך ולכך לא מהני ליה מירוח להציל. עוד האריכו התוספו' בפ' המצניע וע"ש.¹³⁰

וששאלתם על שנשתבשו (הפירו') הפירושי' בפ' האומ' בחשבון בית כור וזו בידינו וטעות סופר היא, וכה"ג תמצא בפרשב"ם (בספר) [בס"פ] המוכר את הפירות¹³¹ שפי' בית ד' (קני' ט') [קבין מ'] אמה וד' (נופל) [טפחים] על אורך, ואינו כן. ולעניין המורדת אני תולה דעתי בדעתך, שתעשה לפי הישר והטוב בעיניך, והכל לפי מה שהוא אדם. ואם יש לה אמתלא [לדבריה],¹³² שאינו מתקבל עליה, אין לנו להחמיר כל כך, ועליך ועל כיוצא בו נאמ'¹³³ תן לחכם ויחכם עוד. ושלוי, מאיר בר' ברוך זצ"ל.

130 תוספות, שם, ד"ה ולענין.

131 בבא בתרא צט ע"ב.

132 ד"פ, מ"ג.

133 משלי ט, ט.

נספח

כ"י מינכן 151

כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 151, מכיל דפים בודדים שקובצו ממקומות שונים. האחרון שבהם הוא דף אחד מקובץ תשובות מהר"ם מרוטנבורג.¹ הדף מתחיל באמצע סימן עט ונפסק באמצע סימן פב; כל שאר הדפים של הקובץ אבדו. שניים מן הסימנים שבדף זה (פ–פא) עוסקים בשאלת היתר הלוואה למערופיה, נושא שנידון גם בשתיים מן התשובות שבכ"י פרמה 1282. להלן התשובות ששרדו בדף זה.

[סוף סימן עט]²

מעוהיהם (דאימי) [דיתמי] דאכלי דלאו דידהו ליזלו בתר שיבקייהו,³ ועוד תנן⁴ שור חרש שוטה וקטן שנגחו וכו' ומסיק רבא אם הוחזקו נגחנים מעמידים להם אפיטרופ' וכי נגחי לישלם מעלייה ואמ"ר יוחנן מעלייתא יתומים ר' יוסי בר' חנינא אמ' מעלייתא אפיטרופ'. ואע"ג דאמ' ר' יוחנן אין נזקקין לנכסי יתומים אלא א"כ ריבית אוכלת בהם וכו', הא מסיק ומזיק שאנו, ואין לך מזיק גדול מזה, שהלוואת אחרים מתמעטת מחמת מעות יתומים המלוים. ועוד שהמס מתרבה לפי רוב המעות. על זה השיב הרב ר' שבתי מציץ.⁵

פ⁶

ששאלתם על ראובן שהלווה לגוי בריבוי, ובא הגוי ההוא אצל שמעון וא"ל

1 לתיאורו של הדף ראה: M. Steinschneider, *Die hebräischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München*, München 1895, p. 85, No. 151, vi; H. Striedl & E. Roth, *Hebräische Handschriften*, II, Wiesbaden 1965 (*Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland*, VI, 2), p. 258, No. 368.

2 תחילת התשובה חסרה.

3 בבא מציעא ע"א.

4 בבא קמא לט ע"א.

5 הכוונה כנראה לעיר Zeit, דרומית מערבית ללייפציג. מסתבר שהכוונה לר' שבתי בר שמואל, שהיה כנראה נכדו של ר' יצחק אור זרוע. ראה עליו לפי שעה: מ' פרנק, קהלות אשכנז ובתי דיניהן, תל אביב תרצ"ח, עמ' 156.

6 תשובה זו מצויה גם בשני קבצים אחרים של תשובות מהר"ם: כ"י אוקספורד 844, דף 48א–ב, סימנים תסט–תע (נדפס בשאלות ותשובות מר' יצחק בן משה אור זרוע ומאיר בן ברוך, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תש"ג, עמ' פד); כ"י פרמה 86, עמ' ז–ח, סימן יב. בכתב היד שלפנינו יש תוספת נכבדה שאיננה בשני כתבי היד האחרים: 'כמו שכתוב כאן [...] אפי' במקום שאין תקנה' (ראה להלן, ליד הערה 13). ככל הנראה תוספת זו היא גיליון שנכנס כאן לתוך התשובה.

[הלוינין]⁷ כשיעור מה שהלוה לי יהודי חבירך אם תרצה להלוות לי יותר בזול ממנו ואפרענו ואקח ממנו.⁸ ונר' דלא דמי כלל לעני המהפך בחררה, דה"מ שהשני מחזר אחריה גם הוא ליטול בחררה עצמה ונטלה, כעובדא דרב גידל דהוה מהפך בההיא (אדעתא) [ארעתא] בריש פר' האומר,⁹ אבל אם ראובן הלוה לגוי על משכון או באשראי ושוב בא הגוי מעצמו אצל שמעון וא"ל הלויני על משכון (אחד) [אחר]¹⁰ כי דעתי לפדות משכוני בכך שביד ראובן, מותר, דגדולה מזו שרו רבנ' בפ' הזהב¹¹ דאמ' ר' יהודה לא יחלק חנוני קליות ואגוזים לתינוקות מפני שמרגיל(י)ן לבוא אצלו וחכמים מתירין דא"ל אנא פליגנא אמגוזי ואת פליג שישקי. אבל אם ראובן הלוה לגוי באשראי ושוב בא אצל שמעון שילוינו באשראי כשיעור אותו חוב, כדי שישתלק מראובן ולהתחייב לשמעון, (ו)אע"ג דלא דמי לעני המהפך בחררה, אסור לעשות כן, משום הסר ממך עיקשות פה¹² ולהתרחק מן הכיעור ומן הדומה לו. כמו¹³ שכתוב כאן שיש להתרחק מן הכיעור ומן הדומה לו כן ראיתי בעיר אחת שעשו שם תקנה על פי החרם על כך וכתבוה כן: שאם יבוא גוי לישראל ויבקש ללות ממנו כסף, אע"פ שאותו ישראל יודע שכל כך כסף זה הגוי חייב לישר' חבירו, אינו צריך לשאול ממנו אם רוצה לפרוע לישראל חבירו, אלא תולה בזה שמא הו' צריך (לשאל) [לשאר] צרכים. אבל אם ישאל הגוי כסף ללות ויאמר אני צריך כסף כדי לפרוע לפלו' ישר', יש לו לומר אין לי כסף, אחרי שידע שרוצה לפרוע לישר' חבירו, כדי שלא יזיק לחבירו. ואם הגוי יודע שיש (לכסף) [לו כסף] ויוכיח ויברר לו שיש לו כסף, אם יוכל בשום עניין לעשות שלא ילווה לו, כגון כיביד עליו הערבים או שאר תחבולות, יעשה עד שלא ילווה לו שלו (לעשות). אך אם כבר קיבל ערבים, או נתרצה באותם ערבים כל זמן שלא ידע ואחר כך נודע לו, הרי כבר אינו יכול לדחות את הגוי בשום עניין וכל כיוצא בזה או אם ילווה לו לא¹⁴ ישבר בזה את התקנה. ובזה הוא נאמן אם יאמר כן על פי אותו החרם. כך הייתה התקנה שם. ונכון לעשות כן לכל יראי שמים אפי' במקום שאין תקנה.

אבל אם בא הוא תחילה (ו)אצל הגוי וא"ל אלוה לך כדי שתפדה ערבוניך מפלו' ותעמידהו לי, הוה ליה מהפך בחררה ונקרא רשע, וכ"ש האי דכבר מטא לידיה¹⁵ ומותר לקרותו רשע. וכתב רבינו אב"ן¹⁵ דפסול לעדות ולשבועה אם לא יחזור בו. מאיר בר' ברוך שיח'.

7 כ"י אוקספורד.

8 בכ"י אוקספורד: ממך.

9 קידושין נט ע"א.

10 כ"י אוקספורד וכ"י פרמה.

11 בבא מציעא ס ע"א.

12 מש"ד, כד.

13 פסקה זו היא כנראה גיליון מאוחר, ראה לעיל, הערה 6.

14 מילה זו מוכתמת, וכך כנראה יש לקרוא.

15 בספר ראב"ן, סנהדרין נח ע"ב, נאמרו דברים אלו בענין אחר: 'אמר ריש לקיש כל המגביה ידו על חבירו נקרא רשע, ואם תבעו לדין קוראין אותו ב"ד רשע ופסול לעדות [...] אם שכנגדו מביא עדים שהגביה ידו על חבירו פוסלו משבועה, ונשבע הוא ונטל' (אבן העזר [לעיל בגוף התשובה, הערה 91], דף רל ע"ד). וכן הביא נכדו הראב"ה בשמו (ד"ב, עמ' 31,

[פא]

וזה מספר אור זרוע.¹⁶ אותן הלוואות שמלוין לגוים ויש לו לישר' גוי מערופא שלו [...] הילכך נר' בעיניי לאיסור כדברי רבי' שמואל זצ"ל.

פב¹⁷

שמעו' קנה קרקע מן הגויה בכסף ובחזקה, ובא ראובן להוציאה מיד שמעו'. השי' הרב דאפי' לפי דברי ראובן שהוא חיזר על הקרקע תחילה לקנותה והבטיחו שמעו' שלא לקנותה והלך בעקבה וקנאה, מה שעשה ———¹⁸

סימן צו; שבלי הלקט, חלק שני, מהדורת מ"ז חסידה, ירושלים תשכ"ט,² סימן ק, עמ' 213). מהר"ם הרחיב את הדברים גם לעני המהפך בחררה, כפי שכתב בתשובה אחרת: 'המגביה ידו על חבירו ועני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה ממנו אין לנו ראייה לפוסלם לעדות ולשבועה, מי' שוב מצאתי שר' אב"ן כתב כך. וזה לשו' רבי' אב"י העוזי בן בתו, זקני כתב שפוסקין דינו לקרותו רשע ופסול לעדות ולשבועה ושכנגדו נשבע ונטל עד שישוּב מרשעו ויקבל די' [...] (תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' א' קופפר, ירושלים תשל"ג, עמ' 152, סוף סימן צג). בהגהות מיימוניות, הלכות חובל ומזיק, פ"ה ס"ק א, הובאו דברי ראב"ן, ומיד לאתריהם: 'וכן פסק רא"ם אהא דפרק האומר דעני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה ממנו נקרא רשע שיש לחזן הכנסת להכריז עליו בבית הכנסת ברבים, וכן היה מורה ובא מורי רבינו מאיר משמו'.

16 אור זרוע, בבא מציעא, סימן כח, ד"ה ואותן. בכתב היד: 'דאמ' רב יהוד' אמ' שמואל נכסי הגוי הן כמדבר כל המחזיק בהן זכה בהן, פי' ניכסי הגוי שמכרן הגוי לישר' וקיבל דמים ממנו ועדיין לא החזיק בה ישר' זה הקונ' אותם כמדבר הפקר שאם קדם ישר' אחד [...]'. באור זרוע הנדפס (ובכתב היד ממנו נדפס הספר, כ"י לונדון, הספריה הברטנית 530, דף 118ב) יש דילול מחמת הדומות.

17 תשובה זו, שרק תחילתה נותרה בכתב היד, מועתקת בכתביה אחרת. התשובה במלואה מובאת בד"ק, סימן רמא, ובמקבילות נוספות.

18 ההמשך חסר.

פירוש מן המאה הי"ד על י"ג העיקרים

יוצא לאור על-ידי אסתי אייזנמן

מבוא

חשיבותם של שלושה עשר עיקרי האמונה שנוסחו על ידי הרמב"ם ומרכזיותם במסורת היהודית היא מן המפורסמות. מחקר מקיף על הניסיונות שנעשו בימי הביניים להעמיד עיקרי אמונה אלטרנטיביים לאלו שטבע הרמב"ם פרסם לפני כעשרים שנה מ' קלנר בספרו תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית. קלנר הראה שלאורך ימי הביניים, ובעיקר החל מן המאה הט"ו, רבים ביקשו להציג לדת היהודית מצע שונה מזה שקבע הרמב"ם, בין על ידי הצעת עיקרים אחרים ובין על ידי חלוקת העיקרים לקבוצות, וסיווגם של אלו על פי מידת חשיבותן והיקף תחולתם. בדרך כלל הוגים אלו לא חשו צורך להצדיק את עצם הניסיון של הרמב"ם למנות עיקרי אמונה ליהדות, הם מתחו רק ביקורת על דרכו בקביעת עיקריו.¹

סביר היה לשער ששלושה עשר העיקרים של הרמב"ם יתפרשו בידי הוגי דעות קדומים. כתבי הרמב"ם, הן כתביו ההלכתיים והן כתביו הפילוסופיים, זכו לפירושים רבים לאורך ימי הביניים, ואך טבעי הוא שהעיקרים, שיש להם משמעות הלכתית ופילוסופית כאחד, עוררו את לב החכמים לעיין בהם ולפרשם. יתרה מזו, הרמב"ם עצמו התכוון לדון בכמה מן האמונות הכלולות ב"ג' העיקרים, אם במסגרת ספר מיוחד ואם במסגרת ספר הדרשות שכיוון לכתוב.² מטעם זה ביקש מהקורא, בהקדמה לפרק חלק, לא 'להקפיד על מה שיש בדברי מאי הזהירות בקצת מילים וענינים שמקפידים עליהם אנשי החכמה, לפי שאני לא הקפדתי בכגון אלו כדי להבין למי לא קדם לו הרגל בשום דבר מן העניין הנשגב הזה אשר לא כל אדם משיגו'.³ הוא אף הורה לקורא לחזור על דבריו פעמים רבות ולהתבונן בהם

* מאמר זה נכתב כחלק ממחקר שנעשה בתמיכת קרן המחקר של האוניברסיטה הפתוחה. ברצוני להודות לפרופ' זאב הרוי, פרופ' חנה כשר ופרופ' עזרא פליישר על קריאת המאמר ועל הערותיהם החשובות.

1 ראה מ' קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית, ירושלים 1986. וראה שם ברשימה הביבליוגרפית. וראה עוד לאחרונה: M. B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*, London 2004

2 ראה דברי הרמב"ם בהקדמה לפרק חלק, פירוש המשנה, תרגום י' קאפח, ירושלים תשכ"ה, (להלן: מהד' קאפח), ב, עמ' קמג: 'ורציתי לבאר כאן זה הענין הנפלא, ואפרש סתומות פסוקי התורה, ואבאר ענין אמרו: 'פה אל פה' וכל הפסוק הזה וזולתו מענינו, לולי שראיתי שהענינים האלו דקים מאוד וצריכים להרחבה מרובה הקדמות ומשלים ... ולכן אניחנו למקומו או בספר ביאורי הדרשות שהבטחתי בו, או בספר הנבואה שהתחלתי לחבור או בספר שאחבר בפירוש אלו היסודות'.

3 ראה שם, עמ' קמ.

היטב, 'ואם תשלה אותך מחשבתך שכבר הבנת ענייני מפעם אחת או עשר, ה' יודע שבשקר השלתה אותך'.⁴ כל אזהרותיו אלו של הרמב"ם כמו הזמינו פרשנות. יתרה מזו: גם בהקשר של ביקורת על שיטת הרמב"ם בקביעת העיקרים, כולט ככלי ביטוי היתרון שבפרשנות; מצד אחד אין הוא פוגע במעמדו של הטקסט המקורי ובסמכות מחברו, אך מצד אחר הוא מאפשר לשלב במקור יסודות חדשים, המתקנים ומעצבים אותו מחדש.

אף על פי כן לא רבים הפירושים הפילוסופיים העבריים לשלושה עשר העיקרים שהגיעו לידינו:⁵ מספרם הכולל שלושה, כולם קצרים ואנונימיים, ואחד מהם בעל אופי קבלי.⁶ אמנם ידועים חיבורים נוספים שעניינם ב"ג העיקרים, כגון הפירוש הארוך והמקיף של ר' אברהם בן יוסף אלשקר,⁷ או פירושו הנדפס של ר' דוד ויטל 'מכתם לדוד'. אבל חיבורים אלה חורגים מכלל פירוש, והם יצירות עצמאיות שהעיקרים הם רק נקודת המוצא שלהן. למעט פירוש אחד, כל הפירושים הידועים לנו מאוחרים ונכנעים לא לפני המאה ה"ט.⁸ את מספר הפירושים המצומצם ואת התפרסותם הכרונולוגית לאורך ימי הביניים ניתן להסביר על פי הצעתו של קלנר: במהלך המאות ה"ג-י"ד התמסרו ההוגים היהודים לעיון אינטלקטואלי טהור, והעיסוק בסוגיית עיקרי האמונה, שאינו פילוסופי מובהק, הוזנח.⁹ למן המאה ה"ט, עם החרפת המתח בין היהודים והנוצרים והצורך הגובר בהגדרה עצמית, נטו הוגים יהודים, ומנהיגי הקהילות בפרט, לעסוק בשאלת העיקרים.

בין כך ובין כך, יש טעם בחקר הפירושים הספורים ל"ג העיקרים הידועים לנו, ובבדיקת המגמות המאפיינות אותם והמניעים שהביאו לכתיבתם. על אחד מן החיבורים הללו ייוחד הדיבור להלן. פירוש זה הגיע לידינו בשמונה כתבי יד, כמות נכבדה של עותקים באופן יחסי.¹⁰ החיבור נכתב בעברית, ואין בו תרגום של י"ג העיקרים עצמם.¹¹ הפירוש היה כנראה חלק מחיבור רחב יותר.¹² בפתח

4 שם, עמ' קמה.

5 ר' חוטר בן שלמה כתב אף הוא פירוש על י"ג העיקרים, בערבית.

6 לפי הרשום במכון לכתבי היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי שבירושלים, אפשר שחיבור זה נכתב בידי ברוך בנדיט בן שמשון, וזאת על פי הערה מפרי עטו בשולי אחד הדפים.

7 ייתכן שהוא בנו של ר' יוסף אלשקר (מאה ה"ט).

8 כנגד זה רבים מאוד הפיוטים על י"ג העיקרים. ראה על כך: A. Marx, 'A List of Poems on the Articles of the Creed', *JQR*, 9 (1918-1919) pp. 350 ff. וראה עוד להלן.

9 ראה קלנר (לעיל, הערה 1), עמ' 64-65, 66, 67-68.

10 בכרסת המכון לתצלומי כתבי יד מיוחס החיבור כמה פעמים לרד"ק. ראה לעניין הייחוס להלן. כתב יד נוסף, השמור בספריית מיכאל קרופ 3493/4 (ס' 73686 במכון לתצלומי כ"ס), מכיל דפים בודדים ומקוטעים מן הפירוש. הפירוש מתחיל שם בדף 15; הכתיבה מזרחית. בשל היותו קטוע לא תיארתי אותו ולא נעזרתי בו בהכנת המהדורה.

11 שאלת התרגום שעליו התבסס בעל הפירוש לוטה בערפל. על התרגומים השונים ל"ג העיקרים ראה: מ' גושן-גוטשטיין, 'י"ג העיקרים להרמב"ם בתרגום אחריו', תרכ"ז, (תשי"ז), עמ' 185-196.

12 כך משתמע מן העובדה שבכל כתבי היד, למעט אחד, יש הפנייה של המחבר לדין שנערך בחלק הראשון.

חיבורו המחבר אומר: 'ועתה אבאר לך עוד סוד כלל עקרי כל האמונה הראויה להיות קודמת לכל המצות, והם י"ג עקרי האמונה כמו שזכרם הרב ז"ל בקיצור בפרק חלק, וזה סימנם: נמצא, אחד, בלא גוף, קדמון, אדון, נביא, משה, תורה בלא חלוף, יודע, גמול, משיח, חיים'. עיקרי האמונה היו בעיני המחבר בסיס ותשתית למצוות הדת, ובשל חשיבותם הוא בא לפרשם.

אופי הפירוש ותכניו

בפירוש ההולך לפנינו ניכרים יסודות של ביקורת ותיקון ביחס לנוסח שקבע הרמב"ם לעיקרי האמונה, והרחבה ופרשנות, פעמים בדרך פילוסופית, לדבריו. יש בחיבור גם פולמוס עם הנצרות. הדברים המתייחסים לחמשת העיקרים הראשונים, הדנים במציאות האל, באחדותו, באי גשמיותו, בקדמוניותו ואדנותו, הם בעלי אופי פילוסופי. גם הפירוש לעיקרים י-יג, הדנים בשכר ועונש,¹³ הוא פילוסופי או נוטה לפילוסופיה. לעומת זאת, בפירוש על העיקרים ו-ט, הדנים בנבואה ובתורה, מתחדדת נעימת הפולמוס של המקור המיימוני. בפירוש לעיקרים הפילוסופיים פותחת כל פסקה בנוסחה: 'חייב כל אדם להאמין'; מה שאין כן בפתח דברי המחבר על שאר העיקרים.

מן העובדה שהמחבר מדבר בפתח דבריו על 'סוד' כלל עיקרי כל אמונה, ניתן להסיק שפירוש י"ג העיקרים הוא חיבור פילוסופי שלא נועד להמון. בדברים להלן יידונו הדעות המוצגות בפירוש ואופי השימוש במונח 'סוד'. ננסה גם כן לבדוק באיזו מידה התכוון המפרש להסביר את כוונתו הפילוסופית של הרמב"ם ב"יג העיקרים על פי כתביו האחרים, ובעיקר מוה"נ, ואם ובאיזו מידה ביקש להעמיק את הפן האזוטרי של משמעותם.

תוקפם של העיקרים והיקף המחוייבים בהם

הפירוש לי"ג העיקרים רואה בעיקרי האמונה בסיס למצוות.¹⁴ הפירוש מתחיל במילים 'חייב כל אדם להאמין אמונה בלתי מסופקת שהבורא ית' נמצא'. נמצא שחובת האמונה, לפחות לגבי העיקר הראשון, חלה על כל אדם, לא רק על היהודי. האמונה צריכה להיות גם ודאית. הרמב"ם עצמו לא קבע שיש חובה להאמין בעיקרי האמונה בכלל או באחד מהם בפרט, אלא קבע בפשטות כי העיקרים הם יסוד האמונה, ומי שאינו מאמין בהם אינו נכלל בהגדרת 'ישראל' ואין לו חלק לעולם הבא.¹⁵ לעומת זאת, הפתיחה לפירוש העיקר הראשון קובעת את האמונה על דרך

13 זו החלוקה הפנימית של העיקרים שנתקבלה מאז הרשב"ץ. ראה קלנר (לעיל, הערה 1), עמ' 35-27.

14 ראה הפתיחה לפירוש, כמובא לעיל.

15 ראה הקדמה לפרק חלק, עמ' קמה: 'וכאשר יאמין האדם אלה היסודות כולם ונתבררה אמונתו בהם הוא נכנס בכלל ישראל'.

החייב. עם זאת בספר המצוות¹⁶ וגם במשנה תורה¹⁷ קבע הרמב"ם את ידיעת ה' כמצווה וחובה הלכתית. לפי הרמב"ם קיימת הוכחה שכלית למציאות האל,¹⁸ ואף בשמונה פרקים, כשהרמב"ם מעלה את השאלה האם יש מצוות ועבירות בשכל, מסקנתו היא חיובית.¹⁹ קביעת בעל הפירוש ש'חייב כל אדם להאמין' היא תוספת הגיונית. בנוסף על כך, התרגומים העבריים למקור הערבי של הרמב"ם, הן של שלמה אבן יעקב והן של אלחריזי, פותחים את העיקר הראשון במילה 'להאמין', ואפשר אפוא שהטלת ידיעת ה' כחובה משתמעת כבר מנוסח התרגומים.

גם את האמונה בייחוד האל קובע בעל הפירוש כחובה,²⁰ ואפשר שגם בזה התבסס על ספר המצוות, שבו נקבע שמצווה להאמין בייחוד האל,²¹ ואפשר שהלך בזה על פי מ"ת, הל' יסודי התורה א, ז.²²

16 ספר המצוות, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"א, מצות עשה, א, עמ' קנא: 'מצוה א היא הצווי אשר צונו להאמין האלהות והוא שנאמין שיש שם עלה וסבה הוא פועל לכל הנמצאות והוא אמרו אנכי ה' אלהיך ובסוף גמרא מכות אמרו תרי"ג מצות נאמרו לו למשה בסיני מאי קראה תורה צוה לנו משה כלומר מנין תור"ה והקשו על זה ואמרו תורה בגימטריא הכי הווי תרי"א הווי והיתה התשובה אנכי ולא יהיה מפי הגבורה שמעום הנה כבר התבאר לך שאנכי ה' מכלל תרי"ג מצות והוא צווי באמונה כמו שבארנו.

17 הל' יסודי התורה א, א-ו: (א) יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון והוא ממציא כל נמצא וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת המצאו. (ב) ואם יעלה על הדעת שהוא אינו מצוי אין דבר אחר יכול להמצאות. (ג) ואם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים מלבדו מצויים הוא לבדו יהיה מצוי ולא יבטל הוא לבטולם שכל הנמצאים צריכין לו והוא ברוך הוא אינו צריך להם ולא לאחד מהם לפיכך אין אמתתו כאמתת אחד מהם. (ד) הוא שהנביא אומר וה' אלהים אמת הוא לבדו האמת ואין לאחר אמת כאמתתו והוא שהתורה אומרת אין עוד מלבדו כלומר אין שם מצוי אמת מלבדו כמותו. (ה) המצוי הזה הוא אלהי העולם אדון כל הארץ והוא המנהיג הגלגל בכח שאין לו קץ ותכלית בכח שאין לו הפסק שהגלגל סובב תמיד ואי אפשר שיוטב בלא מסבב והוא ברוך הוא המסבב אותו בלא יד ובלא גוף. (ו) וידיעת דבר זה מצות עשה שנאמר אנכי ה' אלהיך וכל המעלה על דעתו שיש שם אלוה אחר חוץ מזה עובר בלא תעשה.

18 מוה"נ ב, א.

19 שמונה פרקים, ב (מהד' י' קאפח, ב, עמ' רמט"רנ): 'אך החלק ההוגה הרי יש בו מבוכה. אבל אני אומר שאפשר שימצא גם בזה הכח גם כן המשמעת והמרי בהאמנת מחשבה נפסדת או בהאמנת מחשבה אמתית'.

20 ראה הפירוש לעיקר השני: 'חייב כל אדם להאמין שהבורא ית' הוא לבדו אחד אמתי ואין זולתו אחד אמתי'.

21 ספר המצוות, מצות עשה, ב: 'מצוה ב היא הצווי שצונו באמונת היחוד והוא שנאמין כי פועל המציאות וסבתו הראשונה אחד והוא אמרו יתעלה שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד וברוב המדרשות תמצאם יאמרו על מנת ליחד את שמי על מנת ליחידו ורבים כאלה רוצים בזה המאמר שהוא אמנם הוציאנו מן העבדות ועשה עמנו מה שעשה מן החסד והטוב על מנת שנאמין היחוד כי אנחנו חייבים בזה והרבה מה שיאמרו מצות יחוד ויקראה גם כן זאת המצוה מלכות שמים כי הם יאמרו כדי לקבל עליו עול מלכות שמים ר"ל להודות ביחוד ולהאמינו'.

22 'אלוה זה אחד הוא ואינו שנים ולא יתר על שנים אלא אחד שאין כיחודו אחד מן האחרים הנמצאים בעולם לא אחד כמין שהוא כולל אחרים הרבה ולא אחד כגוף שהוא נחלק למחלקות ולקצוות אלא יחוד שאין יחוד אחר כמותו בעולם אילו היו אלוהות הרבה היו גופין וגויות מפני שאין הנמנים השוין במציאותן נפרדין זה מזה אלא במאורעין שיאדעו בגופות והגויות ואילו היה היוצר גוף וגוייה היה לו קץ ותכלית שאי אפשר להיות גוף שאין לו קץ וכל שיש

הקביעה הנחרצת 'חייב כל אדם להאמין' חוזרת גם בראש הפירוש לעיקר השלישי, הרביעי והחמישי. אף על פי שאין בספר המצוות חיוב להאמין באל ללא גוף או באל קדמון, יש הלכות בספר משנה תורה המחייבות אמונות אלו ורואות בהן חלק מן האמונה במציאות האל ואחדותו.²³ אשר לעיקר החמישי, חיוב עבודת האל, הוא נמנה כמצוות עשה גם בספר המצוות.²⁴

כאמור, הנוסחה 'חייב כל אדם להאמין' אינה באה בשאר העיקרים. העיקר השישי, המדבר בנבואה, פותח במילים 'אמונת הנבואה היא מהעיקרים הגדולים', אך אין שם קביעה הכרחית בחיוב אמונה זו. הנוסח בעיקרים ח, ט וי"ב נחרץ פחות: על פיו 'ראוי להאמין' בעיקרים אלו. בעיקר העשירי (ידיעת האל) אמנם נאמר ש'חייבים להאמין כי השם יתעלה יודע מעשינו', אך חובה זו אינה נקבעת בצורה דוגמאטית כמו בחמשת העיקרים הראשונים. גם בעיקר האחד עשר קובע המפרש בצורה שאינה מחייבת במוחלט כי 'אמונת האמת שנאמין כי השם יתעלה גומל' וכו'.

בחמשת העיקרים הראשונים קובע המפרש כאמור שחובת האמונה חלה על כל אדם. טבעי הוא שאין הוא מחיל על כל אדם את שאר העיקרים. מכל מקום חיוב כל אדם בעיקרים הראשונים מעניין, וייתכן שיש בו ניסיון לעצב עיקרי אמונה משותפים לכל אדם, לעומת עיקרי אמונה מיוחדים לעם ישראל. מהלך זה יכול להיתפס כפירוש אפשרי של דברי הרמב"ם, שהרי אף על פי שהוא קבע את כל עיקריו בהקשר יהודי, הנה על פי כתביו האחרים האמונה באל אחד חסר גוף וקדמון אינה מייחדת את היהדות, והוכחת עיקרים אלו היא שכלית אוניברסאלית. גם באשר לדרישת בעל הפירוש בעיקר הראשון שהאמונה במציאות האל לא תהיה מסופקת, ניתן לומר שהיא מעוגנת בקביעת הרמב"ם בסוף ההקדמה לפרק חלק שלפיה 'כאשר יפקפק בהם ביסוד מאלו היסודות הרי יצא מן הכלל', ואף קביעה זו נשענת על אפשרות ההוכחה השכלית של אמונה זו.

לגופו קץ ותכלית יש לכחו קץ וסוף ואלהינו ברוך שמו והואיל וכתו אין לו קץ ואינו פוסק שהרי הגלגל סובב תמיד אין כחו כח גוף והואיל ואינו גוף לא יארעו לו מאורעות הגופות כדי שיהא נחלק ונפרד מאחר לפיכך אי אפשר שיהיה אלא אחד וידיעת דבר זה מצות עשה שנאמר ה' אלהינו ה' אחד.

23 ראה במוכא בהערות דלעיל.

24 מצוות עשה, ה: 'מצוה ה היא שצונו לעבדו וכבר נכפל צווי זה פעמים באמרו ועבדתם את ה' אלהיכם ואמרו ואותו תעבדו ואמר ואותו תעבדו ואמר ולעבדו ואף על פי שזה הצווי הוא גם כן מהצווים הכוללים כמו שביארנו בשורש ד' הנה יש בו יחוד שהוא צוה בתפלה ולשון ספרי ולעבדו זו תפלה ואמרו גם כן ולעבדו זה תלמוד ובמשנתו של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אמרו מניין לעיקר תפלה בתוך המצות מהכא את ה' אלהיך תירא ואותו תעבד ואמרו עבדוהו בתורתו ועבדוהו במקדשו כלומר ללכת שם להתפלל בו ונגדו כמו שבאר שלמה ע"ה'.

אופי הפרשנות הפילוסופית לעיקרים א-ה

בפירוש לעיקר הראשון המחייב אמונה במציאות האל מסייג הפרשן את דבריו וקובע 'שהבורא ית' נמצא, ולא כמציאות אחד משאר הנמצאים'. הפרשן מבאר אפוא את מציאות האל על דרך השלילה, שלא כרמב"ם הקובע בנוסח העיקרים את מציאות האל על דרך החיוב, וטוען שהאל 'נמצא שלם בכל דרכי המציאות'.²⁵ שיטה זו של הפרשן נוגדת לכאורה את הוראת הרמב"ם שלפיה אין ראוי לפרסם דעה זו אצל ההמון.²⁶ אולם דרך השלילה נקוטה בידי הרמב"ם עצמו במ"ת, הל' יסוד התורה, א, ג-ד, מקום ששם הוא קובע ש'אם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים מלבדו מצויים, הוא לבדו יהיה מצוי [...] ולפיכך אין אמיתתו כאמיתת אחד מהם [...] כלומר אין שם מצוי אמת מלבדו כמותו'.

בהמשך פירוש העיקר הראשון קובע המחבר: 'ואמנם הוא יתעלה עילה מחוייבת המציאות בבחינת עצמו, והנמצאים כולם זולתו עלולים לו, והם אפשרי המציאות בבחינת עצמם, ואף על פי שאפשר לקראם מחויבי המציאות בבחינת סבתם'. אבחנה זו בין האל שהוא מחויב המציאות ובין שאר כל הנבראים שהם אפשרי המציאות מצד עצמם, אם כי הם מחויבי המציאות מצד האל, נמצאת אצל הרמב"ם במורה הנבוכים,²⁷ והיא שאולה מאבן סינא.²⁸ אף על פי שהעיקר הראשון של הרמב"ם טבוע בחותם משנתו של אבן סינא, עצם האבחנה בין מחויב המציאות לאפשרי המציאות אינה כלולה בו, והיא בוודאי נועדה לפילוסופים בלבד. מעניין לציין שבעל החיבור בחר להביא אבחנה זו בפירוש למרות העובדה שנמתחה עליה ביקורת נוקבת מפי הוגי דעות יהודים, בעקבות הפילוסופיה של אבן רשד.²⁹ המחבר אינו מזכיר ביקורת זו כלל, ואדרבה, הוא מבסס על אבחנה זו את מציאות האל ואת שונותה מכל מציאות אחרת.

גם בפירוש לעיקר השני, הדין באחדות האל, מעמיק הפרשן את הקו הפילוסופי של תארי השלילה המאפיין את דברי הרמב"ם בעיקר זה. בעוד הרמב"ם מסתפק בקביעה שאחדות האל אינה דומה לשום אחדות שאנו מכירים, בעל הפירוש מסביר גם מדוע אין דמיון בין אחדות האל לאחדות הקיימת בעולם: הוא מתבסס על הקביעה האריסטוטלית שבכל גוף יש שניות של חומר וצורה. בעל הפירוש מוסיף וקובע בהקשר זה, שאף בשכלים הנבדלים, שאינם בעלי גוף, קיימת שניות.

25 אחריו מתרגם: 'נמצא מציאות גמורה' (ראה המהדורה המופיעה במאמר של גושן הנזכר לעיל, הערה 11, עמ' 188). תרגום קאפח, עמ' קמא: 'נמצא במציאות בשלמות אופני המציאות'. תרגום שילת (מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ב, עמ' קמא: 'נמצא באופן השלם שבאופני המציאות'.

26 מזה"נ א, לה.

27 ראה למשל, חלק ב, ההקדמות, הקדמה יט, כ, כא. וראה עוד מזה"נ ב, א, עיון שלישי.

28 S. H. Nasr & O. Leaman, *History of Islamic Philosophy*, London & New York 1996, pp. 240-241; F. Shehadi, *Metaphysics in Islamic Philosophy*, New York 1982, pp. 83-85

29 ראה א' רביצקי, 'אפשרות המציאות ומקורותיה בפרשנות הרמב"ם במאה השלוש עשרה', דעת, 3-2 (תשלח-תשלט), עמ' 67-97.

הקביעה שיש שניות בשכלים הנבדלים אופיינית גם היא לשיטת אבן סינא, שעליה חלק אבן רשד, ושעל פיה בכל העלולים, פרט למחוייב מציאות, קיימת שניות, שכן כל שכל משכיל את עצמו ואת השכל שמעליו, ושניות שכלית זו אף גורמת להאצלה כפולה: האצלת השכל הנבדל שמתחתיו, והאצלת הגלגל המונע על ידו.³⁰ הרמב"ם קבע במוה"נ שהשגת השכלים הנבדלים קשה או אפילו בלתי אפשרית.³¹ לפי זה הדיון בסוגיה זו בפירוש לי"ג העיקרים מכוון למביני דבר.

בהקשר של דיון באחדות האל, בעל הפירוש רומז לסוד שהוא כנראה בעל אופי פילוסופי ושעל פיו שמותיו של האל 'מורים סוד פעולותיו'. אבחנה בין שמותיו השונים של האל מצויה גם במשנתו של ראב"ע,³² והיא מתבססת על ארבעת ההבדלים שבין שם העצם לבין שם התואר: שם העצם, בניגוד לשם התואר, אינו מתפעל, אינו מתרבה, אינו מקבל יידוע ואינו נסמך. היא מבוססת גם על דברי הרמב"ם במוה"נ א, סג,³³ שלפיהם כל שמותיו של הקב"ה, למעט השם המפורש, נגזרים ומורים על תארי פעולה. אפשר שיש להבין את הסוד הטמון מאחורי אבחנה זו על רקע הנאמר במוה"נ א, נד, שתארי האל אינם מתארים את האל עצמו אלא את הטבע.³⁴ אבל המחבר סותם ואינו מרחיב.

בפירוש לעיקר השלישי, בעל הפירוש מבסס את הוכחת אי גופניות האל על העיקר הקודם לו, כלומר על עיקר אחדות האל. במוה"נ וכן במשנה תורה, הל' יסודי התורה א, ז הרמב"ם לומד על אחדות האל מנצחיות תנועת הגלגל, נצחיות המחייבת קיומו של מניע בלתי מונע שאינו יכול להיות גוף או כוח בגוף.³⁵ למרות

30 ראה שהאדי, (לעיל, הערה 28), עמ' 98–99.

31 ראה למשל מוה"נ ג, ח.

32 ראה למשל הפירוש הארוך לשמות ג, טו; ספר השם, א, א–ב, בתוך: 'ליון, ילקוט אברהם אבן עזרא, חיפה 1985, עמ' 419–422.

33 ראה מוה"נ א, סא: 'כל שמותיו ית' הנמצאים בספרים כולם נגזרים מן הפעולות, וזה מה שאין העלם בו, אלא שם אחד, והוא 'יוד הא ואו הא', שהוא שם מיוחד לו ית', ולזה נקרא 'שם מפורש', ענינו שהוא יורה על עצמו ית' הוראה מבוארת, אין השתתפות בה'. והשווה למוה"נ א, סב–סג.

34 ראה שם, א, נד: 'הנה כבר התבאר לך כי הדרכים והמידות אחד, והם הפעולות הבאות מאתו ית' בעולם; וכל אשר הושגה פעולה מפעולותיו, תואר הוא ית' בתואר אשר יבוא ממנו הפועל ההוא, ונקרא בשם הנגזר מן הפועל ההוא'.

35 שם ב, א. בהוכחה הראשונה למציאות האל כותב הרמב"ם: 'הנה כבר התבאר כמופת, שמיניע הגלגל הראשון, אם תנועתו נצחית תדירה, יתחייב שיהיה לא גוף ולא כח בגוף כלל, עד שלא תהיה למניעו תנועה לא בעצם ולא במקרה, ולזה לא יקבל חלוקה ולא שינוי, כמו שנזכר בהקדמה השביעית והחמישית, וזהו האלוה יתגדל שמו רצוני לומר, הסיבה הראשונה המניעה לגלגל, והוא מן השקר היותו שנים או יותר, לשקרות המנות הענינים הנבדלים אשר אינם גוף'. בהוכחה השנייה מוכח רק קיומו של האל ואי גופניותו. אחדותו אינה מוכחת כלל. בהוכחה השלישית כותב הרמב"ם: 'כי כל מחוייב המציאות בבחינת עצמו, ראהי בהכרח שלא תמצא למציאותו סיבה, כמו שנזכר בהקדמה העשרים; ולא יהיה בו רבוי ענינים כלל, כמו שנזכר בהקדמה האחת ועשרים; ולזה יתחייב שלא יהיה גוף ולא כח בגוף, כמו שנזכר בהקדמה העשרים ושנים. הנה כבר התבאר כמופת, לפי זה העיון, שיש נמצא מחוייב המציאות בבחינת עצמו בהכרח, והוא אשר אין סיבה למציאותו, ואין בו הרכבה, ולזה לא יהיה גוף ולא כח בגוף, וזהו ה' יתגדל שמו! וכן יתבאר כמופת בקלות, שחייב המציאות בבחינת העצם, מן

זאת, ביי"ג העיקרים הוא מקדים את האמונה באחדות האל לאמונה באי גשמיות, וזאת אף על פי שהראשונה מבוססת על האחרונה. יש לזכור כמובן, שבפירוש לפרק חלק אין הרמב"ם אלא כמי שמונה את עיקרי האמונה, בלי להזדקק להוכחות שכליות לצורך אישושם. לפיכך אין סדר העיקרים תלוי בהכרח בסדר זיקת ההוכחה שביניהם. לא כן בעל הפירוש הנזקק בפירושו לא רק להסבר העיקרים אלא גם להוכחת חלק מהם. הוא נאלץ לבסס את הוכחת אי גופניות האל על אחדותו, כסדר העיקרים שטבע הרמב"ם. לפיכך טענתו היא, שאם אחדות האל נלמדת מן ההנחה שכל מורכב מחומר וצורה אינו אחד במלוא מובן המילה, הרי שכל דבר שהוא בעל חומר וצורה הוא גוף, ואם כן לא יתכן לייחס גוף לאל.

בדין בעיקר החמישי על אדנות האל קובע בעל הפירוש: 'ועל כן ראוי לעבוד אותו לבדו ולרוממו ולשבחו ... כל אחד ואחד כפי כחו וכפי חכמתו מיראתו ומאהבתו'. לפי בעל הפירוש עבודת ה' תלויה בגודל החכמה, בגודל היראה, ובגודל האהבה. על פי הרמב"ם במשנה תורה אהבת ה' ויראתו נובעות מן הידיעה,³⁶ ובמורה"נ הוא אף קובע שעבודת האל האמיתית נשענת על הידיעה.³⁷

את הציווי לעבוד את האל בלבד מנמק בעל הפירוש בעובדה ש'כל מי שיקרא אדון זולתו, ממנו קבל הממשלה והאדנות'. לפי הרמב"ם אין לעבוד שום בריה זולת האל משום שכל הנבראים 'מטובעים על פעולתם אין משפט ולא בחירה אלא לו לבדו'. ייתכן שבעל הפירוש ליי"ג העיקרים' בא להסתייג בנוסח דבריו מדחייתו של הרמב"ם את האסטרוולוגיה,³⁸ דחייה שלא עוררה הדים במסורת הפילוסופית היהודית.³⁹ אם השערה זו נכונה, משמעה שלדעת המחבר אמנם קיים משפט הכוכבים, אך לא ראוי לעבדם, כי אדנות הכוכבים מקורה באל.

פירושי המחבר לעיקרים שנדונו עד כה מעניקים אפוא משמעות פילוסופית עמוקה יותר לנוסח שטבע להם הרמב"ם, על ידי תוספת ראיות שכליות לקביעות היסוד שלהם, תוך שימוש במונחים פילוסופיים המבארים את כוונת הרמב"ם ברוח הגותו.

השקר הוא שימצא לשנים, כי יהיה מין חיוב המציאות ענין נוסף על עצם כל אחד משניהם, ולא יהיה אחד משניהם מחויב המציאות בעצמו לבד, אבל מחויב בענין ההוא, אשר הוא מין חיוב המציאות אשר נמצא לזה ולזולתו; והנה יתבאר בפנים רבים, כי המחויב המציאות אי אפשר בו השניות כלל, לא דומה ולא הפך'. בהוכחה הרביעית שוב אין אחדות האל מוכחת כלל. לאחר ארבע ההוכחות למציאות האל מוסיף הרמב"ם הוכחה נוספת לשלילת הגשמות, ולאחר מכן עוד הוכחה על אחדות האל, ולבסוף הוכחה אחרונה לאי גשמיותו.

36 ראה הל' יסודי התורה א.

37 מורה"נ א, נד, ג; נ (משל הארמון) ועוד.

38 ראה: ד' שוורץ, אסטרוולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשנ"ט, עמ' 110-92.

39 ראה שם, עמ' 110-121.

חידוש העולם או קדמותו: דיון בעיקר הרביעי

כבר בדבריו לעיקר הראשון במציאות האל קובע המפרש: 'שהנה הוא לבדו בורא אמת ושאר כל הנמצאים כולם נבראים'. במשפט זה, המנמק את הקביעה שמציאות האל אינה יכולה להידמות לשום מציאות אחרת, כלולה גם הקביעה על תפקידו של האל כבורא. הרמב"ם עצמו לא כלל את האמונה באל כבורא, ולמעט הכינוי 'הבורא' (אל בארי) שבו כינה את האל בתחילת העיקר הראשון, אין הוא נדרש עוד לכינוי זה ב"ג העיקרים.⁴⁰ גם בעיקר הרביעי, שבו דן הרמב"ם בקדמות האל הוא לא נצרך לסוגיית קדמות הבריה, אף על פי שהקשר שבין עיקר זה לבין חידוש העולם ברור. אכן, ביקורת קשה נמתחה על הרמב"ם בשל העובדה שלא מנה את האמונה בחידוש העולם בין העיקרים.⁴¹ ידוע שהרמב"ם הוסיף על דבריו שם הערה מאוחרת, המבהירה שאמנם חידוש העולם הוא יסוד מיסודות הדת, אך הוא לא קבעה כעיקר אמונה מפני שרצה לבסס את האמונה במציאות האל דווקא על קדמות העולם.⁴²

השאלה העולה היא האם במשפט 'שהנה הוא לבדו בורא אמת ושאר כל הנמצאים כולם נבראים' הבא בפירוש, יש משום הצהרה על האל כבורא, ואם כן יש שם מעין תיקון לנוסח שלושה עשר העיקרים שטבע הרמב"ם או לא. התואר 'בורא' נזכר לאורך הפירוש מספר פעמים, אך המונחים 'בריה' או 'מאין' או 'בריה' אחר ההעדר' או אפילו 'מן ההעדר' אינם באים בו כלל. בפירוש לעיקר הרביעי הפרשן קובע שהאל קודם לעולם 'בכל קדימה שניתן להחירה עליו'. משמע שקדמותו של האל אינה קדימה זמנית, לפי שמושג הזמן אינו חל על האל,⁴³ ואף לא על העולם קודם בריאתו.⁴⁴ מכאן שבמשפט 'שהנה הוא לבדו בורא אמת ושאר כל הנמצאים כולם נבראים' אין עדות על קביעת האמונה באל כבורא. אדרבה,

40 מובן שהמושג 'אלבארי' נמצא גם במוה"נ, וראה בעניין זה א' נוריאל 'חידוש העולם או קדמותו על פי הרמב"ם', גלוי וסמוי בפילוסופיה היהודית, ירושלים תש"ס, עמ' 25–40. וראה עוד: W. Z. Harvey, 'The Mishneh Torah as a Key to the Secrets of the Guide', בתוך: מאה שערים (ספר הזיכרון ל' טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים), ירושלים תשס"א, חלק אנגלי, עמ' 12–28.

41 ראה קלנר (לעיל, הערה 1), עמ' 48–50.

42 ראה נוסח העיקרים, מהד' שילת: 'ודע כי היסוד היותר גדול של תורת משה רבנו הוא היות העולם מתחדש המציאו ה' ובראה אחר ההעדר הגמור. וזה שתראינו סובב סביב ענין קדמותו על דעת הפילוסופים הוא כדי שהיה המופת על מציאותו יתעלה מוחלט כמו שבארתי וברתי במורה'.

43 ראה מוה"נ א, נב: 'אמנם שהאלוה ית' אין יחס בינו ובין הזמן והמקום, זה מבואר; כי הזמן מקרה דבק לתנועה כמו שהתבאר במקומות הנפרדים לזה הענין, והתנועה ממשגי הגשמים, והאלוה ית' אינו גשם, ואין יחס בינו ובין הזמן; וכן אין יחס בינו ובין המקום והשווה שם, א, נז; ב, א.

44 ראה שם, ב, יג: 'ושהזמן עצמו גם כן מכלל הנבראים, כי הזמן נמשך אחר התנועה, והתנועה מקרה במתנוע; והמתנוע הוא בעצמו, אשר הזמן נמשך אחר תנועתו מחודש, והיה אחר שלא היה'.

בעל הפירוש קובע בהמשך העיקר הראשון ש'הכל נמצא ונברא מכחו וממציאותו', ומשפט זה אינו מחייב אמונה בבריאה יש מאין, אלא אמונה בקדימה בטבע, והוא מורה על כך שהאל הוא עילת מציאותם של כל שאר הנמצאים.

נבואה: דיון בעיקרים ו-ז

בפירוש העיקרים ו-ז הדנים בנבואה ובנבואת משה בולטת העובדה שאין בו ניסיון להסביר את עצם תופעת הנבואה הנידונה בעיקר השישי, לאור דברי הרמב"ם במוה"נ. תחת זאת רוב הפירוש מוקדש לדיון פולמוסי בהגדרת נבואת האמת ונבואת השקר, ביחס למצוות התורה.⁴⁵ עובדה זו תמוהה, הן משום שנושאים אלו נידונים שוב בעיקרים ח-ט, והן משום שהמחבר פותח את הפירוש על העיקר השישי בטענה נועזת שלפיה

החכמה הכתובה בספרי הנביאים היא המעידה על מציאות האלוה יתעלה ועל דבריו. וכל ספר מחובר לכבודו יתעלה לבדו ומורה דבר מדברי החכמה המעידה על מציאות השם יתעלה ועל השפעת השופע מאתו הוא מכלל כתבי הקדש אשר ראוי להציל מן הדליקה שלא ישרפו ואפילו בשבת, כל שכן בחול.

טענה זו מרחיקת לכת היא, שהרי לפיה כל ספר המורה דבר מדברי החכמה הוא מכלל כתבי הקודש. האם מתכוון בעל הפירוש לטעון שגם ספרי אריסטו ומפרשיו הערביים הם בכלל כתבי קודש והם דרגה מדרגות הנבואה? אם כן הרי יש כאן ניסיון לעצב הגדרה חדשה ורדיקלית למושג 'כתבי הקודש'. ואם לא, הרי ראוי היה לעמוד במקום זה על ההבדל בין ספרי החכמה לספרי הנבואה ולדון בהגדרת הנבואה.

הדבר היחידי שאומר המפרש על מהות הנבואה בעיקר זה הוא שחובה היא להאמין בנבואת האמת ובחלומו של הנביא, משום שאין הוא אומר את דבריו מלבד, אלא 'לבו הוא מקבל את הדברים מפי הגבורה'.⁴⁶ בעל הפירוש סבור שהנביא מוסר את דבריו לנו 'פה אל פה' על דרך מליץ או כתבם בספר, כלומר בעל פה או בכתב. השימוש בצירוף 'פה אל פה' בא לרמוז בעקיפין מהו הפירוש לדברי הכתוב המורים שדבר ה' נאמר אל משה 'פה אל פה' (במ' יב, ח).

אל מהות הנבואה נדרש המפרש יותר דווקא בעיקר השביעי. הוא דן בעיקר הזה, בעקבות הרמב"ם, בהבדלים שבין נבואת משה לנבואת שאר הנביאים. הוא מדבר קודם על ההבדל שבין נבואת משה שהייתה בהקיץ לבין נבואת שאר הנביאים שהייתה בחלום, ורק אחר כך הוא מדבר בנבואת משה שהייתה ללא אמצעי. סדר זה הוא הפך הסדר שבפירוש הרמב"ם בהקדמה לפרק חלק, אך הוא

45 וראה להלן, בסעיף הבא.

46 על המונח 'לב' בהקשר זה ראה להלן, בדיון על מבנה הנפש.

תואם את סדר הדברים במ"ת, הל' יסודי התורה ז, ו. הפרשן מסביר שהאמצעי שהרמב"ם מתכוון אליו הוא הכוח המדמה,⁴⁷ ויש לראות בהסבר זה גילוי דעתו הנסתרת של הרמב"ם על מהות האמצעי שמשא לא נעזר בו בנבואה. על פי זה מובן למה הוחלף סדר הדברים בפירוש: החלפה זו הגיונית לאור זיהוי האמצעי שבו נעשתה נבואת שאר הנביאים עם הכוח המדמה, שהוא דומיננטי בעיקר בשעות שינה. נמצא שההבדל הראשון שבדברי הרמב"ם סומך על השני. כאמור, הרמב"ם עצמו החליף את סדר הטענות בהל' יסודי התורה ז, ו.

בדיון על ההבדל בין נבואת משה שהיתה בהקיץ לבין נבואת החלום של שאר הנביאים הפרשן טוען שמשא 'היה מדבר והשם ית' עונה לו בקול כקולו ממש, כמו שכתוב: "משה ידבר והאלהים יענו בקול" (שם' יט, יט) בקולו של משה.⁴⁸ כוונתו כנראה לומר שמשא שמע את הקול הנברא. פירוש זה מתאים לעמדתו האקזוטרי של הרמב"ם והיא המובעת גם במורה הנבוכים,⁴⁹ אך אין הוא מתאים לעמדתו האזוטרי.⁵⁰

עוד טוען המפרש ש'משה רבינו מדבר בכל עת שהיה רוצה כי לבו דבק ומחובר בנבואה ובשפעה בצורת העליונים'. המונח 'צורת העליונים' רומז ככל הנראה לצורות המכוונות להוריד שפע אסטרלי עליון.⁵¹ כמו בפירוש לעיקר החמישי,⁵² כך גם כאן ניכר רצון המחבר להוסיף על דברי הרמב"ם נדבך אסטרולוגי. על כל פנים, הוא רואה את חיבורו התמידי של משה אל הנבואה פועל יוצא של היותו משתמש ב'צורת עליונים'. אפשר שכוונתו היא לומר שהכרוכים שעל ארון הברית, אשר מביניהם משה שומע את דבר ה', הם הצורות.⁵³ ולפי שמשא היה מחובר

47 על פי מוה"נ ב, לה 'דע כי הענין כן, ושהאמצעי הנה הוא הכח המדמה, שהוא אמנם ישמע שהאלוה דיבר אתו 'בחלום של נבואה'; ומשה רבנו 'מעל הכפורת' 'מבין שני הכרוכים' מבלתי השתמש בכח המדמה'.

48 על פי ברכות מה ע"א: 'משה ידבר והאלהים יענו בקול שאין תלמוד לומר בקול. ומה תלמוד לומר בקול? בקולו של משה'. כוונת המאמר לומר שהקול שה' ענה בו למשה היה שווה בעצמתו לקולו של משה. מכאן למד התלמוד שאין המתרגם רשאי להגביה את קולו יותר מקולו של הקורא בתורה.

49 ראה מוה"נ א, לו; ב, לג.

50 ראה שם ג, נא, הפירוש לפסוק קול דודי דופק. וראה ח' קרייסל, 'קול ה' בפרשנות הפילוסופית של ימי הביניים', דעת 16 (תשמ"ו), עמ' 29–38, וכן מאמרי: 'המונח "האור הנברא" והשלכותיו במשנתו של הרמב"ם', דעת 55 (תשס"ה), עמ' 41–58.

51 ראה ד' שוורץ, (לעיל, הערה 38), עמ' 68–77, 172–175.

52 ראה לעיל, בדיון באופי הפרשנות הפילוסופית לעיקרים א–ה.

53 והשווה לפירוש הארוך של הראב"ע לשם' כה, יח: 'אמרו קדמונינו כי צורת כרוכים כשני נערים. ופירשו כרוכיאל בלשון ארמי. והכ"ף משרת. ונכון דברו שהיו כצורת ילדים אם היא קבלה. ושמו המלה לזכר כמו מלת חנוכה' כי כ"ף כרוכ שורש. והעד והיו הכרוכים כי הה"א ה"א הדעת ואינו לתימה כה"א הכמכת מכהו וכהו. וכאשר חפשי על מלת כרוכים הנה הוא צורות. כמו את כרוכ ממשח הסוכך אמר יחזקאל כי ראה ד' פנים לחיה ואחד מהם פני שור. ובמקום אחר על החי' בעצמ' תחת שור פני הכרוכ. והטעם הצורה שהזכיר בפעם הראשונה ואמר באחרונה היא החיה אשר ראיתי תחת אלהי ישראל בנהר כבר ואדע כי כרוכים המה'. וראה אצל שוורץ (לעיל, הערה 38), עמ' 209.

לנבואה בכל עת, שרתה עליו רוח נבואה בכל עת שרצה. על רקע עובדה זו מסביר הפרשן את משמעות שמו של משה, 'על כן נקרא משה', ואולי כוונתו שמשה היה 'דולה' שפע תמידי מהקב"ה.

הרגלו של משה לדבר עם הקב"ה מנע ממנו פחד. הפרשן נותן הסבר פיזיולוגי לתופעת הפחד אצל הנביאים: דמם מתקבץ. פחד זה מביא אותם למצב של ביטול החושים והוא אולי מה שמאפשר להם לקבל את הנבואה. לא כן משה. הפסוק שאותו מביא הרמב"ם כאסמכתא להנחה שמשה דיבר עם הגבורה ללא פחד הוא 'כאשר ידבר איש אל רעהו' (שמ' לג, יא). הפרשן מסביר על דרך המשל: 'כמו שמדבר בן המלך החכם עם אביו החכם או עם רבו המלמדו חכמה'. משל זה מבהיר שאף על פי שמשה לא היה שרוי בפחד בשעה שהתנבא, בכל זאת ההבדל היסודי בין מעמד שני המדברים לא נתבטל.

מבנה הנפש וחלקיה

הנחת המפרש בדבריו על העיקר השביעי, שלפיה הכוח המדמה היה האמצעי שבו התנבא משה והוא 'הכלי להמשיל משלים', אינה מתיישבת יפה עם חלוקת הנפש הנרמזת בפירושו לעיקר הי"א. מדבריו שם⁵⁴ עולה שאין הוא גורס את שיטת הרמב"ם בחלוקת הנפש לחמישה חלקים. הוא מעדיף על פניה את החלוקה המשולשת של ראב"ע:⁵⁵ הנפש המתאוה הנמצאת בכבוד, הרוח הנמצאת בלב, והנשמה או הנפש החכמה הנמצאת במח. את הנפש המתאוה הוא מזהה כנראה עם הנפש הצמחית הכוללת את החלק הזון, ואת הנפש החכמה עם הנפש השכלית. את הנפש החיה הוא מזהה עם הנפש הבהמית הכוללת את החלק המדמה. הוא משלב אפוא בהגותו את שתי השיטות. על פי זה יש להבין את דבריו בעיקר השישי, שלפיהם חובה היא להאמין בנבואת האמת ובחלוש הנביא מפני שאין הוא אומר דברים מלבו בלבד, אלא לבו מקבל את דברי הנבואה מפי הגבורה. הזהות בין הנפש החיה הנמצאת בלב עם הנפש הבהמית הכוללת את החלק המדמה מאפשרת לפרשן לומר שהנביא מקבל את הנבואה בלבד.

54 'וכיוצא באלו ההכלים שהם צרכי שתי הנפשות הנאכדות עם הגוף כיום המות, והם צורך הנפש המתאוה וצורך הנפש החיה הבהמית ... אבל ראוי להאמין שהשם ישלח משיחו להשלים חסרון הדעת והבינה והחכמה, לא לדבר אחר, ר"ל שזאת תהיה הכונה האמתית, ומתוכה יתפשטו שאר הטובות ויבא בכלל גמול הנשמה החכמה וגמול שתי הנפשות לפי הצורך'.

55 ראה למשל בפירושו הארוך לשמ' כג, כה: 'בעבור שגוף האדם מהעולם השפל, והנשמה העליונה קשורה בו. ויש אמצעיים בין הנשמה והגוף. והנה הם שני כחות, ובלשון הקדש יקראה על הרוח ונפש. כי הנשמה היא החכמה ומושבה במוח הראש, וממנה יצא כח כל ההרגשות ותנועת החפץ. והרוח בלב ובו חיי האדם, והיא המבקשת שררה להתגבר על כל העומד כנגדה, והיא בעלת הכעס. [...] והנפש בכבוד, והיא המתאוה לאכול [...] ותאות המשגל ממנה.

פולמוס עם הנצרות: דיון בעיקרים ח-ט

עם הנצרות מתפלמס המפרש, מטבע הדברים, בעיקרים ח-ט. אמנם גם בעיקר השישי הוא כבר נדרש לו בעקיפין. כבר ציינו ששם הוא דן בקריטריונים המלמדים להבדיל בין נביא אמת ונביא שקר, וזאת על פי מה שקבע הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשנה ובהל' יסודי התורה ז-י. הדיון בסוגיית נביא האמת ונביא השקר בפירוש לעיקר השישי מעיד על החשיבות שייחס המחבר לדיון בסוגיה זו ואולי הוא מכוון להראות שנבואת ישו שקרית.

כזכור, המפרש קובע שם במפתיע גם זאת: שכל ספר המעיד על מציאות האל הוא מכלל כתבי הקודש. נראה שמגמתו היא להראות שערך התורה ואופיה האלוהי מקורם בעובדה שהיא בכלל ספרי החכמה המעידים על מציאות האל. מסקנה זו עולה מאופי הדיון בעיקרים הפולמוסיים ח-ט. לפי הרמב"ם, העיקר השמיני בא להדגיש את מקורה האלוהי של התורה ואת היותה 'מן השמים'. בולטת העובדה שהמפרש מדלג על פן זה, ותחת זאת הוא ממקד את הדיון בערכה הפילוסופי של התורה, בנצחיותה, במעלתה על פני תורות אחרות, ועל כך שלא תהיה מוחלפת. לטענתו קדמותה של התורה ביחס לשאר התורות ואף ביחד לקדמות העולם⁵⁶ מקנה לה יתרון על פני תורות אחרות. תמידיות התורה משמעה אפוא תמידיות שלמותה. היא המבטיחה את אי החלפתה.

גם בביאורו לעיקר התשיעי חוזר המחבר ומדגיש את מעלת התורה. הרמב"ם לא נימק את קביעתו שהתורה לא תהיה מוחלפת, אבל המחבר חוזר ומדגיש את שלמותה של התורה כסיבה לאי השתנותה.

ניתן אפוא לקבוע שהפולמוס האנטי נוצרי הבא לידי ביטוי ב'פירוש י"ג העיקרים' בא להצדיק את הדבקות בתורת ישראל, ולנמק ולבסס דבקות זו בערך הפילוסופי הטמון בה.

ידיעה, השגחה וגמול: דיון בעיקרים י-יג

ארבעת העיקרים האחרונים דנים בנושא הידיעה והגמול. בחלק הראשון של פירוש העיקר העשירי דן הפרשן בהשגחה, סוגיה שלא נידונה אצל הרמב"ם אף על פי שהקשר בין הידיעה וההשגחה ברור.⁵⁷ בעל הפירוש קובע שעם ישראל מושגח יותר משאר האומות, עמדה שאין למצוא לה תימוכין אצל הרמב"ם אם לא באופן עקיף ביותר,⁵⁸ אבל היא נמצאת אצל ראב"ע. ראב"ע טוען שעם ישראל, בזכות

56 על פי המדרש בכר"ר ח, ב (עמ' 57) ובמקבילות: 'שקדמה היא [התורה] לברייתו של עולם אלפיים שנה'. הדרשה מובאת תכופות במדרשים המאוחרים ובפיוטים.

57 נראה שהרמב"ם זיהה את ידיעת ה' עם עצם ההשגחה, שהרי הפסוק שהוא מביא ('עוזב ה' את הארץ') מתקשר להשגחה ואף מובא במוה"נ ג, יז.

58 על פי הרמב"ם ההשגחה נספחת לשכל האנושי (מוה"נ, שם) וככל שהשכל מרכזי יותר האדם מושגח יותר (שם, ג, נא). אם היהדות חותרת לחיקון הנפש, כלומר לקניית המושכלות (ג,

קיום תורה ומצוות, מופקע מהשפעת המזלות ומונהג על ידי הקב"ה עצמו.⁵⁹ עמדה זו מתועדת כמובן אצל הוגים רבים, במיוחד אצל הוגים שעקרונות הפילוסופיה האריסטוטלית אינם במרכז הגותם.

באמצע הפירוש לעיקר העשירי המחבר עובר מדיון בהשגחה לדיון בידיעת האל. הפסקה פותחת במילים 'ואנו חייבים להאמין', המזכירות את הפתיחה לעיקרים א-ה, ומסמנות חזרה אל הפרשנות הפילוסופית. המפרש דן בחלק זה, במהלך פילוסופי, בידיעת ה', והוא מבאר אותה על דרך השלילה: אין בה לא שינוי ולא ריבוי ולא עבר ועתיד.⁶⁰ את העמדה האריסטוטלית המובאת אצל הרמב"ם בדיוניו על אחדות האל ותארו, ⁶¹ שעל פיה יש באל זהות של שכל משכיל ומושכל,⁶² הוא מחיל על ידיעת האל את הפרטים.

בדיון בעיקר האחד עשר, העוסק בגמול, נושא שזכה אצל הרמב"ם לדיון מועט במסגרת העיקר עצמו אך לדיון נרחב בשאר חלקי ההקדמה לפרק חלק, הולך הפרשן דווקא בדרך הרס"ג.⁶³ על פי זה הצדיק יכול לקבל על עצמו ייסורים בעולם הזה כדי לכפר על עוונותיו ולהגיע זכאי לעולם הבא, והפך מזה גם הרשע. מעניין הדבר שהפרשן אימץ את פתרונו של רס"ג לשאלת 'צדיק ורע לו', הוא הפתרון שהרמב"ם זיהה עם שיטת המעטזילה⁶⁴ ודחה אותו.

בדיון בעיקר השנים עשר, העוסק במשיח, נושא שהרמב"ם מטפל בו טיפול מועט במסגרת העיקר עצמו אך מקדיש לו מקום נרחב בשאר חלקי ההקדמה לפרק חלק ובמ"ת הל' מלכים, יא-יב, מביא המפרש לקט מדברי ההסבר של הרמב"ם עצמו במקורות הללו עם קצת תוספות: לדבריו ימות המשיח יהיו עידן של חיים נוחים, אך אין חיים אלו תכלית בפני עצמה. חיי הגוף הם חיים חולפים והם משותפים לאדם ולבהמה: חיי הנפש המשכלת הם החיים האמתיים והנצחיים. משמע שהרווחה הפוליטית של ימות המשיח אינה מטרה, ומסתבר שגם לא אמצעי. היא תוצאת לוואי של חיי החכמה של הנפש החכמה.⁶⁵

כז) הרי ניתן לומר שהיהודים מושגחים יותר. על כל פנים הפרשן תולה את ההשגחה בעצם האמונה.

59 ראה למשל הפירוש הארוך לשמות לג, יא: 'וזהו שאמרו חכמינו ז"ל 'אין מזל לישראל כל זמן שהם שומרי התורה'. ואם לא ישמרוהו ישרוט בהם המזל כאשר הוא מנוסה.

60 ראה מוה"נ ג, כא.

61 שם, א, סח.

62 אריסטו, מטפיסיקה, ספר למבדא, פרק ז, 1072ב.

63 רס"ג, אמונות ודעות, המאמר החמישי, בזכויות וחובות.

64 מוה"נ ג, יז.

65 ראה אגרת תחיית המתים, מהד' שילת, ירושלים תשנ"ז, עמ' שנט: 'וסוף הדברים יורה עליו והוא אומרו: "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה'", הנה כבר נתן העלה בהיותם אז בלתי חומסים ולא מזיקין, לדעתם השם'. 'ליבוביץ הגדיר זאת כהפיכה קופרניקית, ראה 'הגאולה המשיחית במשנתו של הרמב"ם', בספרו אמונה היסטוריה וערכים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 91. וראה גם: א' רביצקי, 'כפי כח האדם: ימות המשיח במשנת הרמב"ם', על דעת המקום, ירושלים 1991, עמ' 74-104; ד' שוורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן, תשנ"ז, עמ' 46-90.

בעל פירוש י"ג עיקרים טוען שבימות המשיח תתחדש הנבואה, והארץ תימלא דעת את ה'. לדבריו המשיח יהיה איש האלוהים, קרוב למדרגת משה רבינו. חיוב האמונה במשיח, לדעת בעל הפירוש, הוא בעיקר אמונה בבואו הפתאומי, ולא דווקא בבואו בכלל.⁶⁶

העיקר השלושה עשר העוסק בתחיית המתים, שהרמב"ם מיעט בו בדברים, מוסבר על ידי המפרש בדרך שבה הגן הרמב"ם על דעותיו בעניין זה באיגרת תחיית המתים שלו. לפי זה קיצור דברי הרמב"ם בעניין תחיית המתים אינו ראיה לכך שהוא לא האמין בה. גם בתורה אין אמונת התחייה נזכרת, מפני שההמון מתקשה להחזיק בה. כך הוא גם באמונה בחיי עולם הבא, שאף היא אינה נזכרת בתורה אלא ברמז. אזכור תכופ של אמונה אינו קנה מידה להערכת חשיבותה: גם האמונה הבסיסית באחדות ה' אינה נזכרת בתורה אלא פעם אחת.

סודות המובאים בפירוש

במהלך הפירוש מזמין המפרש את הקורא כמה פעמים לתת דעתו לעניין נסתר כלשהו או לסוד. המונח 'סוד' עצמו מופיע בפירוש שבע פעמים:

(1) בפתח דבריו הוא מכריז שיבאר לשומעי לקחו את סוד כלל עיקרי כל האמונה. כפי שצוין, המונח רומז כאן כנראה לכוונת המפרש להעמיק בחיבורו את העיון האזוטרי בעיקרים.

(2) המונח מוזכר פעם נוספת בעיקר השני, במקום שהפרשן טוען ששמות האל רומזים אל 'סוד' פעולותיו. המונח 'סוד' עשוי להצביע על הפן הפילוסופי העומד מאחורי הדברים, דהיינו שהסוד הטמון בשמות האל הם רמז לפעולותיו, לא לעצמותו. הפרשן אינו מרחיב בנקודה הזאת, אך כפי שנטען לעיל, נראה שכוונתו היא ששמות האל רומזים לתארי הפעולה המזוהים עם הטבע.⁶⁷

(3) בעיקר השישי מבחין הפרשן בין נביאי האמת והשקר ומסביר את פסוקי המקרא המדברים בסוגיה זו. על זה הוא מוסיף ואומר:

הנה כבר ביארנו לך הכתובים הללו שלא תשמע לדברי נביא או חולם חלום הבא להסיתך מהאמת ולעבוד עבודה זרה. (...) וכן זכר 'כי יקום בקרבך' (דב' יג, ב) לסוד, והשלים הענין גם כן בסוד ההוא בעצמו ואמר: 'ובערת הרע מקרבך' (שם, ו) וכאלו גלה כל הסוד המופלג המעולה באלו השלוש תיבות.

66 על פי מל' ג, א 'ופתאום יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים'. הרמב"ם מתייחס לפסוק זה באיגרת תימן, אולם אינו מפרשו כמורה על כך שהמשיח יגיע בפתאומיות.

67 לכאורה יש כאן בעייה, כי הפרשן אינו אומר שפעולות האל הם הסוד העומד מאחורי שמותיו אלא להפך, ששמות האל הם הסוד העומד מאחורי פעולותיו. אך נראה שכך כוונתו, ושיטתו היא להזכיר קודם את המונחים שבהם טמון הסוד, ואחר כך לזהות אותם עם מונחים גלויים. גם בסודות שידונו להלן קיימת לכאורה אותה בעייה לשונית, ולכן אני מניחה שהתופעה קשורה בסגנונו של המחבר.

הפרשן רומז כאן לעובדה שבפסוק 'כי יקום בקרבך' טמון סוד, ושבשלוש המילים 'ובערת הרע מקרבך' שבסוף הפסוק טמון אותו הסוד עצמו. אפשר שכוונתו שהפסוק מוסב לנבואת ישו, אך המפרש העדיף שלא להרחיב את הדיבור בסוד זה.

(4) במונח סוד משתמש המפרש גם בעיקר השביעי, כשהוא מסביר שמהו רבנו התנבא בכל עת שחפץ 'כאשר ידבר איש אל רעהו'. המחבר טוען שכבר הסביר סוד זה במקום אחר,⁶⁸ אך חלקו הראשון של החיבור אבד, ואין אנו יודעים לאיזה סוד כיוון. בהמשך מזרז הפרשן את הקורא להבין את המשמעות המסתתרת בשמו של משה, ואומר: 'ועל כן נקרא משה, והבינהו'. כפי שהוצע לעיל,⁶⁹ נראה שהשם משה נדרש כרמז לסגולתו להיות 'מושה', דהיינו מושך כוחות עליונים.

(5) בפירוש לעיקר השנים-עשר אומר המפרש שהמשיח ישלוט 'בארבע כוחות אשר סמאל וכת שלו פועלים בהם, בכח סוד יצר טוב ויצר רע'. קשה לדעת למה התכוון בהזכירו את סמאל. הרמב"ם מזהה את סמאל עם הדמיון,⁷⁰ ולפי שהדמיון לפי הרמב"ם הוא כוח בחלקי חלקי הנפש, שאלה היא אם נכון יהיה לזהות את ארבעת הכוחות שסמאל פועל בהם עם חמשת חלקי הנפש למעט החלק השכלי.⁷¹ לא ברור גם מה כוונת המפרש ב'סמאל וכת שלו'. מי היא כת השטן? בנצרות, וכן במשנת הוגים יהודים אחדים,⁷² השדים הם חלק ממלכות השטן, ומטרתם להסית את האדם ולהדיחו. הפרשן סתם ולא הסביר.

בהמשך דבריו בעיקר זה רומז הפרשן לסוד שאינו מצינו כך במפורש, כאשר הוא קובע שהמשיח יהיה אדם הקרוב במדרגתו למדרגת משה רבינו. בהקשר זה הוא מצטט את הפסוקים הנדרשים על המשיח 'וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ' (תה' עב, ח) ו'לפני שמש ינון שמו' (שם, יז), ומבאר ברמז: 'ינון כתיב, ינון קרי, והנה ינון כנגד תנין, לחלוק בין תיו ליור, והבן זה'. גם כאן סתם בעל הפירוש ולא פירש, ויתכן שכוונתו היא שהמשיח (ינון) הוא כנגד כוחות הרע המסומלים בתנין.

(6) בפירוש לעיקר השלושה עשר מגן המפרש על הרמב"ם בעניין הביקורת שנמתחה עליו בנושא תחיית המתים. לטענתו הרמב"ם 'כבר התנצל ואמר כי סוד הייחוד לא נאמר בתורה כי אם במקום אחד, והוא: 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד' (דב' ו, ד)'. השימוש במונח 'סוד' כאן אינו ברור, שהרי ייחוד האל אינו סוד. משמע שהמונח 'סוד' אינו מציין רק דבר נסתר שאין לגלותו, אלא גם את עומקו של מושג נתון. במקרה זה בא המפרש להעיר שלמושג 'ייחוד האל' יש עומק ומובן פנימי פילוסופי, בנוסף על משמעותו הגלויה. לפי זה ייחוד האל, אף

68 כזכור, פירוש י"ג העיקרים היה במקורו חלק מחיבור רחב יותר.

69 ראה לעיל, בדיון בנבואה.

70 ראה מוה"צ ב, ל; ג, כג; ב, יב.

71 ראה שמונה פרקים, פרק ראשון.

72 ראה: א' אייזנמן, השדים ותורת הרע בהגותו של ר' חסדאי קרשקש, עבודה לקבלת תואר מוסמך, ירושלים תשנ"ו, עמ' 68-74.

שהוא מפורסם לכול, הוא בכל זאת בגדר סוד, הואיל ומאחריו טמונים אמיתות פילוסופיות עמוקות. וכבר ראינו שהפרשן מבאר את העיקר השני, הקורא לאמונה באל אחד, שלא על דרך החיוב.

(7) פירוש זה למנוח סוד מתבאר היטב פעם נוספת בדברי המפרש בעיקר השלושה עשר. בעל הפירוש מסביר כאן בשם הרמב"ם שהתורה לא ציינה את האמונה בתחיית המתים במפורש, מפני שקשה להמונים להחזיק בה. מפני זה לא ציינה התורה במפורש גם את דבר העולם הבא, והוא בא רק במסורת חז"ל. לדעת המחבר הרמב"ם הורה על כוונת התורה 'בסוד שכלו'. גם כאן אין המונח 'סוד' מתפרש כעניין שמסתירים אותו מן ההמון, אלא כ'עומק'.

נמצאנו למדים אפוא שהמפרש, אף על פי שיצא להרחיב את המשמעות הפילוסופית של י"ג העיקרים, לא ביקש לגלות את סודות הדברים הנדונים עד תומם, והסתפק בכך שרמז לקיומם וזירז בזה את הקורא הנכון לגלותם בעצמו.

סיכום

כפי שנתברר, ניכרת בפירוש שלפנינו נטיית המחבר להרחיב את עיקרי הרמב"ם תוך העמקת העיון בהם על דרך הפילוסופיה. מגמה זו באה לידי ביטוי בפירושו על העיקרים א"ה, הדנים בנושאים פילוסופיים מובהקים, והעיקרים י"ג הדנים בנושאים תיאולוגיים. בעיקרים אלו הולך הפרשן לסירוגין בשתי דרכים. בראשונה הוא מציע לקורא המשכיל את תמצית הפירוש הפילוסופי לעיקרים הנדונים, על פי כתביו האחרים של הרמב"ם. בשנייה הוא מכניס באופן מוסווה אל השיטה המיימונית שיטות פילוסופיות אחרות כגון שיטת ראב"ע באסטרולוגיה ובחלוקת הנפש ושיטת רס"ג בשאלת צדיק ורע לו. ברוב המקרים הללו המפרש אינו מרחיב את הפירוש הפילוסופי יתר על המידה. הוא מניח שהקורא משכיל די הצורך להבין את דבריו, ודי לו ברמז כדי לחשוף סודות נוספים הטמונים במה שנאמר. מגמה בפני עצמה מנחה את המפרש בעיקרים ו-ט. בעיקרים אלה הוא מתאמץ, במהלך סמוי של פולמוס עם הנצרות, להעמיד את ערכה הפילוסופי של התורה ולהבליט את היותה כליל החכמה.

נראים הדברים שהפירוש על י"ג העיקרים נועד לפילוסוף המתחיל, שכבר יש בידיו כלים להבין את מושגי היסוד של הפילוסופיה ושמבקש להבין את עיקרי האמונה שקבע הרמב"ם במונחים פילוסופיים. בעל הפירוש ביקש להקנות לפילוסוף המתחיל הזה מושג על משמעותם העמוקה של העיקרים כדי שלא יאות להם במהלך של שיגרה, על פי המסורת בלבד.

לשאלת זהותו של המחבר

הפירוש על י"ג העיקרים הוא חיבור אנונימי. כפי שצוין בראש המאמר, הוא היה

ככל הנראה חלק מחיבור גדול יותר, שחלקיו האחרים אבדו.⁷³ ברוב כתבי היד הפירוש מופיע כחיבור עצמאי, אבל במספר מקורות הוא מובא בין שני חיבורים, שניתן היה להעלות על הדעת זיקת שייכות שלו אליהם. אחד מהם הוא 'פירוש שמות ומלות' האננונימי, והשני הוא 'פירוש מעשה בראשית' לרד"ק. 'פירוש לשמות ומלות' הוא חיבור ששרד בשלושה כתבי יד; בשלושתם הוא מועתק בסמוך לפירוש שלושה עשר העיקרים,⁷⁴ בשניים מהם הוא מופיע לפניו, ובאחד לאחריו. פתיחתו במילים הבאות:

אמר הרב הגדול רבינו משה: המאמר הזה עניינו הראשון לבאר ענייני שמות באו בספרי הנבואה. הורה לנו הרב במאמרו הנכבד הזה הראשון שכל מי שהוא מבין סוד השמות ומילות אשר דיברו בהם הנביאים הוא המבין עיקרי אמיתת הנבואה ולא זולתו. ולזה אמר שהשמות והמילות נחלקים להרבה חלקים, והנני מבאר לך מעט.

מטרת 'פירוש השמות והמילות' היא אפוא לבאר מושגים פילוסופיים בעקבות מורה הנבוכים. ואכן, לאחר מילות הפתיחה דלעיל מתחיל 'פירוש השמות והמילות' לבאר בקצרה מונחי יסוד בפילוסופיה. כמה פרטים מעידים לכאורה ששני הספרים נכתבו בידי מחבר אחד: שני החיבורים פותחים בהבעת רצון המחבר לבאר סוד כלשהו, ושניהם מרכיבים להשתמש במילה 'סוד'. רעיונות רבים חוזרים בשני החיבורים:

- (1) האבחנה בין האל שהוא מחוייב המציאות, לשאר הנמצאים שהם אפשרי המציאות.⁷⁵
- (2) שלילת השוואת היחס שבין האל והעולם ליחס שבין השמש והאור הנאצל ממנה.⁷⁶
- (3) הדיון בתארי הפעולה.⁷⁷
- (4) הדיון בשש הקצוות, פנים ואחור, ימין ושמאל, למעלה ולמטה, ביחס לקטגוריית הכמה.⁷⁸
- (5) היות התורה קודמת לעולם.⁷⁹

73 על כך מעידות מילות הפתיחה 'ז' ע ת ה אבאר לך (עוד) סוד'. כמו כן, במהלך הפירוש המחבר מסביר את הפסוק 'כאשר ידבר איש אל רעהו' (שמ' לג, יא), וכותב: 'וכבר רמזתי זה הסוד למעלה בחלק ראשון בענין "וישאלו איש לרעהו לשלום" (שמ' יח, ז)'. נוסף על כך, בחלק מכתבי היד הפירוש מסתיים במילים 'תם הענין', ובחלקן אף ב'תם הספר'.

74 כ"י אוקספורד, בודלי 2219.5, כ"י פארמה 2105 (1246), כ"י ניו יורק, ביהמ"ל 2307.3.

75 כ"י אוקספורד, בודלי 2219.5 (ס' 20502), דף 330.

76 שם, דף 227.

77 שם, דף 223-224.

78 שם, דף 27א.

79 שם, דף 31ב.

(6) חלוקת הנפש לשלושה חלקים, על פי הראב"ע.⁸⁰

(7) שליטת היצר הטוב על היצר הרע.⁸¹

ואולם אין די בעדויות אלו כדי לקבוע ששני החיבורים של מחבר אחד הם. ראשית, אין ב'פירוש השמות והמילות' שום סימן שיעיד בו שהיה במקורו חלק מחיבור גדול, שכלל אף את פירוש י"ג העיקרים. בעל הפירוש ל"ג העיקרים אף מפנה את הקורא למה שכתב ב'חלק הראשון' על הפסוק 'וישאלו איש את רעהו לשלום', אבל ב'פירוש לשמות ולמילות' אין פירוש לפסוק זה. הרעיונות המשותפים לשני החיבורים נפוצים מאוד בספרי ההגות הקדומים, והיקרותם בשני החיבורים אינה יכולה להעיד על זיהוי המחברים. להפך, אילו הם מעשי מחבר אחד, סביר שהוא היה מפנה את הקורא מחיבור לחיבור, כפי שעשה בעל הפירוש ל"ג העיקרים בביאור הפסוק 'וישאלו איש את רעהו לשלום'.

החיבור השני 'פירוש מעשה בראשית', מועתק אחרי פירוש י"ג עיקרים בשני מקורות.⁸² במקורות אלו אין ציון לשם מחברו, אבל ככמה מכתבי היד הרבים שהוא מופיע⁸³ הוא מתחיל במילים 'אמר דוד בן יוסף בן קמחי הספרדי';⁸⁴ הוא מיוחס אפוא לרד"ק בוודאות.⁸⁵

הספר פותח באחד ממקורותיו במילים: 'עתה אשוב לפרש הנסתר אשר מפסוק ויצר ה' אלוהים את האדם עד זה ספר תולדות האדם', ולכאורה יש כאן עדות שהוא המשך החיבור המועתק לפניו, דהיינו של פירוש י"ג עיקרים. אולם במקור השני ששני החיבורים מועתקים בו יחד, באה ביניהם הקדמה, שלדעת ח' כשר⁸⁶ נכתבה בידי תלמיד של רד"ק, או, וזו אפשרות סבירה פחות, על ידי רד"ק עצמו. בהקדמה זו מתנסחים רעיונות שכמה מהם אינם מתיישבים עם הנאמר בפירוש י"ג העיקרים, ולכן אי אפשר ששני החיבורים הללו נכתבו בידי מחבר אחד.⁸⁷ בין הפירוש ל"ג העיקרים ו'פירוש מעשה בראשית' גם אין רצף ענייני: פירוש י"ג העיקרים הוא פירוש על חיבור של הרמב"ם, בעוד 'פירוש מעשה בראשית' בא לפרש כמה פסוקים מהמקרא. שני החיבורים שונים גם במונחים שהם משתמשים

80 שם, דף 225-226א.

81 שם.

82 כ"י אוקספורד, בודלי 2219.5, כ"י פארמה 2105 (1246).

83 החיבור נמצא בעשרות כתבי יד.

84 ראה פירוש רד"ק על ישעיהו, מהד' א' פינקלשטיין, ירושלים 1926, נספח א.

85 על היות רד"ק מחבר הספר ועל סיבת היותו חיבור בפני עצמו אף שהוא חלק מפירוש התורה, ראה: ח' כשר, 'הפתחה שבכתבי יד לפירושו האלגורי של רד"ק למעשה בראשית', קרית ספר, סב (תשמ"ח-מ"ט), עמ' 873-885.

86 ראה שם, עמ' 878-879.

87 בשני החיבורים יש דיון על מהות נבואת משה. הרעיונות המובעים בהם בסוגיה זו שונים לחלוטין, וברור שאין ביניהם קשר. אי אפשר אפוא שמחבר פירוש ל"ג העיקרים הוא גם מחבר ה'הקדמה לפירוש מעשה בראשית', ואם מחבר ההקדמה הוא רד"ק אי אפשר שרד"ק הוא גם מחבר הפירוש ל"ג העיקרים. אפשר לכאורה שרד"ק הוא גם מחבר ה'פירוש ל"ג העיקרים' אם מחבר ההקדמה אינו רד"ק אלא תלמידו, אבל אם כך צריך להסביר מדוע בכ"י אחד באה בין ה'פירוש מעשה בראשית' לפירוש י"ג עיקרים הקדמה של אדם אחר.

בהם: בעוד שבעל הפירוש מרבה להשתמש במונח 'סוד', רד"ק, בעל 'פירוש מעשה בראשית', מדבר על פירוש הנסתר, ואינו משתמש במונח 'סוד'.

מצד אחר ניתן היה לכאורה לשער בכל זאת שבעל פירוש י"ג העיקרים הוא רד"ק. ראשית, המגמות העיקריות שבפירוש י"ג העיקרים, דהיינו, ההתעניינות בפילוסופיה והעימות הבינ-דתי, מאפיינות גם את הרד"ק ואת כתיבתו. שנית, יש דמיון בין דעות המובעות ב'פירוש י"ג העיקרים' ובין דעותיו של רד"ק בכמה מפירושו. בעל הפירוש על י"ג העיקרים והרד"ק שותפים לדעה שאין להרהר אחרי מידותיו של הקב"ה עקב שאלת צדיק ורע לו, ולדעה שהצדיק סובל כדי שיזכה לשכר טוב בעולם הבא, וחילופו ברשע.⁸⁸ שניהם מחלקים את הנפש לפי שיטת הראב"ע,⁸⁹ ושניהם סבורים שאין שינוי וריבוי בידיעת ה'.⁹⁰ שותפים לשניהם הרעיון שעם ישראל מושגח יותר מכל האומות,⁹¹ ושישראל הם בניו האמתיים של האל.⁹² שניהם מאמינים גם בבואו הפתאומי של המשיח.⁹³

רוב הרעיונות הללו הם נחלת המסורת הפילוסופית היהודית, ואין ללמוד דבר מהופעתם המשותפת אצל בעל הפירוש ורד"ק. אבל האמונה בבואו הפתאומי של המשיח וכן ההתייחסות לבעיית צדיק ורע לו על דרך הרס"ג, ייחודיים הם אצל בעל הפירוש ואצל רד"ק. דעתו של רס"ג בעניין צדיק ורע לו נדחתה בדרך כלל במסורת הפילוסופית שלאחר הרמב"ם לטובת תורת ההשגחה של ראב"ע ושל רמב"ם, ונדיר למצאה בכתבי הוגי דעות מאוחרים.

אף על פי כן אין בכל זה כדי להוכיח שרד"ק הוא בעל הפירוש שלפנינו. רעיונות רבים המיוחדים רק לפירוש אינם באים בפירושו של רד"ק, ורעיונות ייחודיים של רד"ק בפירושו למקרא נעדרים מן הפירוש שלפנינו. כך למשל, בפירוש ל'י"ג העיקרים יש ערפול סביב נושא הבריאה וקדמות העולם, בעוד פירושי רד"ק נחרצים באמונה בבריאה יש מאין.⁹⁴ כנגד זה, לדעה המובעת בפירושי רד"ק על ההשגחה בבעלי חיים⁹⁵ ולדעה על חיוב אמונה בביאת הגואל ובתחיית המתים כתנאי למימושם,⁹⁶ אין זכר בפירוש ל'י"ג העיקרים. אמנם שני החיבורים קרובים זה אל זה בנושאים וסגנונם, אך חוסר האחידות בולט בכל זאת. הפירוש ל'י"ג העיקרים מציע פירושים לפסוקים רבים, והם שונים מאלו הבאים בפירוש רד"ק לנ"ך. לאור הנתונים הללו קשה מאוד לזהות את בעל פירוש י"ג העיקרים עם רד"ק. מחבר 'פירוש י"ג העיקרים' נשאר אפוא עלום שם.

88 השווה פירושו ליש' ג, י; סה, יג; הושע יד, י.

89 ראה פירושו ליש' מב, ה.

90 ראה פירושו לשמ"א ב, ב.

91 ראה פירושו ליח' לג, ב.

92 ראה פירושו לתה' ב, אצל א' תלמי, ספר הברית וויכוחי רד"ק עם הנצרות, ירושלים תשל"ד, עמ' 71-72.

93 ראה פירושו ליש' סו, ז; מל' ג, א.

94 ראה פירושו ליש' מב, ה.

95 ראה פירושו למל"א יג, כח.

96 ראה פירושו ליח' מג, יא.

כתבי היד

- החיבור שרד בשמונה כתבי יד. ששה מהם כתובים בכתיבה איטלקית. בשני המקורות הנוספים יש בראש החיבור שיר פתיחה.⁹⁷
1. כ"י אוקספורד, בודלי 2219.5 (ס' 20502). זה כתב היד הקדום ביותר שבידינו, והתאריך המשוער של כתיבתו הוא סביב 1300. הוא כתוב בכתיבה איטלקית והפירוש לי"ג העיקרים מתחיל בדף 33א (להלן: א).
 2. כ"י מילנו-אמברוזיאנה G 8 sup 3 (ס' 12270). כתב היד מתוארך לשנת 1319, והוא כתוב בכתיבה איטלקית. הפירוש מתחיל בדף 170א (להלן: ב).
 3. כ"י פארמה 1329, דה רוסי 2105 (ס' 13324). כתוב בכתיבה איטלקית. הפירוש מתחיל בדף 132 א (להלן: ג).
 4. כ"י אוקספורד, בודלי 2360.3 (ס' 21424). כתב יד מן המאה הי"ד, והוא כתוב בכתיבה ספרדית. הפירוש מתחיל בדף 7א (להלן: ד).
 5. כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 2307.3 (ס' 28560). כתב יד מן המאה הט"ו, וכתבתו איטלקית. הפירוש מתחיל בדף 39ב (להלן: ה).
 6. כ"י קמברידג' Add. 1171.1 (ס' 17037). כתב יד מן המאה הט"ז בכתיבה איטלקית. הפירוש מועתק מדף 2א ואילך (להלן: ו).
 7. כ"י וטיקן, בורגיאנה 1/4 (ס' 723), מן המאה הט"ו. כתוב בכתיבה איטלקית (להלן: ז).
 8. כ"י סנקט פטרבורג, אוסף פירקוביץ, II A 598 (ס' 65296). כתב יד זה הוא המאוחר ביותר, והותקן במאות הט"ז-י"ז. כתוב בכתיבה מזרחית, אך הוא חסר החל מתחילת הפירוש לעיקר החמישי (להלן: ח).
- המהדורה המובאת להלן אקלקטית, והיא סומכת על כל המקורות שצוינו. שינויי הנוסח מובאים בסוף המאמר, בנפרד, שינויי חסר ומלא לא צוינו. לכ"י ד יש סיום שונה, והוא מובא בסוף המהדורה.

97 פתיחת השיר 'אם שכלך מדעתך נכחד' (דיידסון, אוצר השירה והפיוט, א. 5490); הוא מועתק בכתבי יד רבים, ונדפס ב'הכרמל', ג, עמ' 48.

פירוש י"ג העיקרים

ועתה אבאר לך עוד סוד כלל עקרי כל האמונה הראויה להיות קודמת לכל המצות והם י"ג עקרי האמונה כמו שזכרם הרב ז"ל בקיצור בפרק חלק וזה סימנם: נמצא, אחד, בלא גוף, קדמון, אדון, נביא, משה, תורה בלא חלוף, יודע, גמול, משיח, חיים.¹ ועתה אבארם לך אחד אחד.

א. נמצא. חייב כל אדם להאמין אמונה בלתי מסופקת שהבורא ית' נמצא, ולא כמציאות אחד משאר הנמצאים.² שהנה הוא לבדו בורא אמת ושאר כל הנמצאים כולם נבראים. והנה כל נמצא זולתו צריך אליו במציאותו, ועל כן לא יתכן להיות מציאותו כמציאותם כלל. ואמנם הוא יתעלה עלה מחוייבת המציאות בבחינת עצמו, והנמצאים כולם זולתו עלולים לו והם אפשרי המציאות בבחינת עצמם, ואף על פי שאפשר לקראם מחוייבי המציאות בבחינת סבתם.³

ואין היותו עלה והם עלולים כהיות השמש עלה ואורו עלול, שלא ימצא זה בלא זה.⁴ אבל קראנוהו עלה מפני שמדת מציאות כל נמצא זולתו והתמדת מציאותו כחיוב חכמת רצונו יתעלה.

ב. אחד. חייב כל אדם להאמין שהבורא ית' הוא לבדו אחד אמתי ואין זולתו אחד אמתי.⁵ אבל כל מי שהוא נמצא מבלעדי מורכב משני עניינים על כל פנים ואפילו אם הוא שכל נפרד, כל שכן אם הוא בעל גוף שלא ימלט מהיותו מורכב מחומר וצורה.⁶ ועל כן לא יהיה אחדות השם ית' כי אם עצמו לבד ואין אחדותו ענין נוסף על אמתת מהותו.⁷ ושמותיו מורים

1 בכ"י ד נוסף כאן חלק משיר פתיחה.

2 מוה"נ א, נז: "ידוע כי המציאות הוא מקרה קרה לנמצא, ולזה הוא ענין נוסף על מהות הנמצא. זהו הדבר המבואר הראוי לכל מה שלמציאותו סיבה, שמציאותו ענין נוסף על מהותו. אמנם מי שאין סיבה למציאותו והוא האלוה ית' וית' לבדו תהיה מציאותו עצמו ואמתתו, ועצמו מציאותו, ואינו עצם קרה לו שנמצא, ותהיה מציאותו ענין נוסף עליו, שהוא מחוייב המציאה תמיד, אין מתחדש עליו ולא מקרה קרה לו. ואם כן, הוא נמצא לא במציאותו."

3 השווה מוה"נ ב, הקדמות, יט-כא.

4 שם א, נח: "שזה הנמצא אין מציאותו אשר הוא עצמו מספיק לו אמנם שיהיה נמצא בלבד, אבל שופעות מאתו מציאויות רבות. ואין זה כשפע החום מן האש ולא כחיוב האור מן השמש, אבל שפע שימשך להם תמיד עמידה וקיום וסידור בהנהגה מתוקנת, כמו שנבאר."

5 שם א, נ: "ושיתאמת לך שהאלוה אחד אחדות אמיתית, עד שלא תמצא לו הרכבה כלל."

6 שם א, לה: "כי הגשם אינו אחד, אבל מורכב מחומר וצורה, שנים בגדר."

7 שם א, נז: "כי אין האחדות ענין נוסף על עצמו, אבל הוא אחד לא באחדות."

סוד פעולותיו.⁸ ואין אחד בכל אחד זולתו, בלתי שניות. ואם כן ייחודו עצמו ועצמו ייחודו.

ג. בלא גוף. חייב כל אדם להאמין שהבורא ית' אינו גוף ולא כח בגוף. כי כל מה שהוא גוף אינו אחד בשום פנים אבל הוא אחדים רבים, חלקים חלקים, מורכבים מחומרים וצורות. וכל דבר שהוא גוף לא ימלט ממקרה הכמות והאיכות, כגון אורך ורוחב ועומק שהם שש קצוות והם מעלה ומטה, פנים ואחור, ימין ושמאל⁹ וכגון היותו גדול וקטון וכיוצא באלו המקרים, וגם אחרים ישיגו לגוף רבים מהם. והבורא ית' לא ישיגוהו מקרים כלל, כי כל גוף וכל מקרה חסרון גדול הוא והבורא יתעלה אינו חסר כלל לדעת כל מאמיניו, אבל הוא שלם בתכלית השלמות, ואם כן אינו גוף ולא כח בגוף כלל.

ד. קדמון. חייב כל אדם להאמין כי הבורא יתעלה הוא קודם לכל בריותיו בכל קדימה שאפשר להחזירה עליו ובכל מעלה. וכל מה שהוא בלעדיו אינו קדמון כשנעריכהו למציאותו יתעלה, אבל הוא חדש אצלו. והכל נמצא ונברא מכחו וממציאותו, ואם כן אין דבר קדמון זולתו.

ה. אדון. חייב כל אדם להאמין כי הבורא יתעלה הוא לבדו אדון, וכל מי שיקרא אדון זולתו, ממנו קבל הממשלה והאדנות ואם כן כל אדון תחת ממשלתו, כמו שנאמר: 'הודו לאלהי האלהים' (תהי' קלו, ב) ונאמר: 'הודו לאדוני האדונים' (שם, ג). ואם כן אין ראוי לעבוד שום אדון זולתו כי הכל עבדיו ומשרתיו, בריותיו וצבאיו, שמשיו ומלאכיו, והכל עובדים אותו. וכל העובד זולתו הוא עבד עבדים, ועובד עבודה זרה. ועל כן ראוי לעבוד אותו לבדו ולרוממו ולשבחו בסתר ובגלוי, בפה ובלב ובמעשים הטובים, כל אחד ואחד כפי כחו וכפי חכמתו מיראתו ומאהבתו כמו שכתוב: 'ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך' (דב' ו, ה), וכתוב בתריה: 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך' (שם, ו). וכן כתיב: 'לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם' (שם, יא), (יג) ונאמר: 'הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים' (שם, י, יד). כלומר כל הבריות, ועל כן הוא לבדו אדון ואין אלוה מבלעדיו.

ו. נביא. אמונת הנבואה היא מהעקרם הגדולים, מפני שהחכמה הכתובה בספרי הנביאים היא המעידה על דברי האלוה יתעלה ועל דרכיו. וכן כל ספר מחובר לכבודו יתעלה לבדו ומורה דבר מדברי החכמה המעידה על מציאות השם יתעלה ועל השפעה השופע מאתו הוא מכלל כתבי הקדש אשר ראוי להצילן מן הדליקה שלא ישרפו ואפילו בשבת, כל שכן בחול. ועל

8 השווה שם א, סב-סד.

9 השווה ספר יצירה ד, ג: 'מהן שש קצוות מעלה ומטה מזרח מערב צפון ודרום'. וראה גם ראב"ע, הפירוש הארוך לשם' לג, כה: 'זהנה האורך בין שתי הנקודות, והנקודה הקרובה אל הפועל שר הפנים ושר הכח, והנקודה האחרת סוף הכח. ותנועת האדם לפנים. והגוף העליון אל הימין והצמח אל העליון'.

- 55 כן ראוי להאמין בכל דברי הנבואה שהם אמת ושהנביאים ישיגו הדבור האלוהי ויבינוהו כפי מעלת כל נביא ונביא מהם.
- וואס יקום נביא בשום דור מן הדורות, מגיד דרכי השם ומגלה העתידות פעם ופעמים ושלש, אנו חייבים להאמין בדבריו לכל אשר יצוה עלינו לעשות כי הוא האמצעי הקרוב בינינו ובין האלוה וזוהא המלאך המליץ בעדנו.¹⁰
- 60 וזה כשלא יצונו דבר כנגד תרי"ג מצות המקובלות. ואם בא לעקור אחת מהן ממקומה ולבטלה לנצח, לא נאבה לו ולא נשמע אליו, ואינו נביא, ואפילו אם הגיד אלף עתידות ואפילו אם עשה אלף מופתים, אבל נדע כי דבריו הוא בדאם מלבו ויחסם לשם ית'. אבל אם בא לומר כי לפי שעה לבד צורך גדול הוא לעבור על מצוה מהמצוות שומעין לו בכל חוץ מעבודה זרה, שאפילו לפי שעה אין שומעין לו,¹¹ שעל זה הוזהרנו כמו שכתוב: 'כי יקום בקרבך נביא או חולם חלום ונתן אליך אות או מופת, ובא האות והמופת אשר דיבר אליך לאמר נלכה אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם ונעבדם. לא תשמע אל דברי הנביא ההוא או אל חולם החלום ההוא כי מנסה ה' אלוהיכם אתכם לדעת הישכם אוהבים את ה' אלהיכם בכל לבבכם ובכל נפשכם' וכתוב בתריה: 'אחרי ה' אלהיכם תלכו ואותו תיראו ואת מצותיו תשמורו ובקולו תשמעו ואותו תעבדו ובו תדבקון והנביא ההוא או חולם החלום ההוא יומת כי דבר סרה על ה' אלוהיכם המוציא אתכם מארץ מצרים והפדך מבית עבדים להדיחך מן הדרך אשר צוך ה' אלוהיך ללכת בה ובערת הרע מקרבך' (דב' יג, ב-ו). הנה כבר ביארנו לך הכתובים הללו שלא תשמע לדברי נביא או חולם חלום הבא להסיתך מהאמת ולעבור עבודה זרה.
- 75 וזכר נביא וחולם מפני שהם הראויים להאמין בדבריהם כשהם נאמרים באמת וביושר כמו שנאמר: 'אם יהיה נביאכם ה' במראה אליו אתודע בחלום אדבר בו' (במ' יב, ו). וכן זכר 'כי יקום בקרבך' לסוד, והשלים הענין גם כן בסוד ההוא בעצמו ואמר: 'ובערת הרע מקרבך' וכאלו גלה כל הסוד המופלג המעולה באלו השלוש תיבות.
- 80 אמנם נבואת הנביא או חלומו האמתיים בין בכתב בין על פה, חייבים אנו להאמינם בלי דופי ובלי הרהור ובלי מחשבה בלא ספק מפני שאין דבריו מלבו לבד אבל לבו קבלם מפי הגבורה לפי שפעו ומקורו היוצא לקבל השפע האלהי, וכאשר קבלם כן מסרם לנו פה אל פה על דרך מליץ או כתבם בספרו.
- 85 ז. משה. נבואת משה רבינו לא היתה כשאר נבואות, אבל נבדלה מהם בארבעה עניינים וסימנים: מראות משה בלא אמצעי בלא פחד בכל עת. ופירושו: משה רבינו היה רואה כל נבואתו בהקיץ ולא במראה כשאר מראות הנבואה, אבל ער עומד על עומדו והיה שומע קול מדבר¹² אליו

10 עפ"י איוב לג, כג. וראה מוה"נ ב, לד; ג, כג.

11 השווה ההקדמה לפירוש המשנה לרמב"ם, תרגום י' קאפח, ירושלים תשכ"ה, עמ' ג-ח.

12 השווה מוה"נ ב, לב-לג וכן ג, נא 'אבל בהגיע איש מבני אדם מהשגת האמתיות ושמתחו

- ומגלה לו הסודות הראויות לו. הוא היה מדבר והשם ית' עונה לו בקול כקולו
 90 ממש כמו שכתוב: 'משה ידבר והאלהים יענו בקול' (שם' יט, יט) בקולו
 של משה. וכתוב: 'ובבא משה אל אוהל מועד לדבר אתו וישמע את הקול
 מדבר אליו מעל הכפרת אשר על ארון העדות מבין שני הכרובים וידבר
 אליו' (במ' ז, פט).
- משה רבינו נבואתו בלא אמצעי שנאמר: 'פה אל פה אדבר בו' (במ' יב,
 95 ח) ונאמר: 'ודבר ה' אל משה פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו'
 (שם' לג, יא), ונאמר: 'ותמונת ה' יביט' (במ' יב, ח). כלומר כל מה שהוא
 רואה אינו במשל וחידה, אבל כל דבר על בוריו כמו שהוא, כי אין שם כח
 המדמה שהוא הכלי להמשיל משלים, ולפיכך לא היה שם אמצעות מלאך,
 אבל שכל מורה שכלו ומשפיע עליו טובו כמו שנאמר לו: 'אני אעביר כל
 100 טובי על פניך' וגו' (שם' לג, יט). וזה מפני נאמנות לבו כמו שנאמר לו:
 'לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא' (במ' יב, ז).
- משה רבינו מדבר בלא פחד ובלא יראה עם השם יתעלה מרוב אהבתו כמו
 שמדבר בן המלך החכם עם אביו החכם או עם רבו המלמדו חכמה. וכן
 כתוב עליו: 'כאשר ידבר איש אל רעהו' (שם' לג, יא). וכבר רמזתי זה הסוד
 105 למעלה בחלק ראשון בענין 'וישאלו איש לרעהו לשלום' (שם' יח, ז). וכן
 היה מקבל השפע והדבור מפי הגבורה בלא בהלה כמי שמקבל דברי רבו,
 ועל כן נקרא משה והבינהו.
- משה רבינו מדבר בכל עת שהיה רוצה כי לבו דבק ומחובר בנבואה ובשפעה
 בצורת העליונים, וכן כתוב: 'עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם' (במ' ט, ח)
 110 וכתוב: 'דבר אל אהרן אחיך ואל יבא בכל עת אל הקדש' (וי' טז, ב), ופרשו
 חכמים: (ספרא וי' טז, ב) אהרן באל יבוא ואין משה באל יבא'.
- לפיכך אין נבואתו כשאר נבואות כי כל שאר הנביאים חסרים מאלו הארבע
 מעלות, שהם רואים הנבואה בעת שהחושים בטלים והם כישנים, וכמו
 החולמים בלתי יקיצה, והם רואים באמצעות הכח המדמה¹³ ועל כן הם
 115 מדברים במשלים וחידות. ומהם יהיו חלומות אמיתיות ומהם נבואיות והם
 מפחדים פחד גדול בעת שרות עליהם הרוח מפני שדמם מתקבץ אל הרוח
 הגופני ובורח מפני יראת השכינה, וכמעט שנשמתם נפרדת מהפחד והרעדה
 הגדולה עד שיתבטלו החושים, והם צריכים לכוין לבם ודעתם בכל עת
 שירצו לקבל הנבואה, ואפשר שיכונו ולא יקבלוה כל שכן אם לא היו
- כמה שהשיג לענין שיהיה בו מספר עם בני אדם ומתעסק בצרכי גופו ושכלו כולו בעת ההיא
 יהיה עם האלוה ית', והוא לפניו תמיד בלבו ואף על פי שגופו עם בני אדם, על הדרך שנאמר
 במשלים השיריים אשר נשאו לאלו הענינים, "אני ישנה ולבי ער קול דודי דופק" וגו' זאת
 המדרגה איני אומר שהיא מדרגת כל הנביאים, רק אומר שהיא מדרגת משה רבנו ע"ה.
 13 השווה מוה"נ ב, מה: 'דע כי הענין כן, ושהאמצעי הנה הוא הכח המדמה, שהוא אמנם
 ישמע שהאלוה דיבר אתו בחלום של נבואה ומשה רבנו "מעל הכפורת" "מבין שני הכרובים"
 מבילתי השתמש בכח המדמה'.

- 120 מכוונים.¹⁴
- ועל כן הארבע מעלות אלו הם למשה רבינו לבדו בשלמות ובשאר הנביאים לחסרון.
- ח. תורה. אמיתת תורת ה' קבלנוה על ידי משה רבינו, והיא החכמה הכוללת כל חכמה וכל הנביאים מימיה שתו והתחכמו והתנבאו ואין תורה שנית לעולם. והיא קדמה לכל התורות ואפילו לעולם קדמה כמו שהתבאר, ועל 125 כן תהיה תמידית בשלמותה ובמעלתה. וכולה ניתנה מפי השם בלא ספק, ואין בה אות שאין עליו תילי תילים של הלכות ונפלאות, תמים דעים יש בה. וכל המציאות יודע ממנה באמיתתו ויש בה דברים נגלים ונסתרים רבים ועל כן ראוי להאמין בה אמונה קיימת אמיתית ושלמה.
- ט. בלא חלוקה. זאת התורה התמימה הנתונה מפי הגבורה למשה רבינו על 130 הר סיני אין בה תוספת ולא מגרעת כמו שכתוב על כל מה שבה: 'לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו' (דב' יג, א), וזאת היא הסבה לקיומה הנצחי. ואין ראוי להחליפה לעולם בשום תורה מן התורות, שיש בשאר תורות שותפות בחסרון או בתוספת ועל כן נקראת זאת התורה תמימה, כמו שכתוב: 'תורת ה' תמימה משיבת נפש' (תה' יט, ח). 135 י. 'יודע. כל מאמיני תורה זו הם המושגחים מהשם יותר מכל האומות והם אשר נקראו בני ה' כאמרו: 'בנים אתם לה' אלהיכם' (דב' יד, א). והנה אנחנו בני ישראל בני האלהים. ואנו חייבים להאמין כי השם יתעלה יודע מעשינו ורואה ומכיר דרכינו ובוחר לבותינו וחוקרם תמיד. וגם כל מעשה בני האדם יודע ואין דבר נסתר ממנו יתעלה. 140 ואין ידיעתו כידיעתנו. כי ידיעתו שוה לעולם, אין חידוש בה ולא רבוי ולא שנוי ולא תוספת ולא חסרון ולא עיתים וזמנים, אבל יודע כל מה שהיה והיה ויהיה יחד ואין לנו כלי להשיג אמתת ידיעתו, כי אין דעתו נוסף על עצמו ולא עצמו על דעתו¹⁵ והוא היודע והידוע והידיעה.¹⁶
- יא. גמול. אמונת האמת שנאמין כי השם יתעלה גומל טובה לצדיקים בעולם הזה ובעולם הבא על מעשיהם הטובים ועל חכמתם ומעניש את 145

14 השוה מ"ת, הל' יסודי תורה ז, ה: 'אלו שהם מבקשין להתנבא הם הנקראים בני הנביאים ואע"פ שמכוונים דעתם אפשר שתשרה שכנה עליהן ואפשר שלא תשרה', וראה עוד מוה"נ ב, לב: 'זהרע השלישי', והוא דעת תורתנו ויסוד דתנו, הוא כמו זה הדעת הפילוסופי בעצמו, אלא בדבר אחד, וזה שאנחנו נאמין שהראוי לנבואה, המכין עצמו לה, אפשר שלא יתנבא, וזה ברצון אלהי'.

15 מ"ת הל' תשובה ה, ה: 'שהקב"ה אינו יודע מדיעה שהיא חוץ ממנו כבני אדם שהם ודעתם שנים, אלא הוא יתעלה שמו ודעתו אחד', וראה גם מוה"נ ג, כא: 'לא יהיה אצלו ית' ריבוי ידיעות ולא התחדשות ושינוי ידיעה, שהוא בדעתו אמיתת עצמו אשר לא תשתנה ידע כל מה שיתחייב לפעולותיו כולם'.

16 מוה"נ א, סח: 'כבר ידעת פרסום זה המאמר אשר אמרוהו הפילוסופים באלוה ית', והוא אמרם, שהוא השכל והמשכיל והמושכל, ושאלו השלשה ענינים בו ית' הם ענין אחד, אין רבוי בו'.

הרשעים על מעשיהם הרעים ועל פתיותם. ואם יראה לאיש מהאנשים הגמול והעונש בעולם הזה הפך ממה שאמרנו מפני ראותו צדיקים בחיים רעים ורשעים בחיים טובים, אין להרהר בזה אחר מדות השם יתעלה כי הוא אמת ומשפטי אמת. ואנחנו יודעים כי תכלית הגמול אינו כי אם בעולם הבא וכן 150 העונש, ועל כן אפשר שחייו הרעים של זה הצדיק הם לטובתו ולהיותו נקי בעולם הבא וחייו הטובים של זה הרשע הם לרעתו ולהיותו חייב בפעליו בעולם הבא. וידענו זה מן הכתוב שאמר: 'בפרח רשעים כמו עשב ויציצו כל פועלי און להשמדם עדי עד' (תה' צב, ח) ואין עדי עד אלא העולם הבא, כי זה העולם איננו עדי עד לפרטי האדם. ומהם נבין ר"ל מהרשעים 155 כי הצדיקים יחיו עדי עד, כי מה שהוא עונש לאלו הוא גמול לאלו. וזה העולם הוא עולם המעשה והעולם הבא הוא עולם התגמול התכליתי.

יב. משיח. ביאת הגואל. אנו וכל הנמשכים אחר האמת מצפים אותה בכל עת. ואין תקוותינו בעבור זה מה שההמון חושבים, אבל הפכה. והוא שהפתאים אוהבים ביאת הגואל מפני שישלטו על שונאיהם ושיתעשרו 160 משלל אויביהם ושירכבו סוסיהם וחמוריהם ושישכבו את נשותיהם היפות בהיתר, כדן יפת תואר ושיאכלו וישתו לשובע מעדני הגוף ומטעמים משונים, וישתגעו בהבלי העולם הזה בממשלה ובשררה ומעלה וגדולה שקרית, וכיוצא באלו ההבלים שהם צרכי שתי הנפשות הנאכדות עם הגוף ביום המות והם צורך הנפש המתאווה וצורך הנפש החיה הבהמית.¹⁷ ואלו 165 הדברים הם מוכרחים לכל חכם, ואלו היה אפשר שיעמוד גופו מבלתם לא היה חפץ בהם לעולם, ואפילו אם היה מוצאם מזומנים, כל שכן שלא היה רודף אחריהם ולא מבקשם.

ועל כן אין ראוי להאמין שהשם ישלח משיח למלאת החסרונות שמציאותם חסרון לכל משכיל. אבל ראוי להאמין שהשם ישלח משיחו להשלים חסרון 170 הדעת והבינה והחכמה, לא לדבר אחר, ר"ל שזאת תהיה הכונה האמתית ומתוכה יתפשטו שאר הטובות ויבא בכלל גמול הנשמה החכמה וגמול שתי הנפשות לפי הצורך.¹⁸ וכן כתוב: 'ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת ה' (יש' יא, ב). הנה כבר זכר הנה היותו שולט בארבע כוחות אשר סמאל וכת שלו פועלים בהם, בכח סוד יצר טוב ויצר רע, 175 ועל כן אמר לפנינו 'והכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע' (יש' יא, ד) וזה הענין כבר התבאר בספרי הנבואה שאין ביאת הגואל אלא להישייר בני אדם לעבודת השם יתעלה כמו שנאמר על הימים האלה ההם: 'ישוטטו

17 השווה הפירוש הארוך של ראב"ע לשמ' כה, כג: 'כי הנשמה היא החכמה ומושבה במוח הראש וממנה יצא כח כל ההרגשות ותנועת החפץ. והרוח בלב ובו חיי האדם. והיא המבקשת שררה להתגבר על כל העומד כנגדה והיא בעלת הכעס. וכן אמר שלמה אל תבהל ברוחך לכעוס כל רוחו יוציא כסיל. והנפש בכבד והיא המתאווה לאכול. וככה כתוב כי תאווה נפשך. ותאוו המשגל ממנה.'

18 השווה מ"ת, הלי' מלכים, פרק יב.

רבים ותרכה הדעת' (דנ' ב, יד) ואמר הנביא: 'ולא ילמדו איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ה' כי כולם ידעו אותי' (ירמ' לא, לג) וגו' ונאמר: 'כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדלם' (שם, שם) ונאמר: 'אשפוך את רוחי על כל בשר ונבאו בניכם ובנותיכם זקניכם חלומות יחלומון בחוריקם חזיונות יראו' (יו' ג, א) וכן הרבה. כלומר תגלה החכמה הנסתרת ותהיה נכרת בכח השפע האלוהי השופע על המשיח כי הוא יהיה איש אלהים שלם קרוב למדרגת משה רבינו ע"ה 'וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ' (תה' עב, ח) כי 'לפני שמש ינון שמו' (שם, יז) ינין כתיב ינון קרי, והנה ינון כנגד תנין, לחלוק בין תיו ליוד, והבן זה.

ואמנם כבר ידעת כי גאולת מצרים לא היתה תכלית הכונה בה כי אם להחכים את ישראל. והראיה בנתינת התורה והוא שלימדם משה חכמה שלא ידעוה במצרים כי שם היו שקועים בהבלי המצריים וזה כולו מבואר בתורה ונביאים וכתובים ומהקבלה ואפילו מהשכל האנושי שהוא למטה מזה. ואמנם חיוב האמונה במשיח הוא שיבא פתאום אל היכלו וכן ראוי שיאמן תמיד עד בואו במהרה בימינו.

יג. חיים. זה הענין הוא מציאות דבר מחודש בעולם והיא אמונת תחיית המתים. ולא זכר ממנו הרב כי אם מעט דברים. והמתחכמים בדבריו, ואע"פ שלא יבינום, חושדים אותו על התחייה. וכבר קרה זה בימיו עד שהוצרך להאריך בו וכתב עליו אגרת, ושלחה לגאונים שבדורו, היא אגרת תחיית המתים.¹⁹ וכלל טענותיהם מפני שלא האריך בפירוש ענין זה כמו שהאריך בשאר עקרים, אבל אמר אין תורה ולא הסכמה למי שלא יאמין בה עם ישראל.²⁰ זהו ענין לשונו בקצור. וכבר התנצל ואמר כי סוד הייחוד לא נאמר בתורה כי אם במקום אחד והוא: 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד' (דב' ו, ד), ולא נכפל בתורה בשום מקום.²¹ ואמר עוד שתחיית המתים בא בדברי הנבואה ענין מורה עליו בבאור שאינו צריך לפירוש, והוא אמרו בדניאל: 'ורבים מישי אדמת עפר יקיצו' (דנ' ב, ב).²² ואמנם בא בהרבה מקומות

19 והשווה סוף אגרת תחיית המתים לרמב"ם, מהר" שילת, 'ירושלים תשמ"ז, עמ' שעג: 'ואין ראוי לאחד מאנשי החכמה שידקדק עלינו מה שבא בזה המאמר מכפל הענין האחד פעמים הרבה, ולא מן ההארכה בבאור מה שלא תוסיף בו ההארכה ביאור. כי זה המאמר אמנם חברתיו להמון אשר ספק עליהם מדברינו מה שהוא מבואר, ולמי שדקדק מעוט ההארכה בתחית המתים. אמנם השלמים בחכמות הרמזיה תספיק להם, ואינם צריכים לא לכפל ולא להאריך בפירוש אבל לראשי הפרקים, כמו שעשינו באלה הענינים העמוקים כלם בספר מורה הנבוכים ובכל חבורנו'.

20 שילת, שם, עמ' שמד: 'ואמרנו שתחיית המתים אין חלק למי שלא יאמין בה בתורת משה רבינו. אמנם אינה התכלית האחרונה וכן בחיבור גם כן מנינו מי שאין לו חלק לע"ה'.

21 שם, עמ' שנו: 'אתה יודע שזכרון פנת היחוד, והוא אמרו "ה' אחד", לא נכפל בתורה כלל'.

22 שם, עמ' שנג: 'וכן זאת תחית המתים והיא שוב הנפש לגוף אחר המות, כבר זכרה גם כן דניאל וזכרון שא"א לפרשו, והוא אמרו: 'ורבים מישי אדמת עפר יקיצו אלה לחיי עולם וגו', ואמר המלאך לו ואתה לך לקץ ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין'.

205 הפכו באמרו: 'כלה ענין וילך כן יורד שאול ולא יעלה' (איוב ז, ט),²³ והביא פסוקים רבים דומים לזה מורים שלא יחיו המתים. ואמר בזה פירוש מעולה בחכמתו אמר כי מה שחייב שלא תביאהו התורה הוא דבר מופלא למה כי התורה המונית ואין ראוי שתביא דבר עתיד שיהיו הלבבות מסופקות בו, וכן חיי עולם הבא לא באו בתורה בפירוש מה הם או איך הם כי אם זכר לזמן שאין לו סוף ושהם טובים²⁴ באמרו: 'למען יטב לך והארכת ימים' (דב' כב, ז), ופירשו רז"ל: לעולם שכולו טוב אל עולם שכולו ארוך (קידושין לט ע"ב) ובסוד שכלו הורה על הכוונה ז"ל, וזה אמת, שאין לחיי העולם הבא תכלית.

והנה הרב ז"ל אמר כי מפני שאין תחיית המתים טבעי אבל כשיהיה יהיה על צד הפלא, ומי שאינו מאמין בתחיית המתים כופר בעיקר. וכבר האריך באגרת עניינים רבים שאין כוונתי להעתיקם הנה, ודי בזה המעט.

215 הנה כבר נשלם פירוש י"ג עקרים ואמר הרב ז"ל כי מי שיפיל עיקר מאלו הי"ג עיקרים ואפילו אחד אינו מכלל ישראל ואין לו חלק לעולם הבא, וראוי לשנוא אותו²⁵ כאמרו על כיוצא באלו 'הלא משנאיך ה' אשנא ובתקוממך אתקוטט' (תה' קלט, כא). וכל מי שיאמין בהם כמו שספרנום הוא מכלל ישראל ויש לו חלק לעולם הבא, וראוי לאהוב אותו ולעשות עמו טובי כפי צרכו וכפי היכלת. ועל כיוצא בו נאמר: 'ואהבת לרעך כמוך' (וי' יט, יח). ואנו חייבים לעזור ולהעניקו כאח ורע טוב ושלם.

ואפילו אם תקפו יצרו בעת מהעתים ועבר על דבר שנצטוו עליו ושב ממנו בתשובה; גמורה, מוחלין לו מיד בהיותו שלם באמונת י"ג עקרים הנזכרים.

225 עד כאן הם דברי הרב. ואעפ"י שאינם כלשונו ממש העניינים הם בעצמם. והסתכל היות אלו העקרים כולם אמונה בלב לבד ואינה תלויה במעשה, ועוד שלא נאמר שצריך המאמין בה להביא מופתים עליה, אף על פי שאין ספק שהיודע מופתיה יותר מעולה יותר שלם ויודע, שעל כיוצא בזה נאמר:

23 שם, עמ' שסד: 'שתי שאלות ראיות בזה הענין. האחת מהן לבאר עניני אלו הפסוקים הרבים מאד הנמצאים במקרא המורים ראייה ברורה שלא תסכול פירוש בהרחקת תחית המתים, כאמרו 'אם ימות גבר היחיה ואמרו כלה ענין וילך כן יורד שאול לא יעלה בטרם אלך ולא אשוב', וזה באיוב הרבה. ואמר 'לא ישברו יורדי בור אל אמתך חי חי הוא יודך כמוני היום'. זאת ראייה שיוורדי בור הם המתים. ואמר גסכן 'כי מות נמות וכמים הנגרים ארצה אשר לא יאספו'. ונאמר: 'הלמתים תעשה פלא אם רפאים יקומו יודוך סלה'. ונאמר: 'ירוח הולך ולא ישוב'. וכשתחפש כתובי המקרא כלם תמצאם מרחיקים תחית המתים בכלל רק קצת פשוטי ישעיהו, ועם התבוננות יתבאר שהוא מסופק אם הוא משל או אמת'.

24 שם, עמ' שסט: 'ידידע שהאנשים שרצה השם יתברך שתראה התורה בימיהם התישבו בהם דעות נפסדות מאד, אמר עליהם בסוף הארבעים אחר כל מה שראהו ממעשה השם הגדול, 'ולא נתן השם לכם לב לדעת ועינים לראות ואזניים לשמוע עד היום הזה' (דב' כט, ג), וידע ה' יתעלה שאם יאמר להם חרוש תחית המתים היה אצלם נגמז וירחקו ממנו, והיו בוזים גם כן בעבירות אחר שהעונש עליהם אחר זמן ארוך, ולזה הפחידם וייעדם הטוב והרע בענינים ממהרים לבא, אם תשמעו ואם לא תשמעו, והיה מפני זה יותר קרוב לקבלם ויותר מועיל'.

25 מכאן ואילך לכ"א י"ג סוף שונה, ראה להלן בסמוך.

230 'רחמנא לבא בעי' (רש"י לסנהדרין קו, ע"ב) ונאמר: 'ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם', ונאמר: 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה'. ועל כן אמרתי כי בהיות לב האדם חזק באמונת השם ית' נשלמה הצלחתו. ושני הדברים המקיימים הלב באמונה הם הפה והמעשה, הפה לרומם כראוי והמעשה להשתדל לעשות מעשים טובים תמיד

235 תם הפירוש של י"ג העיקרים תהילה לשוכן מרומים

סיום הפירוש על פי כ"י ד:

וראוי לשנוא אותו ולהרחיקו ולא לקרבו ולא למנותו להיותו נחשב בשום חיוב מצוה שחייב בו כל ישראל הכשרים, ואין לו חלק לעולם הבא והוא נחשב כאחד מן הכופרים ומן המינים והאפיקורסים 'עצת רשעים רחקה מני' (איוב כא, טז) 'אשרי האיש אשר לא הלך' וגו' 'כי אם בתורת ה' חפצו' וגו' 'והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח לא כן הרשעים כי אם כמוץ אשר תדפנו רוח' (תה' א, א-ד). השם ית' ברחמיו יצילנו ממכשול העוץ ויסיר שטן מלפנינו מאחרינו וישם בלבנו אהבתו ויראתו ויחודו לעבדו בלבב שלם ובאהבה בשמחה רבה ויזכנו להיות מבני עליה רבי' שני חיי העולם הבא

אמן

שינויי הנוסח

1 ועתה אבאר הנני מברך ד עוד ליתא בדה כלל עקרי כלל עקרי בו ד, כלל כל עקרי ו, כלל על עקרי כל ז להיות[להיותה אגו י"ג] 2 שלושה עשר אד, שלש עשרה ב עקרי[עקרים בדה האמונה] ליתא ד, כל האמונה ג הרב[האמתי החכם הפילוסוף האלוהי הרב הגדול מורנו ורבנו משה איש האלהים בן הרב רבי מימון ד, הרמב"ם הח ז"ל] זצ"ל ד ליתא אבו כפרק חלק[ליתא ד 4 גמול[גמולם ד, גומל הח 6 כל אדם] ליתא בז שהבורא[מהבורא ד ית' ה 7 הנמצאים] נמצאים ה שהנה[כי הנה א בורא אמת] באמת בורא ד 8 כולם[ליתא ד, שהנה...כולם] המשפט חוזר על עצמו פעמיים ב זולתו[זולתי ב במציאותו] במציאות ד 9 יתעלה[ית' יתעלה ד 10 זולתו] ליתא ג אפשרי[איפשר ג עצמו...] 11 בבחינת[ליתא ד עצמם] עצומים ד לקראם[לקרוא אותם ד 13 היותו[הווייתו ה עלה] ית' עלה ד כהיות [כחיוב ד 14 אבל קראנוהו עלה] אכן כן ראינוהו ד והתמדת ד 15 יתעלה[ית' ית ד 17 מין] ליתא א מבלעדיו[בלעדיו א משני] משתי ג 18 על כל פנים[ליתא ד הוא] ליתא אבנו נפרד[נפסד ד 19 מחומר וצורה] משני עניינים מחומר וצורה ד יהיה[יהיה] היה ג 19-20 אחדות השם ית ... ואין[הבורא ו השם] הבורא ה, ליתא ז ית' ליתא בדה 20 עצמו[עצמותו א לבד] לבדו ה ענין נוסף[נוספת ד מורים] הם ד סוד 21 על סדר ד, על סוד א 23 כל אדם[אדם ה, לכל אדם ז, כל האדם ד ית' יתע' ה כח] פה ד בגוף[גוף ה 24 כי כל] כי אם כל ג, כי ב שהוא[ליתא ה חלקים] ליתא ג 26 שהם[שמהם אגו 27 היותו] ליתא ד וקטון[וקטן בהו 28 אחרים] מקרים אחרים ד, באחרים בהו 29 חסרון[חוסר ד הוא] ליתא ה והבורא[והשם אגו יתעלה] ית' יתעלה ד 30 בתכלית[בכל ו 32-35 כל הפירוש לעיקר זה חסר בכתב יד ג 32 יתעלה] יתב' א, ית' ית' ד הוא[קדמון א, ליתא בהו לכל] כל ז 33 בכל[וכל ו קדימה] לשון ד שאפשר[אפשר ב עליו] עליו ית' ד ובכל[וכל ז בלעדיו] בלעדיו דו 34 יתעלה[ליתא ד 34-35 נמצא ונברא] נברא ונמצא א ואם[אם הב 36 יתעלה] ית' יתעלה ד 37 והאדנות[והאדנות אבה 38 כמו] ליתא א ונאמר[ליתא דה 40 עובדים] עובדין אבג 41 ועובד[ועובדי ה 42 ולרוממו ולשבחון] ולשבחון ולרוממו ה הטובים[טובים ו כל] וכל ג 45 כחן[יכלתו ד 44 אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך] וגו' ד, ובכל נפשך ובכך מאודך] וגו' ו 45 אשר אנכי מצוך היום על לבבך] וגו' דו 46 כתיב[כתוב א בכל לבבכם ובכל נפשכם] וגו' ו ונאמר[ליתא ז 47 השמים] השמים וגו' ד 48 הוא[הוא ית' ד לבדו] ליתא א 49 אמונת[חייב כל אדם להבין ולדעת כי אמונת ד מהעקרים] מהעקרים היקרים א, מהעקרים המקרים ג 50 הנביאים[הנביאים ע"ה ד המעידה] המעידה וג, העמידה ד האלוה[אלוה ה, השם ו דרכיו וכן כל] דבריו וכל ד 51 לכבודו[לעבודו ב 50-51 על דברי האלוה ... המעידה על] ליתא ד המעידה[המעידה ו 52 השם] הבורא הו, האלוה ד ועל[וכל ד מאתו] מאתו ית' ד 54 בכל[כל דהו הנבואה שהם] האמונה והנבואה שהיא ד אמת[ליתא ו ושהנביאים] הנביאים ד 55 ויבניהו[ויברכהו ו, ויכילהו ב מהם] חכם אג 56 נביא[ליתא ו מן הדורות] מהדורות בגזו מגיד[ויגיד א, יגיד ד דרכין מדרכי ז השם] הבורא ה 57 ושלש[ליתא ד חייבים] חייבין א 58 האמצעי[הקרוב] הקרוב האמצעי ד, אמצעי הקרוב ז האלוה[האלוה ית' ד 59 יצונן] יצוה עליו ד, יעשו ג אחת[אחד ג מהן] מהם דה 60 ואינו[ואלו ד, ואם ה נביא] ליתא אבגדו ואפילו אס[ואפילו אבהו 62 לשם] לבורא הו 63 מהמצות[מן המצות דו 64 שעל[וכל ד 65 או חולם חלום ... מופת] וגו' ו 65-72 דיבר אליך לאמר ... ללכת בה] וגו' עד סוף סדר הפרשה הנאמרת שם ד 65-66 אשר דיבר אליך ... ונעבדם] וגו' ו דיבר[דיברו ב 66 אחרין] ונעבדה ה 67-68 ההוא או אל חולם החלום ... נפשכם] וגו' ו 69-70 ואת מצותיו ... תדבקון] וגו' ו 70-72 יומת כי דבר סרה ... וגו' הרע מקרבך] וגו' ו 73 ביארנו[בארו דאב לך] לנו ד

הלל[ן] האלו א, האלה ה תשמע[ן] נשמע דהו נביא[ן] הנביא ה 74 להסית[ן] להסיתנו ד מהאמת[ן] מאמת ה 75 וחולס[ן] או חולס ד הראויים[ן] ראויים דבדבריהם[ן] דבריהם ו כשהם[ן] ליתא אג 76 וביושר[ן] ויושר ד שנאמר[ן] שבארנו א 76 אלין[ן] ליתא א 77 בחלוס אדבר בון וגו' ו בקרבך[ן] בקרבך נביא ד לסוד[ן] בסוד א והשלים הענין[ן] בסוד הענין ג, ובהשלים הענין ב, והענין א 78 ואמר[ן] ואחר ב וכלאל[ן] וכבר ד 79 המופלג[ן] המופלא ד המעולה[ן] והמעולה ה תיבות[ן] התיבות דו 80 חלומן[ן] חלומותיו ו על[ן] בעל ה 81 בלא[ן] בלי ד 82 לבד[ן] ליתא ה אבל[ן] אלא ד לבון[ן] מלבו ג קבלם[ן] קבלה ה לפי שפעו ומקורו[ן] לבו שמעו ומקורו או א 83 קבלם[ן] קבלה ד פה אל פה[ן] לפה אל פה ג 84 בספרו[ן] בספריו ד 85 משה[ן] נבואת משה ה נבואת משה רבינו[ן] חייב כל אדם להאמין כי נבואת משה רבינו ע"ה ד 86 בשולי כ"ה כאן נוסף: ער ולא ישן בלא אמצעי בלא פחד[ן] בלא פחד בלא אמצעי ד בכלל בלא ו 87 רבינו[ן] רבינו ע"ה ד כלל ליתא ד ולא[ן] לא בהו 89 הסודות[ן] המדות ו ית' ליתא גה כקולן[ן] קול ו 90-91 משה ידבר ... וכתוב[ן] ליתא ד בקולו[ן] כקולו אבג 92-93 וישמע את הקול ... וידבר אלין[ן] וגו' ו 92 אשר על ארון העדות[ן] ליתא ה מעל הכפרת ... וידבר אלין[ן] וגו' ד 94 משה רבינו[ן] משה רבינו ע"ה ד אדבר בון[ן] ליתא בה 94-95 אדבר בו ... אל פנים[ן] ליתא ז 95 פנים[ן] פה ג אל פנים[ן] וגו' ו כאשר ידבר איש אל רעהו[ן] ליתא אבגהו 96 כל[ן] כי ד 97 כמר[ן] במה ה אין שם[ן] אין שום ד 98 שהוא[ן] ליתא ג הכלל[ן] כלי ד ולפיכך[ן] לפיכך ד אמצעות[ן] אמצעות ה, אמצעות ד מלאך[ן] מלאכים ה 99 טובין[ן] טוב ד לון[ן] ליתא ד אני ליתא ו 100 לבון[ן] שהיה לו ד לון[ן] ליתא בר 101 בכל בית[ן] נאמן הוא[ן] וגו' ו 102 רבינו מדבר[ן] רבינו ע"ה היה מדבר ד השם[ן] הבורא הו מרוב[ן] מתוך רוב בדו, מתוך ריע א 103 שמדבר בן המלך[ן] בן ה 104 רמזת[ן] נרמז ד למעלה בחלק ראשון 105 בענין[ן] בפסוק ד ראשון[ן] הראשון בגו איש[ן] ליתא ו לרעהו[ן] אל רעהו א 106 הגבורה[ן] הנבואה ד שמקבל[ן] שקבל ו 107 ועל[ן] על דו והביניהו[ן] ותביניהו א 108 משה רבינו[ן] ומשה רבינו ע"ה ד מדבר[ן] ידבר א לבון[ן] לבו היה ו ובשפעה[ן] ובשפעה תמיד ד 109 כתוב[ן] כתי' ה ה' לכס[ן] ה' אליכם ה, וגו' ו 110 הקדש[ן] הקדש וגו' ד 111 חכמים[ן] רבו' ז"ל ד, חכמינו ז"ל אב, חכמים ז"ל וז באל[ן] בבל ו, בלא ג 112 נבואתו[ן] נבואותיו הו נבואות[ן] כל נבואות ד חסרים מאלו הארבע[ן] היו מהאחד מהארבע ד, חסרים מאלו הארבעה ג 113 כישינים[ן] כשישנים ד 114 באמצעות[ן] באמצעות ג הם[ן] ליתא ד 115 נבואית[ן] נבואות אג 116 מפתחים[ן] בתפתחים[ן] עליהם[ן] עליהן א 117 שנשמעת[ן] שנשמעת אבגה 118 צריכין[ן] צריכין בדו ודעתם[ן] לדעת ד, ודעת ג 119 יקבלוה[ן] יקבלו אדו, יקבלוהו ג לא[ן] ליתא בהו הינ[ן] יהיו הז, יקבלו ד 120 מכוונים[ן] יכונו ד, בלתי מכוונים ה 121 כן[ן] כן אלו ה הארבע[ן] הארבעה ז, אלו ארבע א, ד' ה, ארבעה בגו אלן[ן] ליתא א, לו ו הם[ן] היו ד רבינו[ן] רבינו ע"ה ג 122 לחסרון[ן] בחסרון ד 123 אמיתת[ן] חייב כל אדם להאמין כי אמיתת ד קבלנוה[ן] קבלנו ד על[ן] מן השמים על ד רבינו[ן] רבינו ע"ה ד והיא[ן] והוא ג 124 חכמה[ן] החכמות ד, החכמה ו הנביאים[ן] נביאים ה, הנביאים ע"ה ד תורה[ן] ליתא ד 125 לעולם[ן] בעולם אב והיא[ן] היא ז 126 ובמעלתה[ן] ופועלתה ד ניתנה מפי השם[ן] נתונה ומקובלת מפי השם ית' וית' ד בלא[ן] בלי ה בה[ן] בו א 127 עליו[ן] עליה כמה ד, עליה ג דעים[ן] דעות ו 128 וכל[ן] כל ג באמיתתו[ן] באמיתו ה דברים[ן] דברים רבים ד, ליתא א 129 ועל[ן] על ד אמיתת[ן] ואמיתת בז 130 זאת התורה[ן] חייב כל אדם להאמין כי זו התורה ד רבינו[ן] רבינו ע"ה ד 131 אין[ן] ואין גה בה[ן] ליתא ד מגרעת[ן] חסרון מגרעת א על כל מה שבה[ן] ליתא ה, בה ד 132 וזאת היא הסבה[ן] וזו הסבה ד, וזאת היא סבה ה הנצח[ן] נצחית ה, הנצח ב 133 לעולם[ן] ליתא א שיש[ן] כי יש ד 134 תמימה, כמו שכתוב[ן] ליתא ה 136 יודע[ן] ליתא ד הם[ן] ליתא ז מהשם[ן] מהשם ית' אד מכל האומות[ן] משאר אומות ה 137 ה' אלהי' ד 198 האלהים[ן] אל חי ית' וית' ד, והאלהים ו השם[ן] הבורא הו ואנו חייבים להאמין כי השם יתעלה[ן] ליתא ד 139 לבוחינן[ן] לבכינו ד מעשה[ן] מעשי ד האדם[ן] אדם ה 141 כי ידיעתו[ן] שידיעתו ד

לעולם] ולעולם גהז חידוש] חדש ד' 141–142 ולא רבוי ולא שנוי ולא תוספת] ולא שנוי ולא רבוי א' 142 וזמנים] ולא זמנים ה' 143 יתר ב' 144 והידוע] והידוע ב' ולא עצמו על דעתו והוא הידוע והידוע והידוע] ליתא ד' והידוע] והמדע א' 145 אמונת האמת שנאמין] חייב כל אדם להאמין אמונה אמיתית ד' השם] הבורא ה' 146 מעשיהם] מעשיהן ג' 146–147 מעשיהם הטובים ועל חכמתם ומעניש את הרשעים] משפט זה חוזר פעמיים ז' חכמתם ... פתיותם] המשפט חוזר פעמיים ב' 147 לאיש] איש ד' מהאנשים] מן האנשים ה' 148 צדיקים] הצדיקים ד' 149 ורשעים] ורשעים ד' בחיים טובים] ליתא דו בזה] על זה ד' אחר] אחרי אג' השם] הבורא ה' הוא אמת] ה' אלהים אמת ותורתו אמת ד' 150 הגמול] העולם ה' 151 שחיין] שחיים ד', כי חייו א' זה הצדיק] צדיק ה' ולהיותו נקי] להיותו נקי ד', להיותו נקי אב, נקי ג' 152 וחיין] וחיים גדה ולהיותו חייב] להיותו חייב אבד, ולהיות חייב ג' בפעליו] בפעלו אבד ג' 152–153 וחייו הטובים של זה הרשע הם לרעתו ולהיותו חייב בפעליו בעולם הבא] ליתא ה' 153 מן] ליתא ד' שאמר] ליתא ד' ויציצו כל פועלי ... עדי עד] וגו' ו' 154–155 העולם הבא] עולם הבא א', העולם העולם הבא ד', לעולם הבא ג' 155 זה] כל זה ד' איננו] אינו גה ר"ל] ליתא ו' מהרשעים] מן הרשעים ה' 157 עולם] גמול א' המעשה והעולם הבא הוא עולם] ליתא ז' הוא עולם] ליתא ה', הוא גמול עולם א' 158 משיח] ליתא ד' מצפים] מציגים ד' 159 תקוותינו] תקותינו בכיאתו ד' זה] ליתא ב' מה] ליתא דו' שההמון] שהמון העם ז' חושבים] חושבין בגו הפכה] הסבה ד' 161 נשותיהם] נשותיהן ה' 162 בהיתר, כדין יפת תואר] ליתא ד' וישתן] וישתו ה' וישתגעו] וישגעו ה' ובשרה] ושרה אבז' 164 הנפשות] הנשמות ד', הנפשות הנפשות ג' 164–165 הנאבדות עם הגוף] ביום המות והם צורך הנפש] ליתא ד' 165 הנפש] ליתא ג' וצורך הנפש החיה הבהמית] והחיה ד' ואלון] ואלה אבה 167 מוצאם] מוצא אותה ד' 168 ולא] ולא היה א' מבקשם] מבקש אותם ד' 169 ועל כן אין] על כן ד' שהשם] שהבורא ה', שהשם ית' ד' משיח] לנו המלך המשיח אלא ד' 170 אבל] אבל הוא א' 169–170 ישלח משיח למלאת החסרונות ... להאמין שהשם] ליתא ז' שמציאותם חסרון לכל משכיל. אבל ראוי להאמין שהשם ישלח משיחו להשלים חסרון] ליתא ד', המשפט חוזר פעמיים א' 170 שהשם] שהבורא ה', שהוא ג' משיח] משיח א' 171 הדעת] של דעת ד' לא] ולא ד' האמתית] אמיתית ה' 172 יתפשוט] יתפשט ג' ויבא] ייבא ג' וגמול] גמול אגהז' 173 הנפשות] הנשמות ד' כתוב] כתוב עליו אבז' 173–174 רוח חכמה ובינה ... ויראת ה'] ליתא ו' 175 כוחות] רוחות ד' שלן] ליתא ו' סוד] ליתא ד' 177 התבאר] נתבאר ד' ביאת] בזאת ביאת ד' 178 לעבודת] לעשות עבודת ד' השם] הבורא ה' יתעלה] יתברך ג' שנאמר] שאמר דניאל ע"ה ד' הימים האלה] הימים או ליתא ו', הימים ההם הג' ישוטטון] שוטטו ד' 179–180 ואמר הנביא: ... וגו'] ליתא אגהז' 180–181 ונאמר: 'כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדלם]' ליתא ד' 181 גדלם] גדול א' ונאמר: 'אשפוך' אשפוך] והיה ביום ההוא אשפוך ד' את] ליתא אגז' 182 כל] ליתא ה' 182 יראו] ידעו א' וכן הרבה] וכיוצא באלו הרבה ד' החכמה] הדעת והחכמה ד' 184 המשיח] מלך המשיח ד' הוא יהיה] ליתא ו' אלהים] אלהי ד', האלהים ג' שלם] הוא יהיה שלם ו' 185 ע"ה] ליתא ו' עד] ועד ה' 186 ינין] וכן כתיב ינין ו', וכן כתיב ינין ב' כתיב ינון] ליתא ב' והנה ינון] והנה ינין אדג' 187 לחלוק] לחילוק ה' תיו ליד] תיו לתיו ו', תנין לים ד', ליו"ד תיו' ליו"ד ב' 188 כבר ידעת] ליתא א', ידעת ו', כבר ידעתי ה' תכלית] ליתא א', והיא ד' 189 והוא שלימדם] והיא שלימדה אג', והיא שלימדם בו משה] משה רבי' ע"ה ד' 190 ידעוה] ידועה ג' 191 בתורה] מתורת ד', מתורה אבז' ונביאים] נביאים אד' וכתובים] כתובים ה' ומהקבלה] ומהקבלה האמתית ד' ואפילו מהשכל] ליתא ג' האנושין] האמתי ד' 192 במשיח] במלך המשיח ד' פתאום] פיתום ה' 193 במהרה בימינו] במהרה בימינו אמן ה' 194 והיא] והוא ד' 195 ממנו הרב] אותה הרב ז"ל ד' מעט] במעט ד' 196 חושדים] חושדין א' בימיו] בימיו ז"ל ד' 197 בו] בה ו' שבדורן] שהיו בדורו ד'

198 וכללן וכל ה 199 ולא ואין ה עם עם א 200 התנצלן ליתא ב ואמר ואמר משל אגד, משל ב, ליתא ז נאמר נאמרה ה 202 בשום מקום כי אם במקום אחד ב עוד ליתא בג שתחיית תחיית ד 203 עליון ליתא ג בבאורן ובאור ד לפירוש לפירוש אחר ד 205 ולא לא ד 206 דומים דומין אג מורים מורין א 207 בחכמתן בחכמת ג תביאהו הביאהו ה התורה ליתא ד מופלא מופלה ה 208 התורה המונית היא מופת ד שיהיו שיהיו ד 209 בארן בא ד בפירוש בכל בזה א, בכל זה ה לזמן לזמן לא א סוף סוד ג באמרו אמר ד למען יטב לך ליתא א 211 ופירשו ופירשוהו אוב רז"ל ליתא אבגהז טוב אל עולם שכולן ליתא דה שכולן שכולו ה 212 הורה הורו הוזג על כל אבגד 214 כין כי זה ו טבעין לכל ד, טבעית ה כשיהיה יהיה משיחיה יחיה ד 215 ומין ומין ד 205–216 האריך באגרת הביא באגדה ד 216 להעתיק הנה להעתיק ד המעט מעט אבגוז 217 הנה כבר ליתא ד, הנה כפר ג י"ג שלושה עשר גדי, שלש עשרה ב ז"ל ליתא אבגה מאלו מאלה אב הי"ג עיקרים העקרים ד, העיקרים הי"ג או, השלוש עשרה ו, העיקרים השלושה עשר ג, העיקרים השלש עשרה ב אחד אחת ה, אחד מהם ד מכללן בכלל אג ואין לו חלק לעולם הבא ליתא ד 219 באלו בו הגב ובתקוממין וממתקוממין אב, ובמתקוממין ה 220 בס בהם ד 222 צורכין צרכו א 224 תקפון תקפה א בעת ליתא ו מהעתים מן העתים דג 225 י"ג או, השלוש עשרה ז 226 דברין ענייני דברי ז 227 והסתכלן והשתכל בג אלו העקרים הי"ג עקרים ה, אלו העקרים הנזכרים א בלב לבד לבד בלב אגוז ואינה ואינם ה תלויה במעשה תלויים במעשה ה 228 בה בס ה עליה עליהם ה 229 מופתיה מופתים ה יותר ויותר הזב ויודע ודע בהוז 231 ובכל נפשכם ליתא ה אלהין לאיתא ה מעמך מאיתך ה, ממך ז 232 השם ית' הבורא הו. נשלמה הצלחתו ושלמה הצלחתך ה 233 הם הפה הפה א 234 לעשות ליתא ה 235 תם נשלם ג הפירוש הספר בו, הענין אג, ליתא ו של י"ג העיקרים ונשלם בו, ליתא אגו תהילה לשוכן מרומים שבת לאל בורא עולם ז, ליתא או, תהילה לשוכן עליונים ה, שבת לאל עולם ג, שבת לבורא עולם ב

שלושה הספרים של ר' זרחיה הלוי סלדין

יוצאים לאור על-ידי ארי אקרמן

מבוא

א

זרחה הלוי סלדין מוכר בעיקר כמי שירש את כיסא רבו ר' חסדאי קרשקש (להלן: רח"ק) כמנהיג הרבני של הקהילות היהודיות במלכות אראגון וכמתרגם של ספרים פילוסופיים מערבית לעברית. אך הוא היה גם דרשן חשוב, ונותרו לנו מספר דרשות משלו בכתבי יד שונים. דרשה יחידה שלו פורסמה במהדורה מדעית בידי מרק ספרשטיין לפני למעלה מעשר שנים. ספרשטיין הקדים לדרשה הקדמה קצרה, והוסיף עליה הערות ותרגום לאנגלית.¹ להלן אני מציג שלוש דרשות נוספות של ר' זרחה הלוי, שכולן הספדים. את הראשון נשא ר' זרחה על רבו ר' חסדאי קרשקש, בשניים הנוספים ספר חכמים עלומי שם. במקום אחר פירטתי את הסוגיות הפילוסופיות הנדונות בדרשות האלה וכן דנתי בצורתן הדרשנית.² כאן אסתפק בשרטוט קורות חייו של זרחה, ואבסס את קביעת ייחוסן של הדרשות לו. אוסף הדרשות של זרחה הלוי פותח צוהר להתבוננות בפעילותו הדרשנית והפילוסופית ולבחינתה. דרשותיו עשירות בדיונים פילוסופיים, ועמדותיו הפילוסופיות מיוצגות בהן בפירוט. הן אף מציירות תמונה עשירה של זרחה כדרשן ותורמות רבות להבנת הדרשנות היהודית בספרד של המאה ה"ו. אולם, כמו ברוב הדרשות, גם בדרשות ר' זרחה אין אלא מעט נתונים על תולדותיו.³ גם בתעודות שנשמרו בארכיונים ספרדיים לא השאיר ר' זרחה עקבות אלא במידה מועטת. גם מקורות יהודיים מדברים עליו מעט מאוד. ואף על פי כן, גם במעט הזה ניתן להרכיב ביוגרפיה, ולו פרגמנטרית, של חכם זה. זרחה הלוי, המכונה פרר סלדין, גדל קרוב לוודאי בקטלוניה.⁴ העדות היחידה המתייחסת למשפחתו היא פירוש בעל אופי פילוסופי לדברים ו, ה שזרחה מביא

1 'Your Voice Like a Ram's Horn': Themes and Texts in Traditional Jewish Preaching, Cincinnati 1996, pp. 223–250 [להלן: ספרשטיין, קול שופר]. י"ה שור פרסם דרשה של זרחה על קהלת ז, כט, החלוק, ז (תרכ"ה), עמ' 96–101, אך זו מהדורה משובשת.

2 ראה א' אקרמן, דרשות פילוסופיות של ר' זרחה הלוי סלדין, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תש"ס.

3 ראה: M. Saperstein, *Jewish Preaching 1200–1800: An Anthology*, New Haven 1989, pp. 79–88 [להלן: ספרשטיין, דרשנות].

4 ההנחה זו סומכת על תשובות ר' שמעון בר צמח, לעמבערג, תרנ"א, ח"ב, ס' קמא: 'והרי הוא [ר' זרחה] נתגדל בקטלוניא אשר הורותיהם הם על סברת הרשב"א ז"ל, ולא היה לו להחמיר בזה'. תשובה זו נשלחה מאת ר' שמעון בן צמח דוראן למרדכי נג'אר ממרוקו (על תשובה זו ראה: I. Epstein, *The Responsa of Rabbi Simon B. Zemah Duran*, London 1930, pp. 95–96).

בשם אביו.⁵ סביר להניח שאת חינוכו הפילוסופי החל בבית אביו. על חינוכו הפורמלי מספר זרחיה עצמו בדרשה על זכריה ד, ב-ג, שבה הוא מציין כי 'לחם חמודות אכלתי על השלחן [של חסדאי קרשקש] אשר לפני יי ימים רבים';⁶ הוא למד אפוא שנים בישיבתו של קרשקש.⁷ אין אנו יודעים היכן, אם בסרגוסה או בברצלונה. גם על מורים אחרים שהיו לר' זרחיה אין לנו ידיעות.⁸

את הקריירה הרבנית שלו בתקופת שהותו בסרגוסה אפשר לתאר בפירוט רב יותר. מן התשובה שהשיב ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) על שאלות ר' זרחיה ניתן ללמוד שר' זרחיה ישב בסרגוסה בין השנים 1375–1385.⁹ קרוב לוודאי שהוא עדיין שהה בעיר בשעה שהריב"ש עזב אותה בשנת 1385. התשובה רומזת גם על מעורבותו של זרחיה בעסקי הציבור בסרגוסה בעת ההיא. הריב"ש קובל על שזרחיה נטל חלק במסע ציבורי נגדו, וששיתף פעולה עם אויביו כדי להחניף לרבנים ולראשי הקהילה שהתנגדו לו.¹⁰ הריב"ש מדבר גם על 'כל הטוב [ש]היטיב השם לך שם',

5 כ"י סנקט פטרבורג, אוסף פירקוביץ, II A 507 (ס' 51312) במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים), דף 333. מהאזכור לא ברור אם אביו חיבר פירוש, או פירש את הכתוב בעל פה באוזני בנו.

6 כ"י הארנורד, אוסף האוטון, Heb. 61 (ס' 34470), דף 138.

7 חוקרים רבים סבורים שזרחיה למד אצל ר' נסים גרונדי ולא אצל רח"ק. טיעון זה מבוסס על העובדה שר' זרחיה מזכיר בדרשה שלו על קהלת ז, כט (כ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 926 [ס' 48272] דף 35א) מורה שלו שכינה במשרה ציבורית. ולפי רח"ק לא תפס משרה בקהילתו הניחו שהדברים מכוונים בהכרח לר' נסים, ולא לרח"ק. אבל כבר הראה א' פלדמן (ר' נסים בן ראובן, פירוש על התורה, מהד' א' פלדמן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 24–25) שהנחה זו מוטעית. רח"ק אכן נשא במשרה ציבורית, ואפשר שזרחיה למד אצלו. זרחיה מעיר בדרשתו הנוכרת (לעיל, הערה 6), שרבו איבד בן, ואכן כך אירע לרח"ק. זרחיה אף מזכיר את רב נסים באחת מדרשותיו (בכתב היד הנוכר לעיל, הערה 5, דף 243), ואינו מציין שם שהיה רבו, וששמע ממנו תורה.

8 ספרשטיין סבור שזרחיה למד אצל ר' מתתיהו היצהרי, לפי שהוא מתייחס באחת מדרשותיו ל'שני בני היצהר', שאותם הוא מזהה עם ר' מתתיהו היצהרי ואחיו (ראה ספרשטיין, קול שופר, עמ' 179). אבל הצירוף (על פי זכ' ד, יב) מכנה תכופות בימי הביניים זוג של תלמידי חכמים. מה גם שאין במקורות היהודיים של הזמן התייחסות אל אח של ר' מתתיהו היצהרי. נ' אופיר העלה את הסברה שזרחיה למד עם רח"ק בשלב מאוחר של התפתחותו האינטלקטואלית, וכי הקשר ביניהם היה קשר של תלמיד-חבר (ראה: הרב חסדאי קרשקש כפרשן למאמרי חז"ל לאור תמורות בהגותו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשנ"ג, עמ' 341 [להלן: אופיר, 'רח"ק כפרשן']). טיעונו מבוסס על ההנחה המוטעית שזרחיה היה תלמיד של הר"ן (ראה הערה הקודמת). וראוי להזכיר שוב שר' זרחיה מעיד על עצמו שלמד שנים רבות אצל רח"ק.

9 ראה שאלות ותשובות לר' יצחק בר ששת, מהד' ד' מצגר, ירושלים תשנ"ג, ח"א, סימן שי"ד–שכ"א (להלן: שו"ת הריב"ש). על התשובות הללו ראה: א' הירשמן, רבי יצחק בר ששת (הריב"ש), ירושלים תשט"ז, עמ' קה (להלן: הירשמן, הריב"ש). הריב"ש מזכיר שהוא זרחיה גרו בסרגוסה באותן שנים. הירשמן הוכיח, שריב"ש שהה בסרגוסה בין השנים 1372–1385 (שם, עמ' טז–כא).

10 'הן בעודני בסרקט"ה על פני דברת ועשית כנגדי כל אשר יכולת, והיית תמיד מספר בגנותי בפני מבקשי רעתי, בחשבך למצוא חן בעיניהם בזה' (שו"ת הריב"ש, סימן שכ"א). על הוויכוח הזה ראה הירשמן, הריב"ש, עמ' יט.

כלומר בסרגוסה, וטוען שהמזל האיר פנים לר' זרחיה בזכותו.¹¹ הריב"ש אינו מזכיר במפורש במה הייתה הצלחתו של זרחיה, אבל סביר להניח שנרמז מינוי שלו לרב או לדיין.¹²

ידיעות על פעילותו הציבורית של זרחיה בסרגוסה עולות גם מדרשתו על קהלת ז, כט. זרחיה נשא דרשה זו בגיל צעיר יחסית, ותקף בה את המשכילים שהתנגדו לביקורת שמתח רח"ק על עמדותיהם הפילוסופיות. הדרשה נדרשה עוד בחייו של רח"ק, וסביר שהיא נאמרה בסרגוסה בעשור האחרון של המאה הי"ד או בעשור הראשון של המאה הט"ו. אם התיארוך הזה נכון, הרי הוא מלמד שזרחיה היה בעת ההיא קרוב לרח"ק רבו וסייע לו בוויכוח שניהל עם המשכילים המקומיים. תשובת הריב"ש שהזכרנו מפיצה אור גם על תקופה אחרת בחייו של ר' זרחיה. ניתן ללמוד ממנה שבין השנים 1392–1408 שימש ר' זרחיה דיין או רב במונסון, השוכנת כתשעים קילומטר מסרגוסה.¹³ הוא נדרש להשיב שם על שאלות שנגעו להתרת עגונה אחת, ולהתמודד עם סתירה בין ההלכה ומנהג המקום. בנושאים ההלכתיים הללו הוא נועץ בריב"ש.¹⁴ התעודה מלמדת על בקיאותו של זרחיה בהלכה, וכן על כך שהריב"ש העריך אותו כתלמיד חכם. לאחר הסבר תמציתי של סוגיה הלכתית מורכבת הוא מעיר לזרחיה: 'ואיני מאריך לך בדבריהם שכבר ידעת אותם'.¹⁵ עם זאת, ברור מתשובותיו של זרחיה שבהיותו רב צעיר היסס לנקוט עמדה אישית, לא בדיני עריות ולא בסתירה שנתגלעה בין ההלכה והמנהג מקומי.¹⁶

התחנה הבאה בקורות חייו של זרחיה היא גואלחארה שבקסטיליה. יש עדות על כך שזרחיה שהה שם עד שנת 1410 או 1411, היא שנת פטירת רבו הרח"ק.¹⁷ אז ירש זרחיה את כסא רבו, והיה למנהיג הרבני של קהילות ישראל באראגון. העובדות החשובות הללו עולות מאיגרת מאת בונאסטרק דיסמאיסטרי אל זרחיה

11 שו"ת הריב"ש, שם.

12 אפשרות אחרת היא שהריב"ש רומז לתפקיד שמילא במלאכת התרגום של זרחיה לספרו של אלגזאלי. עיסוק הריב"ש בתרגומים ידוע גם מתרגום ספר אמונה רמה לאברהם אבן דאוד שבו נטל חלק (ראה M. Steinschneider, *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters*, Berlin 1893, p. 370 *und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893, p. 370) (להלן: שטיינשניידר, תרגומים). וראה עוד: ע' ערן, 'היחס בין שני התרגומים לספרו של אבן דאוד, "אלעקידה" אל רפיעה"', תרכ"ץ סה, א (תשנ"ו), עמ' 79–107 (להלן: ערן, 'שני התרגומים').

13 התשובה נשלחה אל זרחיה בעת ששהה במונסון. ההשוואה שעורך הריב"ש שם בין מנהגי ברצלונה למנהגי 'הארץ הזאת' מראה שדבריו נכתבו אחרי שעזב את ספרד, בימי שבתו בצפון אפריקה. על זמן צאתו של הריב"ש מספרד לצפון אפריקה ראה הירשמן, הריב"ש, עמ' כג–כט.

14 השאלות המופיעות בסימנים שי"ד–שי"ה מתייחסות לצדדים שונים של מקרה אחד של התרת עגונה. השאלות שבסימנים שי"ט–ש"כ מתייחסות לשאלה של כשרות בהמה ושל אפשרות להשתתף ביריד המקומי כשהוא חל בחול המועד. בשני המקרים נמצאה סתירה, או לפחות מתח, בין ההלכה ובין מנהג המקום.

15 שו"ת הריב"ש, סימן שי"ז.

16 ראה שו"ת הריב"ש, סימן שט"ז: 'אמנם יראת בדבר שכערוה להשען על דעתך כמה שהוא תלוי בשקול הדעת'.

17 שנת פטירתו של רח"ק ידועה לנו מן האיגרת הנזכרת בהערה הבאה.

בהיותו יושב בגואדלחארה.¹⁸ בונאסטרוק כותב: 'ושמעתי עתה אחרי פטירת הרב ר' חסדאי קרשקאש נ"ע אשר קהלות מלכות ארגון שמו עיניהם עליך תבחר ותקרב לשכון כבודך ואם לעת כזאת הגעת למלכותך ולהיות כבודך שם גדול ורב שר ומושלי'.¹⁹ אמנם אין אנו יודעים כמה זמן שהה זרחיה בגואדלחארה וגם תפקידו המדויק בקהילה הזאת לא נתברר, אך ברור שהיה לו שם תפקיד ציבורי נכבד, כי אחרת לא היה מתמנה רב ראשי של קהילות אראגון. יש להניח שזרחיה עזב את גואדלחארה זמן מועט אחר הסתלקותו של רח"ק, ושב לסרגוסה לתקופת שהייה שנייה בעיר זו.

תקופה זו הייתה עשירה בפעילות אינטנסיבית, הן בתחום הציבורי והן בתחום האינטלקטואלי. סביר להניח שזרחיה מילא תפקיד חשוב בתהליך שיקום קהילות אראגון אחרי פרעות קנ"א, הן מן הבחינה החומרית והן מן הבחינה הרוחנית. סרגוסה הייתה אחת מן הקהילות המעטות באראגון שניצלו מן הפרעות, וחשיבותה בממלכה עלתה הרבה.²⁰ רח"ק החל במאמצי השיקום,²¹ וקרוב לוודאי שזרחיה הלך בעקבות רבו גם בתחום הזה.

ידיעות על מעשיו של ר' זרחיה בסרגוסה בתקופה הזאת עולות מדרשתו על תהלים עו, יב, שנכתבה כנראה באותה עת.²² היא נישאה לפני חברת רודפי צדק של סרגוסה, שהייתה אחת החברות הוותיקות שפעלו בעיר.²³ זרחיה מזכיר בדרשה את פעילותו הרבה בחברה, ומציין שנתמנה משיגח על בית הכנסת שלה.²⁴ החברה נודעה במעורבותה בפעילות פילנטרופית, אבל זרחיה מדגיש את מאמציה בתחומים של תפילה ותלמוד תורה, אשר בהם תרם בוודאי רבות.

בעת ההיא הייתה סרגוסה מרכז תרבותי, וזרחיה היה שותף פעיל בחיי התרבות של הקהילה. הוא חיבר שירים, והיה חבר בחוג המשוררים בני סרגוסה הידוע בשם

18 מכתב זה מועתק בכ"י קופמן 332, והוא מתואר על ידי י" לואב (Loeb); ראה, *REJ*, 16 (1888), p. 34. בראש האיגרת כתוב שם: 'זה טופס הכתב ששלח החכם אנבונשתרוק דסמאשטרי מעיר גינונדה (צ"ל גירונדה) אל הר"ב ר' זרחיה ב"ר יצחק הלוי העומד אז בגואד אלחג'ארה בארץ ספרד המכונה דון פריד שאלאדין, בחדש אדר שנת קע"א לפרט היצירה, על מעשה שקרה שם כאמרו הנה'.

19 שם, דף 20א.

20 ראה י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשמ"ז, עמ' 286–292 (להלן: בער, תולדות).

21 על פעילותו של רח"ק לשיקום הקהילות היהודיות אחרי הפרעות, ראה י' עסיס, 'מפעלו של ר' חסדאי קרשקש לשיקום קהילות ישראל לאחר גזירות קנ"א', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות (תש"ן), כ, 1, עמ' 145–148.

22 הדרשה נרפסה אצל ספרשטיין, קול שופר, עמ' 179–250.

23 ראה ספרשטיין, שם, עמ' 180–181. על חברת רודפי צדק ראה: י' עסיס, 'עזרה הדרית וסעד בקהילות ישראל בספרד', מורשת ספרד (בעריכת ח' ביינארט), ירושלים תשנ"ב, עמ' 259–279 (להלן: עסיס, עזרה הדרית). וראה עוד: A. Blasco Martínez, 'Instituciones socioreligiosas judías de Zaragoza (siglos XIV–XV): Sinagogas, cofradías, hospitales', *Sefarad*, 50 (1990), pp. 32–34.

24 ראה ספרשטיין, קול שופר, עמ' 248. החברה הייתה שייכת לבית הכנסת *la sinoga Menor* ראה עסיס, עזרה הדרית, עמ' 264.

'עדת נוגנים', חוג המהווה את החוליה האחרונה בשרשרת המפוארת של המשוררים היהודים הספרדים.²⁵ רוב כתיבהם של בני החוג הזה עדיין טמונים בכתבי יד, אך חוקרים הדגישו את הרמה הגבוהה של שיריהם, והגדירו את פעלם כתחייה מאוחרת של השירה העברית בספרד: 'איכותן הספרותית של היצירות שנכתבו במסגרת חוג זה וכמותן בולטות על רקע תקופת השקיעה והדלדול של הספרות העברית בספרד הנוצרית כשבעים השנים הראשונות של המאה הארבע עשרה'.²⁶ שלמה בונפיד, שהיה מן החברים המכובדים ביותר של החוג, מונה את זרחיה כאחד המשוררים המרכזיים (נוספים עליו שלמה דיפיארה, וידאל בן לביא ווידאל בנבנשת).²⁷ אף ששיריו של זרחיה לא שרדו, ידוע שהחליף שירים עם המשוררים האלה, ואפילו העז לבקר את שיריו של שלמה בונפיד.²⁸ עדות למוניטין של זרחיה כמשורר אפשר למצוא בדברי השבח ששלמה דיפיארה השפיע על שיריו.²⁹

זרחיה עסק גם בענייני הלכה אבל מפעלו בתחום הזה לא נותר הרבה. שרדו ממנו רק שלוש תשובות שנדפסו באוסף הגדול של תשובות ר' שלמה בן אדרת (רשב"א).³⁰ את התשובות הללו שלח ר' זרחיה אל ר' שלמה קורקוס. הראשונה מהן מתייחסת לשאלת אחריותו של מלמד לשמירת ספרים שתלמידיה הביאו לביתו, ושתי האחרות דנות בשאלות הקשורות בשטרות היוצאים מערכאות של גויים. בתשובותיו אלו מתגלה זרחיה כרב מנוסה שאינו חושש מלהביע עמדות עצמאיות. זרחיה נמנה בסרגוסה גם עם חברי חוג של פילוסופים ומתרגמים שעסקו בהעתקת ספרי פילוסופיה מערבית או מלטינית לעברית. דרשותיו מביעות את עמדותיו הפילוסופיות ואת יחסו אל הגותם של הרמב"ם, של הרח"ק ושל פילוסופים נוצרים. עיסוקו בפילוסופיה נודע גם מתרגומו.³¹ הוא תרגם את ספר

25 על חוג משוררים זה ראה ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית וכדרום צרפת, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 580–654; ת' ורדי, שירי דון וידאל בנבנשת: מהדורה בקורות כליות מבוא מקורות ובאור, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, תשמ"ז; הנ"ל, 'עדת הנוגנים' בסרגוסה: שירי החול, א–ב, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשנ"ו; הנ"ל, 'שירי יוסף בן לביא', קובץ על יד, טו (תשס"א), עמ' 207–253; ח' שירמן, 'הפולמוס של שלמה בונפיד בנכבדי סארגוסה', קובץ על יד, ב (תש"ו), עמ' 9–64; E. Gutwirth, 'Social Criticism in Bonafed's Invective and Its Historical', pp. 23–55 (1985), Background, 'א' גרוס, 'המשורר שלמה בונפיד ומאורעות דורו', ספר זכרון לאברהם חלמג' (בעריכת ד' ולפיש), א, חיפה תשנ"ג, עמ' לה–סא; מ' הוס, מליצת עפר ודינה לרון וידאל בנבנשת, ירושלים תשס"ג (להלן: הוס, מליצת עפר) עמ' 5–12, והספרות המזכרת בהערות.

26 הוס, מליצת עפר, עמ' 6.

27 ראה א' קמינקא, 'שירים ומליצות להר' שלמה בהר' ראובן בונפיד, הצופה לחכמת ישראל, י (תרפ"ו), עמ' 289.

28 ראה א' קמינקא, 'שירים ומליצות להר' שלמה בהר' ראובן בונפיד, מזרח ומערב, ב (תרנ"ה), עמ' 117.

29 ראה דיואן שלמה בן משולם דאפיירה, מהר' ש' ברנשטיין, ניו יורק תש"ג, עמ' xvii, עמ' 76–80.

30 ראה שו"ת הרשב"א, חלק ה, סימן קס"ו–קס"ח.

31 באותה עת ניתרגמו בסרגוסה גם ספר האמונה הרמה של אברהם אבן דאוד (בידי שלמה בן

הפלת הפילוסופים של אלגזאלי,³² על פי יוזמה של בנבנשת אבן לביא, שעסק גם הוא בתרגומם של ספרי הגות. במבוא שהקדים זרחיה לתרגומו הוא חולק כבוד לאבן לביא ומסביר את מניעי יוזמתו. לדבריו, אבן לביא ראה בספרו של אלגזאלי מענה הולם למגזימים בהערכת השכל בהשפעת הפילוסופים. זרחיה תרגם גם את הספר פרקים בהצלחה, חיבור רווי מונחים ומושגים צופיים, שיוחס בטעות לרמב"ם.³³ ייחוס זה הביאו מן הסתם לתרגם את הספר הזה.

זרחיה נמנה עם הדרשנים החשובים של זמנו, ונראה שאת רוב דרשותיו נשא באזני יהודי סרגוסה. סביר להניח שרק חלק קטן מהן נשתמרו. בעל שבט יהודה מעיד עליו שנשא דברים בפני יהודי טורטוסה ערב הוויכוח הגדול שנתקיים בעיר בשנים 1413–1414.³⁴ הוא נמנה עם המשתתפים העיקריים בוויכוח הזה ונוכח ברבים ממושבו.³⁵ בדרשותיו יש ניסיון להתמודד עם פרשנויות כריסטולוגיות לפרקי מקרא ידועים, כגון ישעיה נג.³⁶

אין עקבות לפעילותו של זרחיה אחרי הוויכוח בטורטוסה. סביר להניח שהוא לא שהה בסרגוסה אחרי שנת 1445 (אם עדיין היה אז בין החיים). שנת 1445 היא התאריך המשוער של פולמוס שלמה בונפיד עם נכבדי קהל סרגוסה, מחלוקת שפרטיה ידועים לנו מאוסף שיריו בעניין זה.³⁷ בונפיד מזכיר רבים ממנהיגי הקהילה, הן שתמכו בו והן שרדפו אותו, אבל זרחיה אינו מופיע ביניהם. יש מקום להניח כי אילו שהה זרחיה עדיין שם היה נזכר בהקשר הזה.

לביא); האריתמטיקה של ניקומכוס גרסינוס (בידי בנבנשת אבן לביא) וספר גרם המעלות של יהושע הלורקי (בידי וידאל בן לביא).

32 התרגום נמצא בכמה כתבי יד, כגון כ"י מוסקבה, אוסף גינצברג 92 (ס' 6772) וכ"י פריס, הספרייה הלאומית, Hébr. 910 (ס' 26865). על התרגום ראה שטיינשניידר, תרגומים, עמ' 327–330.

33 ש"צ דוידוביץ הכין מהדורה מדעית של המקור הערבי ושל תרגומו של זרחיה, אך לא הספיק להוציא לאור. ד"צ בנעט השלים את המהדורה ופרסם אותה (פרקים בהצלחה, ירושלים תרצ"ט). על מחבר ספר פרקים בהצלחה ראה מ' אידל, 'ר' יהודה חליוה וחיבורו ספר צפנת פענח', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 131–132. ר' זרחיה הלוי נזכר כמתרגם החיבור בכתב היד היחיד של התרגום (כ"י פריס, הספרייה הלאומית, Hébr. 719 (ס' 11587), דף א30–א35). העובדה שהספר נזכר לראשונה אצל בנבנשת אבן לביא, מי שהזמין את התרגום האחר של זרחיה, מאוששת את הייחוס הזה (ראה שטיינשניידר, תרגומים, עמ' 437, סעיף 253; G. Vajda, 'Une citation non signalée du "Chapitre sur la Béatitude" attribué à Moïse Maïmonide,' *REJ*, 130 [1971], pp. 305–306). דוידוביץ ייחס את התרגום בטעות לזרחיה בן יצחק בן שאלתיאל חן, פילוסוף יהודי איטלקי מהמאה ה"ד (ראה מהדורתו עמ' vii). דוידוביץ חסיק מן הדרשה על קהלת ז, כט, שזרחיה התנגד לעמדות שרווחו בקרב הפילוסופים, וכי על כן יש להניח שלא עסק בתרגום ספרים בתחום הזה. אולם שאר דרשותיו של זרחיה מעידות על העניין הרב והעמוק שלו בפילוסופיה. י"מ תא–שמע הולך בענין זה בעקבות דוידוביץ; ראה י"מ תא–שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 7.

34 שבט יהודה, מהד' י' בער וא' שוחט, ירושלים תש"ו, עמ' 87.

35 ראה: Antonio Pacios Lopez, *La Disputa de Tortosa*, II, Barcelona 1957, pp. 31–33, 50–52.

523–520; שבט יהודה, (לעיל, הערה 34), עמ' 87.

36 ראה כ"י הארורדר (לעיל הערה 6) דף 176 ע"א.

37 ראה שירמן (לעיל, הערה 25), שם.

ב

הדרשה הראשונה, היא ההספד על ר' חסדאי קרשקש, מופיעה בשני כתבי יד.³⁸ רק באחד מהם (והוא מאוחר) נזכר שהנספד הוא ר' חסדאי קרשקש, אבל פרטים העולים מן ההספד מתאימים למה שידוע לנו על רח"ק ממקורות אחרים.³⁹ זרחיה מתחיל את ההספד בפסוק 'אין בארון רק שני לוחות האבנים אשר הניח שם משה בחורב' (מל"א ח, ט), ומסביר שאפשר לפרק את המשפט הזה להיגד חיובי ('שני לוחות הברית היו בארון') ולהיגד שלילי ('לא היה בארון דבר שלא היה לוחות הברית'). בחלק הראשון של הדרשה הוא מתייחס להיגד החיובי ומפרש שבגלל אפשרות השכחה, האל הקפיד לחרות באבן את עשרת הדברות כדי שתשאר עדות לנצח. בחלק השני מנתח זרחיה את ההיגד השלילי ומסיק שהאל לא רצה להעמיס על ישראל עול כבד מדי מיד אחרי שהותם הממושכת בעבדות; על כן הוא התחיל בעשרת הדברות, המכילות את כל תרי"ג המצוות בכוח. זרחיה מנסה גם להראות שבעשרת הדברות יש 'דבר מה מכל המינים והחלוקות', כולל החלוקה בין מצוות עיוניות למצוות מעשיות.⁴⁰

אחרי דיונו בעשרות הדברות מגיע זרחיה לחלק השלישי והאחרון של הדרשה, שבו הוא מספיד את רח"ק. אף על פי שרק בחלק הזה מזכיר זרחיה את רבו, החלקים הקודמים הם התשתית של ההספד, הבנוי על השוואה בין רח"ק לשני לוחות הברית. זרחיה מדמה את ארונו של רח"ק 'אשר לפנינו' לארון עם לוחות האבנים שנחרתו בהם עשרת הדברות: 'כמו שלוחות הברית נמצאו כל המצות בהם בכח, כן אדוננו זה היו בו בכח כל המצות [...]', ועוד כי כמו שבלוחות היו כל המצות בשלמות, מעשיות ועיוניות, כן הארון הזה היה לו שלמות במעשיות ועיוניות.⁴¹ הוא ממשיך בהשוואה ומבדיל בין גופו של הנפטר, הדומה ללוחות הראשונים שנשברו, ונפשו, שתזכה לחיים נצחיים כמו הלוחות השניים שלא נשברו. זרחיה מסיים את ההספד ברעיון שהאבידה היא לציבור מפני גודל החסרון, אבל לא לרח"ק, שמזומנים לו כל תענוגי העולם הבא.

ההספד השני, לחכם עלום שם, בנוי על המאמר התלמודי: 'תנא דבי אליהו: כל השונה הלכות מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנאמר "הליכות עולם לו"'. אל תיקרי הליכות אלא הלכות' (מגילה כח ע"ב). אחרי ציטוט המאמר זרחיה משרטט את מבנה הדרשה. היא מחולקת לשלשה חלקים: חלק הדן בנושא הצירוף 'שונה הלכות'; חלק הדן בבכיוטי 'מובטח לו' שהוא 'צד' המשפט (מילה או ביטוי במאמר, המציין את מודליות המשפט), וחלק הדן בנושא המשפט, 'בן העולם הבא'. אחרי כן דורש זרחיה בקצרה על יחוס המאמר לאליהו, ועובר לחלק הראשון, הארוך ביותר, של הדרשה. בחלק הזה הוא דן בשאלה פילוסופית

38 פרטים עליהם ראה להלן, עמ' 207.

39 הנפטר הוא תלמיד חכם, פילוסוף, מנהיג הקהילה וכן למשפחה מיוחסת, כמו רח"ק.

40 ראה להלן, עמ' 214.

41 ראה להלן, עמ' 217.

(‘דרוש’) הקשורה לעולם הבא: מה חלקם היחסי של רכישת המושכלות ושל קיום המצוות בהשגת העולם הבא? האם שתי הפעילויות הללו הכרחיות כדי לזכות בעולם הבא? והאם אחת משועבדת לשנייה, שלה בלבד ערך עצמאי? הוא מציע את הפתרונות האפשריים (‘החלוקות השכליות אשר תעשנה בזה הדרוש’), ומעיר שמפני קוצר היריעה אין הוא יכול לבטל בפרוטרוט את כל האפשרויות המוטעות, כמקובל בדרוש רגיל. במקום זה הוא יציג את הפתרון הנכון ויביא הוכחות מהמקרא ומספרות חז”ל לביסוסו.

התשובה היא שגם העיון וגם קיום המצוות הכרחיים לרכישת חיי נצח, וכי לכל אחד מהם תרומה עצמאית להשגתם. בכך מתנגד זרחיה לגישתם של פילוסופים יהודיים רבים (כולל הרמב”ם) הרואים במצוות סוג של פעילות התורמת לרכישת חיי נצח רק מפני שהיא מסייעת, בצורה ישירה או בעקיפון, לפיתוח שכל האדם. בניגוד לכך, זרחיה מנתק את הקשר בין חלק מהמצוות והשלמות השכלית, וטוען שיש מצוות שתורמתן להשגת עולם הבא נעלמת ומוסתרת. זרחיה משווה את האופי המסתורי של מצוות מסוימות לתרופות: כפי שאי אפשר להבין את תפקידו של כל מרכיב בתרופה בתהליך הבראת החולה, כך אי אפשר להבין את תפקידה של כל מצווה בזכייה בחיי נצח. התייחסותו של זרחיה למצוות כפעולות מאגיות שתוצאתן בלתי מוסברת דומה לגישתו של יהודה הלוי אל טעמי המצוות.⁴² אולם זרחיה מאמץ חלקית גם את גישתו של הרמב”ם בנושא זה. בדומה לעמדת הרמב”ם הוא סבור שמטרתן של מצוות מסוימות היא בין השאר לעודד חשיבה עיונית. מצוות אלה הן אמצעי למטרות עיוניות, והן משועבדות לתכלית העליונה, שהיא פיתוח השכל.

בשני החלקים הנוספים ממשיך זרחיה לעסוק בשאלות פילוסופיות הקשורות בעולם הבא. בחלק השני הוא מעמיד את השאלה אם הגמול האלוהי הוא מחוייב וטבעי, או שהוא נגזר מחסד אלוהי. תשובתו היא שהחסד האלוהי מחייב שהאדם שרכש את המעלות השכליות והמוסריות הראויות יזכה בגמול הנצחי. בחלק השלישי הוא מעלה את בעיית אופי הגמול בעולם הבא, אך מפני קוצר היריעה הוא מסתפק בציון הקשר בין רכישת המושכלות לתענוגות העולם הבא, בלי לפרט. בחלק האחרון של הדרשה מספיד זרחיה את החכם המת. כמו בהספד הקודם הוא מחבר בין החלקים הקודמים של הדרשה וההספד, ומציין שהחכם ‘מתואר בתאר “השונה הלכות” אשר הוא נושא זאת ההקדמה, וא”כ אין ספק גם כן שהוא מתואר בהיותו “בן העולם הבא”, אשר הוא נושא המשפט’. כמו בהספד הקודם הוא מסיים בהזכרת הרעיון כי האבדה הוא רק של הציבור; החכם עובר לחיים טובים יותר.

הדרשה השלישית גם היא הספד על חכם עלום שם. היא מתחילה בפסוק ‘הגל הזה עד’ (בר’ לא, מח). כמו בהספדים האחרים, זרחיה משרטט בראשית דבריו את מבנה הדרשה. הוא מסביר שהברית הנזכרת בפסוק מבוססת על שלשה עקרונות:

42 על דעתו של יהודה הלוי בעניין זה ראה בין השאר ספר הכוזרי, א, צט; ב, מח.

על חסד האל כלפי בני האדם; על חובת בני האדם לציית לאל כגמול על חסדו; ועל עקרון הגמול הנצחי שהאל מעניק למי ששומע בקולו. אחר כך זרחיה מחלק את הדרשה שוב לשלשה חלקים. בחלק הראשון הוא מונה את חסדי האל הרבים כלפי בני האדם; בשני הוא דן באהבת האל ומתייחס בקיצור לשאלת תארי האל: הוא סבור שמותר לתאר את האל בתארי יחס ושהתארים עצמם אינסופיים. בחלק השלישי הוא מתמודד עם אחת מהשאלות המרכזיות שהנוצרים העלו בפולמוס נגד היהדות: למה אין הגמול הנצחי נזכר בתורה?

אחרי דיונו בנושאים הללו אומר המספיד: 'הנה הגל הזה אשר לפנינו מזרז אותנו על דברים מה, ומזהיר אותנו מדברים מה, וראוי למנות הדברים הנזכרים, למה שימשך מזה מתקון מעשינו והישרתם'.⁴³ הוא מציין שהנפטר מביא אותנו לחשוב על מיתנתו ועל קוצר חיינו, ומזהיר אותנו מן הגאווה. הוא גם נותן תקווה לאחריתנו.

מהתיאור הקצר של שלושת ההספדים אפשר להצביע על כמה מהמאפיינים המרכזיים של דרשות זרחיה בכלל ושל הספריו בפרט. ההקפדה בארגון החומר ובצורה המובנית היטב בולטת במיוחד. בראשית דבריו זרחיה מבהיר בדרך כלל אילו הם חלקי דרשתו, ובסוף כל חלק הוא מקפיד לציין שסיים נושא והוא עובר לעניין חדש. חלוקת הדרשה מבוססת על הפסוק המוצב בראשה, והוא מוצג לפעמים כהיגד לוגי שאפשר לפרק אותו לחלקיו (כמו נושא ונשוא), או לתרגם אותו לכמה משפטים חלופיים. ורק החלק האחרון מוקדש לנפטר, אבל החלק הזה ניזון מהחלקים הקודמים. ראוי לציין גם את מנהגו של זרחיה להשתמש בארוננו או גופו של הנפטר כנקודת מוצא לדרשותיו. בהספד על רח"ק ארוננו של המת מושווה לארון הברית, ובדרשה על בראשית לא, מח, מפרש זרחיה את הפסוק המרכזי 'הגל הזה עד' כמורה על סוגי הלקח שאפשר ללמוד מגוף הנפטר המוטל לפניו.

ג

שלושה ההספדים הנדפסים להלן מועתקים בכ"י סנקט פטרבורג, אוסף פירקוביץ II A 507 (ס' 51312; להלן: א), המכיל שבע דרשות של זרחיה, ואלו הן: דרשה על זכריה ד, ב-ג (דפים 10-א1, לקויה בחסר); דרשה על בראשית כב, יד (11-ב20); דרשה על תהלים עז, יב (28-ב20); דרשה על עולם הבא (28-ב32) א) [הספד על חכם אלמוני]; דרשה על בראשית לא, מח (32-א36); הספד על ר' חסדאי קרשקש (36-א39); דרשה על דת ואמונה (39-א43). כתב היד כולל 43 דפים בכתיבה ספרדית. בראש כתב היד כתוב בכתב מאוחר: 'ספר הדרשה

לחכם ה"ר איצק ברפת ז"ל. את התיבות 'איצק ברפת' מחק הכותב עצמו ובמקומן כתב 'עשטרוק'⁴⁴ חסדאי'.

ההספד על ר' חסדאי קרשקש מועתק גם בכ"י אמשטרדם, ספריית רוזנטליאנה Heb. 92 (ס' 3668; להלן: ב.)⁴⁵ כתב יד זה מכיל בעיקר דרשות מהמאה הט"ז, ובתוכן דרשות של לוי אבן חביב (א202–א204), שמואל יפה (א234, א317, א319, ועוד) ור' יעקב בירב (א173, א206–ב ועוד). ההספד על ר' חסדאי קרשקש (א381–א384) מועתק כאן בלא ציון שם המחבר. יוסף בן שלמה אלצייג מקושטא ליקט את הדרשות הללו. כתב היד הוא מהמאה הי"ז, ונכתב בכתיבה ספרדית.

אף שהדרשות מיוחסות בכ"י א לאשטרוק חסדאי⁴⁶ וליצחק ברפט⁴⁷ (הריב"ש), יש להניח שייחוסים אלה בטעות יסודם. את ייחוס הדרשות לריב"ש אפשר לבטל בקלות, כי בדרשה על זכריה ד, ב–ג מזכיר הדרשן שלמד שנים רבות אצל רח"ק: הריב"ש היה חבר של רח"ק, אבל לא תלמידו. גם הייחוס לאשטרוק חסדאי מפוקפק. הידיעה היחידה על אשטרוק חסדאי המצויה בידינו היא שהוא עבר לגור בסרגוסה בערך ב־1360, וכבר אז היה תלמיד חכם מכובד.⁴⁸ לפי זה חסדאי היה בן דור של רח"ק, ואי אפשר שלמד אצלו תקופה ממושכת. יש בידינו גם רשימה שהתקין שלמה בונפד מתלמידיו החשובים של רח"ק, ושמו של חסדאי איננו כלול בה.⁴⁹

חלק מהדרשות המועתקות בכ"י א מיוחסות במקורות אחרים לזרחיה הלוי. בכ"י הארוורד, אוסף האוטון Heb. 61 (ס' 34470; להלן: ג),⁵⁰ מועתקת הדרשה על זכריה ד, ב–ג (א134–א146), ובפתיחתה כתוב 'ענין לר' זרחיה ז"ל'. בסוף מקור זה (א223) מובא 'מפתח למצוא פסוקים ומאמרים מהדרושים מה"ר זרחיה ז"ל'. בכ"י מוסקבה, אוסף גינצברג 926 (ס' 48272; להלן: ד)⁵¹ מיוחסת הדרשה

44 כן כתוב בכתב היד.

45 על כתב היד ראה נ' אלוני וא' קופר, רשימה תצלומי כתבי־היד העבריים במכון, ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 44, וראה עוד א' דוד, 'דרשות של ר' לוי אבן חביב', קרית ספר, סא (תשמ"ו–תשמ"ז), עמ' 933.

46 אף שכתוב בכתב היד 'עשטרוק חסדאי' כנראה המעתיק התכווין ל'אשטרוק חסדאי'.

47 המעתיק כנראה מתכוון לרבי יצחק בר ששת פרפט (הריב"ש).

48 בער, תולדות, עמ' 263; וכן: F. Baer, *Die Juden in christlichen Spanien*, I, Berlin, 1929, p. 433.

49 בער, תולדות, עמ' 350.

50 כתב היד מכיל חיבורים פילוסופיים שונים, כגון פירוש למסכת אבות לר' מתתיהו היצהרי (דף א1–א81), ראש אמנה לר' יצחק אברכנאל (א85–א118) ומראות אלהים לר' חנוך אלקונסטאנטין (א119–א133). יש שם גם דרשות פילוסופיות שונות, כגון הדרשה היחידה של רח"ק ששרדה (א194–א201) ודרשה של ר' יוסף בן שם טוב (א180–א183). כתב היד כולל 226 דפים שנכתבו בידים שונות, בכתיבה ספרדית. אביעזר רביצקי מתאר את כתב היד בפירוט בספרו דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש, ירושלים תשמ"ט (להלן: רביצקי, דרשת הפסח), עמ' 19, הערה 2.

51 כתב היד הועתק בשנת 1474 על ידי עזרא בן שלמה מליסבין בשביל דון משה בן אברהם חיון. הוא מכיל בעיקר דרשות פילוסופיות למחברים עלומי שם. בכתב היד מועתק גם פירוש אלפא בית של מתתיהו היצהרי (א1–א20), פירוש למעשה בראשית של דוד קמחי (א153–א157)

על זכריה ד, ב-ג (157-166ב) לזרחיה הלוי. ייחוס זה תואם את הידוע לנו על ר' זרחיה, שנמנה, כפי שנאמר לעיל, עם תלמידי רח"ק.⁵² תרגומיו מעידים בו שהיה בקי בפילוסופיה; גם בקיאות זו באה לידי ביטוי בדרשות אלו. הדרשות על עולם הבא ועל בראשית לא, מח מועתקות רק בכ"י א; ההספד על ר' חסדאי קרשקש מועתק בכ"י א ובכ"י ב. השוואה בין מקורות אלו מראה שכ"י א אמין יותר. במקומות שבהם נפלה טעות בכ"י א, הבאתי את גרסת כ"י ב (או לעתים תיקון לפי שיקול הדעת) בסוגריים זוויתיים. את נוסח כ"י א הבאתי במקרים הללו בהערה. את הקיצורים ואת ראשי התיבות (שפענוחם ברור) השלמתי בגוף הטקסט. מראי מקום מן המקרא שילבתי גם כן בגוף הטקסט בסוגריים עגולים, שאר מראי מקום מובאים בהערות. סימני הפיסוק והחלוקה לפסקאות הם כמובן תוספת שלי.

ופירושו של שמואל קמחי לפרק שירה (א107-א124). כתב היד מונות 177 דפים בכתיבה ספרדית.

מ' בית אריה מתאר את קורות כתב היד הזה במהדורות לפרק שירה; ראה מ' בית אריה, פרק שירה: מבואה ומהדורה מדעית, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1966, עמ' 111.

52 בער, תולדות, עמ' 350.

שלוש הספדים לר' זרחיה הלוי סלדין

א. הספד על ר' חסדאי קרשקש

[36א] 'דרוש לנפטר, וידבר בענין עשרת הדברות, בהחדל אור הרב' ¹ חסדאי קרישקאש² זלה"ה³

'אין בארון רק שני לוחות האבנים אשר הניח שם משה בחורב', נביאים ראשונים, ספר מלכים (מל"א ח, ט).

ההקדמה הזאת כפי ההגיונים תכלול על שתי הקדמות.⁴ ולכן כשנפריד ההרכבה, תותך אל שתי הקדמות, האחת מחייבת, והאחרת שוללת.⁵ המחייבת היא ששני לוחות הברית היו בארון, והשוללת היא שלא היה בארון דבר שלא היה לוחות הברית.

אולם בהקדמה המחייבת האומרת שבארון היו שני לוחות האבנים אומר כי לפי שקבלת תורתנו הקדושה היה ענין תנאי בין השם ית' ועם בני ישראל באמצעות אדון הנביאים ע"ה, כמו שכתוב בפרשת וישמע יתרו, והנה תחלה יראה היות אדון הנביאים אמצעי בזה הענין לדרישת השם ית' מהפסוק האומר 'ויקרא אליו יי מן ההר לאמר כה תאמר לבית יעקב' (שם' יט, ג), ושנית יראה מה שהיה שואל השם ית' מעם בני ישראל ומה שהיה מיעד להם מהגמול חלף עבודתם⁶ מהפסוק האומר 'אם שמוע תשמעו בקולי ושמרתם את בריתי והייתם לי סגלה מכל העמים כי לי כל הארץ' (שם, ה), ושלישית יראה השתעבדות עם בני ישראל לקבל עליהם עול תורה ומצות והכנס במסורת הברית מתשובת בני ישראל באמרם 'כל אשר דבר יי נעשה' (שם, ח), הנה לזה, החכמה האלהית, אשר תביא המסוככים אשר תחפוץ בסבות היותר נאותות [36ב] שאפשר,⁷ הסכימה לתת במעמד הנכבד ההוא, מעמד

1 האות 'ן' היא תעתיק המילה 'en' שמשמעותה בקטלאנית 'מר'.

2 תעתיק זה של שם המשפחה של רח"ק נמצא גם בכ"י מונטיפיורי II, 371. ראה ל"א פלדמן, 'חלופי אגרות ושירים בין הר"ן, אברהם בר יצחק הלוי, דון יהודה בר ששת קרשקש ודון חסדאי קרשקש', קבץ על יד, ז (תשכ"ח), עמ' 158.

3 הנוסח לפי כ"י ב; המשפט חסר בכ"י א.

4 ה'הקדמה' היא משפט המופיע בדרך כלל בהיקש לוגי. הוא מורכב מ'גבולים' שהם חלקי המשפט, בעיקר הנושא והנשוא.

5 כלומר, האמרה 'אין בארון רק שני לוחות האבנים' מורכבת משני משפטים. אחד חיובי (הוא מייחס דבר מה לנושא המשפט), ואחד שלילי (הוא שולל ממנו דבר מה).

6 על פי במ' יח, כא.

7 ר"ל האל שהוא הסיבה הראשונה מגלגל את הנסיבות כך שרצונו ייעשה בדרך הנאותה ביותר.

הר סיני, עשרת הדברים כתובים בלוחות האבן, למען יעמדו ימים רבים,⁸ כמאמר הפסוק 'עלה אלי ההרה ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם' (שם כד, יב).

והנה יראה ממאמרי רבותינו ע"ה כמו שנזכר בנדרים פרק אין בין המודר שהיו אבנים יקרות עד שאמרו שמשנה נתעשר מפסולתן של לוחות.⁹ וזה כי אלה האבנים, למקשיותם ולמיעוט קבלתם ההתכה, יעמדו זמן רב. והנחו ג"כ בארון זהב שהוא היותר קיים שבמתכות, וארון הזהב תוך ארון עץ,¹⁰ לעשות משמרת למשמרתו. ועם היות אלה עשרת הדברים היה ראוי שיכתבו בלוחות הלב, לא בלוח אבן, כמאמר הפסוק 'כתבם על לוח לב' (מש' ג, ג; ז, ג), האמנם לפי שהשכחה מצויה, והכח הזוכר באדם אם יום או יומים יעמוד, כי ארכו לו הימים, תמס הילוך,¹¹ הסכימה החכמה האלהית לכתבם בלוח אבן, לפי שאם תפול השכחה, ינוסו לעזרה לקחת מוסר השכל¹² מהנכתב בלוחות. ולזה נראה כי השם ית' צוה לארון הנביאים שיכתוב ספר תורה שיושם מצד ארון ברית יי, כמאמר הפסוק בפרשת וילך 'לקוח את ספר התורה הזה ושמתם אותו מצד ארון ברית יי אלהיכם והיה שם בך לעד' (דב' לא, כו).

והנה עוד באחרית דברי התורה רצה ליחד ולהעיד עדים נצחיים נגד בני ישראל, כמאמר הפסוק 'הקהילו אלי את כל זקני שבטיכם ושוטריכם ואדברה באזניהם את הדברים האלה לאמר ואעידה בם את השמים ואת הארץ' (שם, כח).¹³ והתחיל 'האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי' (שם, לב, א). והנה יחד הנביא שני עדים, האחד מצדו ית', והאחד מצד עם בני ישראל. הנה מצדו ית' העיד שמים, להיותם מחומר בלתי משתנה ובלתי מקבל הויה והפסד. והנה מצד בני ישראל העיד הארץ, להיותה מחומר משתנה ומקבל הויה והפסד.¹⁴ והנה לפי שארון הנביאים הוא המדבר פה, כמאמר הפסוק 'כי שם יי אקרא' (שם, ג), יחס לארץ אשר היתה

8 על פי יר' לב, יד.

9 נדרים לח ע"א: 'אמר רבי חמא בר' חנינא: לא העשיר משה אלא מפסולתן של לוחות, שנאמר "פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים" (שם' לד, א), פסולתן שלך יהא'.

10 יומא עב ע"ב: 'אמר רחבה אמר רב יהודה: שלש ארונות עשה בצלאל, אמצעי של עץ תשעה, פנימי של זהב שמונה, חיצון עשירה ומשהו'.

11 על פי שם' כא, כא; בר' כו, ח; תה' נח, ט.

12 על פי יש' י, ג; כ, ו; מש' א, ג.

13 הרעיון שהשמים והארץ נבחרו לעדים מפני שהם נצחיים מובא גם בפירושה של רד"ק ו' יוסף כספי. ראה פירוש רד"ק ליש' א, ב: 'שמעו שמים: וכן משה רבינו עליו השלום שהוכיח את ישראל אמר "האזינו השמים", כי הם עדים בין יי ובין ישראל, כמו שכתוב "ואעידה בם את השמים ואת הארץ", לפי שהם קיימים והדורות הולכים; ופירוש ר' יוסף כספי לפסוק הזה: 'ואולם נהגו הנביאים והחכמים להעיד עליהם שמים וארץ, להיותם כלל העולם הגשמי כמו העגלה והמרכו, וכי הם נצחיים'. אולם יש להדגיש שזרחיה מניח שהארץ איננה נצחית, בעוד רד"ק וכספי, שגישתם הפילוסופית רדיקלית יותר, טוענים שהיא נצחית.

14 לפי המדע האריסטוטלי, יש שני סוגי חומר: החומר שממנו מורכבים הגלגלים אינו עובר שינויים אלא הוא דבק תמיד בצורה אחת. החומר של העולם התת־ירחי משתנה; הוא פושט צורה ולובש צורה.

קרובה אליו, שמיעה, ולשמים אשר היו רחוקים, יחס האזנה. ואמר 'האזינו', כי לגודל רחקם ממנו, היה צריך שיקשיבו ויטו אזן, והוא הנרצה בתיבת 'האזינו'. והנה אחר כן כשהשם ית' רצה להוכיח את בני ישראל בספר ישעיה, אמר 'שמעו שמים והאזינו ארץ כי יי דבר' (א, ב). קרא העדים אשר יחד בעת נתינת התורה, שהם שמים וארץ, שיעמדו בדין ויעידו נגד בני ישראל. ולפי שהמדבר פה היה השם ית', לא הנביא, כמאמר הפסוק 'כי יי דבר', הנה יחס השמיעה לשמים, שהם יותר קרובים לו ית' מצד ההשתלשלות, ויחס ההאזנה לארץ, שהיא יותר רחוקה, כי לרחקה היה צריך שתטה אזן. ובתתו טעם לשנוי התיבות בעת קריאת העדים מהעת אשר יחד אותם בפרשת האזינו, אמר 'כי יי דבר', כי לפי שהיה המדבר האל ית', נשתנו התיבות ונתייחסו פה שמיעה לשמים והאזנה לארץ.¹⁵ ועל הדרך הזה נמצא באחרית ספר ישעיה כשהיה מספר דברים טובים, דברים נוחמים,¹⁶ אמר 'כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה ולא תזכרנה הראשונות ולא תעלנה על לב' (סה, יז).¹⁷ ואמר זה על צד ההפלגה, כי לפי שהוא ית' קרא שמים וארץ שהיו עדי חטאת ישראל, עתה שהוא ית' רצה להעביר חטאתם, אמר שיכרא שמים אחרים חדשים וארץ לא ראו ולא ידעו¹⁸ חטאת ישראל, והנה הרצון בזה שיסתיר פניו מחטאיהם, וימחה כעב פשעיהם.¹⁹

והנה לסבה אשר בעבורה יחד אלה העדים הנצחיים, לזאת הסבה בעצמה רצה שיושמו עשרת הדברים שנשתעבדו אליהם ישראל בלוחות אבן, לפי שזה היה המכתב הראשון והשרשי, והיה ראוי שיהיה בדבר לא יקבל הזיוף והטשטוש. ולזאת הסבה [37א] היו אלה הלוחות מאבנים יקרות, והושמו בארון זהב, כמו שנאמר.

והנה זה אחרית דברי בהקדמה המחייבת²⁰ האומרת שבארון היו הלוחות, והיא ההקדמה הנכללת בפתח דברי האומר 'אין בארון רק שני לוחות האבנים אשר הניח שם משה בחרב'.

ואולם בהקדמה השוללת האומרת שאין בארון דבר לא יהיה לוחות האבנים, אומר כי לפי שעם בני ישראל בעת נתינת התורה לא היו עדין מורגלים להכניס

15 מקור הרעיון בספרי, דברים, שו: "האזינו השמים": לפי שהיה משה קרוב לשמים, לפיכך אמר "האזינו השמים", ולפי שהיה רחוק מן הארץ אמר "ותשמע הארץ אמרי פי". בא ישעיה וסמך לדבר "שמעו שמים" שהיה רחוק מן השמים ו"האזינו ארץ" שהיה קרוב לארץ (מהד' א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 333-334 מהד' איש-שלום, ווינא תרכ"ד, עמ' קלא). אולם הספרי ממקם את משה קרוב לשמים, ואילו זרחיה ממקם אותו קרוב לארץ.

16 על פי זכ"א, יג.

17 פירוש קרוב לפסוק זה נמצא בספרי דברים, שם: 'עתידיה כנסת ישראל שתאמר לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, הרי עדיי קיימים שנאמר "העידותי בכם היום את השמים ואת הארץ" (רב' ד, כו; שם, ל, ט). אומר לה: הריני מעבירם, שנאמר "כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה" (מהד' פינקלשטיין, עמ' 329; מהד' איש-שלום, עמ' קל ע"ב).

18 על פי דב' יא, ב.

19 על פי תה' נא, יא; יש' מד, כב.

20 מילה זו נוספה בשולי הגיליון בכ"א א.

ולשעבד עצמם לעבודה נפשית, עם²¹ היות היו מורגלים לעבודה גופית בארץ מצרים בחמר ובלבנים,²² הנה לזה הסכימה החכמה האלהית שפתע פתאום²³ לא יטריחם ברבוי עבודות ומצות. ולזה נתן להם עשרת הדברים לבד, כדי שלא יחרידו רבוי המצות. והנה כן עשה הלל עם הגר ההוא אשר בא להתגייר, כמו שנזכר במסכת שבת פרק במה מדליקין, שאמר לו: למדני תורה על רגל אחת, אמר לו "ואהבת לרעך כמוך" (וי' יט, יח), דעלך סאני לחברך לא תעביד, אידך פירושא הוא, זיל גמור.²⁴ והנה בזה גייר, ועשה זה כדי להכניסו תחת כנפי השכינה, ושרבוי המצות לא יהיה סבה להיות נסוג אחור מלקבל עליו עול תורה. ובזה הדרך התנהג פה האל²⁵ ית' עם בני ישראל.

ואמנם בחר לו יה²⁶ אלו עשרת הדברות מבין שאר תרי"ג מצות לפי שיחסן עם שאר המצות כיחס הסוגים עם המינים אשר תחתיהם²⁷ או כיחס ההקדמות עם התולדה²⁸ אשר היא בהן בכח.²⁹ וזה עשה הוא ית', לפי שאחר כן כשיתן להם פרטי המצות אחת לאחת, לא יחשבו שהיה מחדש להם דבר או שהיה משנה התנאים אשר ביניהם. ורמז לזה היו האותיות אשר בעשרת הדברות, ר"ל מ'אנכי' עד 'אשר לרעך', תר"ך.³⁰ והנה כשיסרו מהם השבע אותיות אשר הם בשתי אלה התיבות 'אשר לרעך', אשר הם כנגד שבע מצוות שנצטוו בהן בני נח, נשארו תרי"ג אותיות שהם כמנין המצות. והנה נרמזו שבע מצוות בני נח בשתי תיבות 'אשר לרעך' להורות כי אלה הם כלליות לכל אישי האדם מצד שיש להם התחברות ורעות באנושות. ואולם המצות האחרות הנה הם מיוחדות לעם בני ישראל לבדם להיותם עם סגלה לו ית'.

21 'עם' במשמעות 'על אף'.

22 על פי שמ' א, יד.

23 על פי במ' ו, ט.

24 שבת לא ע"א.

25 לפי כ"י ב; בכ"י א כתוב: 'פה עם האל'.

26 על פי תה' קלה, ד.

27 המונח 'סוג' מציין בדרך כלל אחת מעשר הקטגוריות או ה'מאמרות' של אריסטו (הוא נקרא בדרך כלל 'סוג עליון'). לעתים הוא מציין סוגים שהם מתחת לקטגוריה מסוימת. מין' הוא קבוצת משנה של סוג רגיל. לדוגמה: תחת הסוג העליון 'עצם' נמצא הסוג 'בעלי חיים', ותחת הסוג 'בעלי חיים' נמצא המין 'בני אדם'. ראה אריסטו, קטגוריות, מ"א, פ"ה; רמב"ם, מילות ההגיון, שער י (מהדורת ח"י רות, ירושלים תשמ"ד, עמ' 62): 'הענין הכולל אשר יכלול מספר אישים והוא מעמיד עצמות כל אחד מהם נקראהו מין. והענין הכולל אשר יכלול שני מינים או יותר ויהיה מעמיד להם נקראהו סוג'.

28 'תולדה' היא מסקנת ההוכחה המופתית, והיא נגזרת משתי הקדמות (ל'הקדמה' ראה לעיל, הערה 4). לפיכך 'תולדה' נמצאת בהן [בהקדמות] בכח'.

29 על המקורות המדרשיים של הרעיון הזה ראה החומר שאסף מנחם כשר בתורה שלמה, טז, ניו יורק תשט"ו, עמ' רג-ריג. אמנם הגדרת עשרת הדיברות ככללים או כסוגים, ושל שאר המצוות כפרטים או כמינים הנובעים מן הכללים, קשורה לתפיסה ההלכתית של רח"ק ובית מדרשו, המדגישים את הקשר בין הכלל והפרט בהלכה (ראה הקדמה של אור השם, מהד' פישר, עמ' ג, ודיונו של רביצקי, דרשת הפסח, עמ' 111-126; וראה עוד להלן, הערה 47).

30 ראה במ"ר יח, כא: 'הלוחות היו בהן תרי"ג מצות כנגד אותיות מן "אנכי" עד "אשר לרעך"'.
 21 'עם' במשמעות 'על אף'.
 22 על פי שמ' א, יד.
 23 על פי במ' ו, ט.
 24 שבת לא ע"א.
 25 לפי כ"י ב; בכ"י א כתוב: 'פה עם האל'.
 26 על פי תה' קלה, ד.
 27 המונח 'סוג' מציין בדרך כלל אחת מעשר הקטגוריות או ה'מאמרות' של אריסטו (הוא נקרא בדרך כלל 'סוג עליון'). לעתים הוא מציין סוגים שהם מתחת לקטגוריה מסוימת. מין' הוא קבוצת משנה של סוג רגיל. לדוגמה: תחת הסוג העליון 'עצם' נמצא הסוג 'בעלי חיים', ותחת הסוג 'בעלי חיים' נמצא המין 'בני אדם'. ראה אריסטו, קטגוריות, מ"א, פ"ה; רמב"ם, מילות ההגיון, שער י (מהדורת ח"י רות, ירושלים תשמ"ד, עמ' 62): 'הענין הכולל אשר יכלול מספר אישים והוא מעמיד עצמות כל אחד מהם נקראהו מין. והענין הכולל אשר יכלול שני מינים או יותר ויהיה מעמיד להם נקראהו סוג'.

והנה מלבד זה מצאנו לחכמה האלהית השגחה אחרת ועיון דק באלה עשרת הדברים, וזה שנמצא בהם דבר מה מכל המינים והחלוקות³¹ אשר אפשר שימצאו למצות.³²

והנה נמצא ראשונה חלוקה למצות, כי מהם מצות עשה ומהם מצות לא תעשה. וכן ג"כ נמצא כי באלה עשרת הדברים נמצאו מצות עשה, כמו מצות 'אנכי יי אלהיך', כפי אותם שמנו אותה מצוה,³³ ומצות זכור, וכבר. ונמצא בהם מצות לא תעשה, כמו 'לא יהיה לך אלהים אחרים', 'לא תשא', והחמשה דברות האחרונות. וכן נמצא ג"כ חלוקה אחרת למצות, ר"ל כי מהם מצות מעשיות, ומצות שאינם מעשיות, ואמנם הם נמסרות לכחות הנפש הפנימיים.³⁴ ואלה השני מינים ימצאו באלה עשרת הדברות. והנה המעשיות כמו מצות כבוד, אשר הוא מעשה, ו'לא תרצח' ו'לא תגנוב', אשר הוא מניעת מעשה. ומהם ג"כ שהם נמסרות לכחות הנפש הפנימיים, כמו מצות אנכי שהוא לחלק השכלי, ומצות זכור שהוא לכח הזכור, ו'לא תחמוד', שהיא לחלק המתאווה, כי אף שהאדם לא ישים בפעל ענין [37] החמדה, הוא עובר,³⁵ לפי שהאדם בעל בחירה אפילו על ההרהורים, כמאמר הפסוק 'לפתח חטאת רובץ ואלריך תשוקתו ואתה תמשל בו' (בר' ז, ד). אשר אמרו 'ואליך תשוקתו', כמו בידך תשוקתו, ר"ל ברשותך שתשוקתך לדברים האסורים או לא.³⁶ והנה נמצא ג"כ חלוקה למצות מעשיות, כי מהם אשר המעשה בהם הוא בידים,

31 על פי כ"ב ב; בכ"א א כתוב 'המחלוקות'.

32 זרחיה מחלק בהמשך את עשרת הדיברות למצוות מעשיות ולמצוות שאינן מעשיות, שנשמרות באמצעות כוחות הנפש. את המצוות המעשיות הוא מחלק למצוות שקיומן בידים ולמצוות שקיומן בלשון. חלוקה משולשת של עשרת הדיברות, למצוות שבלב, למצוות של הלשון ולמצוות של הידיים, נמצאת כבר אצל אברהם בר חייא בספר הגיון הנפש שלו. הוא משלב חלוקה זו בחלוקה משולשת נוספת: מצוות שבין אדם למקום, מצוות שבין אדם לבני ביתו, ומצוות שבין אדם לשאר עמו. ראה הגיון הנפש העצובה, מהד' ג' יגודר, ירושלים תשל"ב, עמ' 134-135. חלוקת עשרת הדיברות למצוות התלויות במחשבה, בדיבור ובדיינים מצויה גם בפירושו של רלב"ג לשם' כ, יד. חלוקה כזאת של כל המצוות מופיעה בפירושו הארוך של אברהם אבן עזרא לשם' כ, ב-ג.

33 זרחיה רומז כאן לוויכוח בין הרמב"ם וחסדאי קרשקש בשאלה אם הדיבר הראשון של עשרת הדיברות ('אנכי יי אלהיך' וכו') הוא בגדר מצווה. הרמב"ם מנה אותו ראשון למצוות עשה בספר המצוות שלו, ואילו קרשקש טען שאי אפשר לצוות על אמונה באלוהים, ואם כן אי אפשר שהפסוק הוא בגדר מצווה (ראה הצעה לספרו אור השם, מהד' פיישר, עמ' ט-יב).

34 כוחות הנפש הפנימיים (כמו זיכרון, דמיון והתבוננות) הם כוחות הנפש הבת-תחושתיים הנזכרים אצל אריסטו בספר שלישי של ספר הנפש. לדיון מפורט על הכוחות הללו ראה אצל H. Wolfson, *Studies in the History of Philosophy and Religion*, I (I. Twersky and G. Williams eds.), Cambridge, Mass. 1973, pp. 250-343.

35 בטענה שאדם עובר על לאו של לא תחמוד בהרהור בלבד זרחיה הולך נגד דעת חז"ל שדרשו: 'או אפילו חומד בדבור? תלמוד לומר "לא תחמוד כסף וזהב עליהם" וגו' (דב' ז, כה). מה להלן עד שעושה מעשה אף כאן עד שעושה מעשה' (מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו, ח, מהד' הורוביץ, עמ' 235). אמנם על הלאו של 'לא תתאוה' (דב' ח, ח) אכן עוברים בהרהור בלבד; ראה משנה תורה, הל' גזילה ואבידה, א, ט-י.

36 ראה בר"ר כב, ו: 'וא"ת שאינו ברשותך, ת"ל "כי בך בטח" (יש' כו, ג) וכבר הכתבתי לך בתורה "ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו".'

ומהם שהמעשה בהם בלשון. ושני אלו המינים נמצאים בעשרת הדברות. והנה אשר הם בידיהם, הם כמו כבוד אב ואם, כי יש מין ממנו שהוא בידיהם. והנה מהם שהם בלשון, כמו מצות זכור, שאמרו רבותינו במסכת פסחים פרק ערבי פסחים 'זכרוהו על היין',³⁷ וזה הוא קדוש היום, וכמו מצות כבוד, כי יש ממנו מין שהוא כבוד בדברים, ו'לא תשא', ו'לא תענה ברעך', שהם בדבור.

והנה נמצא ג"כ חלוקה למצות, כי מהם מצות שהם בין אדם למקום, ומהם מצות שהן בין אדם לחברו. והנה שני אלה המינים נמצאו בעשרת הדברות. והנה המצות אשר בין אדם למקום הן כמו ארבעה דברות הראשונות, ר"ל אנכי, ו'לא יהיה לך', ו'לא תשא', וזכור. וג"כ הדבור החמישי, ר"ל מצות כבוד, אפשר שימנה מהמצות אשר בין אדם למקום, כי לפי שהאל ית' שותף עם האב ו'האם בהולדה',³⁸ כמו שאמרו רז"ל במסכת נדה פרק המפלת 'שלשה שותפים יש באדם: אביו ואמו והקדוש ברוך הוא',³⁹ וכמו שאמרו ג"כ החוקרים שהאדם יולידהו האדם והשמש,⁴⁰ ר"ל שיתחברו בזה סבות שפלות וסבות עליונות. והנה השם ית' מכללם ובראשם, כי אם יהיה בהויה הזאת השמש, הנה ג"כ מניע השמש וסבת מניעו, וכן כל המניעים אשר עליו גבוה מעל גבוה, ויי בראשם.⁴¹ ולזה המזלזל בכבוד אביו ואמו הנה הוא מזלזל בכבוד השם ית' אשר היה שותף בהולדה. והנה לזה זאת המצוה אפשר שתמנה מהמצות שבין אדם למקום.⁴² ולזה נמצא באלה החמשה דברות הראשונות אשר הם בין אדם למקום הזכרת השם.

והנה ג"כ בעשרת הדברות נמצא מצות שהם בין אדם לחברו, ואלה הם החמשה דברות האחרונות. ובאלה לפי שהן בין אדם לחברו, ולפי שהן פעולות רעות ומגונות, אין בהם הזכרת השם, כמו שאמרו רבותינו ע"ה בבראשית רבה 'שאל קיסר לר' יהושע: מפני מה הוזכר השם בחמשה דברות ראשונות ובאחרונות לא הוזכר? אמר לו ר' יהושע: בוא עמי לטייל בעיר. הלכו וראו דמות קיסר מצוייר בכל בית ובית. הוליכו לבית הכסא, וראה שלא היה דמותו מצוייר שם. אמר לו: ולמה אין דמותך מצוייר כאן? אמר לו קיסר: וכי יפה הוא שיהיה דמותי מצוייר

37 פסחים קו ע"ב.

38 כך הנוסח בכ"י ב; בכ"י א כתוב 'והבן בתולדה'.

39 נידה לא ע"א.

40 אריסטו, פסיקה, מ"ב, פ"ב, 1394-14; מטפסיקה מ"ב, פ"ה, 1307-17.

41 על פי קה' ה' ז; מ"ב, יג. דהיינו, כשהחוקרים מונים את השמש בין הגורמים להולדת האדם הם כוללים בזה, כדבר המובן מאליו, גם את הכוחות המניעים את השמש, ובעיקר את המניע הראשון שהוא האלהים.

42 ראה הפירוש הארוך של אברהם אבן עזרא לשם' כ, ב-ג: 'ובדיבור החמישי כתוב השם כי האבות משתפים עמו ביצירתו, ואם לא יכבדם, כאילו אינו מכבד השם'. וראה פירוש הרמב"ן לשם' כ, יב: 'והנה עשרת הדברות חמשה בכבוד הבורא וחמשה לטובת האדם, כי "כבוד את אביך" כבוד האל, כי לכבוד הבורא צוה לכבוד האב המשתתף ביצירה'. וראה גם קדושין ל ע"ב, המצוטט על ידי הרמב"ן: 'ת"ר: נאמר "כבוד את אביך ואת אמך" (שם' כ, יב) ונאמר "כבוד את ה' מהונך" (מש' ג, ט). השהו הכתוב כבוד אב ואם לכבוד המקום. נאמר "איש אמו ואביו תיראו" (וי' יט, ג) ונאמר "את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד" (דב' י, יג). השהו הכתוב מוראת אב ואם למוראת המקום'.

כאן? ! אמר לו ר' יהושע: כך אין דרך כבוד שיהיה שם הקדוש ברוך הוא נזכר ברציחה וניאוף גניבה ועדות שקר וחמדנות.⁴³ הנה מכל זה יראה שכל המינים והחלוקות אשר למצות נמצאו בעשרת הדברות, ולכן אלו עשרת הדברות הם קצור אחד כולל כל המינים והסוגים הכוללים אשר למצות.

ואחר שכן הוא, נכללו בו ג"כ המצות הפרטיות אשר תחת הסוגים הכוללים. והנה זה השגחה מהחכמה האלהית, לפי שכאשר יתן להם שאר המצות דרך פרט, לא יבוא דבר בהם שלא ימצא בעשרת הדברות כלל יכללהו. ולפי שנמצא לעשרת הדברים האלה כח הכללות הזה, כמו שנאמר, היה מספיק שיושמו בארון שני לוחות האבנים עם עשרת הדברים לבד, כמו שנזכר בהקדמה השוללת הנכללת בפתח דברי, האומר 'אין בארון רק שני לוחות האבנים אשר הניח שם משה בחורב'. האמנם עם כל זה, האל ית', לזכות את ישראל, רצה לפרט כל המצות אחת לאחת, והניח על ספר התורה מספר מצות עולות לתרי"ג בין עשה ולא תעשה. ולפי שהפרטים האפשריים הנפילה בחמר האפשר⁴⁴ הם בלתי בעלי [38א] תכלית, לא יכולם ספר וספור, ואי אפשר שיושמו פרטיהם במגלת ספר, השם ית', אשר כל פעולותיו תמימות מזוקקות מכל חסרון, כמאמר הפסוק 'הצור תמים פעלו' (דב' לב, ד), ורצה שתהיה תורתו שלימה, כמאמר הפסוק 'תורת השם תמימה' (תה' יט, ח), השלים זה החסרון במצוה אחת לבד, אשר בלעדיה לא יהיה שלמות למצות האחרות. והיא זאת, כי נאמר בפרשה 'כי יפלא ממך דבר על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל' (דב' יז, ח, יא). והנה רז"ל שמו זאת המצוה לראש פנה, ועשאוה עקר שהכל תלוי בו, עד שאמרו במסכת סנהדרין פרק אלו הנחנקין 'אפילו יאמרו לך על ימין שהוא שמאל'.⁴⁶ ולכן כמו שאלה עשרת הדברים הכתובים בלוחות הם התחלות והקדמות אשר כח בהן להוליד ולהשפיע שאר המצות, כן הסנהדרין וכל דין ושופט ורב בכל דור ודור הוא התחלה לכל מצות התורה, גם לכל הפרטים והדינים המסופקים אשר יקרו.⁴⁷

43 אין מאמר זה בבר"ר. ובלשון קרובה הוא בא בפסיקתא רבתי, כא, ב, מהד' איש שלום, דף צט ע"א.

44 'חמר האפשר': במודליות האפשר; ראה להלן 'דרשה על עולם הבא', הערה 57.

45 הלשון על פי ספר יצירה א, א.

46 מאמר זה אינו במסכת סנהדרין, אבל הוא בא בספרי דברים, שופטים, קנז, מהד' א"א פינקלשטיין, עמ' 207. לניסוחים דומים ראה המקורות המובאים אצל מ' אלון, המשפט העברי, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 226, הערה 17.

47 ראה ניסוח דומה אצל ר' יוסף אלכו בספר העיקרים (ג, כג, מהד' י' הוויק, פילדלפיה תש"ו, עמ' 203-204): 'ועוד לפי שאי אפשר שתהיה תורת השם יתברך שלמה באופן שתספיק בכל הזמנים, לפי שהפרטים המתחדשים תמיד בעניני האנשים, במשפטים והדברים הנפעלים הם רבים מאד משיכללם ספר, על כן נתנו למשה בסיני על פה דרכים כוללים נרמזו בתורה בקצרה, כדי שעל ידם יוציאו החכמים שבכל דור ודור הפרטים המתחדשים. והם הדרכים שנוכרו בתורת כהנים בתחלתו באותה ברייתא המתחלת: "ר' ישמעאל אומר בשלש עשרה מדות התורה נדרשת מקל וחומר מגזרה שוה וכו'" (ספרא, ברייתא דרבי ישמעאל, א). [...]

לכן אדננו זה רב וגדול אשר נגוע בעונינו, אשר היה דבר אחד לדור,⁴⁸ הרועה אותנו דעה והשכל,⁴⁹ אשר היה ג"כ משים מחשך לפנינו לאור יום,⁵⁰ וכי יפלא ממנו דבר, הוא המורה פליאה דעת ממנו.⁵¹ הנה זה הוא באמת לוחות האבנים ולוחות הברית, כי כמו שלוחות הברית נמצאו כל המצות בהן בכח, כן אדוננו זה היו בו בכח כל המצות, עם כל הפרטים אשר אפשר שיוולדו בהן. ולכן נוכל לומר על זה הארון אשר לפנינו 'אין בארון רק שני לוחות האבנים אשר הניח שם משה בחורב', כי זה היה לכל אשר בשם ישראל יכונה תורה אחת עם פירושה, כלליה ופרטיה, לא יחסר כל בה.⁵²

ועוד כי כמו שבלוחות היו כל המצות בשלמות, מעשיות ועיוניות, כן הארון הזה היה לו שלמות במעשיות ועיוניות. ולכן נוכל לומר שהוא באמת לוחות האבנים, לוחות הברית, בלקיחת תיבת לוחות עם כנוי הרבים להורות שהיה לו שלמות בשני אלה המינים, רצוני בעיון ובמעשה. ולכן נוכל לומר מזה הארון אשר לפנינו 'אין בארון רק שני לוחות האבנים אשר הניח שם משה בחורב'. ואולם עתה, כי עונותינו רבו למעלה, ואשמתנו גדלה עד לשמים,⁵³ אלה אשר היו לוחות האבנים לוחות הברית שבו שברי לוחות, ולכן נוכל לומר ששברי לוחות מונחים בארון. ומסכים עם זה מצאנו מאמר לרז"ל, 'אומ' כן 'שאל ר' חנינא בן עגול את ר' חייא בר אבא: מפני מה לא נאמר בדברות הראשונות טוב ובדברות אחרונות נאמר בהן טוב'. והתשובה היתה מפני שסופן להשתבר.⁵⁴ הנה יראה שכונת המשיב היא שהדברים יאמר בהם היותם טובים או רעים מפני התכלית, ואחר שהלוחות הראשונות היה סופן להשתבר, לא היה ראוי שיאמר בהן טוב. והנה נמצא ג"כ כי בבריאת אדם לא נאמר כי טוב, כמו שנאמר בשאר בריאות מעשה בראשית, וזה לפי שטוביותו נתלה בבחירה, ולכן באלה החיים אי אפשר שיאמר האדם טוב בשלוח,⁵⁵

ולפי שאפשר שיפול מחלוקת בין חכמי ישראל בדבר שלא בא הקבלה בו אלא שיוצא באחת מהי"ג מדות או באחת משאר דרכי ההבנה, הסכימה החכמה האלהית כדי שתהיה תורת השם יתברך תמימה לסלק המחלוקת ההוא כמה שאפשר, וזה בשנתנה ההכרעה בכל דור ודור לרוב החכמים ואמרה "אחרי רבים להטות" (שמ' כג, ב), ואמרה גם כן "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל" (דב' יז, יא), ובארו רבותינו ז"ל "אפילו יאמרו לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין". זרחיה ואלכו ממשכים את הגישה של רב חסדאי קרשקש, שגם הוא הדגיש בחיבוריו את הקשר בין המצוות הסופיות וההמשך ההלכתי האין סופי (ראה לעיל, הערה 29).

48 על פי סנהדרין ח ע"א: 'אמר רב יוחנן: אמר לו משה ליהושע: אתה והזקנים שבוך עמהם. אמר לו הקדוש ברוך הוא: טול מקל, והך על קדקדם, דבר אחד לדור ואין שני דברין לדור.'

49 על פי בר' מח, טו; דנ' ט, כה.

50 על פי יש' מב, טז; בר' א, ה.

51 ממנו: מאתנו. על פי דב' יז, ח; תה' קלט, ו. ר"ל הוא הפותר את המופלא מאתנו.

52 על פי יש' מד, ה; דב' ח, ט.

53 על פי עז' ט, ו.

54 בבא קמא נד ע"ב-נה ע"א.

55 'בשלוח': באופן כללי.

וכמו שאומר הפילוסוף⁵⁶ ג"כ בראשון מספר המדות שהאדם אי איפשר שיאמר מצליח בשלוח בעוד בחיים האלה חיתו.⁵⁷

ולכן נוכל לומר מהאדון הרב הזה שהחלק אשר בעבורו נקרא טוב, והוא הנפש אשר היא נצחית, ותדמה ללוחות שניות שלא היה סופן להשתבר, שבה אל האלהים אשר נתנה, והנה היא צרורה בצרור החיים⁵⁸ הנצחיים. ואמנם החלק אשר בעבורו הינו מסופקים בקראתו טוב, והוא החומר אשר בהכרח היה לו לבא למצב כזה, ככה דל ואומלל אשר ידמה ללוחות ראשונות שהיה סופן להשתבר, הנה זה הוא בזה הארון אשר לפנינו, וראוי שיקרא שברי לוחות. ולכן בלקחנו תיבת לוחות במקום שברי לוחות, נוכל לומר 'אין בארון רק שני לוחות האבנים אשר הניח שם משה בחורב'.

והנה ג"כ בלקחנו לוחות במקום שברי לוחות נוכל לומר שבזה הארון אשר לפנינו נמצאו הלוחות מסכים [38ב] עם מאמר רבותינו ע"ה האומר במסכת מועד קטן פרק אלו מגלחין: 'קשה מיתתן של צדיקים כשבירת הלוחות. ולכן סמך הכתוב שבירת הלוחות למיתת אהרן, שנאמר "אשר שברת ושמתם בארון" (דב' י, ב), וסמך ליה "ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן ויקבר שם" (שם, י, ו).⁵⁹ והנה לכן נוכל לומר שבזה הארון שלפנינו שברי לוחות, וזה למיתת הצדיק אשר נגזר בו, וזה היום המר והנמהר⁶⁰ קשה כיום שנשתברו בו הלוחות. היום הזה יום צרה ותוכחה,⁶¹ ונמצא היום הזה יי לוקח את אדוננו⁶² מעל ראשנו.⁶³

והנה זה היה ראוי להקרא באמת נר ישראל,⁶⁴ עמוד הימני, פטיש החזק;⁶⁵ נר ישראל להורות לפניהם איזה הדרך ישכון אור; עמוד הימני להקים את סוכת תורתנו הנופלת;⁶⁶ פטיש החזק לנתוש ולנתוץ⁶⁷ הצרים אותה.⁶⁸ והנה האדון הרב הזה, עם רוחב שכלו וזכות ההבנה וגודל ההקפה, חובר אליו ג"כ התנאי שהוא אשר הצריכו

56 על פי כ"י ב; בכ"י א כתוב 'הפילוסופים'.

57 אריסטו, ספר המדות, מ"א, פ"ט.

58 על פי שמ"א כה, כט.

59 הדרשה הזאת אינה במסכת מועד קטן פרק אלו מגלחין (שם דף כח ע"א באה השאלה: 'למה נסמכה מיתת אהרן לבגדי כהונה'?) ; אבל היא מובאת ביו"ר כ, יב.

60 על פי חב' א, ו.

61 על פי מל"ב יט, ג; יש' לו, ג.

62 מילים 'את אדוננו' נוספו בשולי הכ"י.

63 על פי מל"ב ב, ג, ה.

64 על פי שמ"ב כא, יז. רח"ק התכוון לכתוב ספר הלכתי בשם 'נר ישראל' (ראה הקדמה לספרו אור השם, מהר" פישר, עמ' ח-ט).

65 על פי מל"א ז, כא; ברכות כח ע"ב 'וכשחלה רבי יוחנן בן זכאי נכנסו תלמידיו לבקרו, כיון שראה אותם התחיל לבכות. אמרו לו תלמידיו: נר ישראל עמוד הימני פטיש החזק'.

66 על פי עמ' ט, יא.

67 על פי יר' א, י; יח, ז; לא, כז.

68 אפשר שזוהיה מתייחס כאן לפעילותו הפולמוסית של רח"ק, המתועדת בספרו ביטול עקרי הנוצרים.

חז"ל לפרנס צבור, רצוני שיהיה ממשפחה מיוחסת, עד שאמרו 'אין ממנין פרנס על הצבור אלא ממשפחות המיוחסות שבישראל'.⁶⁹ ולזה הנה אנחנו אבדנו דבר כמעט אי אפשר שנמצא כמחו, ונוכל לומר 'חבל על דאבדין ולא משתכחין'.⁷⁰

ולכן העת הזאת באמת עת לספור ועת לבכות ועת לקרוע,⁷¹ ובפרט שחייבנו לזה רז"ל באמרם במסכת שבת בפרק ר' אליעזר דאורג 'כל המתעצל בהספדו של אדם כשר ראוי לקוברו בחייו, שנאמר "ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת סרח בהרי אפרים אשר מצפון להר געש" (יה' כד, ל), מלמד שגעש עליהם ההר לקוברן מפני שנתעצלו בהספדו של יהושע',⁷² כי המתעצל בהספד של אדם שלם הנה הוא לפי שלא יכיר חסרונו, ולא השלמות אשר היה קונה מהאדם השלם בכל יום. והנה זה משליך השלמות הנפשי אחרי גוו, והנה זה הוא חשוב כמת, כי אחר שהאדם מורכב מגוף ונפש, והנפש היא חיה לעצמותה והגוף מת, הנה העוזב הנהגת החלק החי, והוא הנפש, ומשגיח בהנהגת החלק המת, והוא הגוף, חשוב כמת, וכמו שאמרו רז"ל 'רשעים בחייהם קרואים מתיים',⁷³ והנה לזה ראוי לקוברו בחייו.

והנה עוד אמרו רז"ל בספרם גודל הרעה הנמשכת מאבדת התלמיד חכם 'חכם שמת אין לנו כיוצא בו. מלך שמת כל ישראל ראויים למלך, הדא הוא דכתיב "והחכמה מאין תמצא כי יש לכסף מוצא ומקום לזהב יזוקו" (איו' כח, יב, א). הללו אם אבדו יש להם חליפין, תלמיד חכם שמת מי מביא לנו חליפין, מי מביא לנו כיוצא בו?'⁷⁴ הנה מזה המאמר נוכל ללמוד שאבדת תלמיד 'חכם'⁷⁵ איננה כי אם⁷⁶ בהיקש אלינו, ולזה נאמרה תיבת לנו, באמרו 'מי מביא לנו חליפין'. ואמנם בהקש אליו איננה אבדה, וכמו שאמרו רז"ל 'צדיק אבד לדורו אבד. משל למרגלית שנאבדה בין החול, בכל מקום שהולכת מרגלית שמה. לא נאבדה אלא לבעלה'.⁷⁷ והנה בכונה נאמר פה מרגלית, ולא נאמר משל לדינר כסף שנאבד. וזה שהמרגלית לחוזק הרכבתה והפלטת המזגות חלקיה, כי תעבור במים ובטיט חוצות, כאבני גיר מנופצות,⁷⁸ לא תקבל ההפסד בעצמה, ואמנם נאבדה לבעלה, ואין כן הענין בשאר הדברים אשר יפסידם העפר והחול כשיפלו בהם. וכן ענין הצדיק, כי במיתו, רצוני בהפרד נפשו מגופו, לא יקבל חסרון, ואמנם החסרון בהקש אל האובדים אותו, רצוני בעלי דורו אשר היו מקבלים שלמות ממנו. ואמרו ג"כ בענין הספד תלמיד חכם 'בכו לאובדים ולא לאבדה שהיא למנוחה ואנו לאנחה'.⁷⁹

69 לא מצאתי מקור למאמר זה.

70 סנהדרין ק"א ע"א ועוד.

71 על פי קה' ג, ד, ז.

72 שבת קה' ע"ב, עם שינויים.

73 ברכות יח ע"א. פירוש דומה למאמר הזה ראה במורה נבוכים א, מב.

74 ירושלמי, הוריות, פ"ג, ה"ה.

75 על פי כ"י ב; בכ"י א ליתא.

76 המילים 'כי אם' נוספו בשולי כתב היד.

77 מגילה טו ע"א. שימוש דומה מובא גם להלן, בסיום הדרשה על עולם הבא.

78 על פי יש' מג, ב; זכ' ט, ג; יש' כז, ט.

79 מועד קטן כה ע"ב.

ולכן ההספד אשר אנו עושים על העדר זה האדון הוא בהקש אלינו, לא בהקש אליו, כי הוא מצד ההכנות שעשה באלה החיים ומה שטרח בערב שבת⁸⁰ הנה הוא הולך לתענוג מופלג בחיים נצחיים, ויוצא מצער החיים האלה. ולכן אמר חכם אחד חשב בנפשו שכבר הגיע אל השלמות 'עד כה הייתי זוחל למות, ועתה אדאג ואפחד לאורך החיים'. ואמר חכם אחר 'מה מאד חביבה עלינו המות אחר שהיינו [39א] יראים ממנה'. והנה גם כן אמרו ז"ל כתובות פרק הנושא, וזה בספרם הטוב הצפון לצדיקים בעולם הבא 'בשעה שהצדיק נפטר מן העולם שלש כתות של מלאכי השרת יוצאות לקראתו. אחת אומרת בא בשלום, ואחת אומרת הולך נכוחו, ואחת אומרת יבא שלום ינוחו על משכבותם'.⁸¹ והנה ירמוז בזה אל השלש נפשות או כחות הנפש השלשה⁸² אשר עמהם הצדיק עובד השם ית' מאהבה, ולזה נקראו מלאכי השרת, כי הם סבת מנוחת הנפש בעולם הבא, ולכן הצדיקים אשר באלה החיים היו מצטערים, ובשרם עליהם יכאב⁸³ בסבת התאוות הצוררות אותם אשר השכל היה מחוייב להכניעם ולכבשם, הנה יצאו מזה הצער אחר המות. ועוד שהמושכלות אשר אי אפשר שיהיה להם באלה החיים הזכות והבהירות אשר ראוי, לסבת עכירות החומר אשר הוא מסך מבדיל, יקנו אחר המות זכות ובהירות לא היה להם קודם. ולזה הצדיק אחר יציאתו בשלום מאלה החיים, וזה האדון החסיד בפרט, אפשר שיאמר אליו מצד תוספת הזכות אשר ימצא במושכליו 'אז יבקע כשחר אורך אורך' (יש' נח, ח).⁸⁴ וכן ג"כ יאמר אליו מצד שהוסר ממנו החולי והכאב הנמשכים לתאוות הצרות אותו אשר אי אפשר לאיש מאישי האדם שיחיה בלעדיהם, 'וארוכתך מהרה תצמח', וכמאמר הפסוק 'אז יבקע כשחר אורך וארוכתך מהרה תצמח והלך לפניך צדקך כבוד יי יאספך' (שם). תם. השבח לאל. ראשון מאג' שתי"ח.⁸⁵

80 על פי עבודה זרה ג ע"א.

81 כתובות קד ע"א; על פי כ"י ב, בכ"י א כתוב 'משכבותם הולך נכוחו'.

82 זרחיה מתייחס לוויכוח בין אפלטון ובין אריסטו סביב הרכב נפש האדם. לפי אפלטון, נפש האדם מורכבת משלשה נפשות (החיונית, והצומחת והמדברת או השכל); לפי אריסטו יש לאדם נפש אחת עם שלשה כחות (ראה להלן 'דרשה על עולם הבא', הערה 21).

83 על פי איוב יד, כב.

84 רד"ק גם סבור שהפסוק מתייחס לעולם הבא 'אל מקום הכבוד אשר נפשות הצדיקים צוררות שם בצרור החיים' (פירושו ליש' נח, ח).

85 לא ברור לאיזה תאריך הוא מתכוון. אפשר שהוא מציין את השנה הלוועזית והעתיק 'שתי"ח' בטעות במקום 'שתי"א'. היינו: 'ראשון מאגן[וסט] שנת] תי"א'.

ב. דרשה על עולם הבא

[28ב] 'תנא דבי אליהו: כל השונה הלכות מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנאמר "הליכות עולם לו" (חב' ג, ו). אל תיקרי הליכות אלא הלכות'. מגלה, פרק בני העיר.¹

העיון בזאת המימרא לעת כזאת לא יהיה דרך דרש והמנהג, כמנהג יתר הדורשים ברבים. ולזה יהיה אפשר אלי שאפטור עצמי מהקדמת בקשת הרשות הנהוגה ודרישת המחילה המורגלת.² ואמנם אדברה בצר רוחי³ שואג ודואג לגודל הנזק המגיע אלינו מהעדר זה החסיד הנכבד, עד שנוכל לומר אי כבוד,⁴ כי כפי שנתבאר בספר המדות הכבוד הוא נמצא במכבד יותר מאשר הוא במכובד,⁵ כמו שאמרו רז"ל 'איזהו מכובד? המכבד את הבריות'.⁶ ולכן להעדר החסיד הזה אשר היה אחד ממכבדינו אבדנו חלק גדול ממכבודנו, ולנו יאות שנאמר המאמר הזה: אי כבוד, מה נעשה יקר וגדלה,⁷ אנה הוא הכבוד הנמשך אלינו מזה הנכבד, מה נעשה היקר וההתנשאות אשר היה מגיע אלינו מזה המעלה, בהיות כבודו חופף עלי אהלנו.⁸ האמנם כדי שלא נהרוס גדר הענוה אשר אנחנו מחוייבים אליה בימי הרעה, כימים אשר נחו בהם⁹ מורשי לבבנו בשמחה ובטוב לבב,¹⁰ ולפי שאין הפנאיי מסכים להקדים ההכנעות וההשפלות הראויות לשפלות ערכי וגודל ערך השומעים,¹¹ לאות ולמופת¹² ההשמע וההכנע, לקחתי פתח דברי מאמר אחד, פשט מנהג הדורשים מאריות גברו¹³ לשומו אחרית דבריהם לקחת מוסר השכל מדברי רז"ל באמרם 'הוי זנב לאריות'.¹⁴ מצורף לזה כי לפי שפשט מנהג הדורשים לחתום דרשותיהם בזאת

- 1 דף כח ע"ב. המאמר מופיע גם בסוף מסכת נידה.
- 2 על בקשת רשות של הדרשן מהקהל לדרוש ראה ספרשטיין, דרשות, עמ' 76-78.
- 3 על פי איוב ז, יא.
- 4 על פי שמ"א ד, כא.
- 5 אריסטו, ספר המדות, מ"א, פ"ד.
- 6 אבות ד, א.
- 7 על פי אס' ו, ג.
- 8 על פי איוב כט, ד; במ' יד, י.
- 9 על פי אס' ט, כב.
- 10 על פי איוב יז, יא; דב' כח, מז.
- 11 כחלק מבקשת הרשות ודרישת המחילה, מרגיש הדרשן, כנהוג, את פחיתות עצמו ומעלת קהל השומעים.
- 12 על פי דב' כח, מז.
- 13 על פי שמ"ב א, כג. והכוונה למאמר 'תנא דבי אליהו: כל השונה הלכות מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנאמר "הליכות עולם לו" (חב' ג, ו). אל תיקרי הליכות אלא הלכות', (סוף נידה).
- 14 אבות ד, טו.

המימרא, ואין דעתי לזוז מזה המנהג, כי מנהגן של ישראל תורה היא,¹⁵ ימשך מזה שיהיו גבולי מה שממנו ומה שאליו בדרשתי זאת אחד בעינו. ויתאמת בו הפסוק ההוא אשר אליו נסמכה זאת המימרא האומר 'הליכות עולם לו', כי יתדמה במהלכו למהלך העולם אשר הוא סבובי, וגבול מה שממנו ומה שאליו אחד בעינו. ובפרט כי הענינים הכדורים והגלגלים יש להם מבוא בענין האבלות, כאמרם ז"ל בתרא פרק השותפין: "ויזד יעקב נזיד" (בר' כה, כט), אותו היום נפטר אברהם, ועשה יעקב אבינו תבשיל של עדשים לנחם יצחק אביו. ונשאל בגמרא: 'מאי שנא של עדשים? אמר רבה בר מארי, ואמרי לה במערבא משמיה דרבה בר מארי: מה עדש זו מגלגל, אף אבלות מגלגלת וחוזרת לכל באי עולם'.¹⁶

ואחלק העיון בזאת המימרא לשלשה חלקים. בחלק הראשון יהיה העיון בנושא המשפט אשר הוא 'שונה הלכות'; בחלק השני יהיה העיון בצד ההקדמה אשר הוא אמרנו 'מובטח לו'; בחלק השלישי יהיה העיון בנושא ההקדמה, והוא אמרנו 'בן העולם הבא'.¹⁷

וקודם שאעיין בחלקים הנזכרים אקדים ואומר כי ההאמנה תנתן במאמרים לשתי סבות. האחת לבחינת האמת הנכללת במאמר, רצוני להיות יחס הנשוא אל הנשוא יחס מסכים אל המציאות; הסבה השנית לבחינת מעלת בעל המאמר, ולפעמים למעלת האומר תנתן האמנה בדבר מבלי השגחה לאמתות הנכלל במאמר. ואמר אחר זה, כי מזולת ההאמנה הראויה לתת במאמר הזה מפני האמת והצדק הנכללים בו, ראוי ג"כ שתנתן בו האמנה למעלת האומר, רצוני להיותו מיוחס לאליהו, כפי הנראה מהגבולים האלה: 'תנא' [29א] דבי אליהו. ועם היות מתיבת תנא יראה שהמאמר הזה יהיה מיוחס לבעל התוספתא, אמנם יראה שבא זה המאמר לבעל התוספתא אם בקבלה מאליהו לאלישע ומאלישע לבני הנביאים, וכן עד שבא לבעל התוספתא, או אפשר שבעל התוספתא קנה זה המאמר מאליהו בדרך הראות נבואי, אם בחלום או בהקיץ, כמו שנמצא במקומות רבים מהתלמוד, שאליהו היה נראה לחכמים רבים, כאמרם 'אשכחיה לאליהו'.¹⁸

ובפרט ראוי לנו לתת האמנה שלמה בזה המאמר להיות אליהו בעל הנסיון מזאת ההקדמה, כי הוא קנה עולם הבא באמצעות תאר השונה הלכות, עד שהוא העתיר האל ית' שיפריד נפשו מהחמר, כמאמר הפסוק 'קח נא את נפשי ממני' וכו'.²⁰ וזה לחשבו כי כבר קנה השלמות האפשרי בחקו, ושמאז והלאה הכחות החמריים היו מעיקים ומטרידים אותו, כי עם היות הכחות הנפשיים הם רבים ומתחלפים, וכל

15 על המליצה 'מנהג תורה היא' ראה י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 28.

16 בבא בתרא טז ע"ב.

17 להגדרת ה'הקדמה' ראה לעיל 'הספר על ר' חסדאי קרשקש', הערה 4. למשמעות המונח 'צד' ראה להלן. הערה 57.

18 בכ"ז א כתוב: 'תנא תנא'.

19 לדוגמא מגילה טו ע"ב, וחגיגה טו ע"ב.

20 מקרא זה נאמר ביונה (ד, ג), והכוונה לפסוק 'רב עתה יי קח נפשי' (מל"א יט, ד) הנאמר באליהו.

אחד מהם ממונה על השגתו, אמנם הנפש איננה אלא אחת, ולזה אי אפשר שתחלק להשגות; רבות בעת אחת, אבל בעוד שתפנה להשגה אחת תתבטל מהאחרת, וזה להיות עצמותה אחד, ואמנם רבויה בכחות,²¹ כמאמר הפסוק 'כי רוח מלפני יעטוף ונשמות אני עשיתי' (יש' נז, טז). והנביא מדבר בשם האל ית', ואומר כי עם היותו ית' קוצף נגד החוטאים, האמנם כשהם שבים בתשובה ימינו פשוטה לקבלם,²² ואיננו קוצף לנצח לכלות הנפש כליון חרוץ,²³ כי הנפש השפעה מאתו ית' אחת. ולזה אמר 'רוח', והיתה זו מוכנת להשכיל ולפעול הטובות. והנה הוא להכרח החומר חלקה לנשמות, ר"ל הטביע בה כחות חיוניים טבעיים ונפשיים, ותחתיהם כחות מוכנים לפעולות הרעות, כמתעורר אשר תחתיו הכועס והמתאוה²⁴ אשר הם סבה בצד מה לתכונות הרעות. ולזה הוא ית' יעבר על חטאת הנפש החטאת בשובה מדרכיה הרעים. ואל אלה הכחות החמריים רמזו רז"ל באמרם 'אין בן דוד בא עד שיכלו כל נשמות שבגוף',²⁵ ר"ל עד שיכנעו הכחות הגופיים לממשלת הכח השכלי.²⁶ ונחזור לענין ונאמר כי לפי שאלהיה קנה עולם הבא באמצעות תאר השונה הלכות, הנה הוא הבטיח זה לבאים אחריו כאיש אשר כבר נסה זה. ולזה אמר 'מובטח לו', ולזה ראוי שתנתן האמנה שלמה בזה המאמר.

ואחר ההצעה הזאת יבא העיון בחלק הראשון, והוא נושא ההקדמה אשר הוא אמרנו 'שונה הלכות'. ואפסוק הדין בדרוש אחד,²⁷ והוא אם המושכלות והמעשיות יחד אנחנו צריכים אליהם בהכרח להגעת ההצלחה הנצחית, או אם יספיק לזה אחד מאלה המינין לבד. ואם שני המינין יחד הכרחיים להגעה, צריך שנעיין אם ההכרח אליהם הוא בדרך אחד, או אם המין האחד הכרחי לעצמותו והאחר כמו אמצעי וכלי, או אם השני מינים הכרחיים לעצמותם, או אם הם הכרחיים לעצמותם, וכמו

21 לפי תורת הנפש של אריסטו קיים רק נפש אחת באדם, אף שיש רבוי כחות בנפש הזאת. ראה אריסטו, ספר הנפש, מ"א פ"ה 411 ב' 30-5. וראה, לעיל 'הספר על ר' חסדאי קרשקש', הערה 82.

22 מכון לראש הפסוק: 'כי לא לעולם אריב ולא לנצח אקצוף'.

23 על פי יש' י, כב.

24 הכח המתעורר הוא הכח הנפשי שהוא המניע לפעולות האדם והוא אחראי בין היתר לתאוות האדם וכעסו. ראה את תיאור הכח המתעורר אצל ר' שם טוב אבן פלקירא (מובא אצל ר' ישפה, תורה וסופיה: חייו ומשנתו של ר' שם טוב אבן פלקירא, סינסינאטי תשמ"ח, חלק העברי, עמ' 306): 'זה הכח [כח המתעורר] הוא הכח אשר בו יתאוה החיוני אל הנאות לו ויברח מהמזיק. והתאוה אל הנאות תקרא תשוקה ואם תהיה להנקם תקרא כעס'.

25 יבמות סב ע"א, סג ע"ב, נדה יג ע"ב ועוד.

26 לפירוש אליגורי דומה למאמר תלמודי זה (ולתהליך המשיחי) ראה ד' שוורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 119.

27 'דרוש' הוא בעיה (בדרך כלל פילוסופית) העולה לדיון, שעליה יש 'פסק דין' (הכרעה). אחרי הצגת השאלה פורט זרחיה את 'החלוקות השכליות' (הפתרונות האפשריים). בדרך כלל הצעד הבא בהכרעת הדרוש הוא ביטול 'החלוקות' (האפשרויות) המוטעות באמצעות מופתים שכליים ותורניים (לדוגמאות ראה ספרשטיין, קול שפר, עמ' 179-250; רביצקי, דרשת הפסח, עמ' 135). אמנם זרחיה מסביר שקוצר הזמן מכריח אותו להוכיח מיד את צדקת 'החלוקה הנראת אלי אמתית'.

כלי, וזה שניהם או אחד מהם.²⁸ הנה אלה הם החלוקות השכליות אשר אפשר שתעשנה בזה הדרוש.

ויען אין פה מקום לאריכות, אבחר החלוקה הנראת אלי אמתית, ואביא המופת עליה, ולא אחוש לעבור על החלוקות האחרות ולבטלן, להרחיק טורח האריכות. ואחשוב שהיא זאת, ר"ל כי להשגת ההצלחה, אנחנו צריכים למעשיות ולעיוניות. האמנם הענין הוא כן, ר"ל שהמעשיות הן הכרחיות בשני פנים, האחד [29 ב] לעצמותן, והשני להיותן מסלול ודרך לעיוניות. אמנם העיוניות הנה אנחנו צריכים אליהן להגעת ההצלחה לעצמותן לבד, כי אין ביניהן ובין ההצלחה הנצחית דבר יותר מעולה מהן תהיינה אליו כלי.

ואולם הטענות על זה הנה הן רבות לקוחות מתורתנו הקדושה ומדברי רבותינו ע"ה, כי הדבור בזה מדרך החקירה העיונית יהיה ארוך, ואין העת נאותה לכך. ואולם הטענה על זה מתורתנו הקדושה הנה היא, כי הוא מן המבואר שבתורתנו האלהית נכללות מצות מעשיות ושכליות, והנה נצטוו בהם עם בני ישראל מאתו ית' לאור באור החיים²⁹ הנצחיים. ואין ספק שאותן המצות אם תעשנה על הדרך הראוי יביאו בהכרח אל התכלית המכוון על השלמות, ואם תחסר מהן אחת לא נביא אל המכוון ההוא על שלמותו האחרון, כי זה המכוון, ר"ל התכלית, הוא נמשך אל הצורה המגעת מכללות אלה המצות, ואם תגרע או תתוסף עליהן אחת או תשתנה מהן אחת, לא תהיה הצורה המגעת מהן כצורה המגעת מהכללות קודם החסרון או השנוי או התוספת, ולזה לא ימשך אותו התכלית על שלמותו האחרון. ולזה אמר הפסוק 'תורת יי תמימה' (תה' יט, ח), ר"ל כי אין בתורה דבר לא יהיה הכרחי להגעת תכליתה, ולא יחסר ממנה דבר ג"כ נהיה צריכים אליו. וזהו אמריו 'תמימה', וזהו גדר השלם הנרדף לתמים. ולזה נאמר אחר כן במזמור ההוא 'משפטי יי אמת צדקן יחדו' (שם, י), ר"ל שהצדק והיושר הנמצא בהם הוא בקבוץ והאחדות המגיע מהם. ועם היות שיש בהם משפטים מה חלקיים אפשר לבעל הדין לטעון נגדם, ר"ל שיש בהם דבר חוץ מן היושר, וזה להפכיות הנמצא בהם, כמו אסור אשת אח, ומצות יבום, ואזהרת 'לא תקום ולא תטור' (וי' יט, יח), ותת רשות לגואל שיהרוג הרוצח אם ימצא אותו חוץ לערי מקלט,³⁰ ואסור צורות העשויות לנוי,³¹ כמו שהוכיחו ממאמר הפסוק 'לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב' (שם' כ, יט), וצונו לעשות כרובים במקדש, וענין פרה אדומה מטהרת את הטמאים ומטמאה את הטהורים.³² האמנם אם

28 לפי זרחיה, אם מגיעים למסקנה שמעשיות ומושכלות הכרחיות להגעת הצלחה נצחית, עדיין צריכים לרון בשאלה נוספת: האם המעשיות והמושכלות תכלית לעצמן, או האם הן (או אחת מהן) מהוות אמצעי להגעת תכלית אחרת? ואצל שתייהן קיימות שלש אפשרויות: (1) היא רק תכלית לעצמה; (2) היא רק אמצעי לתכלית אחרת; (3) היא גם תכלית לעצמה וגם אמצעי לתכלית אחרת.

29 על פי איוב לג, ל.

30 ראה במ' לה, כו-כו.

31 על פי עבודה זרה נא ע"ב.

32 פרה אדומה גם מטהרת את הטמאים ומטמאת את אלו שעוסקים בהכנת האפר מתחילת השחיטה עד סוף התהליך (ראה ספרי, במדבר, חקת, ב; פרה ד, ד).

יעויינו ויובאו חלקיהם זה עם זה יחד, נמצאם יביאו כלם לכונה³³ אחת, והוא היושר האמתי. ואם נעיין במספר מצות עשה שהם רמ"ח, כמו איבריו של אדם, ומצות לא תעשה שהם שס"ה, כמנין ימות החמה, נמצא לזה רמז, ר"ל כי כמו שבאיברי האדם יש איברים הפכיים המזג, כלב אשר הוא חם ויבש, והמוח אשר הוא קר ולח, והכבד אשר הוא חם ולח, והטחול קר ויבש, אמנם מההרכבה והשכונה הטבעית המגעת מהם נעשה גוף קרוב מאד אל השווי, כן ג"כ נמצאו במצות עשה מצות מה יראה שיש ביניהם הפכיות, אמנם אם תשמרנה ותעשנה כלן, תקננה מדת היושר, ותגיענה אל החיים הנצחיים. וכמו שנמצאו בשס"ה ימות החמה זמנים הפכיים האיכיות, האמנם לכל אחד מהם תועלות, ובהתקומם³⁴ ובתקון אחד מהם מה שעוהו האחר, כבואם זה אחר סור זה, הנה אפשר שיסבול אותם מין האדם ושאר הבעל חי, ומקבוצם יגיע כמעט שווי בהקש אל גופותינו, כן ג"כ נמצאו במצות לא תעשה מצות יראה ביניהם הפכיות בתחלת הסברא, אמנם בהתאחדם יביאו אל השווי האמתי, ויסירו מעיקי ההצלחה.

האמנם שנעמוס עלינו לחקור ולדעת בזה המורכב, ר"ל כלל התורה, למה הושמו בו כל הפשוטים, ואיזה מבוא יש לכל אחד מהם בהגעת התכלית אשר אליו נתנה התורה [א30] האלהית, הנה יהיה דבר קשה עלינו, וכמעט נמנע בחקנו. והנה כמו זאת החקירה רצו לעשות גדולי הרופאים בתריאק³⁵ אשר הוא משבעים פשוטים, ולא יכולו, עד שאמרו אנשים מה מהם שהמצאתו הראשונה היתה על דרך הנבואה. כל שכן שאי אפשר שנעשה החקירה הזאת במורכב מתרי"ג פשוטים, סדרו האל ית', והכין וערך אותו אדון הנביאים.³⁶ הן אמת שיש בהן מצות אפשר שתנתן הסבה בהן, ואלה הן המצות אשר יגזור אותן השכל, והן כסמים הפועלים באיכות. האמנם יש בהן מצות שהם כמו הסמים הפועלים בכלל עצמותם, ואלה אי אפשר בשום צד שישניחו³⁷ סבתם.³⁸ אמנם ראוי לנו שנאמין שתורתנו הקדושה

33 נכתב תחילה 'להנהגה' ומעליו סימני מחיקה.

34 אולי צ"ל 'ובהתקבצם'.

35 תריאק הוא תרופת פלא שחכמי ימי הביניים טרחו על הרכבתה. היא נועדה לרפא כל חולי, והורכבה משבעים סמנים. היא נזכרת בשבת קט ע"ב, שהש"ר ד, ה ובמקומות אחרים בספרות חז"ל.

36 זרחיה טוען שאין בידנו הסבר שכלי להשפעת קיום המצוות על האדם. הוא מדמה את השפעת המצוות על האדם לתחום הרפואה שאין הסבר שכלי מדוע תערוכת של חומרים שונים יוצרת תרופה שתוצאתה ריפוי חולי מסוים. לטעון דומה ראה ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי א, עט, מהדורת יהודה אבן שמואל, תל-אביב תשל"ג, עמ' כד.

37 בכ"י א כתוב 'שניחו'.

38 לפי גאלינוס, יש סמים שפועלתם הרפואית היא תוצאה של איכויותיהם, ואחרים שפועלתם הרפואית היא תוצאה של עצם מהותם, כלומר צורתם. לדעתו, אין דרך להסביר את יכולתם של סמים הפועלים מכוח צורתם לרפא (בניגוד לסמים הפועלים מכוח איכותם). הדרך היחידה להגיע להבנה בקשר לסמים אלו היא הניסיון. ראה סיכום עמדתו של גאלינוס ע"י הרמב"ם: 'וכבר ביאר גאלינוס אין ילקח ראייה על טבעי הסמים ופעולות הנמשכות אחר איכותם מטעמיהם בספרו המפורסם ב"סמים הנפרדים". אמנם ידיעת מה שיפעל הסם מצד צורתו המינית והם אשר יאמר להם, שהוא יעשה אותם בכלל עצמו, הנה אין אצלינו ראייה בשום

בכללה תקנה לכלל אומתנו ולאיש האומה, עם היותם מתחלפי המזגים והטבעים והתכונות, ההצלחה הנצחית. ויסכים לזה מאמר רבתינו ע"ה: 'אמר רב יהודה בריה דרב חייה: בא וראה שלא כמדת הקדוש ברוך הוא מדת בשר ודם. מדת בשר ודם נותן סם לחברו, יפה לזה וקשה לזה. הקדוש ברוך הוא נותן להם תורה לישראל, והוא סם חיים לכל גופן, שנאמר "ולכל בשרו מרפא"' (מש' ד, כב).³⁹

איך שיהיה, אחר שבתורתנו הקדושה נכללות מצות מעשיות ומצות שכליות, וכל מה שיש בה הוא הכרחי להגעת תכליתה, וג"כ לא יחסר כל בה מההכרחי להגעת התכלית, כמו שנראה מפסוק 'תורת יי תמימה' וכמו שנראה מגדר השלם והתמים, הנה מכאן יראה כי להגעת האדם אל שלמותו האחרון וקנות ההצלחה הנצחית לעולם שכלו טוב אנחנו צריכים למעשיות ולשכליות.

והנה יראה זה ג"כ מפסוקים רבים מפוזרים בספרי הקדש, כמו שאמר דוד המלך ע"ה לשלמה בנו 'דע את יי אלהי אביך'⁴⁰ ועברו 'דה"א כח, ט). וזה ג"כ אמר דוד המלך ע"ה במזמור 'יי לא גבה לבי' וכו' (תה' קלא, א), כי הוא אמר שם שמגמת פניו וכל מעניו היו להשלים נפשו באלה השני חלקים, ר"ל המעשיות והעיוניות. ורמז אל המעשיות באמרו 'יי לא גבה לבי ולא רמו עיני' וכו' (שם), ואחר כן חזה והביט איך האדם בתחלת יצירתו חסר בעיוניות, כי הם נמצאות אליו בכח לבד, ואין דרך לקנות השלמות כי עם⁴¹ עמל העיון וההשתכלות, ולזה אמר 'אם לא שויתי ודוממתי נפשי כגמול עלי אמו כגמול עלי נפשי' (שם, ב), ורצונו כי אם לא שווה ודמה בנפשו לגמול עלי אמו אשר הוא בכח, ר"ל שאין לו עדיין השלמות האפשרי לו, ואבל הוא בעצמותו חסר כגמול עלי נפשי, ר"ל עדיין היתה נפשי חסרה כגמול, אבל לפי ששערתי בנפשי החסרון, ושאין אתי כי אם כח השלמות, לזה השתדלתי להוציא הכח ההוא אל הפעל. ואמר אחר כן 'יחל ישראל אל יי מעתה ועד עולם' (שם, ג), ר"ל ישראל, שיש להם תורה נכללו בה דעות אמתיים ומצות מוגבלות, ידריכו האדם אל השלמות האנושי ויגיעוהו אל ההצלחה הנצחית, יקוו אל יי, ר"ל אל ההצלחה, והיא הדבקות עמו, כמאמר הפסוק 'והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים את יי אלהיך' (שם"א כה, כט). ראה איך כנה הדבקות באמרו 'את יי אלהיך', וזה ג"כ רצה פה באמרו 'אל יי', כי עם בני ישראל אין צריך שיהיו נבוכים בבקשת הדרך אשר בו יגיעו אל ההצלחה הנצחית, כי כבר נתן להם הדרך ישכון אור,⁴² והוא התורה. ואמר אחר כן 'מעתה ועד עולם', ורמז בזה לשני ענינים. האחד שהתוחלת תהיה מעתה, כי מי שיש [ב30] לו תקוה ותוחלת בדבר מה ישתדל לעשות הכנות להגיע אליו, ומי שהוא באפס תקוה ממנו לא יעשה הכנות להגיע אליו. ולזה אמרנו 'יחל ישראל אל יי', הוא כמו אמרנו יעשה הכנות מעתה. ואמר אחר כן 'מעתה ועד

פנים, [ש]ילקח ראייה בה על הפעל ההוא. ואין לידעת זה הדרך ראייה בשום פנים זולת הנסיון (פירוש לפרקי אבוקראט, מהר"ז מונטנר, 'ירושלים תשכ"א, עמ' 13).

39 עירובין נד ע"א.

40 לפי נוסח המסורה: 'דע את אלהי אביך'.

41 בכ"ו א כתוב: 'כי אם עם'.

42 על פי איוב לח, יט.

עולם, ר"ל שלא יחשוב שההגעה אל זאת ההצלחה תהיה כאלה החיים, ואמנם תהיה לעולם שכלו טוב, ולזה אמר 'מעשה ועד עולם', וכמאמר רבותינו ע"ה 'היום לעשותם, ולא היום ליטול שכרם'.⁴³

ועדיין יעידו על זאת הסברה מאמרי רבותינו ע"ה. והנה ראשונה יעיד על זה, רצוני שלהגעת ההצלחה אנחנו צריכים אל המעשיות והעיוניות, אמרם ע"ה במסכת אבות 'הוי זהיר במצוה קלה כבחמורה, שאין אתה יודע מתן שכרן של מצות'.⁴⁴ ראה איך הזהיר על כל המצות, מעשיות ועיוניות, וזה כי ההצלחה האחרונה הנמשכת לצורה המגעת מקבוץ כלל המצות לא תגיע על שלמותה האחרון אם תחסר אחת מהמצות. ולזה אמרו 'מתן שכרן של מצות' בלשון רבים, ולא אמרו מתן שכרה של מצוה. ועוד תעיד היותנו צריכים אל המעשיות בפרט מימרא אחת, והיא אמרם 'כל העושה מצוה אחת בעולם הזה מקדמתו והולכת לפניו לעולם הבא, שנאמר "והלך לפניך צדקך"' (יש' נח, ח).⁴⁵ ועוד יראה זה ג"כ מאמרם במסכת שבת 'אמר רבה בר חנא: כל אדם שיש בו תורה ואין בו יראת שמים דומה לגזבר שמסרו לו מפתחות פנימיות, ולא מסרו לו מפתחות חיצוניות בהי עייל'.⁴⁶ הנה יראה מזה שהמעשיות, והוא הנרצה באמרו 'יראת שמים', הן הכרחיות להגעת התכלית. ועוד יראה זה מהמימרא האומרת 'כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה'.⁴⁷ והרצון בזה שהעוסק בעיוניות לבד דומה למי שאין לו אלוה, וזה שהעיוניות אפשר שיקנה אדם אותן כלן או רובן באמצעות חקירה ועיון, ואמנם המעשיות אי אפשר שתבאנה כי אם מפאת מנהיג ומצוה. ולזה אמרו 'דומה כמי שאין לו אלוה', כי אלוה יורה על מנהיג ומצוה. ומימרות כאלה נמצא בתלמוד עצמו מספר, רצוני מימרות מעידות על שהמעשיות הם הכרחיות להשגת ההצלחה.

ועוד נמצא מימרות מעידות על שאנחנו צריכים לאמות מושכלות, אם דרך חקירה ואם דרך אמונה להגעת ההצלחה. והנה יראה זה מאמרם ז"ל 'אשרי מי שבא בכאן, ותלמודו בידו'.⁴⁸ ותיבת 'תלמוד' כפי מה שפשט המנהג ביניהם תלקח בעד המושכלות. ועל זה יעיד אמרו 'בידו', כי המושכלות אחר המות יאמר שהם ביד הנפש, ולא יאות זה במעשיות. ועוד יעיד על זה מה שנאמר במסכת ברכות בענין ר' עקיבא כשהיה נדון, כי נראה שהיה מכוין שיתבונן בשעת פטירתו במושכל האחדות, עד שנאמר שם לא הספיק הדבר לגמור 'עד שיצתה נשמתו באחד'. ונאמר שם אחר כן 'אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא "ממתים ירך יי ממתים מחלד" (תה' יז, יד), זו תורת וזו שכרה. אמר להם "חלקם בחיים" (שם). יצתה בת קול, ואמרה: אשריך ר' עקיבא שיצתה נשמתך באחד'.⁴⁹ הנה מכאן יראה שהשגת

43 עבודה זרה ג ע"א, ד ע"ב.

44 אבות ב, א.

45 סוטה ג ע"ב.

46 שבת לא ע"א-ע"ב.

47 עבודה זרה יז ע"ב.

48 פסחים נ ע"א.

49 סא ע"ב, עם שנוי בסוף.

המושכלות יש לה מבוא גדול בהגעת האדם אל ההצלחה האחרונה. והנה ר' עקיבא בן עקשיא רצה לרמוז לשני מיני השלמיות האלה, ואיך אנחנו צריכים אליהם להגעת ההצלחה, ואמר 'רצה המקום לזכות ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצות',⁵⁰ ורמז באמרו 'תורה' לעיוניות, ורמז באמרו 'מצות' למעשיות. וג"כ בעל זאת המימרא אשר שמתיה פתח דברי רצה לרמוז לשני מיני השלמיות האלה. [31א] ולזה אמר 'שונה', רמז לשני הענינים האלה השונים, עם היות שכיון ג"כ באמרו 'שונה' אל שאנחנו צריכים אל ההתמדה בזה, וזה כי השניות הוא סבת ההתמדה, ומשם יתחיל כי הדבר אשר נרצה להתמידו טרם נתחיל לשנותו.

ובכאן אשים אחרית דברי בחלק הראשון, והוא אמרם 'כל השונה הלכות' אשר הוא נושא זאת ההקדמה.

אולם בחלק השני, המעיין באלו הגבולים 'מובטח לו', אניח דרוש אחד, והוא זה: אם ההצלחה הנצחית נמשכת למעלות השכליות והמדותיות כהמשך הידיעה להתלמדות או התולדה להקדמות, או אם היא גמול אלהי, סבתו הפועלת החסד האלהי.⁵¹

והתשובה על זה בקצרה, מאין פנות לטענות האפשריות להעשות על כל אחד מחלקי הסותר, וזה להרחיק טורח האריכות, היא זאת⁵² שההצלחה הנצחית לא תהיה למצליח דרך גמול, ואמנם הוא דבר נמשך למעלות השכליות והמדותיות, כי הן במדרגת החומר, וההצלחה הנצחית היא במדרגת הצורה להן. וכמו שבחומר המוכן הנדיבות האלהי, אשר לא יגרע חקו מהנאות אליו, יחייב חול הצורה, אשר היא שלמות החמר,⁵³ כן ג"כ לפי שההצלחה הנצחית היא במדרגת הצורה, והמעלות השכליות והמדותיות הם במדרגת החומר אליה, הנדיבות האלהי יחייב חול צורת ההצלחה בשלם בשני מיני המעלות הנזכרות. ולזה ההצלחה הנצחית היא נמשך הכרחי למעלות, ואמנם הוא הכרח נמשך מחסד, ר"ל מהנדיבות האלהי. והעדר חול צורת ההצלחה מהנאות אליה הוא כזב ובטל, כי היה כילות ומניעת טוב מבעליו, חלילה לאל.

ואל זה רמז ר' שמעון בן לקיש במאמר אחד במסכת מגלה. אומר כן 'כל העוסק בתורה בלילה הקדוש ברוך הוא מושך לו חוט של חסד ביום',⁵⁴ ר"ל שהעוסק בהשגת המושכלות בלילה, ר"ל בזה העולם החשוך אשר שם הערפל,⁵⁵

50 המאמר מיוחס באבות ו, יא ובמכות כג ע"ב לרבי חנניא בן עקשיא.

51 זרחיה מניח בהקשר זה שהגמול בעולם הבא הוא תוצאה של רכישת מושכלות ומדות טובות, ומציג את ה'דרוש' (ראה לעיל, הערה 27): האם הגמול הזה בא באופן טבעי או שמה הגמול של עולם הבא הוא תוצאה של חסד אלהי? כדוגמה לדבר שהושג באופן טבעי הוא מציין את הלומד שרוכש ידיעה מתלמודו או מסקנה ('תולדה') מהקש לוגי הבנוי על הקדמות נכונות.

52 זרחיה משתמש כאן במונח 'חלקי הסותר' במקום 'החלוקות השכליות' לציון הפתרונות האפשריים (כמו לעיל, הערה 27). שימוש דומה בא אצל רח"ק; ראה רביצקי, דרשת הפסח, עמ' 135.

53 כתוצאה מנדיבותו, האל מחוייב להאציל על חומר את הצורה שתשלים אותו במקרה שהחומר ראוי לכך.

54 המאמר הזה אינו במסכת מגילה, אלא בחגיגה יב ע"ב ובמסכת ע"ז ג ע"ב.

55 על פי שם' כ, יח.

הקדוש ברוך הוא 'מושך' לו חוט של חסד ביום', ר"ל בעולם הבא, הנמשל ליום. ולקח תיבת 'מושך' להראות שהוא ענין הכרחי כהכרחיות חול הצורה בחמר המוכן. אמנם לפי שזה ההכרחיות מושפע מחסד, לקח תיבת 'חסד', וכאלו הוא ענין מורכב מהכרחיות וחסד. ולרמוז לשני אלה הענינים אמר 'מושך' לו חוט של חסד'.

ולפי שהאיש השלם והראוי אל ההצלחה תנתן אליו ההצלחה בהכרח, לזה לא הניח אותה תורתנו הקדושה בכלל היעודים, כי אין צורך ליעד הדבר אשר הוא נמשך בהכרח. ואמנם הניח ביעודים הטובות הזמניות אשר אינם נמשכות בהכרח לפעלות הטובות.⁵⁶ ולזה אומר שזאת ההקדמה, אשר בה היתה פתיחת דברי, חמרה הכרחי, ולזה שמו בה הצד ההכרחי והוא אמרנו 'מובטח לו'. ולזה זאת ההקדמה הכרחית בצד ובחומר,⁵⁷ והוא אחד מהתנאים הנדרשים להקדמות המופתיות. ובכאן אשים אחרית דברי בחלק השני אשר הוא באלה הגבולים 'מובטח לו'.

ואולם בחלק השלישי אשר הוא בגבולים האלה, 'בן העולם הבא', אי אפשר להרחיב בו המאמר, וזה למיעוט ההקדמות אשר אצלנו בזה החומר. ואמנם מה שאפשר שיאמר בתחלת העיון בהוראת אלה הגבולים, רצוני 'עולם הבא', הוא שיוורו על חיים נצחיים עם תענוג רוחני מופלג, וזה הוא דבקות הנפש עם צור ממנו חוצבה, [331] אשר סבתו השגת המושכלות והתארים המעולים הנקנים בנפש. והצער ההפכי לזה הוא להתרשלות האדם מהשגת המושכלות, ולהיות הנפש מתוארת בתארים ותכונות רעות ומגונות המגיעות מהרגל הפעלות הרעות והעבירות. כי מזה ימשך לנפש אחרי הפרדה מהגוף צער מופלג, כי לפי שהנפש החטאת, אחר הוסר על פניה מסך הגוף, תשתוקק אל חשוקה אשר הוא מחצבה הראשון, וימנע ממנה זה הדבקות, ורדפה את מאהביה, ולא תשיג אותם,⁵⁸ הנה היא בעבור זה שרויה ועומדת בצער מופלג.

ולזה אמר הפסוק בפרשת ראה אנכי 'את הברכה אשר תשמעו אל מצות יי אלהיכם' (דב' יא, כז), כי הברכה, ר"ל ההצלחה, היא היא השמיעה והדבקות. ואמר אחר כך 'והקללה אם לא תשמעו' (שם, כח), כי הקללה איננה הלא שמיעה, ואמנם הוא הצער הנמשך ללא שמיעה.⁵⁹ ולכן הענין המענג הצדיק לעולם הבא, אשר הוא ההשגה השכלית והדבקות, הוא הוא סבת צער הרשע, ר"ל חשק ההשגה והדבקות עם המנע ההגעה אליו. ולזה אפשר שיתדמה זה לאש יאיר אל מול פני אדם אחד ויענגהו, וישרוף איש אחר ויצערהו, ואולם האש הנה הוא אחד בעינו. ולזה אמר הפסוק בספר מלאכי 'כי הנה היום בא בוער כתנור והיו כל זדים וכל עושי

56 על העדר ציון מפורש בתורה לגמול לעולם הבא ראה להלן 'דרשה על בראשית לא, מח', הערה 24.

57 משמעות המונח 'חומר' כאן היא מודליות המשפט. משמעות המונח הלוגי 'צד' היא מילה או מילים במשפט המצביעות על מודליות המשפט. ראה מילות ההגיון, שער ג (מהד' ח"י רות, עמ' 15-17): 'זאם יחובר בנשוא המשפט מלה תורה על איכות מציאות נשואו לנושאו, כמו אמרנו אפשר, ונמנע, וסובל, והכרח, ומחוייב, ומגונה, ונאה, וראוי וצריך, ומה שדומה להם [...] ואנחנו נקרא אלו המלות והדומה להן "הצדדים".'

58 על פי הושע ב, ט.

59 היינו, הקללה איננה העובדה שאינך דבק בה', אלא הצער שנגרם על ידי כך.

רשעה קש ולהט אותם היום הבא אמר יי צבאות אשר לא יעזב להם שרש וענף' (מל' ג, יט). ונסמך לו 'זורחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה' (שם, כ). וזה כי אותו הענין בעצמו אשר הוא שורף ומצער עושי רשעה, וזה להשתוקקם ההשגה, והמנע ההגעה אליה, הוא הוא הענין המענג יראי שמו, וזה להשגה והדבקות אשר להם עמו. והוא המכונה בפסוק בשם זריחה, באמרו 'זורחה', ואחר מה שנראה מהוראת זה השם, רצוני עולם הבא.

הנה בכאן אפשר לעורר ספקות ומבוכות מה, ר"ל אם נפשות אלה הצדיקים הן מתחלפות בזה העולם הבא, ואם בתענוג הנמצא להן בו יש מדרגות, ואם נמצא בו מדרגות במה הוא זה ההתחלפות, אחר שאלה הנפשות אחרי הפרדן מהחמר אין להן סבת חלוף, כי החומר והמקרים הנמשכים אליו היו סבת החלוף, ולכן אחרי הוסר החמר הוסר ג"כ החלוף.⁶⁰ האמנם לפי שזה החמר לדקותו ועמקו נצטרך לעיון בו זמן רב, והעת בלתי מסכים לזה, לכן נעזוב זה לעת כזאת.

ואמנם אחר שנתאמתה זאת ההקדמה אשר ראוי שתנתן בה האמנה, הן לאמת הנכללת בה, כפי מה שכבר התבאר, הן למעלת האומר, ונתאמת ג"כ מזה החסיד, צדיק צדקות אהב,⁶¹ היותו שלם במעלות המדות, והיות תורתו אומנותו,⁶² וזה כי כבר יצא טבע שלמותו בעולם,⁶³ והללוהו בשערים מעשיו הרצויים.⁶⁴ הנה לזה אין ספק היותו מתואר בתאר השונה הלכות, אשר הוא נושא זאת ההקדמה. וא"כ אין ספק גם כן שהוא מתואר בהיותו בן העולם הבא, אשר הוא נושא המשפט.

ולזה אין ראוי שנתעצב מהעדרו בבחינתו, כי אין כאן העדר בהקש אליו, ואבל הוא נעתק מחיים כלים, ועוברים לחיים נצחיים, ומתענוגים מתערכים עם צער לתענוגים בלתי בעלי תכלית מזוקקים מהתערכות צער, עד שהחיים שהוא חי בהם עתה נקראים באמת חיים, כמו שאמרו רבותינו ז"ל 'צדיקים במיתתם קרויים חיים'.⁶⁵ ואמנם אבדת זה הרב השלם והעדרו הנה היא בהקש אל האנשים, אשר היו קונים השלמות ממנו באמצעות רבנותו וחסידותו, והיו חוסים תחת צל כנפי תורתו, כמאמר רבותינו ע"ה 'צדיק אבד לדורו [אבד] 32]. אבד. משל למרגלית שנאבדה, בכל מקום שהולכת מרגלית שמה. לא נאבדה אלא לבעלה'.⁶⁶ ואמנם אחר שהוא, באבדו אלה החיים, קנה החיים הנצחיים, הנה קרוביו ומיודעיו אין ראוי שיצטערו מאד להעדרו, כמו שנאמר 'ולשמח עצמם מיגונם' (יר' לא, יב).⁶⁷ ראוי שיקחו עמם

60 זריחה מזכיר כאן את בעיית דרגות הגמול בעולם הבא. לפי אריסטו, מקור ההבדל בין דברים נובע מהחומר שלהם, אך בעולם הבא ישנן רק הנפשות שאין בהן שום מרכיב חומרי, ולא ברור איך נפש אחת מובדלת מנפש אחרת.

61 על פי תה' יא, ז.

62 על פי שבת יא ע"א.

63 על פי מגילה יד ע"ב.

64 על פי מש' לא, לא.

65 ברכות יח ע"א.

66 מגילה טו ע"א; ראה לעיל 'הספד על ר' חסדאי קרשקש', הערה 77.

67 לפי נוסח המסורה: 'ושמחתים מיגונם'.

דברים נחומים,⁶⁸ וישימו לזכרון בין עיני מחשבתם ההבטחה היעודה בזה המאמר אשר שמתיו פתח דברי האומר 'תנא דבי אליהו: כל השונה הלכות מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנאמר "הליכות עולם לו". אל תיקרי הליכות אלא הלכות'. 'ולך יי חסד כי לא עזבת דורשך' (תה' סב, יג; ט, יא).

ג. דרשה על בראשית לא, מח

[א32] 'הגל הזה עד', חומש פרשת ויצא (בר' לא, מח)

בהיותי בבית האבל יושב בדד בלב נשבר ונדכה, כי גדל הכאב מאד, כי היום לקח יי מעל ראשו הרב החסיד הזה, נתתי את לבי, ואחשבה לדעת בימי חיי הבלנו, מאין באנו, ולאן אנו הולכים, כמחוייב עלינו, כמאמר הפסוק 'טוב לכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה כאשר הוא סוף כל האדם והחי יתן אל לבו' (קה' ז, ב). והרצון כי האבל מצד עצמו איננו יותר מעולה מהתענוג והמשתה, ואמנם ההליכה אל בית האבל, מצד שהוא 'סוף כל האדם והחי' יתן אל לבו בסוף ההוא, היא טובה מצד מה שימשך מזה מתקון המעשה.

ואחרי העיון הזה, מוצא אני כי בין יי וביננו אין אומר ואין דברים, נעשה ונתקיים נכתב ונחתם שטר, כולל ראשונה ובעצמות על שלשה חלקים עצמיים. וזה הוא תרף השטר: החלק הראשון: לפי שהאל ית' קדם פני אישי האדם בתשורת חסדים אם שלמים וכן רבים, תחלה הבריאה אחר האין הגמור, שנית הקיום והעמידה ימי החלד עם הרכבתו מההפכים, שלישית חנינת הדעת, רביעית נתינת התורה. החלק השני: הנה [ב32] לזה אישי האדם מחוייב ומשועבד להיות לו לעבד, ולאהוב אותו, ולהיות נדרש לכל אשר יצונו. החלק השלישי: והאל ית' רב חסד מטה כלפי חסד,¹ כאדון הנכבד, אשר לעת צאת העבד הנאמן מביתו, מלבד אשר נתן שכרו מדי שנה בשנה, יתן אליו מתנה יקרה, כן יי אליהם לעובד אותו, בעת צאתו מבית כלא העולם הזה החשוך, מוסף על יתר החסדים אשר הקדים אליו, הלא אצל אליו ברכה ושם ושארית,² והיא ההצלחה הנצחית. הנה זהו תרף השטר. והגל הזה עד מכל דברי השטר הזה, מסכים עם פתיחת דברי 'הגל הזה עד'. וכפי השלשה חלקים הנזכרים העצמים ממנו, יהיה החלק הדבור ג"כ לשלשה חלקים.

68 על פי זכ' א, יג.

1 על פי תוספתא סנהדרין יג, ג; ראש השנה יז ע"א ועוד.

2 על פי מש' י, ז; שמ"ב יד, ז.

והנה בחלק הראשון אומר כי לפי שבריאית האדם מושפעת מתחלת בריאת העולם, אשר היתה בריאה אחר האין הגמור, הנה יראה כי האל יתעלה הפליג לעשות עם אֱיִשׁ³ האדם בבריאיתו חסד מוחלט ובלתי בעלת תכלית. אולם היותו חסד מוחלט הוא לפי שלא היה שם ראיות זכות קודם יחייב החסד ההוא. ואיך יהיה שם ראיות, כי אף נושא לראיות לא נמצא שם, וזה כי לא קדם לבריאה כי אם העדר גמור. ולזה אמרו רבותינו ע"ה 'פתח ר' תנחומא: "את הכל עשה יפה בעתו" (קה' ג, יא), בעונתו נברא העולם. לא היה העולם ראוי להבראות קודם לכן.⁴ וזה כי אחר שלא קדמה למציאות העולם סבה כי אם רצונו, הנה אין לו עת מיוחד לבריאה כי אם העת אשר רצה האל ית'. ואמר אחר כן 'לא היה העולם ראוי להבראות קודם לכן', וזה כי אחר שלא היה נמצא העולם, הנה לא היה ראוי לבריאה, כי הנעדר לא יתואר בראיות ולא בבלתי ראיות. ואמנם בריאת העולם היתה לרצון פשוט, אין שם הכרח כלל, ולא אפילו הכנת וראיות המקבל אשר אפשר שיאמר בצד מה הכרח, וזה כי המקבל המוכן כמעט יכריח המשפיע להשפיע. ולזה כיון הפסוק באמרו 'אשר ברא אלהים לעשות' (בר' ב, ג), ר"ל כי הבריאה לא היתה להכרח כלל, ולא הושפעה ממנו בחיוב כמאמר החוקרים, ואמנם היתה לעשות, ר"ל להשפיע ולהיטיב. אמנם יראה היות החסד הזה, ר"ל חסד הבריאה, בלתי בעל תכלית, וזה כי כמו שבין הבלתי בעל תכלית והבעל תכלית לא ימצא יחס כלל, כן בין המציאות וההעדר לא ימצא יחס כלל, ואבל יתרון המציאות על הנעדר יתרון בלתי בעל תכלית, אם אפשר שיוליך בתיבת יתרון.⁵ ולכן הנראה מזה שחסד הבריאה היה חסד מוחלט ובלתי בעל תכלית. והנה על זה החסד העידו ההויים הנפסדים בפרט, כי הפסדים יורה שהיו נבראים. ונקח עדות מיוחד מזה הנפסד אשר לפנינו, מסכים עם פתיחת דברינו 'הגל הזה עד'.

אולם החסד השני הנעשה עמנו הוא הקיום והעמידה ימי החלד, עם היות גוף האדם מורכב מהפכים, יומם ולילה לא ישבותו⁶ מהיות בעוכריו. והנה בזה שיעור גדול מהחסד לא יעלם. ואל זה כיונו מתקני הברכות בברכת המזון באמרם 'הזן את העולם כלו בטובו בחן בחסד וברחמים'. והקדים תחלה תאר הטוב, והוא אשר בו, וממנו תושפע התמדת מציאות הכל, בין הנצחיים בין ההויים הנפסדים. והוא הנרצה באמרו הזן, כי ההזנה היא ההתמדה. ואמר [33א] אחר כן 'בחן בחסד וברחמים', ורמז באלה השלשה תארים לשלשה חלקים ראשונים נחלקו אליהם ימי חיי הבלנו. והנה הראשון הוא שהכח הטבעי הוא כל כך חזק שיספיק להביא תמורת

3 בכ"י א כתוב 'אש'.

4 בר"ר ט, ב.

5 ראה רח"ק, אור השם מ"ב, כ"ג, פ"ב (מהדורת פישור, עמ' קפא): 'וזה שכבר יתבאר במאמר השלישי כמה שאין ספק בו, שהמציאות בכללו נתחדש ממנו יתברך, על צד הרצון המוחלט, ואם לא קדמהו דבר. ולזה הוא מכואר, שהפועל יפעל בזולת יחס בינו ובין המתפעל, למה שפעלתו אינה נתלית אלא ברצון בלבד. וכאשר היה זה כן, הוא מבאר, שאין לו כוח מוגבל. וזה שהגבלה בכח איננה זולתי לסבת יחס שמור בין הפועל והמתפעל. ואחר שיפעל בזולת יחס שמור, הנה איננו מוגבל'.

6 על פי בר' ח, כב.

מה שנתן, ועוד יספיק לגדול, והנה בזה החלק תספיק לקיום המין והתמדתו מדת החן. ואולם בחלק השני מהחיים, הנה הכח הטבעי יספיק להביא תמורת מה שנתן, לא לגדול, ובזה החלק מהחיים יצטרך לקיום האיש והתמדתו מדת החסד. ואולם בחלק השלישי מהחיים, הנה הכח הטבעי חלוש באופן שלא יספיק להשלים כל תמורת ההתכה, ובזה החלק מהחיים יצטרך לקיום האיש והתמדתו מדת הרחמים. ואמנם כי לא תמצא בלשון תיבה תורה על שיעור יותר גדול מהחסד אשר תורה עליו תיבת רחמים. כשדברו מתקני הברכות בענין תחיית המתים אשר יש בו מהחסד שיעור גדול יתר מאד הנה חברו לתיבת הרחמים תיבת רבים, ואמרו 'מחיה מתים ברחמים רבים'. הנה איך שיהיה, נראה מזה גודל חסד האל ית' עם אישי האדם בקיומם ימי חלדם. והעד לזה זה הרב הנזכר אשר לפנינו, אשר היה מורכב מההפכים ומהרסיו ומחריביו ממנו ובו, וחי בהם שבעים שנה או יותר, מסכים עם פתיחת דברנו האומר 'הגל הזה עד'.

אולם החסד השלישי אשר הפליג לעשות האל עם איש האדם הלא הוא כי ברוב החלקים והאיברים אשר נמצאו מהם בו רבוי מופלג, לא יעלם, עד שאין בעולם נמצא לא ימצא באיש האדם דומה אליו, בחר לו יה החלק היותר מעולה מהם, והוא השכל, וישימהו מושל על שארית חלקי הגוף, והוא ישפוט העולם ההוא הקטן בצדק. ולהיות זה האיש עולם קטן וטופס מקוצר מכל הנמצאות, אמר הוא ית' בעת בריאת זה האיש 'נעשה אדם בצלמנו' (בר' א, כו), ר"ל בצלם ודמות כלנו.

והנה לזה רמזו חכמי האמת בחגיגה פרק אין דורשין במאמר אחד להם נכבד מאד, וזהו תורף המאמר ר' אליעזר אומר: אדם הראשון מן הארץ ועד לרקיע, שנאמר "למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ" (דב' ד, לב). וכיון שסרח, הניח הקדוש ברוך הוא ידו עליו ומיעטו, שנאמר "אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה" (תה' קלט, ה). רב יהודה אמר: אדם הראשון מסוף העולם ועד סופו, שנאמר "ולמקצה השמים ועד קצה השמים" (דב' ד, לב). וכיון שסרח, הניח הקדוש ברוך הוא ידו עליו ומיעטו, שנאמר "אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה". קשו קראי אהרדי? אידי ואידי מדה אחת היא.⁷ והנה כונת אלה החכמים היתה לרמוז אל זה הענין, ר"ל שאיש האדם עולם קטן. ואמנם ר' אליעזר היה מגביל העולם בחצי קטרו, כי זאת לפי דעתו ההגבלה העצמית לכדור, ולזה אמר 'אדם הראשון מן הארץ ועד לרקיע'.⁸ ואמרו אחר כן 'וכיון שסרח, ר"ל כי כשחטא, הנה סר ממנו חלק אחד, והוא החלק השכלי, ואז הנה איננו עולם קטן, כי יחסר ממנו החלק השכלי אשר הוא בגוף האדם כמו האל ית', ולזה אמר 'מיעטו'. והנה רב יהודה כונתו ג"כ זאת בעצמה לולי שהיה רומז אל הגבלת כללות העולם בקוטרו השלם, ולזה אמר אדם הראשון 'מסוף [ב33] העולם ועד סופו וכיון שסרח וכו',

7 חגיגה יב ע"א.

8 רב יהודה ורב אליעזר שותפים לדעה ש'אדם עולם קטן', אלא שרב אליעזר מגדיר את העולם על פי חצי קוטרו (מן הארץ עד לרקיע), בעוד רב יהודה מגדיר את העולם על פי כל קוטרו (מסוף העולם ועד סופו).

כנזכר במאמר רב יהודה. והנה שמע השומע המאמרים והבין אותם כפשטם, ולזה אמר 'קשו קראי אהרדי'. ואמר המשיב 'אידי ואידי מדה אחת היא', ר"ל כי דעת שניהם היתה לרמוז אל שהאדם עולם קטן, זולתי שרב אליעזר הגביל העולם בחצי קטר, ורב יהודה בכל הקוטר. הנה איך שיהיה, נראה מזה שגוף האדם עם רוב חלקיו בחסד יי נתנה הנהגתו לחלק אחד ממנו, והוא היותר מעולה, ר"ל לשכל אשר הוא שר ושופט עליהם. ויעידו על זה הנכבדים המעולים, כמו הרב הזה אשר היתה הנהגת כלל חלקי גופו על פי המשפט אשר יורה השכל, מסכים עם פתיחת דברינו 'הגל הזה עד'.

אולם החסד הרביעי אשר הפליא לעשות עמנו האל ית' הוא שהשיר אותנו לאשר ראוי שנפעל ולאשר ראוי שנזהר ממנו בתורתו הקדושה. ועם היות בתחלת העיון היה נראה כי זה איננו חסד מאתו ית', ואבל אולי הענין בהפך, וזה כי התורה תכריחנו ותסיר מאתנו הבחירה והרצון הנתונים לנו בטבע ומתחלת הענין. הנה אחר העיון הנכון יראה כי אין הענין כן. וזה כי הענינים אשר תצוה עליהם או תזהיר מהם תורתנו הקדושה אינם זולת הענינים אשר יגזרם השכל עצמו, לו היה אמיץ כח ללחום את רוח המושל,⁹ ולא יעבטו אורחותיו¹⁰ המון התאוות הצרות אותו. ולזה הנה התורה תשלים החסרון הנמשך לשכל בעד התאוות. והנה יראה זה בבירור מי שיעין בתארים המיוחדים לתורתנו הקדושה במזמור 'השמים מספרים כבוד אל' (תה' יט, ב), והנה התארים הם 'משיכת נפש', 'מחכמת פתי', 'מאירת עינים' (שם, שם, ח"ט). וזהו ג"כ הנרצה בפסוק 'נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתי' (תה' קיט, קה), ר"ל כי דברי האל ית', והם דברי התורה, הם נר ואור לרגל האדם ולנתיבה אשר היה בוחר הוא בעצמו, ויאירו הנתיב ההוא אשר אולי ערפל התאוות ועכירותם שמהו חשוך. והנה יראה כי הפליא האל ית' לעשות¹¹ עמנו חסד בנתינת תורתו. ויעידו על זה החסד האנשים המעינים וההוגים בתורה יומם ולילה, כרב הזה החסיד אשר היתה תורתו אומנותו,¹² מסכים עם פתיחת דברי 'הגל הזה עד'.

ואולם החלק השני מהשטר המקיים בין האל ית' ואישי האדם הנכלל בו, כי איש האדם משועבד ומחוייב לעבוד לו ית' ולאהוב אותו ולהיות נדרש לכל אשר יצוונו. הנה אומר כי הדברים אשר חוייב העבד להודות לאדון הם ראשונה ובעצמות שלשה. אולם הראשונה הנה היא הודאת האדנות, והנה נרמז בדבור ראשון מעשרת הדברות בפסוק 'אנכי יי אלהיך'. ואולם השני הנה הוא סלוק אדנות זולתו, ושלא ישותף באדנות האדון האמתי אדון אחר, וזה נרמז בפסוק 'לא יהיה לך אלהים אחרים על פני'. ואולם השלישי הנה הוא יחוס ההגדלה והעלוי לאדון, והאזהרה מהפך זה, לפי שהאל ית' התחיל לאהוב איש האדם אהבה רבה ועצומה, והנה הנאהב לא יפרע חקו לאהוב מבלתי שיחזור ויאהבהו.

והנה מצות האהבה נרמזה בפסוק 'ואהבת את יי אלהיך בכל לבבך' (דב' ו,

9 על פי יש' מ, כו; איוב ט, ד; קה' י, ד.

10 על פי יר' ב, ז.

11 על פי שר' יג, יט.

12 על פי שבת יא ע"א.

ה). והנרצה בפסוק הזה באמת הוא מה שפירש בו החכם אדני אבי ז"ל, וזה כי לפי שהפילוסוף בשמיני מהמדות¹³ הניח דרוש אחד, והוא אם האהבה האמתית הקצויית אפשר שתהיה מאיש אחד [34א] ליותר מאיש אחד, כמו שראובן דרך משל יאהב שמעון ולוי בתכלית האהבה הקצויית. והנה שם נתברר זה הדרוש, והוא שאי אפשר שתהיה זאת האהבה מאיש אחד ליותר מאיש אחד, כי כשתהיה ליותר מאיש אחד תחלק בין שניהם ותחסר. ולזה כשרצה הוא ית' לזרז ולעורר על זאת האהבה הקדים תחלה 'שמע ישראל' וכו', ר"ל דע אתה איש ישראל שהשם ית' אחד אין עוד מלבדו. ולזה המשיך אחר כך 'ואהבת את יי אלהיך', ר"ל אחר שאיננו כי אם אחד, הנה תוכל לאהוב אותו 'בכל לבבך ובכל נפשך'.

ואולם אחר זה הנה אנחנו ג"כ מחוייבים לקיים מצותיו אשר כלם לתקן והישרת עניננו אם בעצמנו, אם בהשתתפות עם בעלי גילנו.¹⁴ והנה יראה היותנו מחוייבים לכל הענינים האלה משני צדדים. אולם תחלה מצדו ית' אשר הוא המצוה, וזה כי אחר שהוא ית' אשר הוא המצוה התחיל להטיב עמנו במינים מתחלפים מההטבות, ובפרט ההטבה הראשונה אשר היא הבריאה אחר האין, והוא שרש ויסוד להטבות הבאות אחריה, והיא הטבה בלתי בעלת תכלית, הנה ראוי א"כ שאנחנו נתחייב ונשתעבד למלאת רצונו בכל אשר יצונו.¹⁵ והנה יראה חיובנו ושעבודנו לדברים הנזכרים מצד הדברים המצויים, וזה כי אם נעיין בהם נמצאם כלם אם מועילים אם ערכים או שניהם יחד. ואולם ראשונה אם נעיין בדברים השלשה אשר ראוי להודות בהם העבד לאדון, נמצא בהם מהתועלת מה שלא יעלם. וזה כי הדבר הראשון, והוא הודאת האדנות, יועילו לאיש האדם, כי בזה ישמר מן המזיקים, וזה כי דבר יום ביומו נראה איש האדם ישימו להם ראש אחד מגדולי הארץ לעשות משמרת למשמרתם, ולדחות מעליהם המזיקין, וכל רואיהם יכירו כי שם האדון ההוא נקרא עליהם, ולא ירעו ולא ישחיתו נגדם, והנה על אחת כמה וכמה יראה כי הודאת אדנות מלך מלכי המלכים וההכנס תחת ממשלתו מועיל מאד. והנה ג"כ יחוד אדנותו וסלוק אדנותו זולתו הנה יש בו מהתועלת מה שלא יעלם, וזה כי תכבד העבודה על האנשים אם יחוייבו בעבודת אדנים רבים, והנה המצוה הזאת תסיר מעליהם העמל הזה. ואולם הענין השלישי, והוא העלוי וההתנשאות המחוייב מהעבד לאדון, הנה הוא ג"כ מועיל לעבד, וזה כי אז אף הנכרים אשר אינם תחת ממשלת האדון ההוא יעלו וינשאו האדון, ולזה ישמרו מהזיק לעבד אשר נקרא שם האדון עליו.

והנה אחר שזאת כונת הפסוק בספר ישעיה באמרו 'לא עתה יבוש יעקב ולא עתה פניו יחורו אשר בראותו ילדיו מעשה ידיו בקרבו יקדישו שמי והקדישו את

13 ספר המדות לאריסטו, פרק יא.

14 כל' הדומים לנו; על פי דנ' א, י, כפירוש הקדמונים.

15 הרעיון נמצא כבר אצל רס"ג, אמונות ודעות, ג, א (מהדורת קאפח, עמ' קיז): 'כי השכל מחייב לגמול לכל מטיב או בטובה אם היה צריך לה, או בתורה אם לא היה צריך לגמול, וכיון שזה מחייב השכל הראשוני לא יתכן שיזניחוהו הכורא יתרוםם ויתחדר כלפי עצמו, לפיכך חיובי שיצוה את בראיו לעבדו ולהודות לו על שבראם'. אמנם אצל רס"ג הרעיון אינו מתייחס לכל המצוות, אלא רק לחלק מהן.

קדוש יעקב ואת אלהי ישראל יעריצו' (יש' כט, כב-כג). ונאמר אחר כך 'וידעו תועי רוח בינה ורוגנים ילמדו לקח' (שם, כד). והכונה כי כאשר יקדישו שמו הבנים, הנה ג"כ תועי רוח ידעו בינה, ויקדישו את קדוש ישראל, ויעריצו אותו, ר"ל ידעו עריצותו ותקפו ויפחדו ממנו.

ואולם אשר צווינו מאהבתו, יראה ג"כ היותו ענין ערב ומענג. וזה כי אנחנו נראה הרבה מהאנשים היותם נפתים בחשק אהבת הענינים השפלים, ויחשבו היותם מוצלחים מאד כשיגיעו לתכליתם וכונתם, עם שיש באהבה הזאת חסרון גדול, והוא כי כשיגיע האדם אל תכליתה, ר"ל שישג מבוקשו, יפסק התענוג הנמשך לאהבה. עד שלזה הונח דרוש אחד בספר ההקש,¹⁶ והוא אם הוא יותר טוב לחושק שיגיע אל תכלית חשקו או שלא יגיע אליו. והנה זה חסרון איננו נמצא באהבת האל ית', וזה כי להיות עצמותו נעלם ובלתי [34ב] בעל תכלית, ותארו הצירופיים¹⁷ ג"כ בלתי בעלי תכלית, הנה אי אפשר שיגיע לגבול האחרון מהידיעה בו. ולזה לא נגיע ג"כ לתכלית האהבה, אשר היא נמשכת לידיעה, ולפי זה לא יפסק התענוג. ואמנם מצד אחר, לפי שההצצה או הידיעה אשר יש לנו בו ית' היא מצד פעולותיו ונבראיו,¹⁸ והנה כל המציאות מלא מפעלותיו ונבראיו, הנה תוספת הידיעה בו דבר נקל מאד. וההולך לדרוש את יי¹⁹ לא יעמוד בצער הדרישה כלל, וזה כי תכף ימצא מהנמצאות מי שיבאר אליו דרושו, ויהפך צער הדרישה לתענוג ההשגה. וזהו הנרצה בפסוק 'שמח לב מבקשי יי' (תה' קה, ג; דב"א טז, י), ר"ל כי הדורשים והרודפים לדעת את יי לא יעמדו כרגע בצער הדרישה להיות הדברים המביאים אל הידיעה רבים, ר"ל כל הנמצאות. ואמנם להיות הדבר הנכסף ידיעתו בלתי בעל תכלית, הנה לא נגיע אל תכליתו. ולזה ראוי שנעמוד תמיד בדרישה וחקירה, ואחר השגת דבר מה ממנו תשתוקק ותהמה נפשנו לידיעת דבר אחר יותר. ואל זה כיון בפסוק הנמשך באמרו 'דרשו יי ועזו בקשו פניו תמיד' (תה' קה, ד; דב"א טז, יא). ורמז באמרו 'ועזו' אל היותו בלתי בעל תכלית, ולזה חוייב שמבקשי יי השמחים במה שהשיגו

16 הדרוש הזה לא נמצא בספר ההקש.

17 זרחיה סבור שאפשר לתאר את האל על ידי תארים צירופיים, כל' תארים שמיחסים לאל יחס עם משהו. העמדה הזאת זהה לשיטת אלפראבי, אכן סינא ואכן רשד. ראה: H. Wolfson, 'Avicenna, Algazali and Averroes on Divine Attributes', *Studies in the History of Philosophy and Religion*, I (I. Twersky and G. Williams eds.), Cambridge, Mass., pp. 143-169. היא גם שיטת אברהם אבן דאוד, רלב"ג ורוב הפילוסופים היהודים בימי הביניים, אף שהרמב"ם חולק על העמדה הזאת (ראה מו"נ א, נב. על עמדתו של זרחיה בנושא תארי האל ראה אקרמן. 'דרשות', עמ' 141-166); זרחיה סבור גם כן שתארי האל אינם בעלי תכלית, כשיטת רח"ק (ראה אור השם א, ג, א, ג-ה), אלא שלדעת רח"ק התארים עצמתיים ולפי זרחיה הם רק צירופיים.

18 על הקשר בין ידיעת האל ואהבתו ובין התכונות בפעולותיו ונבראיו ראה משנה תורה, הל' יסודי התורה, ב, א-ב: 'האל הנכבד והנורא הזה מצוה לאהבו וליראה אותו שנאמר 'ואהבת את יי אלהיך' (רב' ו, ד), ונאמר 'את יי אלהיך תירא' (שם, יג). והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאיר ומתאווה תאוה גדולה לידע השם הגדול'.

19 על פי בר' כה, כב ועוד.

ישתדלו בדרישה יתר. ואמר ג"כ 'בקשו פניו תמיד', ר"ל מאין הפסק, כי אי אפשר שנבא לתכלית עד שיחוייב אצלו הפסק הדרישה.

ואלה השני ענינים הנזכרים, ר"ל קלות ההשגה והשמחה הנמשכת לדרישה בענינים האלהיים מצד אחד, וחיוב התמדת הדרישה להיות הדבר הנכסף ידיעתו בלתי בעל תכלית מצד אחר, נרמזו בפסוק אחד, נזכר בפסוק 'ישישו וישמחו' בך כל מבקשין ויאמרו תמיד יגדל יי אוהבי תשועתך' (תה' ע, ה). והנה נרמז הענין הראשון, ר"ל שמחת המבקשים, באמרו 'ישישו וישמחו'. והנה הענין השני, ר"ל היות הדרושים האלהיים בלתי בעלי תכלית, נרמז באמרו 'ויאמרו תמיד יגדל יי', ר"ל כי אם יש לנו ללכת מרחק גדול, דרך משל מרחק מאה פרסאות או יותר ממנו, יגיע למה שיגיע, ובפרט שיהיה בעל תכלית, הנה בתחלת ההליכה יגדל המרחק ההוא בעינינו, ונאמר זה המרחק גדול. ואולם אחרי ההליכה מהם לזו חמשים או יותר, לא נאמר שהמרחק הנשאר גדול, ובפרט אחרי עברנו מהם תשעים, נאמר בו המרחק הנשאר קטן. ואולם אם המרחק בלתי בעל תכלית, נעבור מה שנעבור ממנו, הנה הנשאר ממנו תמיד יהיה בעינינו גדול יתר מאד. וכן בידיעה בו ית' לפי שהנכסף ידיעתו בלתי בעל תכלית, נגיע למה שנגיע מידיעתו, הנה תמיד נאמר שהנשאר ממנו אשר הוא בלתי נודע ונכסף לדעת הנה גדול מאד. ולזה יאמרו תמיד 'יגדל יי אוהבי תשועתך', ר"ל החפצים להיות נושעים בו, ר"ל בידיעה בו, הנה נראה מזה התענוג הנמשך לאהבתו.

וכן ג"כ אם נעיין בשאר מצותיו, נמצא היות כלם אם מועילות ומישירות אותנו ומתקנות ענינינו, ואם ערבות, ואי אפשר לנו לעבור על פרייהן. ולכן הנה ראוי ומחוייב לנו להשתעבד לעשותן מצד עצמן, אף כי בהצטרף אליהן היותן מושפעות ממצוה אשר הטיב אלינו תכלית ההטבה. ועוד יחייבנו וישעבדנו לעשיית המצות בראותנו החשובים והנכבדים יעשו אותן, וראוי לנו להתדמות אליהם, וכמו שפעלות הרעים יחייבנו להתרחק מהן, כמאמר הפסוק 'לך מנגד לאיש כסיל' (מש' יד, ז), כן פעלות הטובים יחייבנו להדבק בהם. ולזה הנה זה החכם אשר הרגיל פעלות המעלה כל ימי חייו, והיה נאה דורש ונאה מקיים,²⁰ הוא עד להיותנו מחוייבים לפעלות המעלה, והם פעלות התורה, מסכים עם פתיחת דברינו 'הגל הזה עד'.

ואולם בחלק השלישי מהשטר המקויים בין האל ית' ואישי האדם, הנכלל בו שהאל ית' ברחמיו ובכבודו חסדיו באהבתו לשומרי בריתו ולנוצרי פקודיו, מלבד החסדים אשר עשה עמהם כבר, הנה אצל אליהם לעת [א35] צאתם מהעולם הזה מתנה טובה ומנה יפה, והיא ההצלחה הנצחית.

הנה אומר כי עם היות בעלי ריבנו יטענו נגדנו, ויאמרו שאלה היעודים אינם מבוארים ונזכרים בתורתנו הקדושה, וכי זה ראייה על שתורת משה בלתי מספקת לתת גמול נפשי, אם נעיין בהם יראה היותם נרמזים בהרבה מקומות מתורתנו

הקדושה באופן יוכל להבינם החכם עיניו בראשו ומשכילי עם יבינו.²¹ ויען עתה מקרוב דובר בזה הרבה מאד בסבת הויכוח, לא נכחד הענין הזה מפי עוללים ויונקים, ואמנם עם כל זה ארמזו אל טענה אחת בזה נאותה אל כונתנו ולפתיחת דברינו, והיא זאת כי אחר שאיש האדם מורכב משני חלקים, אחד רוחני, והוא מהעליונים, והאחר מהתחתונים, והוא חמרי, הנה אין ספק שהוא ג"כ יותך אל שניהם. ואחר שאנו רואים בעת ההתכה שהחלק החמרי ישוב ליסודו, הנה ראוי ג"כ שנשפוט שהאחר ישוב ליסודו. וזאת היא כונת שלמה המלך ע"ה באמרו בספר קהלת 'וישוב העפר אל הארץ'²² כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה' (יב, ז), כי החלק האחד, ר"ל החמרי, וכונה בשם עפר, אשר עין בעין נראה שובו²³ ליסודו, יעיד על שהחלק האחר, ר"ל הרוחני, והוא הנפש, ישוב ליסודו, והוא האלהים אשר נתן אותו.²⁴ וזהו הנרצה ג"כ בפסוק 'כי עמך מקור חיים באורך נראה אור' (תה' לו, י), וזה כי ידוע ומפורסם כי ברבות המים היוצאים מהמעין יוכלו להעלותם בחכמת התחבולות עד מקום גבוה, כגובה המעין אשר ממנו תוצאותם. והאומנים הבקיאים ישתדלו קודם לדעת גובה המקור, וישקלו בפלס הרים²⁵ וגובה רומם לדעת עד אנה יוכלו לעלות המים ההם. והנה לזה אמר המשורר מדבר עמו ית' 'כי עמך מקור החיים', ר"ל מקור הנפש החיה, הנה א"כ אפשר שתעלה עד מקורה. ולכן 'באורך נראה אור', ר"ל שנשיג מאורך דבר מה והשגה מה, והוא הנרצה בתיבת אור האחרון. וא"כ החלק הנראה אשר ישוב ליסודו יעיד על החלק הבלתי נראה. ואולם שהחלק החמרי ישוב ליסודו, הנה זה הגל יעיד עליו, מסכים עם פתיחת דברינו 'הגל הזה עד'.

הנה אלה הם השלשה דברים הנזכרים בשטר הנזכר אשר יעדנו לדבר בהם. ומלבד זה הנה הגל הזה אשר לפנינו מזרז אותנו על דברים מה, ומזהיר אותנו מדברים מה, וראוי למנות הדברים הנזכרים, למה שימשך מזה מתקון מעשינו

21 על פי קה' ב, יד; דנ' יא, לג.

22 לפי נוסח המסורה: 'העפר על הארץ'.

23 על פי יש' נב, ח.

24 אחת השאלות המרכזיות שהעלו הנוצרים בפולמוס עם היהודים קשורה הייתה לעובדה שהגמול הנצחי אינו נזכר בתורה. תשובה רווחת בין הפילוסופים היהודים בימי הביניים הייתה שהתורה מזכירה רק את הגמול הפיזי שהוא ניסי, ואינה מזכירה את הגמול הרוחני הנצחי, שהוא טבעי. הראשון שהציג תשובה זו הוא רס"ג; ראה האמונות והדעות, ט, ב (מהד' קאפח, עמ' רסד-רסה): 'ואם יאמר אדם והנה אין אנו מוצאים שנאמר בפירוש בתורה מן הגמול אלא בעולם הזה בלבד, [...] אנו אומרים, כי החכם לא הניח מלהזכיר את הגמול לעולם הבא והעונש בו כמו שאבאר, אבל אמר בפירוש אשר העולם הזה ויסוריו בלבד לשתי סבות, האחת מפני שגמול העולם הבא דבר שהשכל מורה עליו [...] כך פירשה את הגמול בעולם הזה מפני שאין השכל מורה עליו'. להיקריות נוספות של התשובה הזאת ראה רמב"ן, פירוש על התורה, שמ' ו, ב, מהד' שעוועל, עמ' שג-שד; שם, ו' יח, כט, מהד' שעוועל, עמ' קטב; אברבנל, פירוש על התורה, ו' כו, עמ' קסד. נוסח תשובתו של זרחיה קרובה מאוד לזו של ר' בחיי בן אשר בפירושו על התורה, ו' יח, כט, מהד' שעוועל, עמ' תקיח: 'וזהו שתזהיר התורה בענין הכרת שהוא ענין נסי, ולא תבטיח בקיום שהוא ראוי וענין טבעי, כי כל דבר ודבר חוזר ליסודו ולעקר מוצאו וסבתו הראשונה, כי היסודות חוזרים לסבתם, והעפר לעקרו, והנפש לשרשה ויסודה'.

25 על פי יש' מ, יב.

והישרתם. והנה תחלה אומר כי הגל הזה מעורר אותנו לזכור אחריתנו, ולדעת בו ימי חיינו הבל, וכי ימינו קלו מני רץ,²⁶ לא יעמדו כרגע. וכמאמר הפסוק 'ימי כצל עובר'²⁷ (שם קמד, ד), ודקדקו חכמי האמת מלת 'עובר', ואמרו 'לא כצלו של אילן, ולא כצלו של כותל, אלא כצל עוף הפורח באויר'.²⁸ וכונתם היתה כי הצל הוא מעצמותו מתנועע תמיד, וזה לתנועת הגשם המאיר, ואף שיהיה קיים²⁹ הגשם העב המחיב הצל, וכאשר הגשם העב מתנועע תמיד, כל שכן שיהיה הצל מתנועע תנועה יותר מהירה. וכמו כן יאמר כי בגוף האדם תתקבצנה סבות רבות עוזרות על הפסדו. ראשונה ההתכה הנמשכת מהחום הטבעי הפועל בלחות השרשיי³⁰ אשר לא ישבות יומם ולילה.³¹ מצורף לזה לאות הכחות מההתעסק במזון להביא תמורת מה שנתיך, וזה להיותם כחות בגשם. ויש ג"כ סבות אחרות חיצוניות עוזרות אל ההפסד, כאויר המתיך והתנועות אשר בלעדיהן [ב35] לא יתכן ענין חיותנו. ולכן קבוץ הסבות המחייבות קצור ימינו ולהעבירו מהחיים האלה הן רבות מבית ומחוץ.³² ולזה אמרו רז"ל 'לא כצלו של אילן, ולא כצלו של כותל, אלא כצל עוף הפורח באויר', אשר יעזרו על מהירות תנועתו סבות רבות מתחלפות, ר"ל תנועת הגשם המאיר ותנועת הגשם העב. וא"כ אחרי ראותנו קוצר החיים האלה, עד שכמעט אינם זמניים אבל רגעים, הנה ראוי לנו להשתדל לקנות חיים עומדים. וכמו שהעומד בבית רעוע ותחת קיר נטוי, הנה העמידה שם תעוררהו לבנות לו בית אחר קיים, כן המשיג חולשת אלה החיים ומיעוט עמידתם ראוי שישתדל בקניית חיים אחרים נצחיים ומכון לשבתו עולמים.³³ והנה יעיד על חולשת החיים האלה הגל הזה אשר לפנינו, מסכים עם פתיחת דברינו 'הגל הזה עד'.

ועוד שנית יזהירנו הגל הזה אשר לפנינו ממדת הגאווה, ויזרו אותנו על מדת השפלות והענוה, ויוכיחנו כי בהיות אישי האדם דורכים על במתי ההצלחה לא יתגאה, ולא יזיד איש על רעהו³⁴ בגאווה ובגודל לבב, כי הזמן רב מסכות מתהפך כחומר חותם לשום שפלים למרום ולהשפיל רום אנשים.³⁵ הלא נראה כי איש האדם אשר שם יסוד העפר מדרך לכף וגלו, ימים מספר אחר כן ישוב העפר על במתיו ידרוך,³⁶ והארץ בריחיה בעדו ימים רבים לא יספרו מרוב. והנה יש לנו על זה

26 על פי קה' ט, ט; ו, יב; איוב ט, כה.

27 לפי נוסח המסורה: 'ימי כצל עובר'.

28 בר"ר צו, ב; תנחומא, ויחי, ב (מהר' בובר, עמ' 212), עם שינויים.

29 קיים: עומד ולא מתנועע.

30 החום הטבעי שמושכו בדם מייבש את הלחות השרשית, ואם הגוף אינו יכול להמיר את הליחות, הוא עלול לגווע.

31 על פי בר' ח, כב.

32 על פי בר' ו, יד; שמ' כה, יא ועוד.

33 על פי מל"א ח, יג; דב"ב ו, ב.

34 על פי שמ' כא, יד.

35 על פי איוב לח, יד; ה, יא; יש' ב, יז.

36 על פי דב' לג, כט.

סביבותינו על ימין ועל שמאל עדים רבים. והנה זה הגל עתה מקרוב יעיד על זה, מסכים עם פתיחת דברינו 'הגל הזה עד'.

ואולם אחר ההזהרות והזירוזים הנזכרים, יראה בו מהעיון בגל הזה ובעניניו, יתעורר אלינו רפאות וארוכה למחלתנו, ונוכל לקחת עמנו דברים ניחומים לחבש עצבונינו. תחלה, כי בראותנו המצוקות הצרות אותנו יום יום, ואנחנו מחזיקים בברית אלהינו, הנה נוכל לדבר אתו משפטים, כמאמר המשורר במזמור 'אלהים באזנינו שמענו' (תה' מד, ב), כי שם נראה שהמשורר היה מדבר משפטים עם האל 'ית', ומספר איך היה לבבנו שלם עמו 'ית' ברכות הטובה, וזה רמז באמרו 'כי הושעתנו מצרינו ומשנאינו הבישות באלהים הללנו כל היום ושמך לעולם נודה סלה' (שם, ח-ט). אחר כן אמר כי אף בבא עלינו צרה וצוקה לא הפרנו ברית, וזהו הנרצה באמרו 'אף זנחת ותכלימנו' (שם, י). וספר אחר זה בפסוקים רבים נמשכים לזה רוב הצרות העוברות עלינו, ואחר כן אמר 'כל זאת באתנו ולא שכחנוך ולא שקרנו בבריתך אם שכחנו שם אלהינו הלא אלהים יחקור זאת כי עליך הורגנו כל היום' (שם, יח, כא-כג). ואחר כן אמר 'עזרה למה תישן יי' ³⁷ למה פניך תסתיר' (שם, כד, כה). וסיים 'קומה יי עזרתה לנו' ³⁸ ופדנו' וכו' (שם, כז). והנה אנחנו בראותנו הצרות נוכל לדבר עמו משפטים, ואולי ישמע צעקתנו, וירחם עלינו. והנה יעיד על הצרה הזאת אשר מצאתנו פה בהיותנו עומדים ללחום מלחמתה של תורה ³⁹ הגל הזה אשר לפנינו, מסכים עם פתיחת דברינו 'הגל הזה עד'.

ואולם שנית ג"כ נוכל לקחת מענין הגל הזה נוחם לעצבונו, וזה כי אין ספק שמהעדר השלם נמשך צער והזק בלתי משוער לכלל האומה. ואין ספק שזה עונש מאתו לאומה הנזכרת, נגזר עליה על רוב עונותיה, ובקבלתה העונש יכופרו החטאים, ויוסר כתם העון, ⁴⁰ כמאמר הפסוק 'דברו על לב ירושלם וקראו אליה כי מלאה צבאה כי נרצה עונה כי לקחה מיד יי כפלים לכל חטאתיה' (יש' מ, ב), ⁴¹ ר"ל כי אחר שלקחה מיד יי עונש [36א] חטאתיה, הנה נרצה עונה. והנה יראה שהעדר השלם הזה יבא בעד עונש חטאת האומה, כמאמר רז"ל פרק האומר בברכות על פסוק 'ויאמר למלאך המשחית בעם רב עתה הרף ירך' (שמ"ב כד, טז) 'אמר לו הקדוש ברוך הוא למלאך: טול הרב שבהם שיש לי ליפרע מהם כמה חובות. מיד מת אבישי בן צרויה, שהיה שקול כרובה של סנהדרין. מיד אמר הקדוש ברוך הוא למלאך: "עתה הרף ירך"'. ⁴² ולזה הנה זה הרב נתפש בעון הדור, והעדרו עונש באומה זו על חטאתיה. ואחר שקבלה עונשה יאמר למלאך הרף ירך, כמאמר הפסוק 'ויאמר למלאך המשחית בעם רב עתה הרף ירך'.

37 לפי נוסח המסורה: 'למה תישן אדני'.

38 לפי נוסח המסורה: 'קומה עזרתה לנו'.

39 על פי סנהדרין מב ע"א.

40 על פי יר' ב, כב.

41 לפי נוסח המסורה: 'בכל חטאתיה'.

42 ברכות סב ע"ב, עם שינוי בסוף.

מנהגי תפילות השנה של קהילת רגנשבורג

יוצאים לאור על-ידי אהרן ארנד

מבוא

א

בשולי ספרות ההלכה שנתחברה באשכנז לאחר ספרות דבי רש"י אפשר לציין ענף מיוחד שפרח בעיקר מן המאה הי"ג, ימי הר"ם מרוטנבורג, ועד המאה הט"ו. הכוונה לסדרת חיבורים קצרים על מנהגי השנה, שבהם צוינו בתמציתיות, ללא הבאת טעמים או מקורות, מנהגיה של קהילה מסוימת, קטעי התפילה והפיוטים שנאמרו בה בימי חול ומועד, כללים אודות אמירת חלקי תפילה במשך השנה, ומנהגים הקשורים לתפילה ולעולם בית הכנסת. הפרקים סודרו בחיבורים הללו לפי ימות השנה, החל מתשרי או מניסן. אין עניינם ביסודות ההלכה או התפילה, אלא בגווניו שונים של נוסחים ומנהגים. אדם שעבר מקהילה אחת לקהילה אחרת יכול היה להסתגל בעזרתם על נקלה למנהג מקומו החדש. החיבורים נכתבו מתוך זיקה לקודמיהם, דבר הניכר מן העובדה שמשפטים שלמים מצויים לעתים קרובות, באותה הלשון עצמה, בקבצים שונים. השוני בין החיבורים תיעד את הפיצול שנתהווה במנהגים בין אזור לאזור ואת אופי הכתיבה המיוחד לכל אחד ממחברי הקבצים, שזה האריך וזה קיצר. עם חיבורים אלה נמנים למשל, במאה הי"ג, מנהגי ר' חזקיה בן יעקב ממגדבורג (או אביו), מנהגי ר' חיים פלטיאל שהם הגהות על הקובץ הקודם,¹ ומנהגי ר' אברהם חילדיק; במאה הי"ד: מנהגי ר' אברהם קלויזנר, שהם הגהותיו על מנהגי ר' חזקיה ור' חיים הנ"ל, ובמאה הט"ו מנהגי ר' אייזיק טירנא תלמיד ר"א קלויזנר, ומנהגי ר' זלמן יענט.²

קרובים אל אלה הם חיבורים שבהם רשמו תלמידי חכמים, בעיקר מן המאה הט"ו ואילך, את מנהגי רבותיהם, כגון מנהגי ר' שלום מנוישטט שלוקטו על ידי אחד מתלמידיו, כנראה ר' יוסף אושטרייכר, מנהגי מהרי"ל שנרשמו בידי תלמידו ר' זלמן מסנקט גואר, ומנהגי ר' ישראל איסרליין שנרשמו בידי תלמידו ר' יוסף בר' משה בספר 'לקט יושר' שלו.³ החיבורים השייכים לקבוצה זו ארוכים ומפורטים מקודמיהם; הם מכילים מנהגים מכל תחומי ההלכה ולא רק מעולם בית הכנסת ומעגל השנה, ומשולבים בהם תשובות של חכמים, טעמים שנתנו למנהגים ודברי תורה ודרשות שנשאו בימי מועד.

* מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים מודפס בסוף המאמר.

1 מנהגי ר' חזקיה טרם נדפסו. עליהם ועל זיקת מנהגי ר"ח פלטיאל אליהם ראה ש' עמנואל, ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות, דיסרטציה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 263–270.

2 ראה ערכיהם במפתח הקיצורים הביבליוגרפיים, בסוף המאמר.

3 ראה שם, מנהגי מהר"ש; ספר מהרי"ל; לקט יושר.

חיבורי שתי הקבוצות נועדו לשמור על מסורות ומנהגים ייחודיים לקהילה, ולהציל אותם מן השכחה. ר' אייזיק טירנא למשל מעיד בהקדמה לחיבורו שלעתים אין בקהילה מי שיודע את מנהגיה על בוריים:⁴ 'ראיתי ישוב או אפילו קהילות שלא נמצא בהם ב' או ג' אנשים היודעים אמת מנהג עירו על בוריו, וקל וחומר של עיר אחרת'. הוא אף טוען כנגד רבו, ר"א קלויזנר, שהביא בקובץ הגהותיו לעתים מנהגים חלוקים מבלי להכריע ביניהם, והקורא אינו יודע באיזה מהם לבחור. הוא מעיד בעצמו שכתב את חיבורו 'בלישנא קלילא, כי הוא מסור לכל, אפילו לבני אדם שאינם תלמידי חכמים'. מטעם זה גם קיצר 'בראיות החמורות ובקצת הטעמים', וכנגד זה האריך לעיתים וכפל 'לפעמים דין אחד בכל מקום השייך' והעיקר שהקפיד לכתוב 'דק מסקנת המנהג'.

ספרות מנהגי אשכנז זכתה בדור האחרון למהדורות מדעיות ואף לתיאור ולדיון מזוויות שונות של הנושא. חוקרים התחקו אחרי פשר ההתעניינות בנושא המנהגים באותה התקופה, תיארו את החיבורים ואת מחבריהם ואפיינו את קובצי המנהגים לפי האזורים שבהם נכתבו.⁵ להלן מתפרסם לראשונה קובץ מנהגים נוסף מהקבוצה הראשונה שמנינו: קובץ מנהגי תפילות השנה של קהילת רגנשבורג.

ב

בעיר רגנשבורג (Regensburg), השוכנת בבווריה, פעלה מן המאה ה"א (וכנראה עוד מלפני כן) קהילה יהודית, מהחשובות שבגרמניה. במאות י"א–י"ג פעלו בה כמה מגדולי החכמים בדורותיהם, כגון ר' מנחם בן מכיר, ר' יצחק בן מרדכי (ריב"ם), ר' אפרים בן יצחק (הפייטן) תלמיד ר' תם, הנוסע ר' פתחיה, ר' יהודה החסיד ועוד. בראשית המאה ה"ג הוקם בה בית כנסת מפואר, אשר עמד על תילו עד לגירוש היהודים מהעיר בשנת 1519.⁶ במאה ה"ד חלה ירידה מסוימת בחיי הרוח של הקהילה, אך במאה ה"ט היא נעשתה שוב מרכז רוחני ותורני נכבד.

4 ראה מנהגי ר"א טירנא, עמ' א. וראה גם בהקדמת ר' זלמן מסנקט גואר לספר מהרי"ל, עמ' ג, וראה להלן, הערה 19.

5 ראה י"א דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 271–286; מנהגי וורמייזא, מבוא, עמ' 15–19; יובל, חכמים בדורם, עמ' 109–111; זימר, עולם כמנהגו, עמ' 217–219; י"מ תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 18–27; הנ"ל, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1000–1350, ירושלים תש"ס, עמ' 110–111; י"י פלס, יחסי מהרי"ל ותלמידיו והשפעתם על הפסיקה האשכנזית לאור מקורות חדשים, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ט, עמ' 142–144. על השפעת ספרי המנהג האשכנזים במאה ה"ט על כתיבת תיאורי המנהג היהודי שחיברו מומרים ראה: E. Carlebach, *Divided Souls: Converts from Judaism in Germany, 1500–1750*, New Haven and London 2001, p. 176, דריטש, יהדות, עמ' 310–313.

6 ראה ר' קראוטהיימר, בתי-כנסת בימי הביניים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 123–125. תחריטים של בית כנסת זה ראה שם, עמ' 67, 86. על בתי כנסת נוספים ברגנשבורג ראה, *Germania Judaica*, III/2, A. Maimon, M. Breuer, Y. Guggenheim (eds.), Tübingen 1995, p. 1179, וראה להלן, הערה 9.

מראשית המאה הט"ו ועד לעשור השלישי שלה לא היו ברגנשבורג רבנים קבועים. משנת 1429 עד אמצע המאה כיהנו בה שני רבנים מטעם השלטון, אך ספק אם הקהילה הכירה ברבנותם. רב נוסף באותה עת, ר' דוד לנצהוט, שימש ראש ישיבה ודיין. לאחר סכסוך על הרבנות המקומית סביב שנת 1446 שימש ר' ישראל ברונא, תלמיד ר' יעקב וייל (תלמיד מהרי"ל) ומגדולי התורה בדורו, רב העיר וראש הישיבה עד שנת 1475, שנה שבה עבר לפראג.⁷ קובץ התשובות של ר"י ברונא שבהן ענה על פניות בני העיר, 'שו"ת מהר"י ברונא', הוא צוהר להכרת חיי הדת של הקהילה. ידועה שיטת לימוד התלמוד המיוחדת שנהגה בישיבה ברגנשבורג.⁸ החל מאמצע המאה הט"ו נגזרו גזרות על יהודי העיר, כגון שחויבו לשאת טלאי צהוב על בגדיהם ולהגביל עצמם בקניות. אף עלילות דם היו שם בעת ההיא. בשנת 1519 גורשו היהודים מן העיר.⁹

ג

במוזיאון היהודי בפראג מצוי כתב יד, מספרו 45 (מספר הסרט בבית הספרים הלאומי בירושלים ס' 46420), המכיל סידור תפילה שהועתק ברגנשבורג.¹⁰ הוא כתוב באותיות אשכנזיות מרובעות, והוא חסר בתחילתו. הוא מכיל סידור תפילה למועדים ותפילות פרטיות (דפים 159–181), תיאור מנהגי השנה של קהילת רגנשבורג (תחילתו 'מנהג פה בקהלת הקודש דריגנשפורק'; דפים 160–166), חלק זה מתפרסם (להלן), סליחות (167–168), עברונות ולוח לשנים רכ"ו–תצ"ד (169–180), ותפילות פרטיות (דפים 181–183). על פי השנה המוקדמת ביותר הרשומה בלוח, רכ"ו (1466), ניתן לשער שזה זמן העתקת כתב היד. להשערה זו מצטרפת גם בדיקה פליאוגרפית של כתב היד, הקובעת את זמנו

7 על רבני רגנשבורג והסכסוך ביניהם ראה יובל, חכמים בדורם, עמ' 353–360, 367–370. לדעתו (שם, עמ' 42, וראה עמ' 176) הגיע ר' ישראל ברונא לרגנשבורג לכל המאוחר בשנת 1446/7. על רבנותו שם ראה א' פוקס, החומר ההיסטורי בשאלות ותשובות ר' ישראל ברונא, דיסרטציה, ישיבה אוניברסיטה, ניו יורק 1974, עמ' 103–127; יובל, עמ' 394–398.

8 ראה ש' הכהן וינגרטן, 'דרכי הלימוד של נירנברג-רגנשבורג', סיני, לז (תשט"ו), עמ' רסז–רעו; מ' ברויאר, אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 200.

9 על יהדות רגנשבורג ויחס הנוכרים אליה ראה R. Straus, *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Juden in Regensburg 1453–1738*, München 1960; *Germania Judaica*, II/2, 1178–1229; פנקס הקהילות: גרמניה, בוואריה, ב, ירושלים תשל"ג (בעריכת ב"צ אופיר ואחרים), עמ' 178–184; פוקס (לעיל, הערה 7), עמ' 82–90. על המצב הכלכלי-חברתי החמור של יהודי רגנשבורג במאה הט"ו ראה מ' ברויאר, אסיף: מפרי העט והעת, ירושלים תשנ"ט, עמ' 63, ובהפניותיו. על גירוש היהודים וחורבן בית הכנסת ברגנשבורג ראה חוה פרנקל-גולדשמידט, ר' יוסף איש רוסהיים: כתבים היסטוריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 117–120.

10 תודתי לפרופ' יונה פרנקל שהפנה אותי לכתב יד זה, ואף העירני הערות חשובות. תיאור קצר של כתב יד זה ראה H. Brody, *Talmud Thora: Religionsschule der isr. Kultusgemeinde zu Prag*, 4 (1913), p. 3. ציטוטים אחדים מקובץ המנהגים מובאים שם, עמ' 6–7.

לראשית המחצית השנייה של המאה ה־11. לא ידוע מי חיבר את קובץ המנהגים ומתי; ואף שהועתק כאמור סביב שנת 1466, אפשר שנכתב קודם לכן.¹² השם רגנשבורג נזכר כאמור בפתיחת הקובץ. הוא נזכר שוב במנהגי הושענא רבה. רמז לשיבת רגנשבורג מצוי אולי בדיני קדיש, שבהם יש חלוקה בין אבל 'המיושב פה', היינו תושב רגנשבורג, לבין 'אבל נכרי' ה'רוצה לשהות פה זמן אחד ללמוד פה'. הכוונה כנראה למי שבא ללמוד בשיבת רגנשבורג. נדידת הבחורים ללמוד בשיבות היתה תופעה שכיחה באשכנז.¹³ נזכרים גם 'אבלים בני הישובים' הבאים לרגנשבורג לימים הנוראים.

בקובץ נזכרת גם העיר מינכן השוכנת דרומה מרגנשבורג: "י"ב מרחשון תענית גזירת מונכן, וסליחות "אנא השם אלהי השמים", "חוננו ה' חוננו", "אלהים אל דמי לדמי". גם בחלק הראשון של כתב היד (דף 128א) מובאת הסליחה "אנא ה' אלהי השמים" תחת הכותרת: "זאת הסליחה אומ' פה ריגנשפורק יב מרחשון שגזרו תענית על גזרת מונכן הי"ד". מינכן נחרבה בפרעות נוצרים בחורף של שנת 1285, ויום החורבן נקבע ברגנשבורג ליום צום. שתי הקהילות היו סמוכות זו לזו והקשרים ביניהן היו הדוקים. ואולי השפיע על קביעת הצום ר' חיים בר' מכיר, בעל הפיוט 'אנא השם', שחי במינכן עד לחורבנה, ואולי עבר אחר כך לרגנשבורג.¹⁴ החיבור תמציתי ביותר: לא נזכר בו שום חכם, אין בו הפניה לספרים ולמקורות, אין בו תאריכים, ואין בו נתינת טעמים למנהגים. בפתח הקובץ נמנו עליות מיוחדות לתורה המוצעות לקנייה בשבתות מסוימות, כגון 'ויכולו' בשבת בראשית ו'ויתן לך' בשבת תולדות. הקובץ מסודר מתשרי ועד אב, אך לעתים אין הקפדה מלאה על סדר הדברים. הקובץ מוקדש לסדרי התפילה בבית הכנסת ומכיל רשימה מפורטת של הפיוטים שיש (ולעתים: שאין)¹⁵ לומר במועדים; יש בו ציון לקטעים שיש לקרוא בתורה בחגים, ומעט מנהגים הקשורים למועדי השנה. הקובץ מציין לעתים סוגי פיוט בשמותיהם.¹⁶ אין הוא כולל סדרי תפילה לא לימות החול, ולא

11 כך דעתה של ד"ר עדנה אנגל ממפעל הפליאוגרפיה שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. לדעתה, שני החלקים הראשונים של כתב היד הועתקו ביד אחת.

12 ראה להלן, סעיף ה. כתב היד נשתמר בפראג, מקום מושבו האחרון של ר"י ברונא, רבה של רגנשבורג. ואולי יש בכך אסמכתא חלושה להנחה שהוא היה קשור בצורה כלשהי לכתב היד. אבל היו חכמים נוספים שנדרו מרגנשבורג לפראג, כגון ר' דוד אייכשטט, ששימש בפראג כאב בית דין, ראה גרמניה יודאיקה, ג (לעיל, הערה 6), עמ' 1191. לדעת יובל, חכמים בדורם, עמ' 320–321, מבחינת ההלכה והמנהג פראג יכולה להיכלל בתחומה של גרמניה.

13 ראה פוקס (לעיל, הערה 7), עמ' 155–157; בריואר (לעיל, הערה 8), עמ' 431–441.

14 ראה גרמניה יודאיקה, ב (לעיל, הערה 9), עמ' 686–687. על גזירת מינכן ראה: S. Salfeld, *Das Martyrologium des nürnbergers Memorbuches*, Berlin 1898, pp. 146–147.

15 כגון: אין אומרים ביום כיפור 'שרי קודש' בשחרית ו'אתה מבין' במנחה, אין אומרים בשבועות 'אל נא'.

16 נבאר כאן בקצרה את שמותיהם של סוגי פיוטים שבקובץ (על פי פליישר, שירת הקודש). אופן: פיוט הנאמר בשחרית, לפני 'והאופנים וחיות הקודש'. זולת: פיוט הנאמר בשחרית, אחרי 'אמת ויציב' ולפני 'עזרת אבותינו'. חטאנו: סליחה, מעין יודיו מפרט, שיש בו ביטוי לרגשי האשמה של המתפלל והתוודות על עונות. יוצר: פיוט הנאמר בשחרית לאחר פתיחת ברכת 'יוצר אור'. מעריב: פיוט שכוון לתפילת ערבית. נשמת: פיוט ששולב בתחילת תפילת

לשבתות ולראשי חודשים. בסוף הקובץ מובאים מנהגי תפילה לנישואין, כללים במנהגי תפילה לימות השנה ומנהגי הזכרת נשמות וקדיש. במקומות אחדים נזכרים מנהגים הקשורים לתפילה ולאו דוקא לבית הכנסת: בדיני קידוש של ליל שני של ראש השנה נזכר המנהג לברך שהחיינו על יין חדש או פרי חדש;¹⁷ במנהגי ערב יום כיפור נזכרות כפרות, טבילה וסעודה מפסקת, ובמנהגי סוכות מנויות ברכות הקידוש בסוכה. שלא כרוב קובצי מנהגים באשכנז באותה תקופה, כגון מנהגי ר"א קלוזנר, מהרי"ל או ר"א טירנא, אין בקובץ התייחסות למנהגים שאינם בגדר סדרי תפילה, כגון מנהגי ליל הסדר ומנהגי ימי בין המצרים.

רוב הקובץ מוקדש לסדר התפילה ברבים, מה יאמר החזן (נקרא גם שליח ציבור) ומה יאמר הקהל. הנחיות אחדות נוגעות לנעימות השיר של החזן, ודבר זה תואם את הידוע לנו על מעמד הניגון באשכנז בכלל, וברגנשבורג בפרט.¹⁸ החיבור נועד אפוא לשימוש של חזן הכנסת; גם שאר קובצי מנהגים פנו בעיקר אליו.¹⁹ חסידי אשכנז, ובראשם ר' יהודה החסיד, סברו כי על החזן מוטלת אחריות רבה בכל הקשור לשמירת המסורת באמירת הפיוטים, ושכל סטייה מן המתכונת המקובלת בסוגיה זו עלולה לסכן את שלום הציבור.²⁰ השקפה זו אפשר שנתאזרחה ברגנשבורג עקב שהייתו של ר"י החסיד בעיר זו, והיא שעומדת מאחורי דקדנותם של יהודי המקום בשמירה על פרטי מנהגיהם.²¹

נשמת. סדרים: קטעי פיוט מקיפים הכלולים בקרובות החגים. סילוק: פיוט הנאמר לפני הפסוק הראשון של הקדושה. עקידה: סליחה שמודגש בה עניין עקידת יצחק. פזמון: סליחה המצוידת בסטרופת-פתיחה החוזרת אחרי כל מחרוזת. פתיחה: פיוט הבא בפתיחת מסגרת הקבע של סדרי הסליחות, קודם לאמירה הראשונה של י"ג מידות. קרובץ (=קרובה): מערכת של פיוטים לתפילת עמידה. שלישיה: סליחה תלת טורית. שלמונית: סליחה מרובעת. תוספת (=תוספתא): פיוט ארוך ששולב לפני הקטע האחרון של פיוטי המעריב.

- 17 אמנם מנהג זה נהג גם בבית הכנסת; ראה ספר מהרי"ל, עמ' רעה.
18 בשבת נמשך ברגנשבורג ניגון 'ברוך שאמר' שעה; ראה עדות מהמאה ה"ט של המומר אנתוניוס מרגריטה, A. Margaritha, *Der gantze jüdische Glaube*, Leipzig 1705², p. 177.
וראה גם לקט יושר, א, עמ' 17–18. וראה להלן, הערה 21.
19 השווה למשל בהקדמה לסדר טרויש, עמ' 3, ששם מסמך ר' יהודה בר' אליעזר, תלמיד המחבר ר' מנחם בר' יוסף, במפורש את החזן כנמען בלעדי של החיבור: 'ראוי להעתיק ספר זה לכל שליח צבור, פן ידמה לאיש רק ובור, ויחשב כגולם, וכחלום חולם, בעבורת הצור ב"ה'. וראה להלן, סעיף ה.
20 ראה תא"ש, חתפילה, עמ' 33–34. וראה בספר חסידים, מהר"ר מרגליות, ירושלים תשי"ז, סי' קיד.

- 21 על ההקדמה שאפינה את רגנשבורג בעניין זה מעידים שני סיפורים המובאים בספר מהרי"ל, עמ' שלט. מסופר שם שכששהה מהרי"ל שם ושימש ש"ץ במוסף של יום כיפור שילב את הסליחה 'אני אני המדבר' (א. 6652) לר' אפרים מרגנשבורג, בנימוק שר' אפרים קבור שם. מנהגי הקהל אמרו לו שאין מנהגם לאומרה. באמת, גם בקובץ שלפנינו אין הפיוט מופיע. הסיפור השני נוגע לניגון ההפטרה: 'אמר מהרי"ל סג"ל: אין לשנות מנהג המקום בשום ענין אפילו בניגונים שאין מורגלים שם. וסיפר לנו מעשה בעצמו שהיה שליח ציבור פעם אחת בקהלת רעגנשפורג בימים הנוראים, והיה מנגן כל התפלה כמנהג מדינת אוסטריה כי כן המנהג שם, והוקשה בעיניו שהיו אומרים הפטרה בניגון בני ריינוס [דמנהגם לנגן כבני אוסטריה]'. וראה גם לעיל, הערה 18.

המנהגים הרשומים בקובץ מובאים בפסיקה נחרצת בלי להשאיר מקום לאפשרויות אחרות.²² בסוף הקובץ יש בכמה מקומות חזרה על דברים שכבר נאמרו לפני כן, וייתכן שהמעתיק עבד על יותר מרשימה אחת של מנהגים.²³ המנהגים המובאים בקובץ אינם תואמים תמיד את המובא בסידור התופש את החלק הראשון בכתב היד.²⁴ סדר העניינים בשני החיבורים שונה לעיתים (כגון: תפילות התעניות בסידור מצויות ביחד); והסידור אינו כולל את כל קטעי התפילה הנזכרים בקובץ.

ד

רוב מנהגי קהילת רגנשבורג מוכרים מקהילות אחרות, אך יש בקובץ כמה מנהגים שאינם ידועים מקובצי המנהגים של אשכנז מאותה העת.²⁵ נציין כאן בקצרה דוגמאות בולטות:²⁶

- א. בערב יום כיפור מתפלל נער בהשכמה.
 - ב. ב"ב מרחשון תענית וסליחות לזכר חורבן קהילת מינכן.
 - ג. בשחרית של ערב חנוכה אין נפילת אפים.
 - ד. הקהל משתתף בקריאת ההפטרה של פרשת בשלח: 'ודבורה אשה נביאה'.
 - ה. ביום מ"ג בעומר תענית וסליחות.
- אין צריך לומר שברשימת הסליחות הפיוטים והקינות יש הבדלי מנהגים רבים בין הקובץ שלפנינו לבין שאר ספרי מנהגים. כבר צויין בעבר כי הסתעפות המנהגים באשכנז וצרפת בנושא הפיוטים היתה רבה לאין ערוך בהשוואה למנהגים בשאר התפילות, וכל קהילה החזיקה בהתמדה במבחר הפיוטים שהיה נקוט בידה.²⁷ מעבר למנהגים שצוינו, קשה לומר שהיה דבר שייחד את מנהג רגנשבורג. עיון ברשימת הסליחות והפיוטים שבקובץ מלמד שכמעט כולם נאמרו באותם מועדים עצמם גם בקהילות (מעטות או רבות) במזרח אשכנז או במערבה. רק פיוטים בודדים

22 רק במדור המוקדש למנהגי ליל שני של סוכות, מובאות שתי דעות (בנוסח 'יש אומרים ... ,יש אומרים ...') ביחס לשאלה איזו ברכה להקדים: לישב בסוכה או שהחיינו.

23 כך למשל, רוב הכללים בסעיף 'שונות' מצויים כבר קודם. וראה דברי ר"א טירנא שצוטטו לעיל: 'כפילתי דין אחד בכל מקום השייך'.

24 לדוגמא: בסידור, דף 34 א-ב, בסוף תפילת עמידה ליום כיפור חסר הקטע 'אלהי נצור' אחרי הפסקה 'אלהי עד שלא נוצרתי', כמנהג הקדום. הקובץ פוסק לומר את שתי הפסקאות, כפי המנהג המאוחר.

25 חקר התפילה והפיוט של יהדות אשכנז לא נתן דעתו עד כה למנהגי רגנשבורג ולכתב היד המתפרסם כאן. גרמה לכך העובדה שכתב היד שמור בספריית פראג, שהייתה חסומה בפני החוקרים עד תחילת שנות התשעים. ראה מחזור פסח, מבוא, עמ' [ז].

26 וראה הערותינו למנהגים אלה בגוף הקובץ. וראה להלן, הערה 456.

27 ראה סליחות פולין, מבוא, עמ' 6-8; מחזור יו"כ, מבוא, עמ' יג. וראה לעיל, הערה 21.

שנאמרו ברגנשבורג במעמד מסוים, נאמרו בקהילות אחרות בזמנים אחרים או שלא נאמרו כלל.²⁸

ה

כבר צוין לעיל שקובצי המנהגים האשכנזיים במאות הי"ד–ט"ו קשורים אלה באלה ונתמכים זה בזה. הקובץ שלפנינו מקביל (למעט המנהגים שבראשו וסופו שאינם קשורים במחזור השנה) לקובץ המנהגים של ר"א קלויזנר (ושל ר"ח פלטיאל). משפטים שלמים בקובץ באים באותה לשון עצמה בחיבורו של ר"א קלויזנר.²⁹ גם סדר המנהגים, הפותח בראש השנה ומסיים בחודש אב, הוא כמצוי במנהגי ר"א קלויזנר, ובשונה מרוב קובצי המנהגים באשכנז הפותחים בפסח ומסיימים בפורים.³⁰ אמנם, ציטוטים וסיפורים מחז"ל ומחכמי אשכנז המובאים במנהגי ר"א קלויזנר נעדרים בקובץ שלנו.³¹ אך מנגד בקובץ שלנו צוינו הפיוטים בפירוט, ואין כך בדרך כלל אצל ר"א קלויזנר. ר"א טירנא הקפיד בעניין זה הרבה יותר מרוב ר"א קלויזנר.³² לקובץ שלנו יש זיקה גם אל הקובץ של ר"א טירנא, הן בפיוטים והן במנהגים.³³ מבחינת סגנונו התמציתי דומה הקובץ לקובץ המנהגים שחיבר ר' זלמן יענט. ברור אפוא שמחברנו הסתמך לא רק על מה שראה בבית הכנסת של מקומו או על מה ששמע מראשי הקהל של רגנשבורג, אלא גם על קבצים קדומים שהיו

28 להלן פיוטים שנקבעו ברגנשבורג בשחרית של יו"כ, ובקהילות אחרות נאמרו בזמנים אחרים: 'אלהי בושתי' נאמר בשאר קהילות בשוכבי"ס ת"ת (פרשת משפטים); 'אלהי אשחריך' נאמר בקהילות אחרות בשבת שלפני ר"ה; 'אנוסה לעזרה' נקבע במוסף לר"ה; 'תמו פסו' נאמר בקהילות אחרות בעשרת ימי תשובה; 'אם אפס' נאמר בקהילות אחרות בערב ר"ה או בעשרת ימי תשובה; 'אתה אלהי תהלתי' אינו נאמר בשאר קהילות כיו"כ. הפיוט 'אמור לישועתך לנפשי' הנאמר ברגנשבורג בשבת שלאחר פסח, שימש בשאר קהילות זולת לחנוכה.
29 ראה ההפניות למנהגי ר"א קלויזנר לאורך כל הקובץ. להלן דוגמה אחת להמחשת זיקה זו: לאחר הלכות ארבע פרשיות ולפני דיני פורים מופיע בקובץ שלנו דין קצר: 'למפטיר של שבת הגדול 'וערבה להשם'. משפט זה היה ראוי לבוא בין הלכות שבת הגדול (כדיני חודש ניסן); הוא הובא לפני הלכות פורים בעקבות ספר המנהגים של ר"א קלויזנר. ראה שם, סי' עט, פ, פא.

30 דריטש, יהדות, עמ' 87–89, כותב כי סדר המנהגים בספרות המנהגים היהודית היה על פי הופעתם בלוח השנה, החל מניסן או מתשרי, ולעומת זאת בחיבורי נוצרים שתארו את מנהגי השנה היהודית הסדר היה לרוב על פי הבחנה תימטית, בין קבוצות שונות של חגים: שלושה רגלים, ראש השנה ויום כיפורים, חנוכה ופורים, צומות. לדעתו הסיבה לסדר זה של תיאור היא משום שלנוצרים היתה ההתבוננות בחגי ישראל כמידה רבה תחת השפעת המקרא; בחורה מוגדרים שלושה הרגלים במפורש, ושני החגים האחרים המוזכרים בה הם ראש השנה ויו"כ, בנביאים נזכרים הצומות, וחנוכה ופורים הם חגים מאוחרים שנוספו ללוח השנה.

31 כך לדוגמה, השורות הראשונות של מנהגי סליחות בקובץ שלנו מכילות הנהגות שמקורן במנהגי ר"א קלויזנר, סי' א–ב. אך אצל ר"א קלויזנר מובאים גם טעמים ודעות שונות מהתלמוד ומהספרות הרבנית הקדומה.

32 ראה בטבלה המשווה שערך מהדיר מנהגי ר"א טירנא בסוף הספר, עמ' קצ–קצח.

33 הקבלות רבות למנהגי ר"א טירנא צוינו בהערות לקובץ.

לפניו. על יסוד הזיקה לקבצים אלה ניתן לשער שהקובץ שלפנינו נכתב במחצית הראשונה של המאה ה"ט". השערה זו מתאימה גם להנחה המקובלת שלפיה סדרי סליחות לא נקבעו באשכנז לפני המאה ה"ט", אלא היו תלויים בבחירת החזן.³⁴ בקהילות אשכנז במאות י"א–י"ג אמרו החזן והקהל את תפילות הקבע הרגילות בעל פה. בחגים ובימים מיוחדים הוסיפו לתפילות גם פיוטים. החזן היה היחיד, או אחד מן הבודדים בבית הכנסת, שאמר את הפיוטים, על פי הוראות שהיו כתובות לפניו במחזור או ברשימה מיוחדת, בעוד הציבור שלא היה לו סידור או מחזור הסתפק באמירת עניות קצרות או בהאזנה.³⁵ בקובץ שלפנינו, כן המאה ה"ט", נזכרת במקומות רבים השתתפות הקהל באמירת פיוטים. נראה אפוא כי בתקופה זו היו למתפללים מחזורים משלהם, דבר שהביא לשינוי במתכונת התפילה בבית הכנסת.

החכם שחיבר את הקובץ שלפנינו אפשר ששימש רב, אך ייתכן בהחלט שהיה חזן. רבים מהחזנים באשכנז היו בעצמם רבנים, ואלה שלא שימשו כרבנות היו בקיאים בכללי התפילות לפרטיהם והיו מסוגלים לכתוב קובצי מנהגים.³⁶ אף יש בידינו עדויות על חזנים שרשמו מנהגים. במקומות אחדים בהנהגות למנהגי ר"א טירנא למשל מצויות הערות של חזנים החותמים בשםם,³⁷ ומנהגי העיר טרוייש שבצרפת יסודם בהנהגות ר' מנחם בר' יוסף 'שליח ציבור'.³⁸ מבחינת המנהגים התפלגה יהדות אשכנז לשתיים כבר במאה הי"ג: מנהג אושטרייך במזרח ומנהג ריינוס במערב. י"א זימר קבע את הגבולות הגיאוגרפיים בין שני האזורים: לדעתו עבר גבול זה כמה קילומטרים ממערב לרגנשבורג. היא עצמה הייתה סמוכה לגבול ממזרחו.³⁹ האם אכן נהגה קהילת רגנשבורג כמנהג אושטרייך? מהרי"ל (1375–1427), שהיה רב במגנצא שמצפון מערב לרגנשבורג ומנהגיו היו מנהגי הריינוס, עמד בקשרים עם יהודי רגנשבורג.⁴⁰ הוא אף ביקר שם, ונשתמרו סיפורים אחדים מביקור זה. באחד מהם הוא מעיד שבני המקום שרו את

34 ראה ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 31. וראה להלן, הערה 38.

35 ראה תא-שמע, התפילה, עמ' 29–34.

36 ראה יובל, חכמים בדורם, עמ' 67, הערה 65; תא-שמע, התפילה, עמ' 34–35. על ההקפדה בבחינת חזנים יראי שמים באשכנז ראה למשל ספר חסידים (לעיל, הערה 20), סי' תשנז–תשנח. כן בעמ' צז, הערה קכג: 'אבל אני משה חזן ראיתי בקרובין ישן שיש לומר זכור ברית קודם כי זכור כל הנשכחות'; ובעמ' קנא, הערה מד: 'מהר"ר ישראל ברונא ומהר"ר אליה צו לי לכתוב בגט שנת רל"ו לפ"ק שהיה עיבור אדר הראשון, נאום אליעזר חזן'; ובעמ' קסד, הערה 7: 'וי"א מילה והפסקה שאומרים ג"כ אופן וגאולה דמילה, כן נראה לי ליור חזן'.

38 הוא עצמו העיד על הסמכות הרבה של החזן, ראה סדר טרוייש, סי' ט: 'תקנתי לליל כפור סליחות ופזמונים הראים, אבל לתפלת י"ה שחרית מוסף מנחה ונעילה הכל תלוי ברצון החזן'.

39 ראה זימר, עולם כמנהגו, עמ' 9, 216–219; הנ"ל, 'קבלת עול מלכות שמים בקריאת התורה בין אוסטרייך לריינוס', סיני, סז (תשס"ד), עמ' רלח–רמט. וראה מחזור ר"ה, מבוא, עמ' יג–יד.

40 ראה שאלה של קהילת רגנשבורג אל מהרי"ל, ותשובתו בשו"ת מהרי"ל החדשות, מהר"ר ר"י סק, ירושלים תשל"ז, סי' פז. וראה פלס (לעיל, הערה 5), עמ' 34–37.

התפילות ביום כיפור כמנהג אושטרייך, אך את ההפטרה קראו בני ריינוס.⁴¹
לענין זה יוצא גם סיפור אחר על המהרי"ל, הנוגע לכתיבת שם משפחה בגט:⁴²

הראה לנו מהר"י סג"ל גט שנתן מהר"ם סג"ל במדינת אושטרייך, והיה כתוב בו נהר דונאו וי"ו בסוף. ומהר"י סג"ל היה במעמד ונשתלח גט מק"ק רעגנשפורג לפראגא ליד מה"ר ליפמן מולהויזן ז"ל שהוא יתנו לאשה בעירו, והיה כתוב בו נהר דונאיי שני יודי"ן לסוף. ושלח לבני רעגנשפורג: ראיתי מגדולי אושטרייך שהיו כותבין דונאו, מה תהא על הגט ששלחתם לידי. שלחו ליה: מצאנו בטופסי גיטין דקהלתינו משם גדולים לכתוב בכאן דונאיי בשני יודי"ן לסוף כאשר כתבנו. ואמר לנו מהר"י סג"ל דשמא השינוי ההוא מכח דבני רעגנשפורג לשונם יותר צח מבני אושטרייך.

גם במקרה זה התפלא מהרי"ל על בני רגנשבורג שלא נהגו כמנהג אושטרייך, והפעם תלה את הדבר בצחות לשונם של בני רגנשבורג לעומת לשון בני אושטרייך. גם תלמיד המהרי"ל, ר' יעקב וייל, ציין:⁴³ 'רעגנשפורק גריר בכל מנהגים בתר בני אושטרייך'. נמצא שקהילה זו הייתה קרובה במנהגיה למנהג אושטרייך, אך לעתים נהגה שלא כמנהג הזה. עיון בקובץ המנהגים שלפנינו מוכיל למסקנה קרובה, שכן ההוראות שבקובץ הן לרוב כנוהג קהילות מזרח אשכנז, הידוע לנו בעיקר מקובצי המנהגים של ר"א קלוזנר ור"א טירנא, אך יש שההוראות הן כנוהג קהילות המערב.⁴⁴

ו

כתב היד ברור בדרך כלל, אך לעתים הוא קשה לקריאה. המעתיק טעה לעתים; ייתכן שלא היה בקי בחומר שלפניו. במקרים אלה תיקנתי את הנוסח בפנים וציניתי

41 מובא לעיל, הערה 21.

42 ספר מהרי"ל, עמ' תקו.

43 שו"ת מהר"י וייל, ח"א, מהד' רי"ש דומב, ירושלים תשס"א, סי' סו. ראה גם שם, סי' קיג.
44 הרי דוגמאות להדרכות בקובץ שהן כמנהג מזרח אשכנז (פולין): א. במוסף לר"ה יש לומר 'על כן נקוה לך' לאחר 'אנסיכה' (במערב אמרו 'על כן' תחילה). ב. בשחרית ליום כיפור יש לומר 'והחיות ישוררו' (במערב אמרו 'והאופנים'). ג. במוסף ליום כיפור יש לומר 'אלו לאלו שואלים' (במערב אמרו 'זה אל זה שואלים'), ובאותה תפילה יש לומר 'ונתנה תוקף' (במערב אמרו 'מי ימלא'). ד. בשבת חול המועד סוכות יש לומר 'כהושעת אדם יציר' (במערב אמרו 'כהושעת אב המון'). והרי דוגמאות להדרכות התואמות את מנהג מערב אשכנז: א. בשבת חול המועד סוכות יש לומר 'את השם הנכבד' (במזרח נאמר בשבת שלפני סוכות). ב. באותה שבת יש לומר 'אזכרה מקדם פלאיך' (במזרח נאמר בשבת שלפני סוכות או בשבת שובה). ג. בשמיני עצרת שחל בחול קוראים החל מ'כל הבכור' (במזרח התחילו ב'עשר תעשר'). ד. בקובץ שלנו לא מופיע מנהג אמירת 'שמע' קודם הוצאת ספר תורה. במנהגי הושענא רבה אף כתוב: 'ברגנשפורג אין אומרים ... "אין כמוך" ו"שמע ישראל" ולא "על הכל"'. מנהג זה היה קיים במזרח, ראה זימר, קבלת עול (לעיל, הערה 39), שם.

את השיבוש בהערות. קבעתי כותרות בראש כל נושא כדי להקל על ההתמצאות בטקסט. לציון התחלות כל הפיוטים הוספתי בסוגריים את מספריהם לפי רשימתו של י' דוידסון.⁴⁵ בהערות הפניתי למקבילות בקובצי המנהגים הידועים של מנהג אשכנז. השלמות והוספות שנרשמו בגליון כתב היד הובאו בפנים בסוגריים מרובעים במקום המתאים להן.⁴⁶

סימני ההדרה:

[] = הוספות המופיעות בכתב היד.

[..] = חלק ממילה בלתי קריאה.

[...] = מילה בלתי קריאה.

[... ..] = מילים בלתי קריאות.⁴⁷

< > = השלמת המהדיר.

() = מחיקת המהדיר.

תודתי נתונה להנהלת המוזיאון היהודי בפראג, על מתן הרשות לפרסם קובץ זה. תודה מיוחדת לפרופ' עזרא פליישר על הערותיו החשובות.

45 י' דוידסון, אוצר השירה והפיוט מזמן כתבי הקודש עד ראשית ההשכלה, א-ד, ניו יורק 1970.²

46 חלק מההשלמות רשומות שלא במקומן. חלק אחר מצוי כבר בפנים, ואותו לא הבאנו שוב, אך ציינו על כך בהערות.

47 בתוך ההגהות סומנו מלים בלתי קריאות בסוגריים מזוויתיים.

מנהגי תפילות השנה של קהילת רגנשבורג

[מנהגי קריאת התורה]

[160א] מנהג פה בקהלת הקודש דריגנשפורק לקנות בשבת בראשית 'ויכולו' (בר' ב, א-ג),¹ ובפרש' תולדות 'ויתן לך' (שם כז, כח-כח, ד), ובפרש' בשלח 'ויסע' (שם' טו, כב) וגם 'ויושע' (שם יד, ל), ובפרש' וישמע יתרו 'אנכי' (שם כ, ב). ובשביעי של פסח אי' קונין 'ויסע' ואף לא 'ויושע'. וכן ביום שני של שבועות אי' קונין 'אנכי' וקונין 'יברכך' (דב' טז, י).² ובשבת נחמו³ קונין 'אנכי' (דב' ה, ו) וגם 'שמע ישראל' (שם ו, ד).⁴

ונוהגין הקהל לקרות בשבת של 'ויושע'⁵ ובשביעי של פסח 'אז ישיר משה' עד 'רופאיך' (שם' טו, א-כו),⁶ ובשבת של 'אנכי'⁷ וביום א'⁸ של שבועות מן 'אנכי' עד 'לריעך' (שם' כ, ב-יג), ולאחר סיום הקהל מתחיל החזן פסוק אחרון ומסיימ'. וכן בהפטרה 'ודבורה'⁹ אמר הקהל 'ותשר דבורה' עד 'ותשקוט הארץ ארבעים שנה' (שור' ה, א-לא).¹⁰

1 לדעת א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 82, הקהל קרא את פסקת 'ויכולו' כדי לעשות פומבי למצוות השבת, המצווה הראשונה הנוכרת בתורה. ואולי זו הסיבה שבגללה נהגו לקנותה. לפני 'מנהג פה' וכו' נוסף בגיליון, בכתב שונה משאר התוספות: 'כל המנהגים מה צורך בהם'. ובצד השני של הגליון נוסף: '... לקנות בשבת 'ברא' שית'.

2 היינו: ביום א' של שבועות אין קונין 'אנכי' וביום ב' של שבועות קונין 'יברכך'.

3 שבת ואתחנן.

4 פרשיות אלה כונו פרשיות טובות ונהגו למוכרן בפני עצמן. ראה עוד: מנהגי יוזפא שמש, א, עמ' לט, הערה 19; י' ברילמן, ספר מנהגי אמשטרדם, ירושלים תשס"ב, עמ' קצד.

5 שבת בשלח.

6 מנהג דומה היה בבית הכנסת אלטנוי בפראג, כנזכר בתקנות בית הכנסת משנת 1785 (מתוך: ר"י ווייס, אלף כתב, ח"ב, בני ברק תשנ"ז, עמ' לא): 'בז' דפסח בשירה דס"ת כשיגיע הקורא לאז ישיר אז הוא שותק, וכל הצבור קורין בקול רם מאז ישיר עד גמירא, ואח"כ מתחיל הקורא לבד מאז ישיר עד גמירא'. אך ברגנשבורג הקורא קרא רק את הפסוק האחרון.

7 שבת יתרו.

8 בכה"י חסר: א'.

9 הפטרת בשלח.

10 ראה תרומת הדשן, סי' כד, שדן בנושא: 'מה שנהגו באושטרייך וכן במקצת מדינות שפרשת שירת הים ועשרת הדברות בשבתות שחלו אותן הסדרות וכן בשביעי של פסח וביום ראשון דשבועות, כשמגיע ש"צ לקרוא אותן פרשיות, אינו קורא אלא מתחיל אותן והקהל קורין אותן מחומשים שלהן והש"צ מסיים בס"ת רק פסוק האחרון בקול רם'. וראה י"ש שפיגל, 'השתתפות הציבור בקריאת התורה ובקריאת מגילות', אור ישראל, כג (ניסן תשס"א), עמ' קעז-קפ. הקובץ שלנו הוא המקור הראשון המציין השתתפות הקהל באמירת שירת דבורה. נראה שהדבר נבע מהיותה שירה, ומהיותה הפטרת בשלח שבה מצויה שירת הים שנאמרה בהשתתפות הקהל.

[סליחות]

מנהג לעמוד לסליחות ממוצאי שבת שלפני ראש השנה. אם חל ראש השנה ביום ב' או ביום ג' אז מקדימים לשעבר ממוצאי שבת, שהוא כ"א לאלול. והחזון מתעטף בטלית אעפ"י שאינ' זמן ציצית, ואח"כ כשעלה עמוד השחר ימשמש בטלית ומניחו על ראשו ויברך עליו.¹¹

ופותח החזון ב'אשרי', ואח"כ אם יש שם מניין פותח ואו' קדיש דאבו"א.¹² ואם אין שם מניין יתחיל החזון פסוקי' וכשיבוא מנין לשם יפסיק ואומ' קדיש.¹³ ובכל אילו הימ' אין אומרים 'ענינו', רק יחיד במנחה ב'שומע תפילה'.¹⁴ 'שומר ישראל' אומר החזון כל חרוז באפי נפשי, והקהל אומר אז אחריו, 'א"מ חונינו' וכו' אומר הציבור בלחש.¹⁶ ליום ראשון של סליחות פותחין בפתיחה 'איך נפתח לפניך' (א. 2838), ואומר סליחות 'איככה אפצה פה' (א. 2928), 'אין מי יקרא בצדק' (א. 3060), 'תבא לפניך' (ת. 33), ופיזמן 'במוצאי מנוחה' (ב. 779). ומיום ראשון ואילך אין אומרים פתיחה עד ערב ראש השנה.¹⁷ ובין ראש השנה ליום כיפורים אומר שלמונית ואח"כ שלישי' ופזמן ואח"כ עקידה.¹⁸ ואין אומ' חטאנו,¹⁹ כי אין אומ' חטאנו אלא בליל כל נידרי ויום כיפור בלבד. וכל סליחות שמתחילין בשם אין אומ' 'אלהינו ואלהי אבותינו'.²⁰

לערב ראש השנ' פתיחה 'יושב הכרובים' (א. 682),²¹ 'אדון' כתקח מועד' עד 'מרובי' צורכי.²² עמך' (א. 549), 'אדון' דין אם ידקדק' (א. 499), 'אדון' בפקדן' (א. 496), 'אך במתח דין' (א. 3221), 'אנוש רימה' (א. 498), 'אך כך לדל מעוז' (א. 3218), 'אליך האל' (א. 5059), 'אדם איך יזכה' (א. 1138), 'אל אלוה דלפה עיני' (א. 3393), 'שטר עלי' (ש. 881), 'אל דומי' (א. 4626), 'אשפוך שיחי' (א. 8157), 'איך אוכל' (א. 2745), 'אנא עוררה' (א. 6353), 'שופט כל הארץ' (ש. 712), 'אם

11 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' א-ב; ספר מהרי"ל, עמ' רס; מנהגי ר"א טירנא, עמ' פז. וראה מנהגי מהר"ש, עמ' 202.

12 דאמירן בעלמא ואמרו אמן.

13 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' ד. בכה"י חסר הקטע 'וכשיבוא ... יפסיק', והשלמתיו על פי ר"א קלויזנר.

14 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' ח; ספר מהרי"ל, עמ' שב; מנהגי ר"א טירנא, עמ' פט. הכוונה למי שצם בעשרת ימי תשובה; ראה להלן, עמ' 258, הערה 70.

15 באשכנז אמרו 'שומר ישראל' רק כחלק מהסליחות של תענית ציבור, ולא בימי חול גגילים. ראה 'פרנקל', 'לחקר תולדות הסידור האשכנזי', מדעי היהדות, 41 (תשס"ב), עמ' 31-32.

16 הקטע 'שומר ... בלחש' מועתק שוב בשולי הדף.

17 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' ה; מנהגי ר"א טירנא, עמ' פח. לפי דברי ר"א טירנא נאמרו הסליחות האלה, למעט הפתיחה, בכל יום עד ערב ראש השנה.

18 ראה מנהגי ר"א טירנא, עמ' קיב.

19 הכוונה לסליחה מסוג 'חטאנו', ראה לעיל, מבוא, הערה 16.

20 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' ד סע' א.

21 היינו 'ה' אלהי הצבאות יושב הכרובים', ראה מנהגי ר"ז יענט, עמ' קפז.

22 מילת צורכי נכפלה בטעות.

אפס' (א. 5226), 'זכור ברית' (א. 86), וידוי דרב סעדיה (י. 1310),²³ 'תפילה תקח' (ת. 473). ואומר תחינ' אחר סיום הסליחות, ואין נפילת אפים לתפילת השחר.

[בין ראש השנה ליום כיפור]

בשבת תשובה לערב מזכירין במגן אבות 'המלך הקדוש שאין כמוהו' וכ"ש אם יארע יום כיפור בשבת. ויוצר לשבת תשוב' 'אשחר' (א. 7880), ואופן 'האזינו אבירים' (ה. 28), וזולת 'אדעה כי אין זולתך' (א. 1204).²⁴ ואם יארע מילה בין ראש השנ' ליום הכיפורי' אומרים 'אבינו מלכינו' בתפילת יוצר אעפ"י שאין נופלין על אפי', אבל אחר סליחות נופלין.²⁵ יום שלפני ערב יום כפור אומ' פיזמן 'י"ג מידות' (א. 2275), 'תא-שמע' (ת. 4), 'הש' שומרי' (א. 1017).²⁶

[ראש השנה]

קידוש דיום של ראש השנה: בפ"ה, ו'אשר בחר בנו מכל עם' עד 'את יום הזכרון הזה', ובחתימה 'ודברך מלכינו אמת וקיים לעד בא"ה מלך על כל הארץ מקדש ישר' ויום הזכרון'. ואם שבת יאמ' 'מקדש השבת וישר' ויום הזכרון', ו'שהחיינו'.²⁷ וכן בליל שני אומ' זמן. אמנם נוהגין להמתין מלשתות יין חדש או מלאכול פרי חדש עד ליילה שנייה של ראש השנה, ומברך זמן על התירוש או על הפרי. כשלוקחין התירוש בליל שני [160ב] בשביל הזמן אז יברך הקידוש ובפ"ה על היין ישן, וכשיגיע ל'שהחיינו' אז יקח היין חדש או הפירי חדש בידו השנייה ומברך על שניהם. ואם לא היו לו יין חדש ולא פירות חדשים אפילו הכי נוהגי' לומר זמן בקידוש.²⁸ וכן בשיני ימים של ראש השנה מברכין 'שהחיינו' בקול רם לתקיעת שופר.²⁹

ואומר 'אנסיכה מלכי' (א. 6823) ביום ראשון של ראש השנה, וביום שיני 'אהללה' (א. 1494). ואומ' 'והחיות ישוררו'³⁰ בראש השנה וביום הכיפורים. וכשחל

23 הכוונה לפסקה המתחילה '[ונבכין] יהי רצון מלפניך', שעיקרה בבקשה הגדולה של רס"ג הכלולה בסידורו (מהד' ש' אסף, י' דוידסון, י' יואל), ירושלים תש"א, עמ' 30 ואילך. ראה סליחות ליטא, עמ' קג ואילך; סליחות פולין, עמ' קו ואילך.

24 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' כט; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קג.

25 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' ל; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קד.

26 ספר מהרי"ל, עמ' שב; מנהגי ר"ז יענט, עמ' קפח.

27 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' י; מנהגי ר"א טירנא, עמ' צג.

28 ראה מנהגי ר"א קלויזנר, סי' יא; מנהגי מהר"ש, סע' רט; ספר מהרי"ל, עמ' רעד-רעה; שו"ת מהרי"ל, סי' קפג.

29 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' יט, כד; מנהגי ר"א טירנא, עמ' צו.

30 כמנהג פולין, במקום 'והאופנים וחיות הקדש' שנהג באשכנז המערבי. ראה מחזור ר"ה, עמ' 53.

יום ראשון בשבת אז מחליפי' הסדרים, של יום שיני אומר בראשון ושל ראשון בשיני עבור הקולות שב'אנוס' לעזר' (א. 6396) והשופרות שב'אש' דיעי' (א. 7745).³¹ וכשמחליפי'³² אז אומ' בקרובין דיוצר במקום 'תעיר ותריע'³³ אומ' 'שמו מפארי' (ש. 1461), ואומ' 'אדר והוד' (א. 1210) ומדלגי'³⁴ 'עמוסי' תוקעי' ומרי' בשופר' ומתחיל 'קרית משוש' וג'.³⁵ ומתחיל 'צאצאיה כן פקוד היום קדוש'³⁶ ואומ' 'אם אשר בצדק' (א. 5239) וגומ' ומתחילי' 'ישפוט תכל'³⁷ בצדק',³⁸ ואומ' 'אתן לפועלי צדק' (א. 8942) וגו' עד 'קיים שבועה לאחרוני'. ומתחילי' שיני'³⁹ 'ובכן לך תעלה קדושה'⁴⁰ וכו' וחוזר ליום ראשון ואומ' 'מלך במשפט' (מ. 1572) וגו'.

וביום שני 'אל נא' (א. 8770) דיום ראשון,⁴¹ 'תעיר ותריע'⁴² וג' עד 'ולך תשיב מלוכה' (א. 1224). ומתחילין 'מלך'⁴³ ממלט מרעה'⁴⁴ וכו', ואומ' 'אאפיד' (א. 25) וגו' עד 'ואשלש קדושה בקודש'. וחוזרין ליום שיני ואומ' 'אדון אם מעשים אין בנו',⁴⁵ 'שבתי וראה' (ש. 348).

ליום ראשון רשות 'יראתי בפצותי' (י. 3787), 'צאצאיה',⁴⁶ 'מלך עליון' (מ. 1653) אומר השליח ציבור, רק אומ' שתי⁴⁷ התיבות והקהל מסיימי' החרוז'. וקודם 'ונתנ' תוקף' (ו. 451) מתחיל החזן 'לאל עורך דין' (ל. 216) ואח"כ 'ונתנ' תוקף' ומסיימו. ו'אדירי איומה' (א. 1133) וכל דכוותי' אומר הקהל ולא ש"צ. 'אאפיד' וכל דכוותי' אומר הקהל ולא שליח ציבור. סוף הסילוק: חוזר הש"צ אחר סיום הקהל 'ונתנה תוקף', ואומ' הקהל בקול רם 'ותשוב' ותפילה וצדקה מעבירי' את רוע הגזירה' ומסיימי' אות', ושליח ציבור מתחיל 'אדם יסודו מעפר' ומסיימי'. כשאמ' 'אדירי איומה' פותחין הארון, ואין נועלי' עד לאחר 'לאל עורך דין'. 'רחם מצוקי'⁴⁸ וכל דכוותי' אומ' ש"צ ולא קהל. 'על כן נקווה לך' אומ' הקהל אחר 'אנסיכה' עד 'תמלוך

31 הכוונה למלה קול המסיימת כל שורה בפיוט 'אנוסה לעזרה', והמלה שופר המסיימת כל שורה בפיוט 'אשא דעי בצדק'.

32 היינו כשחל יום א' של ראש השנה בשבת.

33 ראה מחזור ר"ה, עמ' 73.

34 בפיוט 'אדר והוד'.

35 על שינויים בפיוטים ביום א' שחל בשבת ראה מנהגי ר"א טירנא, עמ' צח; מנהגי ר"ז יענט, עמ' קפא; תרומת הדשן, חלק פסקים וכתבים, סי' כח.

36 מחרוזת הפתיחה לפיוט 'אם אשר בצדק'.

37 בכה"י: תביל.

38 מחרוזת הפתיחה לפיוט 'אתן לפועלי צדק'.

39 משמעות מילה זו אינה ברורה.

40 כותרת הפותחת את אמירת הסילוק.

41 כלומר 'אתה הוא אלהינו'.

42 מחרוזת הפתיחה לפיוט 'אדרת ממלכה'.

43 בכה"י: אל מלך.

44 מחרוזת הפתיחה לפיוט 'אאפיד'.

45 מחרוזת הפתיחה לפיוט 'שבתי וראה'.

46 מחרוזת פתיחה לפיוט 'אם אשר בצדק' (א. 5239). ראה מחזור ר"ה, עמ' 74.

47 בכ"י נוסף כאן: הט, והסופר מחק.

48 בכה"י: ומצוקי. 'רחם מצוקים' הוא בסוף הפיוט 'יחיות אשר הנה' (ו. 189).

בכבוד',⁴⁹ וש"צ אומר 'ככתוב בתורתך' עד 'ויום הזכרון'. 'ארשת שפתינו' (א. 7714) אומ' הקהל ולא ש"צ עד פעם שליש. 'אתה זוכר מעשה עולם' אומר קהל אחר 'זכר תחילת כל מעש' (ז. 149) ולא ש"צ, וש"צ 'ככתור' עד 'זוכר הברית', ובסדר זה אומר 'אתה נגלית'. 'בספר חיים' אומ' אח' 'צדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום'. וגומ' כל הסדרים של שני ימים דר"ה, ודגשם ודטל ו'אלוף'⁵⁰ מסובל' (א. 4875) וכל דכוותי' אומ' הקהל כולו בפעם אחת.⁵¹ ובר"ה עולי' לדוכן ליוצר ולמוסף.⁵² בר"ה אין אומ' 'אל נא לעולם תוערץ' (א. 3870).⁵³ ואם ראש השנה חל בשבת אין מזכירין 'בקול שופר' לא בתפילה ולא בקרובן, אלא 'זכרון שופר'.⁵⁴

וביום ראש השנה לאחר 'עושה השלום' ביוצר אומ' 'אבינו מלכינו'. ואם שבת הוא אין אומרי' 'אבינו מלכינו', ואם שבת הוא אין אומ' אות'⁵⁵ כ"א קדיש. ואין אומ' הלל בראש השנה.⁵⁶ ומוציאי' ב' ספר' תור', וקורין באחת ה' גברא, ואם שבת [161א] קורי' ז', בפרש' וירא אליו מן יי' פקד את שרה' עד 'ימים רבים' (בר' כא, א-לד), וקדיש. ובשנייה קור' למפטיר בפנחס מן 'ובחדש השביעי' עד סוף פיסק' (במ' כט, א-ו). ומפטיר 'ויהי איש אחד מן הרמתיים צופי' (שמ"א א, א-ב, י).⁵⁷ והמפטיר מברך 'על התורה ועל העבודה ועל יום הזכרון הזה', ואומר 'לקדושה ולמנוחה' ואין אומ' 'לששון ולשמחה', ואומ' 'ודברך מלכינו כו' ויום הזכרון'.⁵⁸ ועומד החזן ומברך 'בא"י אמ"ה אקב"ו לשמוע קול שופר',⁵⁹ 'שהחיינו', ותוקע כל התקיעו'. ויתחיל החזן 'אשרי העם יודעי'⁶⁰ תרועה ה' באור פניך יהלכון', ו'אשרי יושבי'. ואם שבת הוא אין תוקעין, אך אומר 'היום הרת עולם' (ה. 468) כסדרו.⁶¹ ואומ' 'יקום פרקן' ואין אומ' 'אב הרחמים', ועומדי' ומתפללי' מוסף. מי שבירך ברכת שופר אינו רשאי לספר בדברי' כלל עד שיגמור כל התקיעו' בישיבה ובעמידה.⁶²

49 כמנהג מזרח אשכנז. במערב אמרו 'אנסיכה' אחרי 'על כן נקוה'. ראה מחזור ר"ה, עמ' 232.

50 ככה"י: ואלום.

51 ר"ל והסדרים של טל וגשם וכן הסדר 'אלוף מסובל' של שבועות הקהל אומר אותם בבת אחת, דהיינו לא קטעים קטעים. בסדר דגשם הכוונה לקטע 'פתח ארץ לישע' (מחזור סוכות, עמ' 418). 'ובטל' הכוונה לקטע 'אליהם ביום מחוסן', ראה להלן עמ' 276, ליד הערה 308. ל'אלוף מסובל' ראה להלן, עמ' 281, ליד הערה 386.

52 ספר מהרי"ל, עמ' קפח; מנהגי ר"א טירנא, עמ' צה. השווה להלן, 'שונות'.

53 'אל נא לעולם תוערץ' הוא קטע קבוע המופיע בקדושתאות של שבת וחג אחרי המרכיב החמישי. ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 146, 447. הקטע הושמט מקדושתאות לימים הנוראים.

54 על קול-בקול ראה להלן, הערה 59. על השניניים בשבת ראה לעיל, הערה 35.

55 אולי צ"ל: א"מ. ומכל מקום יש כאן חזרה מיותרת.

56 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' טו.

57 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' טז.

58 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' יח.

59 גם בסידור רגנשבורג (1 ע"ב) כתוב: קול. אך לעיל כתב: בקול. על קול-בקול ועל נוסח הברכה כולה ראה מנהגי ר"א קלויזנר, סי' יט, כד; ספר מהרי"ל, עמ' רפט; מנהגי ר"א טירנא, עמ' צו. וראה: גרונר, ברכות שנשחקעו, עמ' צט-קו.

60 ככה"י: יודע.

61 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' יט.

62 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' יט סע' ז.

ביום שיני מוציאין ב' ס"ת, וקוראי' באחת ה' גברי בפר' וירא אליו מן 'והאלהים⁶³ ניסה את אברהם' עד סוף סידרה (בר' כב, א–כד), וקדיש. ולמפטיר קורי' כדאתמול, ויפטיר בירמיה 'מצא חן במדבר' (יר' לא, א–יט).⁶⁴ ויושב החזן ויאמ' 'אשרי העם יודעי תרועה' (תה' פט, טז) וגו', 'אשרי יושבי', 'ויהללו', ומתפללי' מוסף כדאתמול.⁶⁵

[צום גדליה]

סליחות לצום גדליה ה' אלהי הצבאות נורא בעליונים' (א. 686), 'אבלה נפשי' (א. 304), 'אמנת מאז' (א. 5780), 'את ה' בהמצאו' (א. 8496), 'תשוב תרחמנו' (ת. 549), 'אלהים ה' חילי' (א. 4610), 'הורת דרך תשובה' (א. 2159), 'אזרחי מעבר הנהר' (א. 2375), 'תורה הקדושה' (ת. 180). לפני כל עקידות אומ' פסוקי' אילו 'תבא לפניך תפילתנו ואל תתעלם', 'תבא לפניך תפילתי אל היכל קדשיך', 'תבא לפניך אנקת אסיר' (תה' עט, יא), 'לשמוע א"א'⁶⁶ (שם קב, כא), 'לפקוח עינים' (יש' מב, ז), 'תתן אמת ליעקב' (מי' ז, כ), 'וחסד ה' מעולם ועד עולם על⁶⁷ יריאיו וצדקתו לבני בניס' (תה' קג, יז).

ובצום גדליה נופלין לתחנון בין לסליחו' בין ליוצר. וקורי' 'ויחל' בשחרי' ובמנחה, אך במנחה מפטירין 'דרשו'. והחזן אומר 'ענינו' בקול רם וכן בכל תענית ציבור.⁶⁸

[בין ראש השנה ליום כיפור]

ואומ' בסוף מגן 'זוכרנו', ובסוף גבורות 'מי כמוך'. ובמקום 'האל הקדוש' 'המלך הקדוש', ובמקו' 'מלך אוה' צדקה' אומר 'המלך המשפט'. ובסוף הודאות 'וכתו' לחיים טובי', ובסוף שים שלום ובשלום רב אומר 'בספר חיים', ומסיימי' 'בא"י עושה השלום'. ויאמר 'אבינו מלכינו' כל עשרת ימי תשוב' בשחרית ובמנחה אחר הי"ח קודם קדיש. אבל אין קורי' 'ויחל' ואין מפטירי' 'דרשו', ואין החזן אומר 'ענינו', אבל היחיד אומר במנחה בשומע תפילה.⁶⁹ ואין אומ' 'ברכינו בברכ'.'⁷⁰ ואין אומ' א"מ⁷¹ בע"ש במנחה וכ"ש בשבת, ואומ' 'צדקתך'.⁷²

63 בכה"י: האלהים.

64 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' כג.

65 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' כו.

66 אנקת אסיר.

67 בכה"י: אל.

68 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' כח.

69 ראה לעיל, ליד הערה 14.

70 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' כט. ההנחיות כאן קשורות במנהגם של רבים לצום בעשרת ימי תשובה. אך ימים אלה לא נחשבו תעניות ציבור.

71 אבינו מלכנו.

72 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לא.

[ערב יום כיפור]

ערב יום כפור מנהג שיתפלל נער בהשכמה.⁷³ ואומ' פתיחה 'יושב הכרובים' (א). 682, 'כתקח מועד' עד 'מרובי' צורכי עמך' (א. 549),⁷⁴ 'אדון' דין אם ידוקדק' (א. 499), 'אדון' בפוקדך' (א. 496), 'ירצה צום עמך' (י. 3920), 'אם אפס רובע הקן' (א. 5226). ומתווד' רק פעם אחת, ואין אומ' 'אל רחום שמך' (א. 4019) לפי שאומ' אותה בלילה. ואין אומ'⁷⁵ א"מ לתפילת יוצר. ואם ע"ש הוא אומ' 'אל רחום' לפי שאין אומ' אותה בלילה⁷⁶ שבת. ואומ' א"מ לתפילת יוצר. ואין נופלי' לתחנון לא לסליחות ולא לתפילה, ואין אומ' 'למנצח'.⁷⁷ ובערב יום כפור אין בשחרית 'אמיר'ת מ'זמור' לתודה כיון שמתמ'עט זמן אכילת תודה ואין מביאין תודה לבית הפסול.⁷⁸

כפרות, ילך לביתו ויעשה כפרות. ונכון לומר 'זה חליפתי זה תחתי זה כפרתי', לפי שהוא ר"ת חתך והוא שמו של אות' מלאך הממונ' על זה.⁷⁹ ובערב יום כיפור טובל אדם בז' שעות או בח' שעות, ואין מברך על טבילתו. ואח"כ יכנס לבית הכנסת ומתפלל, ומתפלל י"ח עד 'עושה השלום', ואומ' וידוי 'תבא לפניך תפילתינו'. והחזן אינו⁸⁰ [161ב] מתודה אלא עם הציבור, אבל הוא מתפלל י"ח בקול רם וקדיש שלם.⁸¹ ולמנחה בערב יו"כ ג"כ אומרי' 'אבינו מלכינו' אם ע"ש 'הוא'.⁸² ונהגו העם ללקו' איש חבריו, ואומ' בשעת ההלקא' וידוי 'אשמנו בגדנו' וגו', והמכה אומ' ג' פעמים 'והוא רחום' (תה' עח, לח).⁸³ והולכי' לבתיהם לאכול

73 לא מצאתי מנהג זה במקורות. החומר המוקדש לילדים ונערים בספרות הרבנית והכללית של ימי הביניים מועט ביותר, ראה א' קנרפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, חל אביב תשס"ג, עמ' 43–58. נוצרים, לעומת זאת, בתארים את מנהגי היהודים הקדישו מקום מיוחד לחינוך הילדים, ראה דויטש, יהדות, עמ' 90.

74 'מרובים צרכי עמך' היא תחילת מחציתו השנייה של הפיוט 'אדון' כתקח מועד'. שני החצאים שימשו כפיוטים עצמאיים.

75 בכה"י הנוסח: ואומ'.

76 בכה"י: בלילה.

77 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לב.

78 מנהגי ר"א טירנא, עמ' לח.

79 מנהג הכפרות נזכר גם במחזור רגנשבורג, דף 18 ע"ב. הרי קטע מתיאור המנהג שם: 'בשחרית בערב יום כפור כשילך מבית הכנסת יקח כל אחד ואחד תרנגול בידו ויסבכנו על ראשו ויאמר הכי בסמין חתך ר"ת, והוא שמו של מלאך הממונה על זה, ויוצא מאשרי מקרא פותח את ידך ס"ת חתך, ומתחיל זה חליפתי זה תחתי זה כפרתי, זה התרנגול ילך למיתו ואני אלך לחיים טובים ולשלום'. וראה ספר מהרי"ל, עמ' שיג–שיד. על מנהג הכפרות ראה J. Z. Lauterbach, *Studies in Jewish Law, Custom and Folklore*, New York 1970, pp. 133–142; דויטש, יהדות, עמ' 130–158.

80 בכתב היד: אינה.

81 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לג; ספר מהרי"ל, עמ' שטו. הכוונה כאן שהש"ץ אינו אומר את הוידוי בחזרת התפילה בקול, אלא רק בתפילתו בלחש עם הציבור.

82 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לא סע' ג; ספר מהרי"ל, עמ' שד.

83 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לד; ספר מהרי"ל, עמ' שזו. בדרך כלל ההלקאה בוצעה בבית הכנסת, ראה שפרבר, מנהגי ישראל, ז, עמ' רנב–רעט.

מבעוד יום. וצריך להפסיק מבעוד יום מלאכול ולהכי קרי ליה סעודה מפסק.⁸⁴ ואי' שורי' מפה במים דילמא אתי לידי סחיטה.⁸⁵ ואם היו ידיו מלוכלכות בטיט או בצואה,⁸⁶ או שנכנס לבי,⁸⁷ הכסא או שהטיל מים, או בשחרי' כשעומד מלישן רוחן כדרכו.⁸⁸

[ליל יום כיפור]

ולערב הולכי' לבית הכנסת יחיפי' ומוחלי' זה לזה בלבב שלם. ועומד ש"צ ומתיר להתפלל עם העבריינים. ואומ' החזן 'כל נדרי' ג' פעמים,⁸⁹ ומרים ש"צ קולו בפעם שיני יותר מבראשו' ובשלישי יותר מבשיני.⁹⁰ ואח"כ אומ' החזן ג' פעמים 'ונסלח לכל עדת' (במ' טו, כו) וכו'. ואומר 'סלח נא לעון העם הזה כגודל חסדך וכאשר נשאת לעם הזה ממצרים ועד הנה ושם נאמר', והקהל אומר ג' פעמים 'ויאמר ה' סלחתי כדברריך' (במ' יד, יט-כ). ואומר החזן 'שהחיינו'.⁹¹

ואח"כ 'ברכו' ומעריב, ובקרית שמע אומר' בקול רם 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.⁹² ואם חל בשבת אומ' 'ויכולו' ו'מגן אבות' ואומר 'המלך הקדוש שאין כמוהו', וחותרם 'מקדש השבת' בלבד, ואומר 'יעלה' (י. 3181) כמנהג.⁹³ ופותח החזן 'לכו נרננה לה' (תה' צה) בקול רם עד גמירא.⁹⁴ ואומ' 'דרכיך אלהינו להאריך אפיך'.⁹⁵ וכו', 'סלח נא אשמות' (א. 4832), 'אמנם כן' (י. 1755), 'כי הנה כחמר' (כ. 203). 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרינו'.⁹⁶ אומר החזן בקול רם והקהל עונים כן אחריו. ואז אומ' הקהל 'אותך אדרוש' (א. 2082) עד גמירא, והחזן מתחיל 'תור' שמעו נאמניך בסיני' ומסיימי'.⁹⁷ ואז חוזרי' הקהל ואומ' 'חטאנו צורינו'. ומתחיל החזן 'זכור לנו ברית אבות' ואומ' עד וידוי 'ואתה תענה יי' אלהינו'.⁹⁸ 'אלהינו ואלהי אבותינו אל תעש עמנו כלה' (א. 4808) ש"צ אומ' ולא קהל, וכן כל דכוותיה כמו

84 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לה.

85 היינו שמא בערב יבוא לידי סחיטה. ראה מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לו. על מטרת השרייה כתוב במנהגי ר"א טירנא, עמ' עט, על מנהגו של ר"א קלויזנר בערב תשעה באב: 'מהרא"ק ז"ל [היה] שורה מפה במים ומנגבה, ולמחר מעביר על עיניו דאסור להושיט אצבעו במים'.

86 ביום כיפור.

87 בכתב היד: עבי'.

88 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לו סע' ג.

89 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לו.

90 ספר מהרי"ל, עמ' שכז.

91 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קט.

92 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לו סע' יא.

93 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קי.

94 מחזור יו"כ, עמ' 13.

95 מחזור יו"כ, עמ' 20.

96 מחזור יו"כ, עמ' 38.

97 הוא סוף הפיוט 'אותך אדרוש'.

98 מחזור יו"כ, עמ' 42-44.

'שנת אוסם שנת ברכה' (י. 1346) מוסף ואומר מן החרוזי' כמה שירצה עד שיגמר 'אלהינו ואלהי אבותינו אופל אלמנה תאיר' (א. 4805) ומסיימן בדילוג הראשון 'אלהינו ואלהי אבותינו תנות צרות לא נוכל' (ת. 401) ג"כ עד שיסיים בדילוג.⁹⁹ ואומר 'אלהינו ואלהי אבותינו אל תעזבינו וגו', 'כי אנו עמך ואתה אלהינו', וזה אומ' כולו, ואומ' וידוי ומדלג' עד 'שמך מעולם' וכן מסיימי 'אתה יודע רזי עולם'. ואומר 'על חטא' עד 'ובלא יודעים', והקהל אומרי' 'ועל כולם אלה סליחות סלח לנו' וכו', ואומ' עד 'בעזות מצח', והקהל אומרי' 'ועל כולם אלה סליחות' וכו', ואומ' עד 'בתמהון לב', והקהל אומ' 'ועל כולם אלה סליחות סלח לנו' וכו', ושוב אומר החזן 'על חטאי' שאנו חייבי' עליהם חטאת עולה אשם עולה ויורד' כו',¹⁰⁰ ואין מפסיקי' 'ועל כולם' בי' 'סקילה שריפ' 'לימכת מרדות', ומסיימי' עד 'הרחמים והסליחו'. ואם שבת הוא אין אומר 'אל רחום שמך', ולא 'אבינו מלכינו', ולא 'במה מדליקי', ואומ' קדיש.¹⁰¹

[יום כיפור]

יום כיפור בשחרית ליוצר אומר 'אז ביום כיפור' (א. 2106) כולו בפעם אחת, והאופן 'ברוך שם כבוד מלכותו' (ק. 20). ואומר ביום כיפור 'והחיות ישוררו',¹⁰² ואומר כאשר הוא כתו' במחזורי'. וקודם שיאמר 'אך אתים בחין לפניך' (א. 3215) אומר¹⁰³ 'היום יכת' בספר הזכרונות'.¹⁰⁴ ואך אתים בחין לפניך' וכל דכוותיה אומר הקהל ולא ש"צ. [וביום כיפורים לעולם אחר שיאמר 'אלהי עד שלא נוצרתי' אומרי' אחריו 'אלהי נצור']¹⁰⁵ 'איומ' בחר ילבין כצמר' כו' (א. 2689) עד 'בזאת [162א] תפילת יוצר', 'אמרו לאלהים' (א. 5862) וכל דכוותיה אומר החזן שתי תיבו' הראשונות והקהל עונין, ואומר עד 'אמרו לאלהים'. 'אילי'¹⁰⁶ שחק' (א. 2946) וכל דכוותי' אומר קהל ולא ש"צ. 'אי' מספר' (א. 3063) וכל דכוותי' אומר קהל ולא ש"צ, וגומר' הכל. וסליחות ליוצר פתיח' 'יושב הכרובים' (א. 682), 'אנא השם' (א. 6301), 'אנא זכור' (א. 6310), 'אדון דין' (א. 499), 'אשמנו ועומ[...]'¹⁰⁷ 'תעלת צרי' (ת. 431), 'אלהי בושתי' (א. 4393), 'אשא כנפי שחר' (א. 7757), 'אמנם אנחנו' (א.

99 ארבעת הפיוטים האחרונים נאמרו באשכנז במוסף ליו"כ. להלן ברשימת הפיוטים למוסף של יו"כ נזכרים הפיוטים 'אל תעש' ו'אופל אלמנה', וניכר שנשתרכבו כאן, בטעות או מכוח גרר, דברים השייכים למוסף.

100 ראה תרומת הדשן, חלק פסקים וכתבים, סי' קיח.

101 ראה ספר מהרי"ל, עמ' של.

102 מחזור יו"כ, עמ' 105.

103 בכה"י נכפל בטעות: לפניך אומר.

104 מחזור יו"כ, עמ' 127.

105 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לו, סע' יב; ספר מהרי"ל, עמ' שמב; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קי;

לקט יושר, א, עמ' 141.

106 בכה"י: אילו.

107 מלה לא ברורה.

5743), 'אלהי¹⁰⁸ אשחריך' (א. 4382), 'תאבת יום זה' (ת. 8), 'אני הוא השואל' (א. 6654), 'שופט כל הארץ' (ש. 712). ואין אומ' 'שרי קודש' (ש. 2184) לעולם.¹⁰⁹ 'אל הר המור' (א. 3603), 'אותך אדרו' (א. 2082), וקודם התחלתו אומר ש"צ בקול רם 'חטאנו צורינו' כו' והקהל משיב ג"כ בקול רם ומסיימי' הכל. והעקידו' אומר ש"צ בניגון דחול. 'יום אשר אשמינו יצלל ויוסר'¹¹⁰ (א. 1624) וכל דכוותי' אומר ש"צ ולא קהל. אין אומ' 'היום תאמצינו'¹¹¹ (ה. 500) לתפילת יוצר. ואומ' 'אבינו מלכינו'.

ומוציאי' ב' ס"ת, וקוראי' ו' גברי מן 'אחרי מות' עד 'כאשר צוה ה' את משה' (וי' טז, א–לד), ואם שבת קורי' ז', וקדיש. ולמפטי' קורא בפרשת פנחס מן 'ובעשור לחדש' עד סוף פיסק' (במ' כט, ז–יא). ומפטי' 'סולו סולו' (יש' נז, יד–נח, יד), והמפטי' אומר 'ודברך מלכינו אמת וקיים לעד', וחותרם 'מקדש ישראל ויום¹¹² הכיפורי'. ומזכירי' נוחי נפש¹¹³ לחיי עד. ואם שבת הוא אומר 'יקום פורקן'. ובי"כ אומר 'אב הרחמים', 'אשרי' ו'יהללו', קדיש.¹¹⁴

ומתפללי' מוסף. 'אמרו לאלהים אל מלך¹¹⁵ בעולמו מחיש פדות עמו' (א. 5860) כו' עד 'מן העולם ועד העולם'. 'מעשה אלהינו אדיר בויעודו' כו' (א. 1068) עד 'עוטה אור כשלמה'. ואומ' 'ליושב תהילות'¹¹⁶ כו' 'אמיצי' שחקים ממעל' כו' (א. 5708) עד 'תמימי' בדרכיה' ובמעשה ידיהם אומר' קדוש וברוך'. אומר 'אילו לאילו ממללי'¹¹⁷ אנא שוכן¹¹⁸ מעלי' כו', וכל הפיוט 'אילי מרום' (א. 2944) עד 'אין עוד מלבדו', 'ולך תעלה קדושה' כו', 'ונתנה תוקף קדושת היום' כו' (ו. 451) עד סופו. ואומ' בתוך הקדושה 'אז מלפני בראשית' (א. 2152–2153) כל הפיוט. ואומ' 'ויאתיו כל עובדך' כו' (ו. 201) עד גמירא, 'ותמלוך אתה ה' לבדך'. והסדר¹¹⁹ 'אשוח' נפלאותיך צור עולמי' (א. 7844) עד 'ישוב תשיש חבצלת השרון'. ואומר 'יום טוב היה עוש'¹²⁰ עד 'שנת שלא יצטרכו עמך בית ישראל זה לזה' כו' (י. 1346), 'אמת מה נהדר [היה] כ"ג' עד 'בלי פגע',¹²¹ 'כל אלה' כו' עד 'ושמחו',¹²²

108 בכה"י נכפלה המלה: אלהי.

109 במערב אשכנז אמרו פיוט זה ביו"כ שחל בשבת, ראה מחזור יו"כ, עמ' 274. וראה סדר טרייש, סי' ט.

110 בנוסחים שלנו: ויוסגר.

111 בכה"י: תמצינו.

112 בכה"י: ואם.

113 בכה"י: נוחה, במקום: נוחי נפש. תיקנתי על פי הנוסח במנהגי ר"א קלויזנר.

114 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' לח.

115 בכה"י חסר: מלך.

116 משפט הפתיחה לפיוט 'אמיצי שחקים'.

117 בכה"י: ואילו ממלי.

118 בכה"י חסר: שוכן.

119 סדר העבודה המחורז של ר' משולם בן קלונימוס (מחזור יו"כ, עמ' 447–461).

120 משפט הפתיחה לקטע 'שנת אוצרך'.

121 מחזור יו"כ, עמ' 483.

122 מחזור יו"כ, עמ' 485.

ו'אשרי עין ראתה' (א. 8421) עד 'דאב' נפשינו, 'עונות אבותי' כו' עד 'ולכפר'¹²³ פשע,¹²⁴ 'ובעת ובעונה הזאת' כו' עד 'ולא תמיד' (א. 3050), 'ומעת'¹²⁵ חסרנו כל אלה תקפו'¹²⁶ עלינו' (ת. 505) (מדלג' כשאמרו דורם או ב')¹²⁷ מתחילי' בסופו, 'ומשחרב בית מקדשינו' (ת. 401) גם מדלג' בו כן. 'אלהינו ואלהי'¹²⁸ אבותינו אל תעש עמנו כלה' (א. 4808) ג"כ בדילוג. 'אלהינו ואלהי אבותינו אופל אלמנה תאיר' (א. 4805) אומרי' אותו כולו, 'מה נדבר פני מישרי' עד 'פני המלך',¹²⁹ 'סלח לנו אבינו' כו' עד 'כי רבו'¹³⁰ עונינו. פתיח' 'אין להשיב ולישא פנים',¹³¹ 'איך אשא ראש' (א. 2767), 'אבל אנחנו' (א. 287), 'אכפר' פני מלך' (א. 3288), 'אתה אלהי'¹³² תהילתי' (א. 8686), 'תעלה תפילתינו' (ת. 429), 'אל לבבם' (א. 3750), 'אנוסה לעזר' (א. 6396), 'אל באפיך' (א. 3487), 'תמו פסו' (ת. 311), 'אליך פנינו' (א. 5086), 'אלהי העברים' (א. 4415), 'אם יוספים אנחנו' (א. 6336), 'העקד' אם אפס'¹³³ רובע הקן' (א. 5226),¹³⁴ 'חטאנו אלה אזכרה' (א. 4273). ולאחר הסליחות אומר הפסוקי' עד 'לפני הש' תטהרו, 'השיבנו'¹³⁵ ה' אליך ונשוב' כו', 'אמרנו האזינה'¹³⁶ כו', 'יהיו לרצון' וכו', 'אל תשליכנו מלפניך' וגו' 'אל תשליכנו לעת זקנ' וגו', 'אל תעזבינו ה' וגו',¹³⁷ 'אלהי'¹³⁸ ואלהי אבותינו אל תעזבינו' וגו' עד 'כי רב הוא'.¹³⁹ 'אלהינו ואלהי אבותינו סלח לנו מחל לנו כפר לנו, כי'¹⁴⁰ אנחנו עמך ואתה אלהינו' (א. 4831) אומר ש"צ הכל ביחידי עד 'והנגלות אתה יודע', 'אתה מבין' (א. 8820) בדילוג,¹⁴¹ 'שמך מעולם עובר' כו', 'על חטא', פסוקי' עד 'ונשלם' פרי' שפתינו',¹⁴² 'אל תירא יעקב שובו שובכי' שוב' ישראל, הני' לא ינום ולא ישן

- 123 בכה"י: כפר.
 124 ראה מחזור יו"כ, עמ' 487.
 125 בכה"י: ומאת.
 126 בכה"י: יתקפו.
 127 המלים הממוסגרות נראות מיותרות.
 128 בכה"י חסר: אלהינו ואלהי.
 129 מחזור יו"כ, עמ' 501.
 130 בכה"י נוסף: עב, והסופר מחק.
 131 נראה שהכוונה לפיוט 'אין לנו פה [נ"א: מצח] להשיב', המתואר אצל L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 224, No. 29 שלא זוהה עדיין.
 132 בכה"י: אלהים.
 133 בכה"י: אופס.
 134 פיוט עקידה הנאמר בערב ראש השנה או בעשרת ימי תשובה, ורק ברגנשבורג גם ביום כיפור.
 135 בכ"י: השבינו.
 136 בכה"י: אומ' האזינו.
 137 בטעות נכתב כאן: אל.
 138 בכה"י: אל אלהי.
 139 מחזור יו"כ, עמ' 574–576. כאן נכתבו בטעות המלים: אלהינו ואלהי אבותינו אל תעזבינו.
 140 בכה"י חסר: כי.
 141 היינו בפיוט 'אתה מבין' אומר רק מ'שמך מעולם' ואילך.
 142 בכה"י נוסף: אלה.

שומר, 'ומאהבת' כו' עד 'ולכפרת' ¹⁴³ פשע, ¹⁴⁴ יום אדיר ¹⁴⁵ ומיוחד היום לכפרת גוי אחד' (י. 1586), 'בעבור כבוד שמך' עד 'למען שמך' ¹⁴⁶ (י. 1626). 'מי אל כמוך אדיר ונאור בור' דוק וחלד' (א. 1095), 'הדור', 'זוקף כפופים', 'שוכן שחקים תומך תמימים נושא עון ועובר על פשע מי אל כמוך', ¹⁴⁷ 'ככתו' מי אל כמוך נושא עון' כו'. ובברכת הודאה 'תמיד לעולם ועד, אבינו מלכינו אלהי זכור רחמך' וכו' עד 'ומעל בני בריתך', 'וכתו' לחיים' וגו'. ובברכת השלום, 'לאחר הדוכן, 'וטוב בעינך' כו' 'בשלומך', 'ונאמר כי בי' ¹⁴⁸ ירבו ימך' כו', 'לחיים טובים תכתבינו' וגו', 'ואתם הדבקים' גו', 'היום תאמצינו' (ה. 500), 'תברכינו', 'תגדלינו', 'תדרשינו', 'היום תכתבינו לחיים טובים', 'היום [162ב] תנקום תמחול ותסלח', ¹⁴⁹ 'היום תשמע', 'היום תתמכינו' ¹⁵⁰ בימין צדקיך. 'כהיום הזה' כו' ועד 'ושלום יהי' לנו', 'ובספר חיים ברכ' ושלום' כו' עד 'עושה השלום', ¹⁵¹ וקדיש שלם.

ומוציא' ¹⁵² ס"ת אחת, ואפי' בשבת ¹⁵³ אין אומ' 'ואני תפילתי', וקורי' ג' גברא באחרי מות מן 'כמעשה ארץ מצרים' עד סוף סידר' (וי' יח, א-ל). ושלוישי יפטר ביונה בן' ¹⁵⁴ אמיתי. ואין אומרי' במנחה 'על התור' ועל העבוד', 'ויהללו' וחצי קדיש. ועומדי' ומתפללין למנחה כמ' ליוצר. ¹⁵⁵ ובקורבו' לאחר 'ואתה קדוש יושב תהילות', 'אמונת אום נוטרת' כו' (א. 1206) עד 'במנחת ערב'. ואומר 'יכפר ויסלח אל טוב וסלח לעמך קדוש, תפילתינו ממעונות יקבל כקורבנו' נורא וקדוש'. ¹⁵⁶ אין אומ' 'אתה מביך' (א. 8820) במנחה, וכשמגיעי' עד 'לכפר' פשע' אומר ש"צ 'יום אתא' כו' 'יום זה נתן' כו' 'יום מחילה לציר בהרשם' כו' (י. 1626), 'מי אל כמוך אדון אביר, מא"כ גולה עמוקי', מא"כ הצור תמים, מא"כ כובש כעסי' (א. 481). ואין קרובך ¹⁵⁷ בקדוש' במנחה, ואין עולין לדוכן במנחה, ¹⁵⁸ ואין אומ' 'היום' (ה. 500) למנחה. ואומר 'אבינו מלכינו', וקדיש שלם, 'ואשרי', 'ובא לציון', וחצי קדיש,

143 בכה"י: כפרת.

144 מחזור יר"כ, עמ' 591.

145 בכה"י נוסף: אל.

146 סוף הפיוט 'יום אתא'.

147 'הדור' 'זוקף' 'ושוכן' הם ראשי שורות בפיוט 'מי אל כמוך', והמחבר מורה לדלג על שאר השורות.

148 בכה"י חסר: בי.

149 הנוסח 'היום תכתבינו לחיים טובים' ו'היום תנקום תמחול ותסלח' אינו מצוי, ראה מחזור ר"ה, עמ' 275.

150 בכה"י: תסמינו.

151 אמירת 'בספר חיים' סמוך לחתימת הברכה נזכרת גם בסדר טרייש, סי' ט.

152 בתפילת מנחה.

153 בכה"י חסר: בשבת.

154 בכה"י: ביהונת'.

155 מנהגי ר"א קלוזנר, סי' לט.

156 מחזור יר"כ, עמ' 613.

157 כלומר הרחבה פייטנית. וכן להלן, הערה 166.

158 מנהגי ר"א קלוזנר, סי' מ. וראה להלן, ליד הערה 422.

ועומדין לנעילה. ואם שבת הוא אין אומ' 'אבינו מלכינו' כל היום עד לפני קדיש האחרון שלאחר נעילה. ואין אומ' 'צדקתך' ב"ה ואפי' בשבת.¹⁵⁹ והסליחות למנחה 'איככה אפצ' פה' (א. 2928), 'אבא' ואשתחווה' (א. 129), 'אנא האל' (א. 6277), 'אפס מזיח' (א. 7148), 'משאת כפיי' (מ. 2519). לפעמי' יש שרגילי' לומר 'אשפוך שיחי' (א. 8157) בין 'אך כך' (א. 3219) ל'רבת צררוני' (א. 717), 'תמור עבודת' (ת. 319), 'אלהים' אל דמי לדמי' (א. 4626), 'אני הוא המדבר' (א. 6652), 'לך ה' הצדקה' (ל. 782), העקד' את הברית' (א. 8517), 'רפא נא' (א. 3875).

לנעילה אומר במקו' כתיב' חתימ'.¹⁶¹ וכל ד' קדושו.¹⁶² אמ' קדושה רבה 'כבודו' ¹⁶³ מלא עולם' ואדיר אדירנו'.¹⁶⁴ [בנעילה כשחזן 'מתחיל' י"ח אז פותחי' 'הארון ונשאר' פתוח כל תפי' י"ח עד אחר קדושה ובעת 'ש'עולין לדוכן כו.].¹⁶⁵ ואין קרובין בקדושה.¹⁶⁶ וכשמגיעי' עד 'כי אל מלך חנון ורחום אתה' אומר 'היום יפנה יבא השמש' כו' 'אנא אל נא שא נא סלח נא מחול נא חמול נא רחם נא כפר נא כבוש חט' ועון'.¹⁶⁷ 'מי אל כמוך' (א. 8102) בקול רם אומר אותו, ואומ' ככתו' עיינ' מא"כ¹⁶⁸ וגו' הפסוקי' אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם', 'אלהינו ואלהי אבותינו סלח לנו מחל לנו כפר לנו, אנו עמך ואת' אלהינו' וכו' (א. 4831), וידוי וכו' עד 'אתה יודע, אתה נותן יד לפושעי' וגו', 'אתה הבדלת' וגו' עד 'והשיבו וחיר'.¹⁶⁹ ואומ' 'ימי' יעמוד חטא' (ת. 431) עד 'מגן בעדי' (א. 549).¹⁷¹ ואומר כל הפיזמוני', 'זכור ברית',¹⁷² 'אנקת מסלדיך' (א. 8644), 'ישראל נושע בה' (י. 4234), 'י"ג מידות' (א. 2275), 'יחביאנו צל ידו' (י. 2428), 'ישמענו סלחת' (י. 4116), והוא סוף כל הפיזמוני'. [...]'ים אומרים פזמן > ... < ישראל > ... < וירחם נא קהל' ¹⁷³ ג"כ כמה חרוזי' שירצה, ושאר פיזמונים רק חרוז ראשי'. ואומר 'אלהינו ואלהי אבותינו מחול לעונינו' עד 'תטהרו, קדשינו במצותך' וגו' עד סיום כל התפילה. ועולין לדוכן,

159 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מא; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קטז.

160 בכה"י: אך.

161 כלל זה מובא שוב בשולי כה"י.

162 בארבע תפילות היום שביו"כ.

163 בכה"י חסר: כבודו.

164 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מא.

165 ספר מהרי"ל, עמ' רפב; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קטז; לקט יושר, א, עמ' 142.

166 ראה ספר מהרי"ל, עמ' שנג. וראה לעיל, הערה 157.

167 מחזור יו"כ, עמ' 745.

168 על יד נביאך, מי אל כמוך.

169 בכה"י: השיבו ויחיו.

170 בכה"י: מי.

171 לכאורה מאמצע הפיוט 'תעלת צרי' עד סוף הפיוט 'אדון מועד', אך נראה שצ"ל: מ'מרכיב

צרכי עמך' עד 'מגן בעדי', או 'ימי יעמוד חטא' עד 'ה' נא רצה'. ראה מחזור יו"כ, עמ' 762, 759.

172 פתיחה לפיוט 'אבדנו מארץ טובה' (א. 86).

173 הוא טור הפתיחה של הפיוט 'אז כעיני עבדים' (א. 2142). ראה מחזור יו"כ, עמ' 778.

ואין אומרי' 'היום' (ה. 500), ומסיים 'עושה השלום'.¹⁷⁴ ואומר 'שמע ישראל' פעם אחת, 'ברוך שם כבוד מלכותו' ג' פעמים, 'הש' הוא האלהים' ז' פעמים. ואם שבת הוא אומר 'אבינו מלכינו' [מיד אחר הי"ח קודם 'שמע ישראל' ו'ברוך שם כבוד' והחזן מסיים 'ה' הושיע' וכו']. ואחר הקדיש תקיע' אחת.¹⁷⁵

ואומרים¹⁷⁶ 'והוא רחום' ומאריכי' בו ובניגון בקדיש מנגנין אותו,¹⁷⁷ ומעריב כסדר כל ימי החול, וי"ח ברכות, ו'אתה חוננתנו', וקדיש שלם. ויבדיל ויברך 'בורא פרי הגפן' ו'בורא מאורי האש', ואין מברך על הבשמים. ואם שבת הוא אומר 'ויתן לך', וקדיש יתום, אבל אין אומר 'ויהי נועם' כי אין ששת ימי המעשה אחריו.¹⁷⁸ ניו"כ שחל בשבת אז מברך ג"כ על הבשמים וכול'.¹⁷⁹ ואין אומרי' תחינות ו'צדקתך' וצידוק הדין עד אחר איסרו חג.¹⁸⁰

[סוכות]

ערב סוכות בתפילה אומר 'למנצח'¹⁸¹ ו'אל ארך אפים', אבל אין נופלין לתחינה.¹⁸² ומעריב ליל ראשון דסוכות 'אוחזי בידם ארבעת מיני' (א. 1691) וגמרו,¹⁸³ ובסוף השכיבנו אומר 'ותיק חדש מכון אולמך',¹⁸⁴ ומסיימו, והתוספ' 'סוכת שלם סלה יכונניה עליון' (ס. 135), ואם הוא שבת אז אין¹⁸⁵ אומרי' שום מעריב,¹⁸⁶ וגם אין אומרי' 'במה מדליקין', אבל החזן אומר 'ויכולו' ו'מגן אבות', וחותרם רק [163א] 'מקדש השבת'.¹⁸⁷ וילך לסוכתו ויעשה קידוש, ואם שבת הוא יאמר 'ויכולו' ויקדש,

174 בכה"י: שלום.

175 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מא; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קיז. וראה י"ל מגיד, 'תקיעת שופר במוצאי יום הכיפורים', בתוך שפרבר, מנהגי ישראל, ז, עמ' רצח-שכר.

176 בכה"י חסר: ואומרים. הוספתי על פי מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מב.

177 מנהגי ר"א חילדיק, עמ' 167, באחד הנוסחים: 'והוא רחום אומר החזן בנעימת קול עד ביום קוראינו'. ראה גם שם, עמ' 213. ובספר מהרי"ל, עמ' שנו, כתב: 'ואומר בקול נעים והוא רחום'. וראה ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, א, בני ברק תשנ"ה, עמ' 195-200; תא"ש-שמע, התפילה, עמ' 134-138.

178 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מב-מג. על ברכת הבשמים במוצאי יו"ט ראה גרונר, ברכות שנשקעו, עמ' רד-ריא.

179 ספר מהרי"ל, עמ' שנח.

180 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קסז.

181 תה' כ לפני 'ובא לציון'.

182 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מד.

183 כלומר עד הסוף.

184 הוא סוף המעריב 'אוחזי בידם'.

185 בכה"י: אש.

186 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קכו: 'ואם שבת אין אומרי' מעריב'. וכן להלן, ליד הערות 347, 447. יתכן שהסיבה היא כדי לא להכביד על המתפללים בליל שבת, ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 243. ובלבוש לאור"ח, סי' תרמב, הובא טעם שבילי יום טוב החזיקו המתפללים נר ביד

כדי לקרוא את הפיוטים, ולכן חששו מחילול שבת.

187 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מז; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קכו.

ו'לישב בסוכ', ואח"כ זמן. ובליל שיני יש אומרי' זמן קוד' 'לישב בסוכ' וי"א זמן אחר 'לישב בסוכ'.¹⁸⁸ ובחול המועד יברך 'לישב בסוכה' אחר ברכת 'המוציא', ובשבת ובי"ט מברך אותו על הכוס אפי' בשחרית קודם ברכת המוצי'.¹⁸⁹

קרובץ של יום 'אכתיר' (א. 3301), 'אאמיר' (א. 18), 'אנא' (א. 6280), 'אוימתי'¹⁹⁰ בחיל כיפור' (א. 1813), 'בך אגילה', 'מאלמי' מגדי' (מ. 93), 'בך אגילה', 'קושט שעינת עץ' (ק. 245),¹⁹¹ 'אנובב בפה ולשון' (א. 7370), 'אז היית' חניי' סוכו' (א. 2125), 'אקה בראשון' (א. 7368).¹⁹² ואם חל יום ראשון בשבת מחליפי' קרובץ רב'¹⁹³ דתפילה ואומרי' 'ארחץ בנקי' כפות' (א. 7577). ואומ' כל אות' הפיוטי' ביום ראשון, ושל יום ראשון אומר בשיני,¹⁹⁴ אבל פיוט 'אז הייתה'¹⁹⁵ חניית סוכו' אומ' ביום ראשון. ואין אומר ביום ראשון 'אל נא לעולם תוערץ' (א. 3870). וכשמגיע החזן בברכת השלום נוטל הלולב בימינו ואתרוג בשמאל¹⁹⁶ ומברך 'באי"ה אקב"ו על נטילת לולב' ו'שהחיינו'.¹⁹⁷ וביום שיני אין אומ' זמן על הלולב,¹⁹⁸ אלא א"כ היה יום ראשון בשבת. ומנענע' ב'הודו' תחילה וסוף וב'אנא הושיעה נא' תחילה וסוף, אבל לא ב'אנא הצליחה נא'. ולעולם כשמזכיר הש' אינו מנענע כלולב. ובשבת אין נוטלי' הלולב.¹⁹⁹ ולאח' ההלל אומר קדיש שלם, ו'אי' כמוך' ומוציא' ב' ס"ת, וקורי' באחת ה' גברי באמור אל הכהני' מן 'שור או כשב או עז' עד 'מועדי ה' אל בני ישראל' (וי' כג, א-מד). ואם שבת הוא קורי' ז' גברי. ובשניי' קורי' למפטיר בפנחס מן 'ובחמשה'²⁰⁰ עשר' עד סוף פיסקא (במ' כט, יב-טז), ומפטיר 'הנ' יום' (זכ' יד, א-כא). ואומ' 'אשרי', ואם שבת הוא אומר 'יקום פורקן' ו'אשרי', 'יהללו', חצי קדיש ומוסף.²⁰¹ ואינם עולים²⁰² לדוכן רק למוסף כל הג' רגלי'.²⁰³ ולאחר התפילה מוציא' הס"ת, ואחד עומד על מגדל עם הס"ת ואין מחזירי' אותו עד שסיימו הקהל ה'הושיענא', והחזן נוטל הלולב והאתרוג בידו ואומ' 'הושיענא' דיומא, והחזן מתחיל אחר שסיבבו הקהל וסיימו,

188 ראה מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מח.

189 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מח סע' א.

190 בכה"י: איומתי.

191 בכה"י: עם. הפיוטים 'אוימתי' בחיל כיפור, 'מאלמים' מגדים' ו'קושט שעינת עץ' הם שלושה החלקים הראשונים של הקרובה. 'בך אגילה' הן מילות הפתיחה של שתי מחרוזות הסיום הראשונות.

192 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קכו; מנהגי ר"ז יענט, עמ' קפג.

193 מילה זו אינה מובנת.

194 בכה"י נוסף: פי.

195 בכה"י חסר: הייתה.

196 בכה"י נוסף: ובשמאלו.

197 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מט.

198 בכה"י: הלולבי.

199 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' נא, וסע' ג.

200 בכה"י: החמשה.

201 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' נב.

202 בכה"י: ואינה עולה.

203 ראה ספר מהרי"ל, עמ' קפת. וראה להלן, ליד הערה 317.

אז אומר החזן 'הושענא למען תפארתך',²⁰⁴ והקהל אומר 'הושענא, כהושעת אלים בלוד עמך בצאתך לישע עמך כן הושע נא' (כ. 110), וש"צ עונה אחריה בקול²⁰⁵ וכן כל חרוז וחרוז. 'למען דעת כל עמי הארץ' אומ' ש"צ בקול רם אחר שסיימוהו הקהל, וכן²⁰⁶ כל ימי החג. וזה הסדר כל ימי החג, יום ראשו 'למען אמתך' (ל. 1151), יום שיני 'אבן שתייה' (א. 319), יום שלישי 'אערנך שועי' (א. 7071), יום רביעי 'אל למושעות' (א. 3754), יום²⁰⁷ חמישי 'אום אני חומה' (א. 1829), לשבת אומר 'אום נצ' כבבת' (א. 1838) ואומ' 'כהושעת אדם יציר' (כ. 109).²⁰⁸ להושענא רבה 'למען אמתך', 'אבן שתייה', 'אדון המושיע' (א. 523), 'אדם ובהמה' (א. 1165), 'אדמה מארר' (א. 1198), 'אום אני חומה', 'למען איתך' (ל. 1149) וכל הסדר.²⁰⁹ ואחר שיחזיר ס"ת למקומו > ... < החזן 'אני והוא הושענא' והקהל אומרים ג"כ כן ואז אומרי' הקהל 'כהושעת אלים' (כ. 110). וחזן חוזר ואומר בעצמו בקול רם החרוז האחרונה שהיא 'כהושעת שבות שבטי יעקב' וכו' ואז עוני' הקהל ואומ' 'אני והוא הושיענ' ואז אומר החזן עוד פעם 'אני והוא הושענא' ואז מתחיל הקהל 'למען דעת כל עמי הארץ' ואז אומ' ש"צ ג"כ אותו בקול רם]. <בהושענא רבה מוציאי' ס"ת> להושענות ומס' בבין אותו ד' פעמים <...> ש"ענא שהיא > ... <'למען איתך' (ל. 1149) קודם שיסיים החרוז אחרונה > ... <'למען תולדות' אז מכניסין הס"ת 'למקומו ואז מסיים הח'רוז אחרונ' ואחר ש'...> 'הושענא אומ' <מ' ישעך' (א. 1857) אז יאמ' > ... <'קול מבשר מבשר' 'ואומ'ר' ג' פעמי' בשינוי > ... <ובכל פעם אומרים הקהל ג"כ אחרי'ו> כן ואז אומרים הקהל 'הושיענא את עמך' ואח"כ חוזר החזן 'ואומ'ר 'למען דעת כל <עמ' הארץ' ומסיים וקדיש].²¹⁰

מעריב ליל שיני דסוכות 'ישמחו בחגיהם ידידי' ונעימי' (י. 4107), ותוספת 'מה אהבתי מעון ביתך'²¹¹ חי גאלי' (מ. 274).

וביום שיני דסוכו' נוטלין הלולב, ואין אומר זמן, וגומרי' הלל וקדיש שלם, ו'אין כמוד'. ומוציאין ס"ת וקורין כדאמול, ויפטר 'ותשלם כל המלאכה' (מלא ז, נא-ח, כא).²¹²

ובחול המועד גומרי' הלל, ונוטלין לולב כל [זן ימים, וקדיש שלם, כי כל יום שיש בו²¹³ מוסף מסיימין בו קדיש שלם לפני הוצאת ס"ת.²¹⁴ ומוציאי' ס"ת

204 היינו סוף 'הושע נא למען אמתך' (ל. 1511).

205 בכה"י: בק'.

206 בכה"י: ובכן.

207 בכה"י חסר: יום.

208 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' נג, סע' א-ג; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קכט.

209 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' נח, סע' ח-יא; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קכט. וראה: מחזור סוכות, מבוא, עמ' מ-מא, 169.

210 ספר מהרי"ל, עמ' שפג; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קלד.

211 בכה"י: בתך.

212 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' נה.

213 בכה"י: בה.

214 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכה; מנהגי ר"א טירנא, עמ' סב, קסט. וראה להלן, ליד הערה 453.

אחת, וקורין ד' גברי בפרש' פנחס, כהן 'ביום השיני' (במ' כט, יז-יט), ולוי 'ביום השלישי' (שם, כ-כב), וישר' 'ביום הרביעי' (שם, כג-כה), ולרביעי קורא וחוזר 'ביום השיני' ו'ביום השלישי', כי לעולם קורא ספיקא דיומא לאחרון. וקדיש, 'יהללו', 'אשרי', 'ובא לציון', וחצי קדיש. ומתפללין מוסף, ואומר 'הושע נא'. וביום השיני דחול [163ב] המועד אין קור' ביום השיני (דחול המועד),²¹⁵ אל' קור' 'ביום השלישי' וב' 'ביום הרביעי' וג' 'ביום החמישי' (שם, כו-כח) וד' חוזר וקורא 'ביום השלישי' ו'ביום הרביעי'. ביום השלישי דחול המועד, א' 'ביום רביעי' ב' 'ביום החמישי' ג' 'ביום השישי' (שם, כט-לא) וד' חוזר וקורא 'ביום הרביעי' ו'ביום החמישי'.²¹⁶ וביום רביעי²¹⁷ דחול המועד, א' 'ביום חמישי' ב' 'ביום השישי' ג' 'ביום השביעי' (שם, לכ-לד) וד' חוזר וקורא 'ביום חמישי' ו'ביום השישי'. וביום חמישי דחול מועד שהוא הושענא רבה, א' 'ביום חמישי' ב' 'ביום השישי' ג' 'ביום השביעי' וד' חוזר וקורא 'ביום שישי' ו'ביו' שביעי'. ובהושענא רבה למוסף 'נעריצך', קדושה רבה, 'כבודו מלא עולם', 'אדיר אדירנו', ואומר 'אין כאלהינו'.²¹⁸ ברגנשפורג אין אומרים פסוקי דזמר' די"ט, ולא 'נשמת', ולא 'אין כמוך' וישמע ישראל' ולא 'על הכל',²¹⁹ אלא למוסף אומרים קדושה רבה ו'אדיר אדירנו', וקדיש בניגון די"ט, ו'אין כאלהינו' ו'עלינו לשבח' בקול רם.²²⁰

לשבת דחול המועד יוצר 'את השם הנכבד' (א. 8523), 'אשנבי שחקים' (א. 8141), 'אזכרה מקדם פלאיך' (א. 2292). ואומר קוהלת²²¹ וקדיש יתום. ומוציאין ב' ס"ת, וקורי' באחת ז' גברי בפרשת כי תשא מן 'ראה אתה אומ' אלי' עד 'בחלב אמר' (שם' לג, יב-לד, כו), וחצי קדיש. ולמפטיר קורי' 'ביום שיני' ו'ביום השלישי' אם הוא יום ראשון דחול מועד, וכן כולם קורי' ספיקא דיומא, ויפטיר 'בא גוג ומגוג' (יח' לח, יח-לט, טז). והמפטיר מברך 'לקדושה ולמנוחה לששון ולשמחה לכבוד ולתפארת', וחותרם 'מקדש השבת ישראל והזמנים'.²²²

215 המוקף נראה מיותר.

216 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' נז. בכה"י חסר הקטע: 'ב' ביום החמישי ... וביום החמישי'. על מנהגי הקריאה בחול המועד סוכות ראה נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 294-300.

217 בכה"י כתוב בטעות: חמישי.

218 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' נח. באשכנז אמרו 'אין כאלהינו' רק בשבת ויום טוב.

219 ראה מנהגי ר"א טירנא, עמ' קלב. על אמירת שמע קודם הוצאת ספר תורה ראה זימר, קבלת עול, לעיל, מבוא, הערה 39.

220 ראה ספר מהרי"ל, עמ' שפכ-שפג.

221 לא הזכיר ברכה, וגם להלן בשה"ש ורות. וראה מחזור סוכות, מבוא, עמ' יט. וראה מנהגי מהר"ש, סע' קכא.

222 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' נט. על נוסח החתימה ראה שפרבר, מנהגי ישראל, א, עמ' קכה-קכז; גרונר, ברכות שנשחקעו, עמ' קפה.

[שמיני עצרת ושמחת תורה]

בשמיני עצרת מברך על הכוס 'אשר בחר בנו', 'את יום שמיני [חג] עצרת'²²³ זמן שמחתנו'. ואין מברכין 'לישב בסוכה', ומברכין זמן. ואין ישני' בסוכה.²²⁴ והמעריב 'אעניד לך תפארה והלל' (א. 7052), ואין לו תוספת'.

ולמחר יוצר 'אום כאישון' (א. 1835), אופן 'יחו לשון' (י. 2474), זולת 'אמוני' (א. 5622). ומוציאין ב' ס"ת וקורין באחת ה' גברי בראה אנכי מן 'כל הבכור' עד סוף סידרא (דב' טו, יט-טז, יז). ואם שבת הוא קורי' ז' מן 'עשר תעשר' (שם יד, כב) עד סוף סידרא, וקדיש, ובס"ת שנייה קורין למפטיר בפנחס מן 'ביום השמיני' עד סוף סידרא (במ' כט, לה-ל, א). ומפטיר 'ויהי ככלות שלמה'²²⁵ (מל"א ח, נד-סו). ומזכירי' היחידי' איש איש מי שירצה נוחי נפשו, כי כל י"ט שקורי' בו 'איש כמתנת ידו' מזכירין בו נשמות. ואומ' 'אב הרחמים', ו'אשרי', ואם שבת הוא 'יקום פורקן' ו'אשרי'.²²⁶ ולמוסף נוהג החזן להכריז 'משיב הרוח ומוריד הגשם'.²²⁷ ואומר כל הקרובו' כאשר הם סדורי', וכשמגיע ל'אדון השקיפה ממעון קדשך',²²⁸ מנגנין בניגון אחר. ואומר 'זכור אב נמשך אחרין כמים' (ז. 91).²²⁹

ליל שמחת²³⁰ תורה, מעריב אומר 'את יום השמיני בטוב יזמיני' (א. 8541), גם אין לו תוספת'. ולמחר בשמחת תורה אומר אופן 'מקום אדידירון' (מ. 2213). ומוציאין כל הס"ת וקורי' בג'. באחת 'וזאת'²³¹ הברכה' (דב' לג, א), וקורי' לס"ת גדול וקטן, וקורי' עד²³² 'מענו' אלהי קדם' (שם, כז), וחוזרי' חלילה. וידרו נדרי' לכבוד תורה. ולקריית חתן תורה אומ' 'מרשות' (מ. 2473), וקורי' 'מענו' אלהי קדם', והחתן קורא פסוק אחרון 'ולכל'²³³ היד החזק' (שם לד, יב).²³⁴ ומביאין ס"ת שנייה לחתן בראשית ואומר מרשות אחר,²³⁵ והחזן מתחיל²³⁶ 'בראשית' (בר' א, א) בקול רם, וקורא עמו

223 על 'חג עצרת' ראה מנהגי ר"א קלויזנר, סי' ס; ספר מהרי"ל, עמ' שעד; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קלה.

224 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' ס; ספר מהרי"ל, עמ' שעג-שעד.

225 בכה"י: ביום כלות (מ)שלמה.

226 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' סא.

227 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' סב, ושם סעיף א; ספר מהרי"ל, עמ' שפח; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קלו.

228 היינו סוף הפיוט 'תכנם לארץ' (ת. 267).

229 בכה"י: במים.

230 בכה"י: שמחה, וכן להלן בסמוך.

231 בכה"י: זאת.

232 היינו עד לפני מעונה.

233 בכה"י: וכל.

234 או מטעם כבוד או שמדובר בשירי מנהג שבו העולה קרא בעצמו את כל הקטע האחרון, ראה י"ש שפיגל, 'אמירת חזק ויישר כח', בר אילן, כז-כז (תשנ"ה), עמ' 351, הערה 34.

235 בכה"י חסר המשפט: 'ומביאין ... אחר'. הוספתי על פי מנהגי ר"א קלויזנר, סי' סד, שהקטע כאן שאוב ממנו.

236 בספר התורה השני.

הקהל עד 'ויכולו' (שם ב, א),²³⁷ ושם החזן לבד מתחיל בקול רם וגו' עד 'אשר ברא אלהים'²³⁸ לעשות', וקדיש. [נהגו שהחזן קורא בקל 'ר-ם הסוף ממלאכת ה-י-ם כגון 'יהי ערב ויהי בוקר יום אחד' (בר' א, ה) כן בכלום עד 'ויכולו' (שם ב, א), אז קורא הכל בקל רם]. ומביאין ס"ת שלישי וקור' למפטיר כדאמול, ומפטיר 'יהי אחרי מות משה' (יה' א, א-יח), 'אשרי', ועומד ואומר 'אשר בגלל אבות' (א. 8188), הוא פסוק אחד והקהל השני, וכן כל העניין, ויהללו'.²³⁹ ואוכל בשמיני עצרת סעודה שלישית בסוכה אם אירע בשבת.²⁴⁰ ובאיסרו חג אין נופלין בתחנון, אבל [164א] אומרים 'למנצח', ואומר 'אל ארך אפים' אם בב' או בה', וכן אין אומרים 'צדקתך' אם חל בשבת. ומכאן ואילך נופלין.²⁴¹ לשבת בראשית אופן 'שש כנפים' (ש. 2231).²⁴²

[מרחשון]

לשבת פרשת וירא אליו 'שננו'²⁴³ לשונם' (ש. 1986).²⁴⁴ י"ב מרחשון תענית גזירת מונכן, וסליחות 'אנא השם אלהי השמים' (א. 6116), 'חוננו ה' חוננו' (ח. 414), 'אל דמי לדמי' (א. 4626).²⁴⁵

[חנוכה, טבת]

ערב חנוכה אפי' בשחרית אין נופלין,²⁴⁶ ומזכירין 'על הניסים' בתפילת ערבית ובברכת המזון בהודאה.²⁴⁷ ובבית הכנסת מדליקין הנירות בדרום.²⁴⁸

237 היינו עד לפני ויכולו. במנהגי ר"א קלויזנר, שם, כתוב שהחזן (ולא החזן) מתחיל מבראשית וקוראין עמו הקהל עד ויכולו, ואז מתחיל החזן (ובנוסח אחד: החזן) עד אלקים לעשות. מכל מקום לפי מנהג זה הקורא קרא יחד עם הקהל עד ויכולו. ויש לצרף מנהג זה למובא בראש הקובץ שלנו בעניין הקריאות שבהן השתתף הקהל. וראה ספר מהרי"ל, עמ' שצ; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קלט.

238 בכה"י נכפל: אלהים.

239 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' סד.

240 תשב"ץ, סי' קמז; ספר מהרי"ל, עמ' שעג-שעד. על ישיבה בסוכה בשמיני עצרת באשכנז ראה זימר, עולם כמנהגו, עמ' 163-173.

241 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' סה.

242 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קמ. אופן נדיר זה, לר' שלמה הבבלי, נתגלה לאחרונה ונדפס על ידי א' פונקל, 'האופן "שש כנפים כנופים" לר' שלמה הבבלי', תרכ"ז, עמ' 131-136.

243 בכה"י: שנינו.

244 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קמ.

245 ראה לעיל במבוא, ושם הערה 14.

246 זה חידוש. במנהגי ר"א קלויזנר, סי' סו, כתוב: 'בערב חנוכה שחרית נופלין', וכן הוא בספר מהרי"ל, עמ' תו. ובמנהגי ר"א טירנא, עמ' קמא, כתוב שבמנחה אין נופלין. אולי המנהג לא ליפול בשחרית בא בהשפעת מה שנהגו בערבי חגים.

247 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' סו.

248 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קמא. ראה תרומת הדשן, סי' קד: 'הואיל וכתב הסמ"ק שאנו מדליקין

בשבת מדליקי' נר של חנוכה ואח"כ נר של שבת, והאופן דחנוכה 'אור יזרח' (כ. 64),²⁴⁹ והקהל אומר זולת 'אין צור חלף' (א. 3079).²⁵⁰ ואם אירע שתי שבתות בחנוכה אין אומר שום פיוט בשבת שנייה.²⁵¹ ואין אומר 'צדקתך' במנחה בשבת תוך חנוכה.²⁵² ובמוצאי שבת אומר 'ויהי נועם'.²⁵³

ובחנוכה גומרי' הלל כל שמנה, וחצי קדיש. ומוציאי' ס"ת אחת, וקורי' בפרשת נשא. ביום ראשון כהן מן 'ויהי ביום כלת'²⁵⁴ משה' עד 'לחנוכת המזבח' (במ' ז, א-יא), ב' וג' בנחשון²⁵⁵ (שם, יב-יז). ואין אומרים 'אל ארך אפים'. ביום שני א' וב' בנתנאל וג' באליאב (שם, יח-כט), ביום שלישי א' וב' באליאב וג' באליצור (שם, כד-לה), ביום רביעי א' וב' באליצור וג' בשלומאל (שם, ל-מא), ביום חמישי א' ב' בשלומיאל וג' באליאספ (שם, לו-מז), ביום הששי א' ב' באליאספ וג' באלישמע (שם, מב-נג), ביום שביעי א' ב' באלישמע וג' בגמליאל (שם, מח-נט), ביום השמיני א' ב' בגמליאל וג' באבדן ובאחיעזר²⁵⁶ וכו' וגם בפרשת בהעלותך עד 'כן עשה את המנורה' (שם ז, נד-ח, ד).²⁵⁷

בראש חדש טבת שחל להיות בחנוכה מוציאין ב' ס"ת, וקורי' ג', א'²⁵⁸ עד 'רביעית ההין', וב' עד 'עולת התמיד ונסכה', וג' עד סוף (במ' כח, א-טו), וד' בדחנוכה, וקדיש על ס"ת שנייה.²⁵⁹

ואם חל ר"ח טבת בשבת מוציאין ג' ס"ת. וקורי' באחת ו' גברי בענייניו של יום, ובשניי' של ר"ח ומתחיל 'וביום השבת' וגם אומר 'ובראשי חדישיכם' (שם, ט-טו), וקדיש. ולמפטיר קורא בדחנוכה.²⁶⁰ אם יום ראשון חל בשבת²⁶¹ קורי' מן 'ויהי ככלות משה' עד קרבן נחשון וכל נחשון וביום ב' קורי' בנתנאל וכן כולם. ואם יום ח' חל בשבת קורי' בגמליאל עד 'וכן עשה את המנורה' (שם ז נד-ח, ד), ומפטירין 'רני ושמחי' (זכ' ב, יד-ד, ז) ואין מפטירי' בדר"ח. ואם שתי שבתות

בכה"נ לצד דרום ... ברוב מקומות שראיתי היו מסודרים בין מזרח למערב, בווינא, קרימש, ניאושטט, אך במרפורק נוהגין לסדרם בין צפון לדרום. וש"ת ברונא, סי' לט: 'ברייגונשפורק מעמידין הנרות לצד דרום בין מזרח למערב, ובקהילות ברונא נמי בין מזרח למערב אך לצד צפון, ובשאר מקומות ראיתי לצד דרום בין צפון לדרום'.

249 חסר כאן ציון למאורה 'שני זיתים' (ש. 1690) הנזכר במנהגי ר"א טירנא כאן, ואצלנו להלן במנהג שבת בהעלתך.

250 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קמה.

251 ראה ספר מהרי"ל, עמ' חט: 'בימי מהרי"ל סג"ל לא שמעתי לומר בשבת שני בחנוכה שום דבר'.

252 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קמה. ראה גם שם, עמ' כז.

253 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קסט.

254 בכה"י במקום 'ביום כלת' כתוב 'ככלת'.

255 בכה"י חסר: ב' וג' בנחשון. השלמתי על פי מנהגי ר"א טירנא, עמ' קמו.

256 בכה"י: ובחיעזר.

257 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קמו.

258 בכה"י חסר: א'.

259 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עג.

260 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עד.

261 בכה"י חסר: חל בשבת.

באו בחנוכה, שבת ראשון מפטירין 'רוני ושמחי' ושבת שנייה 'ויעש חירום' (מל"א ז, מ-ג).²⁶² ונופלין לאחר חנוכה מיד.
ולעשרה בטבת הסליחה 'אזכרה מצוק'²⁶³ (א. 2287), 'אבן הראשה' (א. 313),
פיזמון 'אבותי כי בטחור' (א. 147).²⁶⁴

[שבת]

בחמשה עשר בשבט אומרים תחינה ו'למנצח', ו'צדקתך' אם אירע בשבת.²⁶⁵

[אדר]

בפורי' דאדר הראשון אין אומרים 'למנצח' ב"ד וט"ו, ואין אומרי' 'צדקתך'.²⁶⁶
ואם חל אדר²⁶⁷ ביום ז' מוציאין ג' ס"ת, וקורי' ו' גברי בעיניינו של יום, ובשניי'
'וביום השבת' ובראשי חדשיכם' (במ' כח, ט-טו), וקדיש, ושלישי' קורי' בכי
תישא עד 'לכפר על נפשותיכם' (שמ' ל, יא-טז), ומפטיר ב'בן שבע שנים' (מל"ב
יב, א-טז). ובשבת שנייה ז' גברי בעיניינו דיומא, וקדיש, ובשנייה קורין למפטיר
בפרשת כי תצא מן 'זכור את אשר עשה לך עמלק' עד 'לא תשכח' (דב' כה,
יז-יט), ויפטיר 'פקדתי' (שמ"א טו, א-לד). בשבת שלישי שהוא ט"ו לחדש
אדר²⁶⁸ מפסיקין. ובשבת רביעית ז'²⁶⁹ גברי בעיניינו דיומא, וקדיש, ובשניי' קורין
למפטיר בפרשת זאת חוקת התורה עד 'הנפש הנוגעת תטמא עד הערב' (במ' יט,
א-כב), ויפטיר 'בית ישראל יושבי' על אדמת'²⁷⁰ (יח' לו, טז-לו). ובשבת חמישי
שהוא כ"ט לאדר פרשת החודש מוציאין ב' ס"ת וקורי' באחת ז' גברי בעיניינו
דיומא, ובשניי' קורין למפטיר בפרשת בא אל פרעה מן 'החודש הזה' עד 'תאכלו
מצות' (שמ' יב, א-כ), ויפטיר 'בראשון באחד לחודש' (יח' מה, יח-מו, יח).²⁷¹
ואם חל אדר [164] בכ' מקדימי' שקלי' בשבת שלפני אדר, ומפסיקי' בשבת
שניי' שהוא יום ו' לאדר, ומכאן ואילך קורין הפרשיות כסדר השבתות אז²⁷² הם
רצופים, פרשת זכור ופר' אדומה ושבת החודש, ושבת אחריה היא שבת פנוייה. ואם

262 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עו.

263 בכה"י: מצוקה.

264 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עו סע' ה; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קמט.

265 כך גם במגנצא וורמייזא. וראה מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עו סע' ו; ספר מהרי"ל, עמ' תיב;

מנהגי ר"א טירנא, עמ' קנ; מנהגי ר"ז יענט, עמ' קפה.

266 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עז.

267 היינו ר"ח אדר.

268 בכה"י נוסף: בו.

269 בכה"י חסר: רביעית ז'.

270 בכה"י: אדמות'.

271 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עח.

272 בכה"י: אם. תיקנתי על פי מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עח, וכן הוא להלן בסמוך.

חל אדר בד' מקדימי' שקלי' בשבת שלפניו ומפסיקי' בשבת שנייה שהוא ד' לאדר, ומכאן קורי' הפרשיות כסדר השבתות אז הם רצופים, ושבת אחריה היא שבת פנוייה. אם חל אדר ביום ו' מקדימים²⁷³ בשבת שלפניו, ובשבת שנייה מפסיקי' שהוא ב' לאדר, ובשבת שהוא ט' לאדר קורין פרשת זכור, ובשבת שהוא י"ו לאדר הפסק'. ואם חל פרשת שקלים בכי תישא היא²⁷⁴ עצמה כופלי²⁷⁵ וקורין בה למפטיר.²⁷⁶ ואם חל ניסן בשבת מוציאין ג' ס"ח, וקורי' באחת ו' גברי מעניינו דיומא, ובשניי' קורי' 'וביום השבת' ובראשי חדשיכם', וקדיש, ובשלישית קורין למפטיר 'החודש הזה לכם', ויפטיר 'בראשון באחד לחודש'.²⁷⁷

אין מזיזין אילו ארבע פרשיות ממקומן,²⁷⁸ וגם אין למפטיר חתן באילו ד',²⁷⁹ אבל נוהג למפטיר מעט מהפטרת דחתונה או דר"ח אחר ההפטרה השייכ'.²⁸⁰ למפטיר של שבת הגדול 'וערבה להשם' (מל' ג, ד-כד).²⁸¹ [ב]פרשיות אומר אופן שמתחיל 'כבודו' (כ. 75), 'שבת' ראשונה יוצר 'אור זרוע' (א. 1951) אופן 'מלאכי 'צבאות' (מ. 1476) זולת 'אחור וקד'²⁸² (א. 2445) > ... > וס הפסק... פרשיות ושב' 'ראשונ' של <...> <...> 'אומר' אמ' ויצב של חול בני'גון' של שבת עד על > ... < לבד משבת > ... < ושבת של חתונה שאז 'אומר' אמת ויצב > ... הפיוט ובניגון של זולת. ואם יארע ראש חדש באחד מהד' שבתות שיש בהן פרשיות 'אמ' במקו' אופן השייך לפרשה, יאמר אופן דר"ח 'אביר הגביר',²⁸³ (א. 250). ואם יהיה חתונה באחד מאותן²⁸⁴ השבתות יאמר יוצר דפרשה ובסוף מתחיל ביוצר דחתונה 'שדי'²⁸⁵ ומסיים, וכן אחר זולת דפרשה מתחיל בזולת דחתונה 'כראות חתן' (א. 5573) ומסיים.²⁸⁶ ואם יש בהן חתונה לבד <...>].

בערב פורים מתענין, ואומר סליחות 'אתה האל עושה פלא' (א. 8742), 'במתי מספר' (ב. 833), 'אדם בקום עלינו' (א. 1158). וקורין 'יחל' (שמ' לב, יא-יד);

273 את פרשת שקלים.

274 בכה"י חסר: היא. הוספתי על פי מנהגי ר"א קלויזנר.

275 בכה"י נוסף כאן: וקול.

276 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עח.

277 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עח.

278 בכה"י אין: 'אין ... ממקומן'. הוספתי על פי מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עט.

279 מנהגי ר"א קלויזנר, שם. היינו אם יש חתן בד' פרשיות אין מפטירים בהם בהפטרת חתן, שהיא שוש אשיש.

280 היינו השייכת לאחת מד' פרשיות. ראה מנהגי ר"א קלויזנר, סי' עט סע' ב, ד, ושם הערה 11. וראה תרומת הדשן, סי' כ (ושם, פסקים וכתבים, סי' צד), שכתב כי שמע שקדמוני אושטריך יישבו מנהג זה אף שמדלג המפטיר בנביא ממקום למקום. לדעות השונות באשכנז בשאלה אם הפטרת חתן דוחה הפטרות מיוחדות ראה זימר, עולם כמנהגו, עמ' 273-280.

281 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' פ.

282 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קנג.

283 מנהגי ר"א טירנא, עמ' לב.

284 בכה"י: מאותו.

285 היינו 'שדי' פשט ידיה', ראה להלן ליד הערה 441.

286 מנהגי ר"ז יענט, עמ' קפו.

לד, א-י). ואם חל פורים ביום א' מתענין ביום ה' שלפניו. במנחה אין נופלין, ונותנין ג' מחציות כל אדם.²⁸⁷

ערבית אומר 'על הניסים' וקדיש שלם, ומברך 'על מיקרא מגילה' ו'שעשה ניסים', וזמן, וקורא המגילה, ואחר המגילה 'האל הנאמן'²⁸⁸ הרב את ריבינו' ו'אשר הניא' (א). (8215), והש"צ אין אומ' 'להודיע שכל' וגו' ולא 'שושנת'²⁸⁹ יעקב'.²⁹⁰ ויעמוד ויאמר 'אתה קדוש', וקדיש²⁹¹ שלם. ואם חל במוצאי שבת לאחר שמונה עשרה קדיש שלם וקורי' מגילה, ואומר 'ויהי נועם', 'אתה קדוש', 'ויתן לך' וקדיש יתום.²⁹²

ולמחר אחר ה"ח חצי קדיש, ומוציאין חד ספ' וקורי' ג' גברי בפרשת²⁹³ בשלח מן 'ויבא עמלק' עד סוף סידרא (שמ' יז, ח-טז), וחצי קדיש, ומחזירין הס"ת למקום, ואח"כ מברך 'על מקרא מגילה' ו'שעשה ניסים' וזמן בקול רם כמו אמש. ואחר המגילה אין אומ' 'אשר הני' וג"כ ברכת 'הרב את ריבינו' אין אומר למחר ביום. ואומר 'אשרי' 'ובא לציון', ואין אומ' 'למנצח',²⁹⁴ ולא 'אל ארך אפים' אם יבא ביום ב', ולא 'צדקתך' ב"ד וט"ו,²⁹⁵ ואין אומר 'על הניסים' בט"ו.²⁹⁶

ואוכלי' סעודת פורים ב"ד אחר תפילת המנחה. אם חל פורי' ביו' ו' אז אוכלי' סעוד' פורים קוד' מנחה, ומתחיל לאכול קודם חצי היום ביו' ו' כדי לאכול ג"כ בערב סעוד' שבת.²⁹⁷

[ניסין]

בניסין אין אומר תחינה ו'צדקתך' וצידוק הדין, ואומר 'למנצח'.²⁹⁸ בשבת הגדול אומר 'אאמיר' (א. 21), אופן וזולת, ופיוט אבות ומחיה מתים ו'אלהי הרוחות' (א. 4428) הכל כעיריירש.²⁹⁹ ולערב אומר הקהל בין מנחה למערב 'עבדים היינו לפרעה' עד 'לכפר על כל עונותינו'.³⁰⁰ בערב פסח אין אומר 'למנצח' ולא 'אל ארך אפים'.³⁰¹

287 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' פא-פב; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קנד-קנה. והכוונה למקבילה המקומית של מחצית השקל.

288 יש שנהגו לומר האל ויש שלא נהגו, ראה מנהגי ר"א קלויזנר, סי' פב; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קנו. נראה שהמלה 'הנאמן' באה כאן בטעות.

289 בכה"י: שושנה.

290 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קנו. וראה ספר מהרי"ל, עמ' תכג.

291 בכה"י: וקדישין.

292 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' פב. על ויהי נועם ראה שו"ת מהרי"ל, סי' נו סע' ב.

293 בכה"י נוסף כאן בטעות לאחר 'בפרשת': פ.

294 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' פג.

295 אם חלו בשבת.

296 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' פד; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קנט.

297 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קנט-קס. וראה שו"ת מהרי"ל, סי' נו סע' ח. המשפט 'אם חל ... סעוד' שבת' מובא שוב בשולי כה"י.

298 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' פז.

299 המלים 'הכל כעיריירש' אינן מובנות. אולי צ"ל: 'לכל בשר', שהן המשך הפיוט 'אלהי הרוחות'.

300 מנהגי ר"א טירנא, עמ' לג.

301 מנהגי ר"א טירנא, עמ' לח.

ואומר זמן ליל ראשון של פסח, מעריב ליל שימורים אותו אל חצה' (ל. 726), ותוספת 'אזכרה שנת עולמים ימי מקדם' (א. 2302).³⁰²

למחר אומר 'אור ישע מאושרי' (א. 1962), ומנגני 'כמגדל דוד' בניגון 'צאינה וראינה'.³⁰³ וגומריין הלל. ומוציאין ב' ס"ת וקורין ה' גברי בבא אל פרעה 'משכו וקחו לכם' עד 'צבאותם' (שמ' יב, כא-נא),³⁰⁴ ואם שבת קוראין ז', וקדיש, ובשנייה קורין למפטיר מן 'ובחדש'³⁰⁵ הראשון' עד 'מלאכת עבודה לא תעשו' (במ' כח, טז-כה), ומפטיר ביהושע,³⁰⁶ ואם שבת הוא 'יקום פורקן', ו'אשרי', ו'יהללו'.³⁰⁷ ומתפללין מוסף והחזן אומ' אבות עד 'מושיע ומגן' והחזן אומ' 'בדעתו אביעה' (ב. 162), 'אתה גיבור' עד 'רב להושיע', ואומר 'תהומו' הדום' וכו' עד 'שאתה הוא יי אלהינו משיב הרוח ומוריד הטל, לברכה ולא לקללה' וכו', 'מכלכל חיים [165א] בחסד' עד 'מחיה מתים', 'נעריצך'.³⁰⁸ ולמוסף אומר הקהל 'אלים ביום מחוסן' (א. 5126) וכל' בפעם אחת עד גמירא.

ולאחר תפילת ערבית מברכין ספירת העומר. מעריב ליל³⁰⁹ שני ליל שימורים אור ישראל וקדושו איומה כנדגלות'³¹⁰ (ל. 724), ותוספתא 'אור יום הניף' (א. 1958).³¹¹

למחר 'אפיק רנן' כו' (א. 7129), ואומר 'אל נא לעולם תוערץ' (א. 3870). והחזן אומר 'שור או כשב או עז כי יולד',³¹² בקול רם והקהל³¹³ עוני' אחריו כמו כן, ואומר 'שור' אשר מאז עלי³¹⁵ עופר' (ש. 727). ואין עולין לדוכן בב'³¹⁶ ימים רק פעם אחת בכל יום למוסף.³¹⁷ ואחר הי"ח³¹⁸ גומריין הלל, ומוציאין ב' ס"ת וקורין בפרש' אמור ה' גברי, באחת מן 'שור או כשב או עז' עד 'מועדי ה' אל בני ישראל'

302 סדר טרוייש, סי' י; מנהגי ר"א טירנא, עמ' מג; מנהגי ר"ז יענט, עמ' קעז.

303 הכוונה לקטע 'כמגדל דוד יקרת פנת יסודים' בפיוט 'צאינה וראינה' (צ. 25), מחזור פסח, עמ' 69.

304 בכה"י: צבאותם. לאחר מלה זו נכתב בטעות: ואם אומר יקום פורקן.

305 בכה"י: החדש.

306 כך גם במנהגי ר"א אצל קלויזנר, סי' קיח. ושם באחד מכתבי היד: 'ויאמר יהושע אל העם' (יהושע ג, ה), וראה מחזור פסח, עמ' 195.

307 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קיח.

308 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קיט.

309 בכה"י: לילי.

310 בכה"י: כדגלות.

311 מנהגי ר"א טירנא, עמ' נט.

312 כותרת הפיוט 'שור אשר מאז', הרשום בסמוך.

313 בטעות נכפלה כאן המלה: והקהל.

314 בכה"י נוסף כאן: או כשב.

315 בכה"י: עלב.

316 בכה"י: הב'.

317 וכן לעיל, עמ' 267, ושם הערה 203, ולהלן, עמ' 277, 285. וראה זימר, עולם כמנהגו, עמ' 139.

318 בכה"י: הי"ב. והכוונה לתפילת שבע.

(ו' כב, כו-כג, מד), וקדיש. ולמפטיר קורי' כדאמול, ויפטיר 'וישלח המלך' (מל"ב כג, א-כה), ו'ראשרי'.³¹⁹

בחול המועד אומר הלל בדילוג, וקדיש שלם. ומוציאין ב' ס"ת וקורין ג'³²⁰ בבא אל פרעה מן 'קדש לי' עד סוף³²¹ סידרא (שמ' יג, א-טז), ובשנייה ב'הקרבתם' (במ' כח, יט-כה). ולא 'אל ארך אפים'. ואין אומר 'למנצח'. ביום ד' קורין ג' בואלה³²³ המשפטים מן 'אם כסף תלוה את עמי' עד 'בחלב אמו' (כב, כד-כג, יט), ובשניי' כדאמול. ביום ה' קורין ג' בכי תישא מן 'פסל לך' עד 'בחלב אמו' (שמ' לד, א-כו), ובשניי' כדאמול. ביום ו' קורין ג' בפרש' בהעלותך מן 'מדבר סיני' עד 'ולאזרח'³²⁴ הארץ' (במ' ט, א-יד), ובשנייה כדאמול. ואם חל פסח ביום ה' קורין ב'משכו וקחו', ובשניי' 'שור', ובשלישי³²⁵ שהוא שבת קורין 'ראה אתה' אומר' עד 'בחלב אמו' (שמ' לג, יב-לד, כו) דהיינו 'פסול לך', וברביעי 'קדש לי', ובחמישי 'אם כסף תלוה', ובשישי קורין 'במדבר', ו'פסול לך' קרא כבר בשבת.³²⁶

ובשבת של פסח של חול מועד מוציאין ב' ס"ת, וקורין באחת ו' גברי מן 'ראה אתה', ובשנייה 'והקרבתם'.³²⁷ ויפטיר 'היית' עלי יד השם' (יח' לז, א-יד), ומברך שש ברכות,³²⁸ ואומר 'מקדש השבת' ואיני חותם ב'הזמני'.³²⁹ ואומר שיר השירים באותו שבת.³³⁰ ואם יארע שבת³³¹ באחד מי"ט האחרון אז אומר³³² שיר השירים כמ' שאירע בשבת בחול המועד. ולמגן אבות ומחיה מתים אומ' פיוטי' של י"ט אחרון.³³³ ואומר קדיש בניגון המיוחד לומר לפני המגילות. ובכל חולי מועדים וראשי חדשים ובחנוכה ובפורים ובברית מילה החזן³³⁴ בניגון המיוחד לו שקורין בל"א בלאדין.³³⁵

319 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכב; מנהגי ר"א טירנא, עמ' ס-סא.

320 ביום א' של חול המועד שהוא יום ג' של פסח.

321 ככה"י חסר: סוף.

322 ככה"י: ובהקרבתם.

323 ככה"י: באלה.

324 ככה"י: לאזרח.

325 ככה"י: ובשליח, והסופר תיקן.

326 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכו; מנהגי ר"א טירנא, עמ' סב.

327 ככה"י: ובהקרבכם.

328 הכוונה לשתי הברכות לפני ההפטרה וארבע לאחריה. וראה מנהגי ר"ח פלטיאל, עמ' 57.

הנוסח 'שלוש' במנהגי ר"א קלויזנר (מהד' דיסין) הוא טעות.

329 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכו. וראה לעיל, הערה 222.

330 מנהגי ר"א טירנא, עמ' סג.

331 ככה"י: בשבת.

332 ככה"י נוסף בטעות: כל הפיוט של.

333 הכוונה כנראה לפיוט שנהגו להוסיף באשכנז על הקטע 'מגן אבות בדברו' בשבתות מצוינות ובמועדים שחלו בשבתות. ראה ע' פליישר, 'עיתורי פיוט לתפילת "מגן אבות"', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 89-105.

334 המשפט חסר. אולי צ"ל מעין זה: יאמר החזן קדיש.

335 'בל"א': כלשון אשכנז. 'בלאדין' אולי הכוונה למלה הגרמנית Ballade(n), שיר, בייחוד שיר אגב ריקוד. נראה שמדובר בניגון עליו.

ושתי לילות האחרונים של פסח אין אומר זמן. [י]. מעריב לליל שביעי של פסח 'וישע ה' אום למושעות' (ו. 231), ותוספת 'אזכורך גואלי בארך זמן גלותי'.³³⁶ ולמחר אומר 'את' הארת' (א. 8745) ואופן 'ידועי הש' (י. 335), ובקרוכץ 'אימת נוראתיך' וכו' (א. 2979), ואומ' 'אצולי' מפרך' (א. 7255) וכל דכותי' בפעם אחת עד גמירא. ובכ' י"ט אחרוני' אין³³⁷ אומר 'אל נא לעולם' (א. 3870). ואומר הלל בדילוג כמ' בחול המועד.³³⁸ ואין עולין לדוכן כל ג' רגלים אלא במוסף.³³⁹ ואומר 'אב הרחמים' ³⁴⁰ ביו' טוב אחרון של ג' רגלים, ולאחר פסח אומר בכל שבת 'אב הרחמים' עד שבועות קודם 'אשרי'. ומוציאין ב' ס"ת וקורי' ה' גברי, באחת בויהי בשלח פרעה עד 'רופאיך' (שמ' יג, יז-טו, כו), ובשנייה 'והקרבתם'. ויפטר 'ידיבר דוד להש' (שמ"ב כב, א-נא).³⁴¹

מעריב לליל שמיני 'אזכיר צדקתך'³⁴² השם לבדך' (א. 2252), ומסיים 'המעריב ערבים', 'אהבת עולם' וגו', ואומר 'דרוש שארית עמך',³⁴³ ומסיים 'אוה' עמו ישראל', וקורין שמע, ואומר 'אמת ואמונה' בלי שום פיוט, 'מלכותו' ג"כ בלי פיוט, כשמגיע עד 'וגאלו'³⁴⁴ מיד חזק ממנו' אומ' 'אסיר אלקנא אבי אסף' (א. 6918) וגו' עד 'כי גואל אתה בא' גאל ישראל', ואומר 'השכיבנו' בלי פיוט. ולעולם כשאיירע י"ט³⁴⁵ בשבת אין³⁴⁶ אומר שום פיוט מעריבי.³⁴⁷

ובשמיני אומר אופן 'מחוללת'³⁴⁸ מהוללת' (מ. 921), ומוציאין ב' ס"ת וקורי' באחת ה' גברי בראה אנכי מן 'כל הבכור' עד סוף סידרא (דב' טו, יט-טז, יז). ואם שבת הוא מתחילין מן³⁴⁹ 'עשר תעשר' (שם יד, כב), וקורי' למפטיר כדאמול, ומפטיר 'עוד היום בנוב לעמוד' (יש' י, לב-יב, ו). ומזכירין נשמות היחידים כל מי שירצה להזכיר נשמות קרובין, ואומר 'אב הרחמים'.³⁵⁰ אבל אין מברכין³⁵¹ התעניות בה"ב, אלא נוהגין להמתין עד שבת אחר ר"ח.³⁵²

336 מחזור פסח, עמ' 399.

337 בכה"י חסר: 'אין', והוספתי על פי המקורות בהערה הבאה.

338 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכח, ושם סע' ד, ו; ספר מהרי"ל, עמ' קמח; מנהגי ר"א טירנא, עמ' סד-סה.

339 ראה לעיל, הערה 317.

340 בכה"י נוסף בטעות: עד.

341 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכח-קכט.

342 בכה"י חסר: צדקתך.

343 הוא המשך הפיוט 'אזכיר צדקתך'.

344 בכה"י: וגואל.

345 בכה"י נוסף: בע"ש, והסופר מחק.

346 בכה"י חסר: אין. אך בלעדיה המשפט אינו מובן.

347 ראה לעיל, הערה 186.

348 בכה"י: מהוללת.

349 בכה"י: עד.

350 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכח.

351 בכה"י: מברכני.

352 על הברכה למתענים תענית בה"ב וזמנה ראה מנהגי ר"א חילדיק, עמ' 174, 196; מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכט סע' א-ב; ספר מהרי"ל, עמ' קנה; מנהגי ר"א טירנא, עמ' סז. הברכה

ובשבת ראשון אחר פסח אומר זולת 'אמור ישועתך'³⁵³ לנפשי' (א. 5671) ולא שום פיוט אחר עוד. ובאותו שבת נוהגי' להתחיל פרקי', ואומר כל שבת ושבת פרק אחר עד'³⁵⁴ שמסיימי' שלש פעמים, ובפעם רביעית אומר שני פרקים בכל שבת, וכופלי' ושוני' פרקי' עד ששערו שמסיימי' מסכת' אבות בשבת הסמוך לר"ה. לפי השבתות כופלין או מיחדי' אחד אחד. ואם ארע שבועות או ערב ט' באב עצמו בשבת אין אומ' בו פרקים.³⁵⁵

[אם אירע מילה ביו' שבת שהוא ג"כ נישואי' באותו שבת אומרים כל פיוטי' של מילה, רק פיוט נשמת של חתונה³⁵⁶ ומסיים קצת <...> ש... ומן הזולת 'כראות חתן'.³⁵⁷ ואם אירע מילה באחד מהשבתות בין פסח לעצרת, אז יאמר יוצר של מילה ואופן של מילה וזולת השבת ואחריו מתחיל ג"כ בזולת של מילה בחריוזה 'עיסק מילה שבת דוחה',³⁵⁸ ואומרים 'יום ליבשה' (י. 1814) קודם 'שירה חדשה', והגאולה מן השבת יאמר במקומה].³⁵⁹

[אייר]

ובשבת שני' אחר פסח אומר זולת 'אל אל'³⁶⁰ חי [165] ארנן' (א. 3377), וגאולה 'שבייה ענייה' (ש. 273).³⁶¹ ואם יארע ר"ח אייר אומר פיוטי החדש עלם,³⁶² והגאולה 'שבייה'.³⁶³

סליחות של ב"ה, 'ישראל עמך' (י. 4248), פזמון 'י"ג מידו' (א. 2275), 'אזון תחן' (א. 2192). ליום ה' 'אין כמדת'³⁶⁴ (א. 3022), פזמון 'ישראל נושע' (י. 4234). תענית ציבור ליום ב' 'אלהים בישראל גדול' (א. 4685), פזמון 'מלאכי רחמים' (מ. 1478), 'אפפוני מים' (א. 7162).³⁶⁵

נקבעה במסגרת 'מי שברך' לקהל או ב'מי שברך' מיוחד למתענים, ראה מנהגי יוזפא שמש, א, עמ' רלה-רלו, הערות 10-11.

353 בכה"י נוסף: לב.

354 בכה"י חסר: עד.

355 ראה מחזור ויטרי, עמ' 112; ספר מהרי"ל, עמ' קנב; מנהגי ר"ז יענט, עמ' קעח. על כל המנהג: ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 255-266.

356 כנראה הכוונה לפיוט 'נשמת ישרים יהלוך' (ג. 767). ראה להלן, עמ' 284, ליד הערה 438.

357 הוא מהזולת לחתן 'אמהות עת נכבשה' (א. 5573). וראה ספר מהרי"ל, עמ' קנר, תפו; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קסד.

358 מהפיוט 'אות ברית' (א. 2047).

359 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכט סע' ז; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קסג.

360 בכה"י חסר: אל.

361 מנהגי ר"א טירנא, עמ' ע.

362 המלה 'עלם' אינה מובנת.

363 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכט סע' ח.

364 בכה"י: כמדת.

365 מנהגי ר"א טירנא, עמ' סז.

ל"ג בעומר אומר תחינה.³⁶⁶ ג"ם בעומר תענית,³⁶⁷ ואומר סליחות 'איככה רחמיק' (א. 2930), פזמון 'חונינו ה' חונינו' (ח. 414), 'אל דמי לדמי' (א. 4626).³⁶⁸ ואם בשנת עיבור משתני' סידרי הפיוטי' לפי הסידר.³⁶⁹ 'איומתי' (א. 2717) אומר לפרשת התוכיחה 'אלהי בך אחבק'³⁷⁰ (א. 4397), זולת לפרשת בהר³⁷¹ 'לא אדע זולת' (א. 4742), גאולה 'יקוש בעוני' (י. 3608). ובשבת שלישי אחר פסח זולת 'אירות' (א. 7609), גאולה³⁷² 'שדודי' נדודי' (ש. 358). ובשבת רביעי' 'סגולתי איומה נשאתי'³⁷³ (ס. 31), זולת 'אלהי בך אחבק', גאולה 'שנותינו ספו' (ש. 1952). ובחמישי למאור 'אימתי' (א. 2714), זולת 'אלהי' לא אדע זולתך' (א. 4742), גאולה 'יקוש בעוני'. ובשישי 'סגולתי' (ס. 35), 'אלהי אקראיך' (א. 4380), זולת 'שוקלי דמם' (ש. 723).³⁷⁴ גאולה למילה שאירע באחד משבתות³⁷⁵ אילו אומר 'יום ליבשה' (י. 1814) לפני 'שירה חדשה', וגאולה במקומה עומדת.³⁷⁶

[סיון – תמוז]

מר"ח סיון ואילך אין נופלין לתחינה עד מחרת איסרו חג,³⁷⁷ מלבד מחרת ר"ח סיון תפילת שחר בלבד שנופלין לתחינה. ג' ימי' קודם שבועות נוהגי' שלא לומר תחינות.³⁷⁸ ובערב שבועות אומ' 'למנצח'.³⁷⁹

- 366 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קל סע' א. נזכר שם שזה מנהג מגנצא.
 367 היינו יום מ"ג בעומר, כח באייר. ראה גם שו"ת מהרי"ל, סי' לג: 'בג"מ בעומר היה פה תענית קריאה בשביל גזרה'. אך בספר מהרי"ל אין אזכור לכך. בגרמניה יודאיקה, ג (לעיל, מבוא, הערה 6), עמ' 813, הערה 183, נכתב שכנראה יש לחקן בשו"ת מהרי"ל את הנוסח ובמקום מ"ג לעומר צ"ל מ"ז לעומר, והכוונה לג' סיון. אך הנוסח אצלנו שהוא בדיוק כלשון שו"ת מהרי"ל, מלמד שאין לחקן שם, ומדובר בתענית על גזרה לא ידועה.
 368 בכה"י במקום 'לדמי' כתוב: 'אל דמי'.
 369 כי בשנה מעוברת פרשות בהר ובחקותי חלוקות ומשתנה סדר הפיוטים. ראה מנהגי ר"א טירנא, עמ' ע.
 370 המשפט חסר.
 371 בכה"י נוסף כאן: זולת.
 372 בכה"י נוסף כאן: שדון.
 373 בכה"י כתוב בטעות: סגולה ימי שנותי. ראה מנהגי ר"א טירנא, עמ' ע.
 374 מנהגי ר"א טירנא, עמ' ע. הפיוט 'שוקלי דמם' אינו נזכר בקובצי המנהגים. פיוט נדיר זה נדפס לאחרונה על ידי מ"ח שמלצר, 'פיוט על ביזת היהודים', בתוך: נטיעות לדוד: ספר היוכל לדוד הלכני (בעריכת י' אלמן א"ב הלכני וצ"א שטיינפלד), ירושלים תשס"ה, עמ' שטו–שכד.
 375 בכה"י: בשבתות.
 376 היינו גאולה של אותה שבת נאמרת קודם 'גאל ישראל'. מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קכט סע' ז; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קסג.
 377 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קלא; מנהגי ר"א טירנא, עמ' עא.
 378 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קלא סע' ד: 'במגנצא נופלין עד ג' בסיון משום תענית בגזירת תתנ"ו דמתענין בכל שנה ושנה ג' סיון, ועוד טעם משם ר' יהודה הלוי שהנהיג שלא נופלין ג' ימים לשבועות משום דכתיב והיו נכונים לשלשת ימים'. וראה ספר מהרי"ל, עמ' קנט. ג' סיון תתנ"ו היה יום הטבח של קהילת מגנצא; ראה א"מ הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו, עמ' כט.
 379 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' ו; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קסז.

לשבועות אומ' זמן הב' לילות.³⁸⁰ מעריב ליל ראשון 'וירד אביר יעקב' (ו. 257), ותוספת 'את קולך שמעתי' (א. 8599). ולמחר ביר' ראשון אומ' 'אדון אמנני' (א. 484),³⁸¹ וקורבין 'ארץ מטה ורעשה' (א. 7694). אין אומר 'אל נא' (א. 3870) כל השבועות.³⁸² והחזן אומר בקול רם 'ובכן וירד משה מן ההר אל העם אתו³⁸³ מצות וחוקי' (א. 8866) כל הפיוט יחד.³⁸⁴ וגומרי' הלל. ומוציאי' ב' ס"ת וקורי' באחד ה' גברי וישמע יתרו מן 'בחדש השלישי' עד סוף סידרא (שמ' יט, א-כ, כב). וכשקרא פסוק אחד אומר הקהל בקול רם ובנעימות 'אקדמות מילין' (א. 7314). ובשניי' קורי' למפטיר בפנחס מן 'וביום הביכורים' עד סוף פסקא (במ' כח, כו-לא). ויפטיר 'בשלישי שנה' (יח' א, א-כח; ג, יב). למוסף 'אתה הנחלתה' כו' (א. 8788), 'אז שש מאות' (א. 2179), 'בקבלת תורה הכתוב' מסיני.³⁸⁵

מעריב ליל שיני 'וירד אלהים על הר סיני' (ו. 2637), ותוספת 'אשריך ישראל מי כמוך' (א. 8454). ולמחר 'איילת אהבי' (א. 2960), אופן 'כבודו אות' (כ. 66), זולת 'אור ישראל וקדושו' (א. 1965),³⁸⁶ 'שעשוע יום יום' (ש. 2087), 'אלוף מסובל' (א. 4875). ואומ' רות ביום שני, וגומר הלל. ומוציאי' ב' ס"ת וקורי' באחת³⁸⁷ ה' גברי בראה אנכי מן 'כל הבכור' (דב' טו, יט), ואם שבת הוא מתחילי' מן 'עשר תעשר' (שם יד, כב) עד סוף סידרא (שם טז, יז).³⁸⁸ ובשניי' קורי' למפטיר כדאמתול, ויפטיר 'תפילה לחבקוק' (חב' ג, א-יט). ומזכירין נשמות, ואומר 'אב הרחמים' קודם 'אשרי'. למוסף אין שום שינוי, רק אומרים 'אזהרת ראשית' (א. 2186) ו'אז שש מאות' (א. 2179).³⁸⁹ לברכת כהנים לדוכן,³⁹⁰ ולאחר שסיימו וענו הקהל אמן, אומר הש"צ³⁹¹ [ואומר כל ברכה מתחיל] 'שים שלום' עד 'טוב בעיניך', וסדר זה נוגה' לכל דוכן ודוכן.

ולשבת בהעלותך אומר³⁹² החזן 'שני זיתים' (ש. 1690) כמו בחנוכה.³⁹³ ולשבת פרשת שלח לך אומר 'שש מאות' (ש. 2232) בברכת אהבה.³⁹⁴

לי"ז בתמוז הסליחות 'אתאנו לך יוצר רוחו' (א. 8630), 'שעה נאסר' (ש.

380 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קלב.

381 בכה"י: אומנני. והוא יוצר ליום א' של שבועות.

382 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קלב סע' ד; מנהגי ר"א טירנא, עמ' עב.

383 בכתב היד: את.

384 בכתב אחת.

385 מנהגי ר"א טירנא, עמ' עב"עג. המשפט 'בקבלת תורה' וכו' הוא בסוף הקטע 'אז שש מאות'.

386 חסר כאן ציון הקרובה ליום שני, כנראה: 'אורח חיים מוסר תוכחת' (א. 2010), ראה מנהגי

ר"א טירנא, עמ' עג.

387 אחרי 'באחת' נוסף בכתב היד בטעות: כו.

388 בכה"י: פסקא.

389 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קלב; מנהגי ר"א טירנא, עמ' עג.

390 המשפט חסר. אולי צ"ל: עולין לדוכן.

391 בכה"י: הקהל.

392 בכתב היד נוסף בטעות: בהעלותך אומר.

393 ראה לעיל, הערה 249.

394 מנהגי ר"א טירנא, עמ' עג, והערה 5.

(2008), 'אמרר בבכ"י' (א. 5946).³⁹⁵ ואין אומ' שום פיוט בשכתות שבין י"ז בתמוז עד שבת נחמו.³⁹⁶

[אב]

ערב ט' באב במנחה אין אומרי' תחינה או 'צדקתך'.³⁹⁷
 ליל ט' באב מתפללי' ערבית עד גמירא, ולאחר י"ח הקדיש שלפני איכה אומר קדיש שלם עם תתקבל. והקורא איכה מברך 'באי"ה אמ"ה אשר קדשנו ב"ו על מיקרא מגילה'.³⁹⁸ ואחר איכה³⁹⁹ מתחיל 'זכור ה' מה היה לנו' (ז. 99) וכל הסדר, ואומר 'בליל זה יבכון' (ב. 721), 'שומרון קול'⁴⁰⁰ תתן' (ש. 686) באותו ניגון,⁴⁰¹ 'עד אנא בכיה', 'אז בחטאינו' (א. 2104) ואומר 'תרחם ציון',⁴⁰² ואומר בלחש פסוקי דנחמת' עד 'תודה וקול זמרה'.⁴⁰³ ומתחיל ואומר 'ואתה קדוש' נוקדיש בלא תתקבל. ואם במוצאי שבת הוא אומר קודם 'זכור ה' מה היה לנו', 'איך מפי בן ובת' (א. 2822) כו', וא"כ⁴⁰⁴ 'בליל זה יבכיו' וכל הסדר, 'בליל זה יבכון', [א166] 'שומרון קול תתן', 'עד אנא בכיה', 'אז בחטאינו', 'תרחם' ופסוקי דנחמתא. ואין אומר 'ויהי נועם' ולא 'ויתן לך' אם אירע במוצאי שבת, אבל אם ט' באב באמצע⁴⁰⁵ נשבע⁴⁰⁶ אומר לפניו⁴⁰⁷ 'ויהי' נועם' אעפ"י שהוא באותו שבוע.⁴⁰⁸
 לשחרית משכימים לקרות⁴⁰⁹ לילך לבית הכנסת. וא"י השמש מכה לבית הכנסת אלא מכריו בקול רם כמ' שאר י"ט משו' דאיקר⁴¹⁰ מועד.⁴¹¹ ומתפללין כל הסדר, ואין אומר שום פיוט ב"ח, ואין אומ' 'נחם' ב'בונה ירושלים' בשחרית, ואומר⁴¹²

395 מנהגי ר"א טירנא, עמ' עד.

396 כמנהג מגנצא, ראה ספר מהרי"ל, עמ' רלו.

397 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קלד, קלו; מנהגי ר"א טירנא, עמ' עח, פא.

398 מנהגי ר"א טירנא, עמ' פ. וזה לשון שו"ת ברונא, סי' טז: "אמר בא"י אקב"ו לקרא מגילה ויש אומרים לקרא מגילת איכה, והמנהג שיאמר על מקרא מגילה דמאי שנא ברכה זו מברכת מגילה ממש, ויש אומרים שיש לשנות לפי שנשתנה עלן סדרי בראשית נשתנו ברכותיה".

399 בכה"י: איכא.

400 בכה"י: כל, וכן להלן בסמוך.

401 בכה"י: ניגש.

402 'עד אנא בכיה' הוא משפט הפתיחה ל'אז בחטאינו', ו'תרחם ציון' הוא משפט הסיום.

403 סדר קינות, עמ' לא.

404 ואחר כך.

405 בכתב היד: באמצעה.

406 בכתב היד: שבועה. וכן להלן בסמוך.

407 בכה"י: שלפניו.

408 מנהגי ר"א טירנא, עמ' פ-פא, קסט.

409 בכה"י נוסף כאן בטעות: לה.

410 בכתב היד נוסף: הכנסת, והסופר מחק.

411 על המנהג שהשמש דופק בפטיש על דלתות הבתים לעורר הציבור לתפילה ראה שפרבר,

מנהגי ישראל, ו, עמ' א-ח; שם, ז, עמ' יג-כג.

412 שליח הציבור.

'ענינו' כבשאר תעניות. ואין אומרי' תחינה לא בשחרית ולא במנח', ואין אומר 'אל
 ארך אפים' אפי' אם הוא ביום ב'. ואומר קדיש⁴¹³ עד 'דאמירן'. ומוציאין ס"ת אחת,
 וקורין ג' גברי בואתחנן 'כי תוליד בנים' עד 'כל הימים' (דב' ד, כה-מ), וחצי קדיש.
 ומפטיר 'אסוף אסיפם' (יר' ח, יג-ט, כג), ומברך עד 'מגן' ⁴¹⁴דוד'.⁴¹⁵
 מיד מתחיל החזן קינות וזה סידרן. 'שבת סורו' (ש. 337), 'איכ' אצת' (א.
 2875), 'אם תאכלנ' נשים' (א. 5503), 'אאדה' (א. 5), 'איכה תפארתי' (א. 2923),
 'איכה' ⁴¹⁶את אשר' (א. 2882). א"כ אומרי' 'זכור אשר עשה צר' (ז. 111), 'איכ'
 אלי קוננו' (א. 2871), 'ואת נוי' (ו. 78), 'איכ' [ישבה] חבצלת' (א. 2904), 'איכ'
 אשפתו' (א. 2881). ולאחר שסיימו הקהל קינות מתחיל החזן 'ואת' אמרת הטיב
 אטיב עמך' (א. 8700), 'לך ה' הצדקה' (ל. 765), 'הטה אלהי אזניך' (ה. 392), 'עד
 אנא בכיה בציון', 'אז בחטאינו' (א. 2104), 'תרחם ציון' ופסוקי דנחמת'.⁴¹⁷ 'אשרי',
 ואין אומ' 'למנצח', ואומר 'ובא לציון' ומדליג 'ואני זאת בריתי' עד 'ואתה קדוש'.
 ואומר קדיש שלם עם תתקבל.⁴¹⁸

[מנחה דט' באב מתעטפין בטלית ומניחי' תפילין קודם שיתפלל תפילת מנחה].
 למנחה קורין 'ויחל' (שמ' לב, יא-יד; לג, יב-לד, יא) ומפטיר 'דרשו' (יש' נה,
 ו-נו, ח). ואם חל ט' באב ביום א' מבדילין במוצאי ט' באב, ואין מברכין על האש
 ולא על הבשמים, כי במוצאי שבת מברך כל אחד בפני עצמו על האש ומקרב
 ידו לנר ומברך.⁴¹⁹ ואומ' 'נחמינו' ב'בונ' ירושלים' ו'ענינו' בין גואל לרופא הש"צ,
 והיחידי' כוללי' ב'שומע תפילה'.⁴²⁰

ואומר 'שלום רב' כבשאר ⁴²¹ימות השנה, לבד ממנחה די"כ שאמ' ברכת כהני'
 ו'שים שלום'.⁴²² ואין אומ' תחינה מערב י"כ עד למחרת איסרו חג.⁴²³

413 ככה"י חסר: קדיש.

414 בכתב היד נוסף: 'אבות', והסופר מחק.

415 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קלח; ספר מהרי"ל, עמ' רנג-רנד; מנהגי ר"א טירנא, עמ' פב-פג.

416 ככה"י: איכא.

417 סדר קינות, עמ' לא.

418 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קלח, וסע' ג; ספר מהרי"ל, עמ' רנד-רנה.

419 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קמא-קמב. וראה שו"ת ברונא, סי' טז: 'בליל ט' באב קודם שיתחיל

החזן איכה מברך בא"י אמ"ה בורא מאורי האש, לפי שרוצה ליהנות לאורו לקרות איכה'.

על בשמים כשט' באב במוצאי שבת ראה גרונר, עמ' ריב.

420 ככה"י: התפילה. מנהגי ר"א קלויזנר, סי' קמב.

421 ככה"י: בשאר. והכוונה: במנחה של ט' באב כמנחה בשאר ימות השנה, שכיון שבט' באב

אין ברכת כהנים אומר 'שלום רב'. הנוסח 'שלום רב' נאמר רק כשאין ברכת כהנים; ראה י"מ

אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשמ"ח³, עמ' 46; י"מ תא-שמע,

נסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א. אשכנזי, ירושלים תשס"ד, עמ' 214.

422 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' מ. אך לעיל, עמ' 264, כתוב שאין עולין לדוכן במנחה של יו"כ, וכן

עולה מהלשון להלן, עמ' 285. ונראה שבברכת כהנים הנזכרת כאן הכוונה לפסקה 'אוי"א ברכנו

בברכה' וכו'. מנהג קבוע היה שלא לעלות לדוכן במנחה של יו"כ, ראה מנהגי ר"א קלויזנר,

שם; ספר מהרי"ל, עמ' שנג; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קטז; מנהגי ר"ז יענט, עמ' קפג.

423 מנהגי ר"א טירנא, עמ' קסז. מנהג זה שייך ליום כיפור והובא כאן אגב גררא. ראה לעיל,

סוף מנהגי יום כיפור.

ובשבת נחמו אומר 'אל אל שדי אתחנן' (א. 3383), 'שאו מנחה' (ש. 33), ובאהבה רבה 'שתי פעמים' (ש. 2274), וזולת 'אמת משל היה' (א. 6060).⁴²⁴ ואין אומ' אלוהיכם בקדושה לעולם.⁴²⁵ בחמשה עשר באב אומ' תחינה.⁴²⁶ לשבת והיה עקב אומ'⁴²⁷ באהבה 'ידיד עליין' (י. 425).⁴²⁸

[ואם חל מילה בו בשבת אז אומרים אופן דמילה ואחריו זולת דשבת מתחיל בזולת דמילה וכו' אומרי 'יום' ⁴²⁹ ליבשה' (י. 1814).]⁴³⁰

[נישואין]

[נהגין כל המנהגי' לבחור שושאל אלמנה כמו 'שנשא' בתולה].⁴³¹ לחתונה, בתוך⁴³² החופ' מקדשי⁴³³ ואח"כ ברכת אירוסין,⁴³⁴ וקורי' הכתוב, ושואלי' העדים על חתימת ידיהו והם מעידי' על חתימ' ידיהו בין ברכת אירוסין לברכת⁴³⁵ נישואי'.⁴³⁶ למחר בשבת⁴³⁷ אומר 'נשמת ישרי' יהלוך,⁴³⁸ (נ. 767) אחר 'ויושע', ואח"כ 'נשמת כל חי', יוצר 'איחד'⁴³⁹ (א. 2730), אופן 'כבודו אפאר' (כ. 71), זולת 'אמהות' (א. 5573), 'מרשות שוכן עד' (מ. 2512) 'מרשות שאירי' (מ. 2510) קודם החתן,⁴⁴⁰ ולאחר שקרא בתורה 'אתני' שבחי' (א. 8967) עד 'מן ריש'⁴⁴¹ ומתחיל

- 424 מנהגי ר"א טירנא, עמ' פה; מנהגי ר"ז יענט, עמ' קפא.
- 425 הכוונה לפיוטים קצרים ששולבו בקדושת המוסף בין 'אני ה' אלהיכם' ליבדברי קדשך כתוב לאמור, בשבתות מצוינות. פיוטים קצרים אלה פותחים במילת 'אלוהיכם' על דרך השרשור, ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 448–449. היו מקומות שבהם אמרו 'אלוהיכם' רק בחלק מהשבתות המצוינות, ראה מנהגי יוזפא שמש, א, עמ' נז, הערה 2. אפשר שהכוונה כאן שבשבת נחמו לא נאמר 'אלוהיכם'; ראה ספר מהרי"ל, עמ' רנז. ואפשר שהכוונה שפיוטים כאלה לא נאמרו כלל ברגנשבורג.
- 426 בין 'באב' ל'אומ' היתה ככה"י מלה שנמחקה. אולי היתה: אין. וראה מנהגי ר"א קלויזנר, ס' קמו: 'בט"ו באב אין נופלין'. שם סע' ב: 'במגנצא אומרים תחינה בחמש עשר דאב וגם דשבת'. וראה ספר מהרי"ל, עמ' רנח.
- 427 בכה"י נכפלת המלה: אומ'.
- 428 מנהגי ר"א טירנא, עמ' פה.
- 429 בכה"י: ים.
- 430 ראה לעיל, עמ' 279, והערות 358–359.
- 431 הכוונה כאן לציין שלא למן שושאל אלמנה יש מנהגים אחרים. וראה ספר מהרי"ל, עמ' תסו. וראה גרונר, ברכות שנשחקעו, עמ' רמא–רמג.
- 432 אחרי 'בתוך' נכתב בכה"י בטעות: לה.
- 433 דהיינו מברכים על היין.
- 434 לדעות השונות אם יש תחילה לברך או לקדש ראה אוצר הפוסקים, אבן העזר, כרך יב, ירושלים תשל"א, עמ' 10–13.
- 435 בכה"י: לבבית.
- 436 ספר מהרי"ל, עמ' תסז.
- 437 יתכן שנקט לשון זו כי המנהג היה להתחתן ביום ו. ראה מנהגי יוזפא שמש, ב, עמ' ט הערה 1.
- 438 בכה"י: והלוך.
- 439 אחרי מלה זו כתוב בטעות בכה"י: זולת.
- 440 קודם שהחתן יעלה לתורה.
- 441 בכה"י: רישי.

'שדי פשט ידיה' עד 'וכוכבי שמיא',⁴⁴² ואומ' 'יפרח חתן כשושן' (י. 3434) 'והוא עומד בין ההדסים',⁴⁴³ ואומר זמירות לפי רצונם ואח"כ 'יה בשר שר צבאיך' (י. 806) עד 'הוצק חן שפתותך ברוך אתה בבאיך וברוך אתה בצאתיך', מי שברך 'אלהי מני עד' וגו' (א. 4310), ואין אומר⁴⁴⁴ תחינה כל שהוא ימי המשת' של חתן ז' של חתן, ו'צדקתך' ביו' ז' של חתן.⁴⁴⁵ וכל ז' ימי המשת' אי' חתן וכלה יוצאין מפתח ביתם, ומתפללין אצל חתן כל ימי המשת' אצל הבחור.⁴⁴⁶

[שונות]

לעולם בערב שבת אין אומר שום מעריב.⁴⁴⁷ בל"ג בעומר ובט"ו בשבט ובט"ו באב אומר תחינה ו'צדקתך'. אין עולין לדוכן בג' רגלים רק במוסף, ובר"ה ובי"ה ליוצר למוסף ולנעילה. בערבי פסח וי"ה אין אומרי' 'למנצח'. לכל תעניות אומר 'שלום רב' לתפילת מנחה, אפי' ט' באב.⁴⁴⁸ אין אומ' 'במה מדליקי' כשחל ערב י"ט בערב שבת אפי' בחול גמור.⁴⁴⁹ קודם כל יוצרו' אומר ש"צ 'יוצר אור' בניגון דיוצר ולא קהל, ולאחר כל אופני' כשסיימו הקהל 'והחיות ישוררו' מתחיל החזן 'ואראלי' יברכו'. זה הכלל באותו תפילת⁴⁵⁰ המנחה שאין אומ' תחינה אם היה חול, אין אומ' 'צדקתך' כשאירע בשבת.⁴⁵¹ לעולם לפני קריאת התורה אין אומ' קדיש שלם אא"כ יש⁴⁵² קרבן מוסף באותו יום.⁴⁵³

[הזכרת נשמות וקדיש]

הזכרות נשמות מזכירין בכל שבתות השנה לבד מג' שבתות של ג' רגלים.⁴⁵⁴ ומנהג להזכיר ד' שבתות שבתוך ל' דאבילות [166ב] הנעדר ביחידי ובקול רם,

442 ראה ספר מהרי"ל, עמ' תע.

443 בכה"י במקום 'בין ההדסים' כתוב: 'ההדשי'. משפט זה הוא סוף המחרוזת הראשונה של 'יפרח חתן כשושן'.

444 בכה"י: ואומר.

445 ראה מנהגי מהר"ם, עמ' פה; ספר מהרי"ל, עמ' תסה, מנהגי ר"א טירנא, עמ' כז; לקט יושר, א, עמ' 28.

446 מחזור ויטרי, עמ' 593. שם נאמר שבשבת שחרית חתן הלך לבית הכנסת. וראה ספר מהרי"ל, עמ' תסט, תעא. מאוחר יותר כתב ר"ד הלוי, טורי זהב, או"ח, סי' קלא סע' י: 'נ"ל דכל ז' ימי משתה לא יבוא החתן לבית הכנסת מטעם זה שלא ימנעו לומר תחנון'.

447 רוב המנהגים להלן צוינו בפנים החיבור במקומם, וכאן הם נזכרים שוב על דרך ההכללה.

448 דהיינו: אף שנשאו כפים בט' באב במנחה לא החליפו 'שלום רב' ב'שים שלום', חוץ ממנחה ביום כיפור שלמרות שלא עלו לדוכן אמרו 'שים שלום' (לעיל, עמ' 238, הערות 421–422).

449 מנהגי מהר"ם, עמ' פז; מנהגי ר"א קלויזנר, סי' ט, ושם סע' ב, ג; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קסט.

450 בכה"י: תפילה.

451 מנהגי ר"א קלויזנר, סי' פז; ספר מהרי"ל, עמ' ו; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קמז; מנהגי ר"ז יענט, עמ' קפא.

452 בכה"י: שיש.

453 ראה לעיל, ליד הערה 214.

454 על מנהג הזכרת נשמות מדי שבת באשכנז ראה ש' גליק, אור לאבל, ירושלים תשנ"א, עמ' 138–141. בשבתות רגלים לא הזכירו נשמות מפני שמחת החג.

ולאחר⁴⁵⁵ כוללו עם שאר נשמות.⁴⁵⁶ ומנהג אבילים תוך ז'⁴⁵⁷ אין לשום אדם לומר קדיש כלל,⁴⁵⁸ ותוך ל' יש לומר פעם אחת קדיש לעושי יו' מיתה על אביו או על אמו שקורין יאר צייט.⁴⁵⁹ ולאחר ל' י"ב חדש יש לאבל נכרי לומר פעם אחת,⁴⁶⁰ ולמתענים⁴⁶¹ או יו' מיתה פעמים או יום ולילות⁴⁶² כשחל יום מיתה בשבת שקורין בו פרקים או שקורין בו מגילות שאז אומר ג' פעמי' קדיש יתום.⁴⁶³ ואם יבא אבל נכרי ורוצה לשהות פה זמן אחד ללמוד פה, יש לו דין האבל המיושב פה.⁴⁶⁴ ואם יהיו שני מתי', אחד הניח בן אחד ואחד ב' או ג', יש לכל בן ובן לומר קדיש ולאמר.⁴⁶⁵ לפי מספר החיי' ולא לפי המתי'.⁴⁶⁶ ואבלי בני הישובי' הבאים להיות שם ימי' נוראי' דינם כבני הקהילה.⁴⁶⁷

ושמחה וששון וגילה
לכל בני הגולה
אמן סלה סלה
סליק מנהגים מכל השנה

- 455 היינו אחרי ל'.
- 456 כלומר בתוך ל' מזכירים את שם הנפטר במפורש ('ביחיד'); ראה מנהגי מהר"ש, סי' תקי) ובקול רם, ואח"כ כוללים אותו עם שאר הנשמות. בהזכרת הנשמות לא ציינו את שמות הנפטרים. לא מצאתי מנהג זה במקורות אחרים.
- 457 בכה"י המלה כאן מטושטשת.
- 458 מלבד האבל. ראה מנהגי ר"א טירנא, עמ' קעא-קעב.
- 459 כלומר תוך ל' יום של אבל זה יש רשות לבעל יארציט לומר פעם אחת קדיש. ספר מהרי"ל, עמ' תמו, תרח.
- 460 כלומר לאחר ל' ימי אבלות בתוך י"ב חודש זכאי אבל נכרי, היינו אורח שבא לעיר, לקדיש אחד. מסתבר שהאבל נכרי כאן הוא בתוך ז' או שיש לו יארציט. ראה מנהגי ר"א טירנא, עמ' קעב.
- 461 בכה"י: ולמתענית.
- 462 נהגו להתענות ביום המיתה, ראה ספר מהרי"ל, עמ' רע. והכוונה: למי שיש לו יארציט והוא שרוי בתענית יותר האבל פעמיים, היינו על שני קדישים, או על קדיש אחד בשחרית ושניים בערבית.
- 463 שכן בשבתות שבהן אומרים 'פרקים', היינו פרקי אבות, או במועדים (=שבתות המועדים) שקוראים מגילות יש קדיש נוסף אחרי הפרק או אחרי המגילה. ראה מנהגי ר"א טירנא, עמ' קעב.
- 464 ספר מהרי"ל, עמ' תמו; שו"ת מהרי"ל, סי' לו; לקט יושר, ב, עמ' 97; ר"י לנדא, ספר האגור, ירושלים תש"ן, סי' שלד. וראה לעיל, מבוא, עמ' 246.
- 465 בכה"י: ולאמר.
- 466 כלומר אין מחלקים את הקדישים בשווה בין שתי המשפחות האבלות ('לפי המתים') אלא לפי מספר האבלים ('לפי מספר החיים'), אף שלמשפחה בעלת ב' או ג' בנים יהיו יותר קדישים. ספר מהרי"ל, עמ' תמו; מנהגי ר"א טירנא, עמ' קעב.
- 467 ראה ר' יצחק בר' משה, אור זרוע, ח"א, הלכות צדקה, סי' י: 'כני הישובים שבאים לקהלה בר"ה ויוה"כ ומזכירין נשמות ונודרים צדקה' וכו'. בני עיירות נהגו לבוא לערים הסמוכות למקום להתפלל בציבור בימים נוראים. המנהג הזה היה קיים גם בתקופה מאוחרת; ראה למשל בזכרונותיו של י' קוטיק, מה שראיתי ..., מהר' ד' אסף, תל אביב תשנ"ט, עמ' 252, ושם הערה 1.

מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים

גרונר, ברכות שנשתקעו
צ' גרונר, ברכות שנשתקעו, ירושלים תשס"ד

דויטש, יהדות
י' דויטש, יהדות בעינים נוצריות: תיאורים 'אתנוגרפיים' של היהדות בחיבוריהם של מלומדים נוצרים במערב אירופה מן המאה השש-עשרה ועד למחצית המאה השמונה-עשרה, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד

זימר, עולם כמנהגו
י"א זימר, עולם כמנהגו נוהג: פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם וגלגוליהם, ירושלים תשנ"ו

יובל, חכמים בדורם
י"י יובל, חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט

לקט יושר
לקט יושר לר' יוסף בר' משה, מהד' י' פריימאן, ברלין תרס"ג

מחזור ויטרי
מחזור ויטרי לרבינו שמחה, מהד' ש"ה הורוויץ, ירושלים תשכ"ג²

מחזור יו"כ
ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים: יום כפור, ירושלים תש"ל

מחזור סוכות
ד' גולדשמידט-י' פרנקל, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה, ירושלים תשמ"א

מחזור פסח
י' פרנקל, מחזור פסח, ירושלים תשנ"ג

מחזור ר"ה
ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים: ראש השנה, ירושלים תש"ל

מחזור שבועות
י' פרנקל, מחזור שבועות, ירושלים תש"ס

מנהגי וורמייזא
מנהגות וורמייזא לר' יודא ליווא קירכום, מהד' י"מ פלס, ירושלים תשמ"ז

מנהגי יופא שמש
מנהגים דק"ק וורמייזא לר' יופא שמש ז"ל, מהד' ב"ש המבורגר-י' זימר, ירושלים תשמ"ח-תשנ"ב

מנהגי מהר"ם
קיצור מנהגי מהר"ם מרוטנבורג, מהד' ש"י שפיצר, אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' פג-צ

מנהגי מהר"ש

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנושטט, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשל"ז

מנהגי ר"א חילדיק

מנהגי הר"ר אברהם חילדיק, מהד' ש' שפיצר, קבץ על יד, ט (תש"ס), עמ' 151–215

מנהגי ר"א טירנא

ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשל"ט

מנהגי ר"א קלויזנר

ספר מנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, מהד' י"י דיסין, ירושלים תשל"ח

מנהגי ר"ז יענט

מנהגי הרב זלמן יענט, מהד' ש"י שפיצר, בתוך: מנהגי ר"א טירנא, עמ' קעז–קפט

מנהגי ר"ח פלטיאל

ד' גולדשמידט, 'מנהגי רבי חיים פלטיאל', מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ס, עמ' 38–60

סדר טרויש

סדר טרויש לר' מנחם בר' יוסף, מהד' מ"צ ווייס, פרנקפורט דמיין תרס"ה

סדר קינות

ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ-ישראל, ירושלים

תשכ"ח

סליחות ליטא

ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ה

סליחות פולין

ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג פולין ורוב הקהילות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ה

ספר מהרי"ל

ספר מהרי"ל: מנהגים, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט

פליישר, שירת הקודש

ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים, ירושלים תשל"ה

שו"ת ברונא

שו"ת מהר"י ברונא, מהד' ר"מ הרשלר, ירושלים תש"ך

שו"ת מהרי"ל

שו"ת מהרי"ל, מהד' י' סץ, ירושלים תש"ס

שפרבר, מנהגי ישראל

ר"ד שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, א–ז, ירושלים תשמ"ט–תשס"ג

תא-שמע, התפילה

י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ד

תרומת הדשן

ר"י איסרליין, שו"ת תרומת הדשן, ירושלים תשנ"ב

תשב"ץ

ר' שמשון בר' צדוק, תשב"ץ, ירושלים תשל"ד

מפתח הפיוטים הנזכרים בחיבור

(לפי הזמנים)

אם אשר בצדק (א. 5239)	ימי הסליחות
אתן לפועלי צדק (א. 8942)	איך נפתח לפניך (א. 2838) פתיחה נרק ביום
מלך במשפט (מ. 1572)	[א]
תעיר ותריע [=אדרת ממלכה] (א. 1224)	איככה אפצה פה (א. 2928) סליחה
שמו מפארים (ש. 1461) [בשבת]	אין מי יקרא בצדק (א. 3060) סליחה
יראתי בפצותי (י. 3787) רשות	תבוא לפניך (ת. 33) סליחה
צאצאיה [=אם אשר בצדק] (א. 5239)	במוצאי מנוחה (ב. 779) פזמון
מלך עליון (מ. 1653)	
לאל עורך דין (ל. 216)	ערב ראש השנה ⁴⁶⁸
ונתנה תוקף (ו. 451)	יושב הכרובים (א. 682) פתיחה
אדירי איומה (א. 1133)	[אדון] כתקח מועד (א. 549)
אאפיד (א. 25)	[אדון] דין אם ידוקדק (א. 499)
ארשת שפתינו (א. 7714)	אדון בפוקדך (א. 496)
זכר תחילת כל מעש (ז. 149)	אך במתח דין (א. 3221)
היום הרת עולם (ה. 468)	אנוש רימה (א. 498)
יום ב	אך כך לדל מעוז (א. 3218)
אהללה (א. 1494)	אליך האל (א. 5059)
שבתי וראה (ש. 348)	אדם איך יזכה (א. 1138)
שמו מפארים (ש. 1461)	אל אלוה דלפה עיני (א. 3393)
	שטר עלי (ש. 881)
צום גדליה	אל דומי (א. 4626)
ה' אלהי הצבאות (א. 686) סליחה	אשפוך שיחי (א. 8157)
אבלה נפשי (א. 304) סליחה	איך אוכל (א. 2745)
אמנת מאז (א. 5780) סליחה	אנא עוררה (א. 6353)
את ה' בהמצאו (א. 8496) סליחה	שופט כל הארץ (ש. 712)
תשוב תרחמנו (ת. 549) סליחה	אם אפס (א. 5226)
אלהים ה' חילי (א. 4610) סליחה	זכור ברית (א. 86)
הורית דרך תשובה (א. 2159) סליחה	יהי רצון מלפניך (י. 1310)
אזרחי מעבר הנהר (א. 2375) סליחה	וידוי דרב סעדיה [=תפילה תקח] (ת. 473)
תורה הקדושה (ת. 180) סליחה	
	ראש השנה
שבת תשובה	יום א
אשחר (א. 7880) יוצר	אנסיכה מלכי (א. 6823)
האזינו אבירים (ה. 28) אופן	אדר והור (א. 1210)
אדעה כי אין זולתך (א. 1204) זולת	אנוסה לעזרה (א. 6396)
	אשא דיעי (א. 7745)
יום לפני ערב יום כיפור	אדר והור (א. 1210)
י"ג מידות (א. 2275) פזמון	אל נא (א. 8770)
תאשמע (ת. 4)	אאפיד (א. 25)
ה' שומרי (א. 1017)	

מעשה אלהינו (א. 1068)
 אמצעי שחקים (א. 5708)
 אילי מרום (א. 2944)
 ונתנה תוקף (ו. 451)
 אז מלפני בראשית (א. 2152–2153)
 ויאתיו כל (ו. 451)
 אשוחח נפלאותיך (א. 7844)
 יום טוב [=שנת אוצרך] (י. 1346)
 אשרי עין ראתה (א. 8421)
 ובעת ובעונה הזאת [=אין לנו לא אשם] (א. 3050)
 תקפו עלינו (ת. 505)
 ומשחרב בית מקדשנו [=תנות צרות] (ת. 401)
 אר"א אל תעשה עמנו כלה (א. 4808)
 אר"א אופל אלמנה תאיר (א. 4805)
 אין [לנו פה] להשיב ולישא פנים, פתיחה
 איך אשא ראש (א. 2767)
 אבל אנחנו (א. 287)
 אכפרה פני מלך (א. 3288)
 אתה אלהי תהילתי (א. 8787)
 תעלה תפילתינו (ת. 429)
 אל לבכם (א. 3750)
 אנוסה לעזר (א. 6396)
 אל באפיך (א. 3487)
 תמו פסו (ת. 311)
 אליך פנינו (א. 5086)
 אלהי העברים (א. 4415)
 אם יוספים אנחנו (א. 6336)
 אם אפס רובע הקן (א. 5226) עקדה
 אלה אזכרה (א. 4273) חטאנו
 כי אנחנו עמך (א. 4831)
 אתה מבין (א. 8820)
 יום אדיר (י. 1586)
 בעבור כבוד שמך [=יום אתא] (י. 1626)
 מי אל כמוך אדיר ונאור (א. 1095)
 היום תאמצנו (ה. 500)
 מנחה
 אמונת אום נוטרת (א. 1206) קרובה
 יום אתא (י. 1626)
 מי אל כמוך אדון אביר (א. 481)
 איכבה אפצה פה (א. 2928) סליחה
 אבואה ואשתחווה (א. 129) סליחה
 אנא האל (א. 6277) סליחה
 אפס מזיח (א. 7148) סליחה
 משאת כפיי (מ. 2519) סליחה

ערב יום כיפור
 יושב הכרובים (א. 682) פתיחה
 כתקח מועד (א. 549)
 [אדון] דין אם ידוקדק (א. 499)
 [אדון] בפקדך (א. 496)
 ירצה צום עמך (י. 3920)
 אם אפס (א. 5226)
 יום כיפור
 ערבית
 יעלה (י. 3181)
 סלח נא אשמות (א. 4832)
 אמנם כן (י. 1755)
 כי הנה כחומר (כ. 203)
 אותך אדרוש (א. 2082)
 אל תעש עמנו כלה (א. 4808)
 שנת אוסם (י. 1346)
 אר"א אופל אלמנה תאיר (א. 4805)
 אר"א תנות צרות (ת. 401)
 שחרית
 אז ביום כיפור (א. 2106) יוצר
 ברוך שם כבוד מלכותו (ק. 20) אופן
 אך אתים בחין לפניך (א. 3215)
 איומה בחר (א. 2689)
 אמרו לאלהים (א. 5862)
 אילי שחק (א. 2946)
 אין מספר (א. 3063)
 יושב הכרובים (א. 682) פתיחה
 אנא השם (א. 6301) סליחה
 אנא זכור (א. 6310) סליחה
 אדון דין (א. 499) סליחה
 תעלת צרי (ת. 431) סליחה
 אלהי בושתי (א. 4393) סליחה
 אשא כנפי שחר (א. 7757) סליחה
 אמנם אנחנו (א. 5743) סליחה
 אלהי אשחריך (א. 4382) סליחה
 תאבת יום זה (ת. 8) סליחה
 אני הוא השואל (א. 6654) סליחה
 שופט כל הארץ (ש. 712) סליחה
 אל הר המור (א. 3603) סליחה
 אותך אדרוש (א. 2082) סליחה
 יום אשר אשמינו (א. 1624) סליחה
 מוסף
 אמרו לאלהים (א. 5860)

- אך כך (א. 3219) סליחה
 אשפוך שיחי (א. 8157) סליחה
 רבת צרורני (א. 717) סליחה
 תמור עבודת (ת. 319) סליחה
 אלהים אל דמי לדמי (א. 4626) סליחה
 אני הוא המדבר (א. 6652) סליחה
 לך ה' הצדקה (ל. 782) סליחה
 את הברית (א. 8517) עקדה
 רפא נא (א. 3875) סליחה
- נעילה
 מי אל כמך (א. 8102)
 אר"א סלח לנו מחל לנו (א. 4831)
 ומי יעמוד חטא [=תעלת צרי] (ת. 431)
 פזמון
 מגן בעדי [=אדון מועד] (א. 549) פזמון
 זכור ברית [=אבדנו מארץ טובה] (א. 86)
 פזמון
 אנקת מסלדיך (א. 8644) פזמון
 ישראל נושע בה' (י. 4234) פזמון
 י"ג מידות (א. 2275) פזמון
 יחביאנו צל ידו (י. 2428) פזמון
 ישימענו סלחתי (י. 4116) פזמון
 רחם נא קהל [=אז כעיני עבדים] (א. 2142)
- סוכות
 ערבית ליל ראשון
 אחזי בידם ארבעת מינים (א. 1691) מעריב
 סוכת שלם (ס. 135) תוספת
- שחרית יום א
 אכתיר (א. 3301) קרובה
 אאמיר (א. 18)
 אנא (א. 6280)
 אוימתי בחיל כיפור (א. 1813)
 מאלמים מגדים (מ. 93)
 קושט שענית עץ (ק. 245)
 אנוכב בפה ולשון (א. 7370)
 אז הייתה חניית סוכו (א. 2125)
 אקחה בראשון (א. 7368)
 ארחץ בנקיון כפות (א. 7577) [בשבת]
- הושענות
 למען תפארתך [=למען אמיתך] (ל. 1511)
 [ביום א]
 כהושעת אלים (כ. 110)
- אבן שתייה (א. 319) [ביום ב]
 אערך שועי (א. 7071) [ביום ג]
 אל למושעות (א. 3754) [ביום ד]
 אום אני חומה (א. 1829) [ביום ה]
 אום נצרה כבכת (א. 1838) [בשבת]
 כהושעת אדם יציר (כ. 109)
- הושענות להושענא רבה
 למען אמיתך (ל. 1511)
 אבן שתייה (א. 319)
 אדון המושיע (א. 523)
 אדם ובהמה (א. 1165)
 אדמה מארר (א. 1198)
 אום אני חומה (א. 1829)
 למען איתן (ל. 1149)
 אומץ ישעך (א. 1857)
- ערבית ליל שני
 ישמחו בחגיהם (י. 4107) מעריב
 מה אהבתי מעון (מ. 274) תוספת
- שבת חול המועד
 את השם הנכבד (א. 8523) יוצר
 אשנבי שחקים (א. 8141)
 אזכרה מקדם פלאיך (א. 2292)
- שמיני עצרת
 ערבית
 אעניד לך תפארה והלל (א. 7052) מעריב
- שחרית
 אום כאישון (א. 1835) יוצר
 יחו לשון (י. 2474) אופן
 אמונים (א. 5622) זולת
- מוסף
 אדון השקיפה [=תכנס לארץ] (ת. 267)
 קרובה
 זכור אב (ז. 91)
- שמחת תורה
 ערבית
 את יום השמיני (א. 8541) מעריב
- שחרית
 מקום אדידיון (מ. 2213) אופן

אזכרה שנת עולמים (א. 2302) תוספת

שחרית

אור ישע מאושרים (א. 1962)
צאינה וראינה (צ. 25)

מוסף

בדעתו אביעה (ב. 162)
אלים ביום מחוסן (א. 5126)

ערבית יום שני

ליל שימורים (ל. 724) מעריב
אור יום הניף (א. 1958) תוספת

שחרית

אפיק רנן (א. 7129)
אל נא לעולם תוערץ (א. 3870)
שור אשר מאז (ש. 727)

שביעי של פסח

ערבית

וישע ה' אום למושעות (ו. 231) מעריב
אזכורך גואלי, תוספת

שחרית

אתה הארת (א. 8745)
ידועי השם (י. 335) אופן
אימת נוראתיך (א. 2979) קרובה
אצולי מפרך (א. 7255)

שמיני של פסח

ערבית

אזכיר צדקתך (א. 2252) מעריב
אסיר אלקנא (א. 6918)

שחרית

מחוללת מהוללת (מ. 921) אופן

שבת ראשונה אחר פסח

אמור ישועתך לנפשי (א. 5671) זולת

שבת שנייה אחר פסח

אל אל חי ארנן (א. 3377) זולת
שבייה ענייה (ש. 273) גאולה

מרשות (מ. 2473)

אשר בגלל אבות (א. 8188)

שבת בראשית

שש כנפים (ש. 2231) אופן

שבת וירא

שננו לשונם (ש. 1986)

תענית י"ב במרחשון

אנא השם אלהי השמים (א. 6116) סליחה
חוננו ה' חוננו (ח. 414) סליחה
אל דומי (א. 4626) סליחה

שבת חנוכה

אור יזרח (כ. 64) אופן
שני זיתים (ש. 1690) מאורה
אין צור חלף (א. 3079) זולת

עשרה בטבת

אזכרה מצוק (א. 2287) סליחה
אבן הראשה (א. 313)
אבותי כי בטחו (א. 147) פזמון

ארבע פרשיות

כבודו (כ. 75) אופן
מלאכי צבאות (מ. 1476) אופן
אחור וקדם (א. 2445) זולת
אביר הגביר (א. 250) [בראש חודש]
כראות חתן (כ. 5573) זולת [בנישואין]

תענית אסתר

אתה האל עושה פלאות (א. 8742) סליחה
במתי מספר (ב. 833) סליחה
אדם בקום עלינו (א. 1158) סליחה

ליל פורים

אשר הניא (א. 8215)

שבת הגדול

אאמיר (א. 21)
אלהי הרוחות (א. 4428)

פסח

ערבית ליל ראשון

ליל שימורים (ל. 726) מעריב

ראש חודש אייר בשבת שבייה ענייה (ש. 273) גאולה	שבת ששית אחר פסח סגולתי (ס. 35) אלהי אקראיך (א. 4380) שוקלי דמם (ש. 723) זולת
יום ב ישראל עמך (י. 4248) סליחה י"ג מידות [=ה' ה' אל רחום] (א. 2275) פזמון אזון תחן (א. 2192) סליחה	שבת וברית בין פסח לשבועות עסק מילה [=אות ברית] (א. 2047) זולת יום ליבשה (י. 1814) גאולה שבועות
יום ה אין כמדת (א. 3022) סליחה ישראל נושע (י. 4234) פזמון	ערבית יום ראשון וירד אביר יעקב (ו. 257) מעריב את קולך שמעתי (א. 8599) תוספת
יום ב אלהים בישראל גדול (א. 4685) סליחה מלאכי רחמים (מ. 1478) פזמון אפפוני מים (א. 7162) סליחה	שחרית אדון אמנני (א. 484) ארץ מטה ורעשה (א. 7694) קרובה ובכן וירד משה [=אתו מצוות וחוקים] (א. 8866) אקדמות מילין (א. 7314)
תענית מ"ג בעומר איככה רחמיך (א. 2930) סליחה חונינו ה' חונינו (ח. 414) פזמון אל דמי לדמי (א. 4626) סליחה	מוסף אתה הנחלת (א. 8788) אז שש מאות (א. 2179)
פרשת בהר לא אדע זולתך (א. 4742) זולת יקוש בעוניו (י. 3608) גאולה	ערבית יום שני וירד אלהים על הר סיני (ו. 2637) מעריב אשריך ישראל (א. 8454) תוספת
פרשת התוכחה אימתי (א. 2717) אלהי כן אחבק (א. 4397)	שחרית איילת אהבים (א. 2960) כבודו אות (כ. 66) אופן אור ישראל וקרושו (א. 1965) זולת שעשוע יום יום (ש. 2087) אלוף מסובל (א. 4875)
שבת רביעית אחר פסח סגולתי איומה נשאתי (ס. 31) אלהי כן אחבק (א. 4397) זולת שנותינו ספר (ש. 1952) גאולה	מוסף אזהרת ראשית (א. 2186) אז שש מאות (א. 2179)
שבת חמישית אחר פסח אימתי (א. 2714) מאורה אלהים לא אדע זולתך (א. 4742) זולת יקוש בעוניו (י. 3608) גאולה	שבת בהעלתך שני זיתים (ש. 1690) שבת שלח שש מאות (ש. 2232) אהבה

- י"ז בתמוז
 אתאנו לך יוצר רוחות (א. 8630) סליחה
 שעז נאסר (ש. 2008) סליחה
 אמרר בככי (א. 5946) סליחה
- ט' באב
 ערבית
 זכור ה' מה היה לנו (ז. 99)
 איך מפי בן ובת (א. 2822) [במוצאי שבת]
 בליל זה יבכיון (ב. 721)
 שומרון קול תתן (ש. 686)
 אז בחטאינו (א. 2104)
- שחרית
 שבת סורו (ש. 337)
 איכה אצת (א. 2875)
 אם תאכלנה נשים (א. 5503)
 אודה (א. 5)
 איכה תפארתי (א. 2923)
 איכה את אשר (א. 2882)
 זכור אשר עשה צר (ז. 111)
 איכה אלי קוננו (א. 2871)
 ואת נוי (ו. 78)
 איכה ישבה חבצלת (א. 2904)
 איכה אשפתו (א. 2881)
 ואתה אמרת הטיב אטיב עמך (א. 8700)
 לך ה' הצדקה (ל. 765)
- הטה אלהי אזניך (ה. 392)
 אז בחטאינו (א. 2104)
- שבת נחמו
 אל אל שרי אתחנן (א. 3383)
 שאו מנחה (ש. 33)
 שתי פעמים (ש. 2274)
 אמת משל היה (א. 6060) זולת
- שבת עקב
 ידיד עליין (י. 425) אהבה
- שבת לאחר נישואין
 נשמת ישרים יהלוך (ג. 767)
 איחד (א. 2730) יוצר
 כבודו אפאר (כ. 71) אופן
 אמהות (א. 5573) זולת
 מרשות שוכן עד (מ. 2512)
 מרשות שאירים (מ. 2510)
 אתניה שבחיה (א. 8967)
 יפרח חתן כשושן (י. 3434)
 יה בשר (י. 806)
 אלהי מני עד (א. 4310)
- שבת וברית ונישואין
 נשמת ישרים יהלוך (ג. 767)
 כראות חתן [=אמהות עת נכבשה] (א. 5573) זולת

מפתח הפיוטים

(לפי א"ב)

אודה (א. 5) ט' באב	אות כרית (א. 2047) שבת וברית בין פסח לשבועות
אאמיר (א. 18) סוכות	אותך אדרוש (א. 2082) יו"כ
אאמיר (א. 21) שבת הגדול	אז בחטאינו (א. 2104) ט' באב
אאפיד (א. 25) ר"ה	אז ביום כיפור (א. 2106) יו"כ
אבדנו מארץ טובה (א. 86) ערב ר"ה, יו"כ	אז בחטאינו (א. 2104) ט' באב
אבואה ואשתחזה (א. 129) יו"כ	אז הייתה חגיית סוכו (א. 2125) סוכות
אבותי כי בטחו (א. 147) עשרה בטבת	אז כעיני עבדים (א. 2142) יו"כ
אביר הגביר (א. 250) ארבע פרשיות	אז מלפני בראשית (א. 2152–2153) יו"כ
אכל אנחנו (א. 287) יו"כ	אז שש מאות (א. 2179) שבועות
אבלה נפשי (א. 304) צום גדליה	אזהרת ראשית (א. 2186) שבועות
אכן הראשה (א. 313) עשהה בטבת	אזון תחן (א. 2192) בה"ב
אכן שתייה (א. 319) סוכות	אזכרך גואלי, פסח
אדון אמנני (א. 484) שבועות	אזכיר צדקתך (א. 2252) פסח
אדון בפוקדך (א. 496) ערב ר"ה, ערב יו"כ	אזכרה מצוק (א. 2287) עשרה בטבת
אדון דין (א. 499) ערב ר"ה, ערב יו"כ, יו"כ	אזכרה מקדם פלאיך (א. 2292) סוכות
אדון המושיע (א. 523) סוכות	אזכרה שנת עולמים (א. 2302) פסח
אדון השקיפה ראה: תכנם לארץ	אזרחי מעבר הנהר (א. 2375) צום גדליה
אדון [כתקת] מועד (א. 549) ערב ר"ה, ערב יו"כ, יו"כ	אחור וקדם (א. 2445) ארבע פרשיות
אדיר איומה (א. 1133) ר"ה	איומה בחר (א. 2689) יו"כ
אדם איך יזכה (א. 1138) ערב ר"ה	איומתי (א. 2714) שבת ה אחר פסח
אדם בקום עלינו (א. 1158) תענית אסתר	איומתי (א. 2717) פרשת התוכחה
אדם ובהמה (א. 1165) סוכות	איחד (א. 2730) שבת לאחר נישואין
אדמה מארר (א. 1198) סוכות	איך אוכל (א. 2745) ערב ר"ה
אדני אדני אל רחום (א. 2275) יום לפני עיר"כ, יו"כ, בה"ב	איך אשא ראש (א. 2767) יו"כ
ה' אלהי הצבאות (א. 686) צום גדליה	איך מפי בן ובת (א. 2822) ט' באב
ה' שומרי (א. 1017) יום לפני עיר"כ	איך נפתח לפניך (א. 2838) ימי סליחות
אדעה כי אין זולתך (א. 1204) שבת תשובה	איכה אלי קוננו (א. 2871) ט' באב
אדר והוד (א. 1210) ר"ה	איכה אצת (א. 2875) ט' באב
אדרת ממלכה (א. 1224) ר"ה	איכה אשפתו (א. 2881) ט' באב
אהללה (א. 1494) ר"ה	איכה את אשר (א. 2882) ט' באב
אוחזי בידם ארבעת מינים (א. 1691) סוכות	איכה חבצלת (א. 2904) ט' באב
אוימתי בחיל כיפור (א. 1813) סוכות	איכה תפארתי (א. 2923) ט' באב
אום אני חומה (א. 1829) סוכות	איככה אפצה פה (א. 2928) ימי סליחות, יו"כ
אום כאישון (א. 1835) שמיני עצרת	איככה רחמיך (א. 2930) מ"ג בעומר
אום נצרה כבבת (א. 1838) סוכות	אילי מרום (א. 2944) יו"כ
אומץ ישעך (א. 1857) סוכות	אילי שחק (א. 2946) יו"כ
אור יום הניף (א. 1958) פסח	אילת אהבים (א. 2960) שבועות
אור יורה (כ. 64) שבת חנוכה	אימת נוראתיך (א. 2979) פסח
אור ישע מאושרים (א. 1962) פסח	אין כמדת (א. 3022) בה"ב
אור ישראל וקדושו (א. 1965) שבועות	אין לנו לא אשם (א. 3050) יו"כ

- אין [לנו פה] להשיב ולישא פנים, פתיחה, יו"כ
- אין מי יקרא בצדק (א. 3060) ימי סליחות
- אין מספר (א. 3063) יו"כ
- אין צור חלף (א. 3079) שבת חנוכה
- אך אתים בחין לפניך (א. 3215) יו"כ
- אך כך לדל מעוז (א. 3218) ערב ר"ה
- אך כך (א. 3219) יו"כ
- אך במתח דין (א. 3221) ערב ר"ה
- אכפרה פני מלך (א. 3288) יו"כ
- אכתיר (א. 3301) סוכות
- אל אל חי ארנן (א. 3377) שבת ב אחר פסח
- אל אל שרי אתחנן (א. 3383) שבת נחמו
- אל אלוה דלפה עיני (א. 3393) ערב ר"ה
- אל באפיך (א. 3487) יו"כ
- אל דמי ראה: אלהים אל דומי
- אל הר המור (א. 3603) יו"כ
- אל לבכם (א. 3750) יו"כ
- אל למושעות (א. 3754) סוכות
- אל נא לעולם תוערץ (א. 3870) פסח
- אל נא (א. 8770) ר"ה
- אלהי בושתי (א. 4393) יו"כ
- אל תעש עמנו כלה (א. 4808) יו"כ
- אלה אזכרה (א. 4273) יו"כ
- אלהי אקראיך (א. 4380) שבת ו אחר פסח
- אלהי אשחריך (א. 4382) יו"כ
- אלהי כך אחבק (א. 4397) פרשת התוכחה,
- שבת ד אחר פסח
- אלהי העברים (א. 4415) יו"כ
- אלהי הרוחות (א. 4428) שבת הגדול
- אלהי מני עד (א. 4310) שבת לאחר נישואין
- אלהים ה' חילי (א. 4610) צום גדליה
- אלהים אל דומי (א. 4626) ערב ר"ה, יו"כ,
- י"ב מרחשון, מ"ג בעומר
- אלהים בישראל גדול (א. 4685) סליחה
- אלהים לא אדע זולתך (א. 4742) שבת ה
- אחר פסח, פרשת בהר
- אוי"א אופל אלמנה תאיר (א. 4805) יו"כ
- אוי"א אל תעשה עמנו כלה (א. 4808) יו"כ
- אוי"א סלח לנו מחל לנו (א. 4831) יו"כ
- אוי"א תנות צרות ראה: תנות צרות
- אלוף מסובל (א. 4875) שבועות
- אליך האל (א. 5059) ערב ר"ה
- אליך פנינו (א. 5086) יו"כ
- אליים ביום מחוסן (א. 5126) פסח
- אם אפס רובע הקן (א. 5226) ערב ר"ה,
- ערב יו"כ, יו"כ
- אם אשר בצדק (א. 5239) ר"ה
- אם יוספים אנחנו (א. 6336) יו"כ
- אם תאכלנה נשים (א. 5503) ט' באב
- אמהות עת נכבשה (א. 5573) שבת לאחר
- נישואין
- אמונים (א. 5622) שמיני עצרת
- אמונת אום נוטרת (א. 1206) יו"כ
- אמור ישועתך לנפשי (א. 5671) שבת א
- אחר פסח
- אמיצי שחקים (א. 5708) יו"כ
- אמנם אנחנו (א. 5743) יו"כ
- אמנם כן (י. 1755) יו"כ
- אמנת מאז (א. 5780) צום גדליה
- אמרו לאלהים (א. 5860) יו"כ
- אמרו לאלהים (א. 5862) יו"כ
- אמרר בככי (א. 5946) י"ז בתמוז
- אמת משל היה (א. 6060) שבת נחמו
- אנא (א. 6280) סוכות
- אנא האל (א. 6277) יו"כ
- אנא זכור (א. 6310) יו"כ
- אנא השם אלהי השמים (א. 6116) י"ב
- במרחשון
- אנא השם (א. 6301) יו"כ
- אנא עוררה (א. 6353) ערב ר"ה
- אנוכב בפה ולשון (א. 7370) סוכות
- אנוסה לעזרה (א. 6396) ר"ה, יו"כ
- אנוש רימה (א. 498) ערב ר"ה
- אני הוא המדבר (א. 6652) יו"כ
- אני הוא השואל (א. 6654) יו"כ
- אנסיכה מלכי (א. 6823) ר"ה
- אנקת מסלדיך (א. 8644) יו"כ
- אסיר אלקנא (א. 6918) פסח
- אעניד לך תפארה והלל (א. 7052) שמיני
- עצרת
- אערך שועי (א. 7071) סוכות
- אפיק רנן (א. 7129) פסח
- אפס מזיח (א. 7148) יו"כ
- אפפוני מים (א. 7162) בה"ב
- אצולי מפרך (א. 7255) פסח
- אקדמות מילין (א. 7314) שבועות
- אקחה בראשון (א. 7368) סוכות
- ארחץ בנקיין כפות (א. 7577) סוכות
- אריות (א. 7609) שבת ג אחר פסח
- ארץ מטה ורעשה (א. 7694) שבועות
- ארשת שפתינו (א. 7714) ר"ה
- אשא דיעי (א. 7745) ר"ה
- אשא כנפי שחר (א. 7757) יו"כ

ונתנה תוקף (ו. 451) ר"ה, יו"כ
זכור אב (ז. 91) שמיני עצרת
זכור ה' מה היה לנו (ז. 99) ט' באב
זכור אשר עשה צר (ז. 111) ט' באב
זכור ברית ראה: אבדנו מארץ טובה
זכר תחילת כל מעש (ז. 149) ר"ה
חוננו ה' חוננו (ח. 414) י"ב במרחשון, מ"ג
בעומר
י"ג מידות ראה: אדני אדני
ידועי השם (י. 335) פסח
ידיד עליון (י. 425) שבת עקב
יה בשר (י. 806) שבת לאחר נישואין
יהי רצון מלפניך (י. 1310)
יום אדיר (י. 1586) יו"כ
יום אשר אשמינו (א. 1624) יו"כ
יום אתא (י. 1626) יו"כ
יום טוב ראה: שנת אוצרך
יום ליבשה (י. 1814) שבת וברית בין פסח
לשבועות
יושב הכרובים (א. 682) ערב ר"ה, ערב
יו"כ, יו"כ
יחביאנו צל ידו (י. 2428) יו"כ
יחו לשון (י. 2474) שמיני עצרת
יעלה (י. 3181) יו"כ
יפרח חתן כשושן (י. 3434) שבת לאחר
נישואין
יקוש בעוניו (י. 3608) שבת ה אחר פסח,
פרשת בהר
יראתי בפצותי (י. 3787) ר"ה
ירצה צום עמך (י. 3920) ערב יו"כ
ישמחו בחגיגה (י. 4107) סוכות
ישמיענו סלחתי (י. 4116) יו"כ
ישראל נושע בה' (י. 4234) יו"כ, בה"ב
ישראל עמך (י. 4248) בה"ב
כבודו אות (כ. 66) שבועות
כבודו אפאר (כ. 71) שבת לאחר נישואין
כבודו אדם יציר (כ. 75) ארבע פרשיות
כהושעת אלים (כ. 110) סוכות
כי אנחנו עמך (א. 4831) יו"כ
כי הנה כחומר (כ. 203) יו"כ
כראות חתן ראה: אמהות עת נכבשה
כתקח מועד ראה: אדון כתקח מועד
לא אדע זולתך ראה אלהים לא אדע זולתך
לאל עורך דין (ל. 216) ר"ה
ליל שימורים (ל. 724) פסח
ליל שימורים (ל. 726) פסח

אשוחח נפלאותיך (א. 7844) יו"כ
אשחר (א. 7880) שבת תשובה
אשנכי שחקים (א. 8141) סוכות
אשפוך שיחי (א. 8157) ערב ר"ה, יו"כ
אשר בגלל אבות (א. 8188) שמחת תורה
אשר הניא (א. 8215) ליל פורים
אשרי עין ראתה (א. 8421) יו"כ
אשריך ישראל (א. 8454) שבועות
את ה' בהמצאו (א. 8496) צום גדליה
את הברית (א. 8517) יו"כ
את השם הנכבד (א. 8523) סוכות
את יום השמיני (א. 8541) שמחת תורה
את קולך שמעתי (א. 8599) שבועות
אתאנו לך ויצר רוחות (א. 8630) י"ז בתמוז
אתה אלהי תהילתי (א. 8686) יו"כ
אתה האל עושה פלאות (א. 8742) תענית
אסתר
אתה הארת (א. 8745) פסח
אתה הנחלת (א. 8788) שבועות
אתה מבין (א. 8820) יו"כ
אתו מצוות וחוקים (א. 8866) שבועות
אתן לפועלי צדק (א. 8942) ר"ה
אתניה שבחיה (א. 8967) שבת לאחר
נישואין
בדעתו אביעה (ב. 162) פסח
כליל זה יכנין (ב. 721) ט' באב
במוצאי מנוחה (ב. 779) ימי סליחות
במתי מספר (ב. 833) תענית אסתר
בעבור כבוד שמך ראה: יום אתא
ברוך שם כבוד מלכותו (ק. 20) יו"כ
האזינו אבירים (ה. 28) שבת תשובה
הורית דרך תשובה (א. 2159) צום גדליה
הטה אלהי אוניך (ה. 392) ט' באב
היום הרת עולם (ה. 468) ר"ה
היום תאמצנו (ה. 500) יו"כ
ואת נוי (ו. 78) ט' באב
ואתה אמרת הטיב אטיב עמך (א. 8700) ט'
באב
ובכן וירד משה ראה: אתו מצוות וחוקים
ובעת ובעונה הזאת ראה: אין לנו לא אשם
ויאתיו כל (ו. 451) יו"כ
וידוי דרב סעדיה ראה: תפילה כתקח
ויושע ה' אום למושעות (ו. 231) פסח
וירד אביר יעקב (ו. 257) שבועות
וירד אלהים על הר סיני (ו. 2637) שבועות
ומי יעמוד חטא ראה: תעלת צרי
ומשחרב בית מקדשנו ראה: תנות צרות

שאו מנחה (ש. 33) שבת נחמו
 שבייה ענייה (ש. 273) שבת ב אחר פסח,
 ר"ח אייר בשבת
 שבת סורו (ש. 337) ט' באב
 שבתי וראה (ש. 348) ר"ה
 שרודים נרודים (ש. 358) שבת ג אחר פסח
 שומרון קול תתן (ש. 686) ט' באב
 שופט כל הארץ (ש. 712) ערב ר"ה, יו"כ
 שוקלי דמם (ש. 723) שבת ו אחר פסח
 שור אשר מאז (ש. 727) פסח
 שטר עלי (ש. 881) ערב ר"ה
 שמו מפארים (ש. 1461) ר"ה
 שנותינו ספו (ש. 1952) שבת ד אחר פסח
 שני זיתים (ש. 1690) שבת חנוכה, שבת
 כהעלותך
 שנונו לשונם (ש. 1986) שבת וירא
 שנת אוסם (י. 1346) יו"כ
 שנת אוצרך (י. 1346) יו"כ
 שעה נאסר (ש. 2008) י"ז בתמוז
 שעשוע יום יום (ש. 2087) שבועות
 שש כנפים (ש. 2231) שבת בראשית
 שש מאות (ש. 2232) שבת שלח
 שתי פעמים (ש. 2274) שבת נחמו
 תא-שמע (ת. 4) יום לפני עיו"כ
 תאבת יום זה (ת. 8) יו"כ
 תבוא לפניך (ת. 33) ימי סליחות
 תורה הקדושה (ת. 180) צום גדליה
 תכנס לארץ (ת. 267) שמיני עצרת
 תמו פסו (ת. 311) יו"כ
 תמור עבודת (ת. 319) יו"כ
 תנות צרות (ת. 401) יו"כ
 תעיר ותריע ראה: אדרת ממלכה
 תעלה תפילתינו (ת. 429) יו"כ
 תעלת צרי (ת. 431) יו"כ
 תפילה תקח (ת. 473) ערב ר"ה
 תקפו עלינו (ת. 505) יו"כ
 תשוב תרחמנו (ת. 549) צום גדליה

לך ה' הצדקה (ל. 765) ט' באב
 לך ה' הצדקה (ל. 782) יו"כ
 למען איתן (ל. 1149) סוכות
 למען אמיתך (ל. 1511) סוכות
 למען תפארתך ראה: למען אמיתך
 מאלמים מגדים (מ. 93) סוכות
 מגן בעדי ראה: אדון מועד
 מה אהבתי מעון (מ. 274) סוכות
 מחוללת מהוללת (מ. 921) פסח
 מי אל כמוך אדון אביר (א. 481) יו"כ
 מי אל כמוך אדיר ונאור (א. 1095) יו"כ
 מי אל כמוך (א. 8102) יו"כ
 מלאכי צבאות (מ. 1476) ארבע פרשיות
 מלאכי רחמים (מ. 1478) בה"ב
 מלך במשפט (מ. 1572) ר"ה
 מלך עליון (מ. 1653) ר"ה
 מעשה אלהינו (א. 1068) יו"כ
 מקום אדידירון (מ. 2213) שמחת תורה
 מרשות (מ. 2473) שמחת תורה
 מרשות שאירים (מ. 2510) שבת לאחר
 נישואין
 מרשות שוכן עד (מ. 2512) שבת לאחר
 נישואין
 משאת כפיי (מ. 2519) יו"כ
 נשמת ישרים יהלוך (נ. 767) שבת לאחר
 נישואין, שבת וברית ונישואין
 סגולתי איומה נשאתי (ס. 31) שבת ד אחר
 פסח
 סגולתי (ס. 35) שבת ו אחר פסח
 סוכת שלם (ס. 135) סוכות
 סלח נא אשמות (א. 4832) יו"כ
 עסק מילה ראה אות ברית
 צאינה וראינה (צ. 25) פסח
 צאצאיה ראה: אם אשר בצדק
 קושט שעינת עץ (ק. 245) סוכות
 רבת צררוני (א. 717) יו"כ
 רחם נא קהל ראה: אז כעיני עבדים
 רפא נא (א. 3875) יו"כ

